

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

XVII. YÜZYILDA BATI ANADOLU'DA ACEM ERMENİ
TÜCCARLARI (BURSA, MANİSA, İZMİR)

Ömer ÇAKMAK

DOKTORA TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Arif BİLGİN

OCAK - 2024

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

XVII. YÜZYILDA BATI ANADOLU'DA ACEM ERMENİ
TÜCCARLARI (BURSA, MANİSA, İZMİR)

DOKTORA TEZİ

Ömer ÇAKMAK

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih

“Bu tez 02/01/2024 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI
Prof. Dr. Arif BİLGİN	Başarılı
Prof. Dr. Ümit EKİN	Başarılı
Prof. Dr. Ömer KARAOĞLU	Başarılı
Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN	Başarılı
Doç. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Ömer ÇAKMAK

02/01/2024

ÖN SÖZ

Ticaret ekonomik değer taşıyan bir ürünün üretiminden tüketimine kadar geçen süre zarfında herhangi başka bir ürünle değiştirilmesi veya bir ücret karşılığında alış ve satışının yapılması işlemidir. Tarih boyunca insanlar temel ihtiyaçlarını karşılama ve ellerinde olmayan ürünlere erişebilme arzusu içinde olmuşlardır. İnsanlar sahip olmak istedikleri her bir ürünü üretme imkânına sahip olmadıklarından, kendilerini o ürüne sahip olan insanlarla iletişim kurmak zorunda hissetmişler ve bu yolla ihtiyaç duydukları ürüne bedeli karşılığında ulaşabilme imkânına kavuşmuşlardır. Bu alışveriş ilk çağlarda takas yoluyla gerçekleştirilirken paranın keşfiyle daha da kolaylaşmış ve daha geniş alanlarda yürütülebilen bir faaliyet haline gelmiştir.

Osmanlılar zamanında devlet iâşecilik ilkesi gereği toplumun refahının sağlanmasına ve ihtiyaç duyulabilecek her bir ürünün çarşı pazarda bulunabilir olmasına ehemmiyet göstermekteydi. Bu dönemde özellikle üretim ve nakliye olanaklarının sınırlı olması her bir ürünün daima ulaşılabilir olmasının önünde bir engeldi. Bu açıdan devlet bir yerde ürün darlığı yaşanmaması için o ürünün üretimi ve ticaretinin sağlıklı bir şekilde yürütülmesine itinayla yaklaşmıştı. Öte yandan ticaret Osmanlı maliyesinin önde gelen gelir kalemlerinden biriydi. Bu sebeple hem halkın refahının sağlanması hem de devletin bir mali gelir kaybına uğramaması için ticaretin kesintiye uğramaması ve tüccar kesiminin korunmasına yönelik politikalar izlenmişti.

XVII. yüzyılda global ticarete önemli bir rol oynadığını bildiğimiz Acem Ermeni tüccarlar Bursa, Halep, Manisa, İzmir, İstanbul gibi bazı Osmanlı kentlerinin ticari hayatında oldukça aktiftiler. Bu şehirlerin zanaatkâr kesiminin ham madde tedarikçileri veya müşterileri olmanın yanında şehir halkıyla da yakın bir ilişki içinde oldular. Ayrıca bu şehirlerde ticaretten elde edilen vergi gelirleri açısından bu tüccarlar önemli bir gelir kaynağı olarak görüldüler. Faaliyet gösterdikleri çarşı, pazar, han gibi ticari mekânların yanı sıra bu şehirlerdeki mahkemeler tüccarların bir problemle karşılaştıklarında hak arayışları için bulundukları mekânlar olmuştu. Bu sebeple Acem Ermeni tüccarların Osmanlı topraklarındaki mevcudiyeti ve onların faaliyetlerini ele alan bu çalışmada ağırlıklı olarak, Bursa ve Manisa şehirlerinin XVII. yüzyıla ait şer‘iyye sicillerindeki dava kayıtlarından yararlanılmıştır.

Tez konusunun belirlenmesiyle başlayan uzun ve zahmetli araştırma ve yazma sürecinin ardından ortaya çıkan bu çalışmada, özellikle tez izleme sürecinde bana katkı sağlayan ve gerekli yönlendirmeleri yapan değerli hocalarım tez danışmanım Prof. Dr. Arif Bilgin'e, Prof. Dr. Ümit Ekin'e ve Prof. Dr. Ömer Karaoğlu'na şükranlarımı sunarım. Ayrıca şer'iyye sicili tarama sürecinde bazı dokümanlara ulaşmamda bana katkı sağlayan Doç. Dr. Fatih Bozkurt'a da teşekkür ederim.

Ömer Çakmak

02/01/2024

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iv
TABLO LİSTESİ.....	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	vii

GİRİŞ.....	1
------------	---

1. BÖLÜM: YENİ CULFALI ERMENİ TÜCCARLAR VE GLOBAL TİCARET TİCART AĞI.....	22
--	-----------

1.1. Eski Culfa.....	24
1.2. Osmanlı-Safevi Savaşı ve Ermeni Sürgünü Hadisesi.....	27
1.3. Yeni Culfa'nın Kuruluşu ve Gelişimi:.....	30
1.4. Global Ermeni Ticaret Ağı.....	34
1.4.1 Hindistan.....	34
1.4.2. Rusya ve Baltık.....	41
1.4.3. Venedik.....	46
1.4.4. Livorno.....	50
1.4.5. Marsilya.....	52
1.4.6. Cadiz.....	53
1.4.7. Amsterdam.....	54
1.4.8. Londra.....	58

2. BÖLÜM: ACEM ERMENİ TÜCCARLARIN BATI ANADOLU'YA GELİŞİ...60	
--	--

2.1. XVII. Yüzyılda İzmir'in Yükselişi.....	60
2.1.1. İzmir'de Acem Ermeni Tüccarlar.....	64
2.2. Batı Anadolu Kentlerinin Sınaî ve Ticari Potansiyeli.....	71
2.2.1. Bursa.....	71
2.2.2. Manisa.....	78
2.2.3. Turgutlu.....	82
2.3. Batı Anadolu Kentlerinde Ermeni Varlığı.....	86
2.3.1. Bursa'da XVI. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Demografik Değişim ve Ermeni Nüfus.....	87
2.3.2. Manisa'da XVI. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Demografik Değişim ve	

Ermeni Nüfus.....	94
2.3.2.1. Manisa'ya Ermeni Göçü.....	97
2.3.2.2. Ermeni Mahalleleri.....	102
2.3.2.3. Yukarı Ermeniler Mahallesi.....	104
2.3.2.4. Aşağı Ermeniler Mahallesi.....	109
2.3.3. İzmir'de XVI. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Demografik Değişim ve Ermeni Nüfus.....	115
2.3.3.1. İzmir'e Ermeni Göçü.....	119
3. BÖLÜM: ACEM ERMENİ TÜCCARLARIN TİCARİ FAALİYETLERİ VE YEREL HALK İLE İLİŞKİLER.....	123
3.1. Acem Ermeni Tüccarların Ticaretini Yaptıkları Mallar.....	123
3.2. Acem Ermeni Tüccarların Ticaret Yaptığı Mekânlar: Han, Bedesten ve Çarşılar.....	126
3.3. Acem Ermeni Tüccarlar ve İş Ortaklıkları.....	137
3.3.1. Commenda Türleri: Tek Yönlü ve Çift Yönlü Ortaklık.....	144
3.4. XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Parasal Durum ve Acem Ermeni Tüccarların Kullandıkları Paralar.....	149
3.4.1. Acem Ermeni Tüccarların Kullandıkları Paralar.....	154
3.5. Acem Ermeni Tüccarlar ile Esnaf ve Zanaatkarlar Arasındaki İlişkiler.....	160
3.6. Acem Ermeni Tüccarların Yerel Halk İle İlişkileri.....	170
4. BÖLÜM: ACEM ERMENİ TÜCCARLARIN İZLEDİĞİ ROTALAR VE TİCARİ MALLARIN NAKLİYESİ.....	174
4.1. Acem Ermeni Tüccarların İzlediği Rotalar.....	174
4.1.1. Bursa-İstanbul Güzergâhı.....	176
4.1.2. Bursa-Manisa-İzmir Güzergâhı.....	178
4.1.3. Bursa-Tokat-Erzurum-Tebriz-İsfahan Güzergâhı.....	180
4.1.4. Bursa-Halep Güzergâhı.....	185
4.1.5. İzmir-İran Transit Rotası.....	186
4.2. Acem Ermeni Tüccarlarının Mallarının Taşınması: Kervan Yolculuğu.....	188
4.3. Nakliye Vasıtaları Açısından Batı Anadolu.....	194
4.4. Acem Ermeni Tüccarlar ve Haberleşme Kültürü.....	197
5. BÖLÜM: ACEM ERMENİ TÜCCARLARIN MALİ YÜKÜMLÜLÜKLERİ	

VE OSMANLI MAHKEMESİNDE ACEM ERMENİ TÛCCARLAR.....	205
5.1. Acem Ermeni TÛccarların Bursa’da Ödediği Resimler.....	205
5.1.1. Mîzân-ı Harîr Resmi.....	205
5.1.2. Gümrük Resmi.....	214
5.2. Acem Ermeni TÛccarların Gümrük Resmi Ödediği Diğer Gümrük Noktaları.....	221
5.2.1. Mudanya İskele Gümrüğü.....	221
5.2.2. İzmir Gümrüğü.....	225
5.2.3. Erzurum Gümrüğü.....	230
5.3. Osmanlı Mahkemelerinde Acem Ermeni TÛccarlar.....	238
5.3.1. Önemli Bir İhtilaf Konusu: Acem Ermeni TÛccarları Yava Vergisi Vermeli mi?.....	241
5.3.2. Osmanlı Topraklarında Ölen Acem Ermeni TÛccarların Mirası Meselesi...	250
5.3.3. Mahkeme Kayıtlarındaki Borç Tasdik Beyanına Dair Örnekler.....	262
5.3.4. İhtilaf Davalarında Sorunun Muslihûn Arabuluculuğu, Beyyine (Delil) Veya Yemin Yoluyla Çözümü.....	265
5.3.5. Mahkemede Vekil ve Kefil Kullanımı.....	271
5.3.6. Mahkeme Kayıtlarındaki Acem Ermeni TÛccarların Karşılaştıkları Eşkîyalık Faaliyetleri.....	274
SONUÇ.....	280
KAYNAKÇA.....	285
ÖZ GEÇMİŞ.....	314

KISALTMALAR

A. DVNSMHM. d.	: Bab-1 Asafl Divan-1 Hümâyûn Sicillâtı Mühimme Defterleri
AE. SAMD. III	: Ali Emiri Sultan Ahmed III
AE. SMMD. IV	: Ali Emiri Sultan Mehmed IV
AE. SMST. II	: Ali Emiri Sultan Mustafa II
AE. SSÜL. II	: Ali Emiri Sultan Süleyman II
A.Mlf.	: Aynı Müellif
Bk.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C. DRB.	: Cevdet Darphane
C. HRC.	: Cevdet Hariciye
C. ML.	: Cevdet Maliye
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
H.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
İE. DH.	: İbnülemin Dahiliye
İE. HR.	: İbnülemin Hariciye
İE. MİT.	: İbnülemin Muafiyet
MAD. d.	: Maliyeden Müdevver Defterler
MŞH. ŞSC. d.	: Meşihat Şer'iyeye Sicil Defterleri
No.	: Numara
Vd.	: Ve Diğerleri
Vs.	: Ve Saire
YB. 04.	: Yabancı Arşivler, Bulgaristan Arşivi

TABLO LİSTESİ

Tablo 1: Dokuma Ürünleri.....	125
Tablo 2: Mücevherat ve Kıymetli Taşlar.....	126
Tablo 3: Diğer Ticari Emtia ve Ticari İşlere Dair Günlük Kullanım Eşyası.....	126

ÖZET	
Başlık: XVII. Yüzyılda Batı Anadolu’da Acem Ermeni Tüccarları (Bursa, Manisa, İzmir)	
Yazar: Ömer ÇAKMAK	
Danışman: Prof. Dr. Arif BİLGİN	
Kabul Tarihi: 02/01/2024	Sayfa Sayısı: vii (ön kısım) + 314 (ana kısım)
XVI. ve XVII. yüzyıllar hem Avrupalı devletler hem de Osmanlı Devleti için siyasi, iktisadi ve sosyal değişimlerin yaşandığı bir dönem olmuştur. XVI. yüzyılda Akdeniz ve çevresinde meydana gelen nüfus artışı, buna bağlı olarak toplumun temel gereksinimlerinin karşılanması gerekliliği, gelişen üretim teknolojileri ve hammadde arayışı bu dönüşümün itici gücü oldu. Bu dönemde, Akdeniz’in denizci İtalyan devletleri ticari alandaki güçlü konumlarını artık İngiltere, Hollanda ve Fransa gibi devletlere bırakmaya başladılar. Önemli bir pazar ve hammadde temin alanı olarak görülen geniş Osmanlı coğrafyası ise günümüz küresel kapitalist düzenin temellerini atan bu Avrupalı devletlerin ilgisini çekmeye başladı. Dolayısıyla XVI. yüzyılın sonu XVII. yüzyılın başı bir anlamda Osmanlı Devleti’nin Avrupa dünyasıyla iktisadi manada bütünleştiği bir dönem olmuştur. Bilhassa İzmir şehri bu evrede ticari açıdan hızlı bir yükseliş yaşamış ve doğu ve batı mallarının aktığı bir ticaret kenti haline gelmişti. İzmir’deki bu ticari hareketlilikten onun art alanındaki Manisa, Bursa gibi kentler de etkilenmişti. Akdeniz ve çevresinde bu gelişmeler yaşanırken XVII. yüzyılın başında İranlı Ermeni tüccarlar da global ticaretin önemli bir unsuru olarak ön plana çıktılar. Özellikle, Safevi hükümdarı I. Şah Abbas’ın Nahçıvan’dan İsfahan’a göç ettirdiği Ermeni tüccarlar inşa ettikleri Yeni Culfa kasabasını kurdukları geniş bir ticaret ağının düğüm noktası haline getirdiler. Kurdukları bu ticaret ağı Çin, Hindistan, Rusya ve Batı Avrupa’ya kadar uzanıyordu. Bu aşamada Bursa, Manisa, İzmir gibi Osmanlı kentleri de İranlı Ermeni tüccarların faaliyet sahalarından bir olmuştur. Bu kentlerdeki Osmanlı Mahkemeleri ise onların ihtiyaç halinde başvurdukları temel adli merciler oldular.	
Anahtar Kelimeler: Acem Ermeni Tüccarı, Mahkeme, Bursa, Manisa, İzmir	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Persian Armenian Merchants in Western Anatolia in the 17th Century (Bursa, Manisa, Izmir)	
Author of Thesis: Ömer ÇAKMAK	
Supervisor: Prof. Dr. Arif BİLGİN	
Accepted Date: 02/01/2024	Number of Pages: vii (pre text) + 314 (main body)
The 16th and 17th centuries were a period of political, economic and social changes for both the European states and the Ottoman Empire. The population growth in the Mediterranean and its surroundings in the 16th century, the necessity of meeting the basic needs of the society, developing production technologies and the search for raw materials enabled this transformation. In this period, the maritime Italian states of the Mediterranean began to leave their strong positions in the commercial field to states such as England, the Netherlands and France. The vast Ottoman geography, which was seen as an important market and raw material supply area, started to attract the attention of these European states who are the founders of today's global capitalist order. Therefore, the end of the 16th century and the beginning of the 17th century was a period when the Ottoman Empire became economically integrated with the European world. In particular, the city of Izmir experienced a rapid rise in trade at this stage and became a commercial city where eastern and western goods flowed. Cities such as Manisa and Bursa in its background were affected by this commercial activity in İzmir. While these developments were taking place in the Mediterranean and its surroundings, Iranian Armenian merchants also came to the forefront as an important element of global trade at the beginning of the 17th century. In particular, the Armenian merchants, whom the Safavid ruler Shah Abbas I migrated from Nakhchivan to Isfahan, made the town of New Julfa, which they built, the nodal center of a wide trade network. This trade network extended to China, India, Russia and Western Europe. In this period, Ottoman cities such as Bursa, Manisa and Izmir became the activity areas of Iranian Armenian merchants. The Ottoman Courts in these cities became the main judicial authorities they appealed to in case of need.	
Keywords: Persian Armenian Merchant, Court, Bursa, Manisa, Izmir	

GİRİŞ

XVI. ve XVII. yüzyıllar gerek Avrupa dünyası gerekse Osmanlı Devleti için siyasi, iktisadi ve sosyal açıdan yapısal dönüşümlerin yaşandığı bir dönemdir. XVI. yüzyılda Akdeniz ve çevresinde meydana gelen hızlı nüfus artışı, buna paralel olarak toplumun temel gereksinimlerinin karşılanması ihtiyacı, gelişen üretim teknolojileri gibi faktörler bu yapısal değişimin itici gücü olmuştur. Önemli hammadde kaynaklarına sahip olan geniş Osmanlı coğrafyası, bu dönüşüme yön veren ve günümüz küresel kapitalist düzenin temellerini atan Avrupalıların kısa sürede alakalarını celb etmişti. Dolayısıyla XVI. ve XVII. yüzyıllar bir taraftan Akdeniz ve çevresinde güçler dengesinin değiştiği, bir taraftan da Osmanlı Devleti'nin Avrupa dünyasıyla ticari manada bütünleştiği bir dönem olmuştur.¹

Akdeniz, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu yüzyıldan itibaren, Avrupalı devletlerle Osmanlılar arasında nüfuz mücadelesinin yaşandığı bir denizdi. XVI. yüzyılda Osmanlılar Akdeniz'de daha büyük bir güç haline geldiklerinde ve hâkimiyet alanlarını genişletmeye başladıklarında bu deniz tam anlamıyla bir çatışma alanına dönüştü. Ancak yaşanan siyasi ve askeri mücadelelere rağmen bir taraftan da ticari ilişkiler devam etti.² XVI. asrın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nin batı Hristiyan dünyasıyla ticari ilişkilerini yürüten en önemli muhatapları başta Venedik olmak üzere İtalyan devletleri olmuştur.³

Uluslararası ilişkilerde hem Osmanlı Sultanları hem de aralarında papanın da yer aldığı Avrupalı krallar, iktisadi çıkarların ve politik hassasiyetlerin dinden daha önemli olduğunun bilincindeydiler. Din olgusu her zaman halkları savaşa teşvik etmek için kullanılan bir vasıtaydı ancak sular durulunca her iki taraf da bunu bir tarafa bırakıp

¹ Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu, Bursa Hassa Harç Eminliği* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006), 1-6; Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalcık vd. (İstanbul: Eren Yayınevi, 2004), 2/649-653.

² Molly Greene, "Akdeniz'de Osmanlılar", *Erken Modern Osmanlılar, İmparatorluğun Yeniden Yazımı*, ed. Virginia H. Aksan-Daniel Goffman, çev. Onur Güneş Ayas (İstanbul: Timaş Yayınevi, 2011), 143.

³ XV ve XVI. yüzyıllarda Venedik dışında özellikle Floransalı tüccarlar Bursa'da sayıca daha fazlaydılar. Pisa ve Livorno'nun kontrol altına alınmasından sonra Venedik hâkimiyetinden kurtulan Floransa, bir taraftan gelişen ipek endüstrisi sayesinde Avrupa'nın dört bir yanına ipekli kumaşlar göndermekte, bir taraftan da yünl kumaşlarını ham ipek ile takas etmek üzere doğu pazarlarına taşıymaktaydı. Onların Osmanlı pazarına girişinde Fatih döneminde Ceneviz ve Venedik'le seyreden gergin siyasi ilişkilerin rolü büyük olmuştur. Daha önce ticari imtiyazlar elde etmiş olan Ceneviz ve Venedik'ten sonra, Fatih döneminde Floransa da ticari imtiyazlar elde etmiş ve II. Selim dönemine kadar fasılalarla yenilenen ahitnamelerle bu imtiyazlardan yararlanmışlardı. Mahmut Şakiroğlu, "Bursa'dan Floransa'ya İpek Ticareti", *Bursa* (Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 144-149; Mikail Acıpinar, *Osmanlı İmparatorluğu ve Floransa, Akdeniz'de Diplomasi, Ticaret ve Korsanlık 1453-1599* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016), 289-319.

anlaşma yapmanın yollarını aramaya başlar, bu yönde adımlar atardı.⁴ Kaldı ki en çetin savaş dönemlerinde dahi, zaman zaman tüccarların hapse atılması, mallarına el koyulması ve ticari yasaklar söz konusu olsa da, uluslararası ticaret tümüyle sekteye uğramamıştı. Büyük bir savaş kazanmak bile Akdeniz’i tam manasıyla kontrol altına almış olmak anlamına gelmiyordu. Akdeniz’de önemli olan egemenlik kurmak değil, liman kentlerine ve onun art bölgelerine ticari ağlar veya aracılar vasıtasıyla erişebilir olmaktı. Venedik senatosu Osmanlı donanmasıyla gerçekleşecek olan bir savaşın daima mümkün olabilecek en kısa sürede sona erdirilmesini umut etmişti. Çünkü mali ve ticari çıkarların baskısı, Venedik’i hemen barışa yönelik pazarlık masasına oturmaya, daha çatışma halindeyken bile Venedik tüccarlarını Osmanlı limanlarına ve onun art bölgelerine göndermenin yollarını aramaya iterdi. Örneğin Kıbrıs savaşında bile pek çok Osmanlı tüccarı Venedik’te, Venedikliler de İstanbul, Halep, İskenderiye gibi liman kentlerinde faaliyetlerine devam ediyordu. Nitekim Kıbrıs’ın fethi ve İnebahtı bozgunundan kısa bir süre sonra 1573’te Osmanlılar ile Venedik arasında bir ahitname imzalanmıştı. XVI. Yüzyıl boyunca meydana gelen Osmanlı-Venedik savaşlarının genelde kısa süreli olmasının sebeplerinden biri bu “biz işimize bakalım” anlayışydı.⁵ XVI. yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı Devleti siyasi ve askeri açıdan Doğu Akdeniz’in en güçlü devleti konumundaydı. Yüzyıllardır Doğu Akdeniz ticaretine hâkim olan Venedik ise bu denizdeki ticari egemenliğini yavaş yavaş kaybetmeye başladı.

⁴ Maria Pia Pedani, *Doğu’nun Kapısı Venedik*, çev. Gökçen Karaca Şahin (İstanbul: Küre Yayınları, 2015), 69.

⁵ Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, çev. Ülkün Tansel (İstanbul: Kitap yayınevi, 2014), 202-206.; Venedik, XVII. yüzyıl öncesindeki dönemde Osmanlıların önemli bir siyasi rakibi olsa da diğer Avrupalı devletlere kıyasla Osmanlı Devleti nazarında daha fazla itibar gören bir devlettir. Bu itibar Venedik’in Akdeniz’deki üstün deniz gücünün yanı sıra, Akdeniz’i çok iyi tanımaları, deniz ticaretindeki maharetleri ve İstanbul’un fethinden itibaren barışı tesis etmek için Osmanlı idaresi ile sıkça diplomatik girişimlerde bulunmalarından kaynaklanıyordu. Ayrıca Venedik Osmanlı başkentinde ve Akdeniz’deki ticaret kentlerinde siyasi ve ticari gelişmeleri takip edebilecek çok iyi bir haber alma ağına sahipti. Bilgi akışını sağlayanlar balyoslar, konsoloslar, tüccarlar, elçiler, casuslar ve misyonerlerdi. Bu görevliler Osmanlı hâkimiyet alanlarında Osmanlı toplumunun gündelik hayatı, savaş hazırlıkları, askeri hareketleri, gümrük resimleri, paralar, rakipleri olan diğer yabancı devletlerin getirdiği mallar, Yahudi tefeciler, mültezimler ve korsanlar gibi ticari ve siyasi çıkarlarını ilgilendiren her türlü konuda Venedik’e raporlar gönderiyorlardı. Osmanlılar için ise Venedik hakkında bilgi akışını sağlayan gayrimüslim Osmanlı tebaası ve Akdeniz’deki Türk korsanlarıydı. XV. yüzyılın sonunda çoğu İspanya’dan olmak üzere İtalya ve diğer Avrupa ülkelerinden sürülen Yahudiler Osmanlı topraklarında yaşamaya davet edilmişlerdi. Bunların pek çoğu zanaat erbabı ve tüccar olarak İstanbul, Bursa, Edirne, Selanik, Manisa gibi şehirleri mesken tutmuşlardı. İstanbul’daki Yahudilerin büyük bir kısmı simsarlık ve bankerlik yapmakta, Avrupa Devletleri ile olan münasebetlerde aracı rolü üstlenmekteydi. XVII. yüzyıldan itibaren ise, Osmanlının Ermeni ve Rum cemaati siyasi, iktisadi açıdan daha fazla güç kazanmaya başlamış ve Avrupalı devletlerle olan münasebetlerde daha baskın bir konuma gelmişlerdir. Metin Ziya Köse, *1600-1630 Osmanlı Devleti ve Venedik, Akdeniz’de Rekabet ve Ticaret* (İstanbul: Giza Yayınları, 2010), 17-61.

İngiltere, Hollanda, Fransa gibi devletler Akdeniz’de daha fazla söz sahibi olan devletler haline gelirken, Venedik bu yeni aktörlerin varlığını kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu süreçten sonra İstanbul ve diğer Osmanlı kentlerinde bulunan Venedikli tüccarlar doğrudan ticareti sürdürmekte pek başarılı olamamışlar, çoğu zaman Yahudi aracılarının onlara dayattığı çetin şartlarla ticari aktivitelerini yürütmek zorunda kalmışlardı.⁶

İngiliz tüccarlar ise XV. yüzyılda küçük ölçekli de olsa Akdeniz’de boy göstermeye başlamışlardı. Ancak İtalyan tüccarlarla bu sahada rekabet edebilmeleri zor olduğundan bu dönem için Akdeniz’de İngiliz ticareti pek gelişme gösteremedi. XVI. yüzyılda ise İngiliz gemileri Fransız bayrağı altında ve Fransız konsoloslara harç ödemek koşuluyla Sakız, Girit gibi adalara gelip gitmeye başladılar. Ama Akdeniz’in İngiltere için uzak bir coğrafya olması, buradaki diğer tüccar devletlerin tüccarlarıyla rekabet etmenin zorluğu ve korsan tehlikesi İngiliz ticaretinin gelişmesinde hala bir engeldi. Osmanlılarla İngilizlerin ilk temasları diğer Avrupalı devletlere göre daha geç bir dönemde XVI. asrın son çeyreğinde gerçekleşmiştir. Bu asırda İngiliz denizciliğinde görülen atılım, ülkede üretimin artması ve tüccarların teşebbüsleriyle İngiltere tarih sahnesinde bir sanayi ve ticaret ülkesi olarak daha mühim bir rol üstlenmeye başlamıştı. Bu durum İngilizlerin Akdeniz ticaretine dahil olmaları ve Osmanlılarla temasa geçmelerinde önemli bir etken oldu.⁷

Bu dönemde Kraliçe I. Elizabeth hem siyasi hem de ticari münasebetlerin geliştirilmesi amacıyla Osmanlı Devleti ile temasa geçmek istiyordu. Kraliçenin danışmanı Walsingham 1578’de “Türkiye’yle Ticaret” hakkında yazdığı risalesinde kraliçeye, kraliçenin mektubunu taşıyan bir elçiyi İstanbul’a göndermenin vaktinin geldiğini bildirmişti.⁸ Bu gayeyle Elizabeth 1578 yılında temsilci sıfatıyla William Harborne’u İstanbul’a gönderdi. Bu girişimle İngiltere daha önce Venedik ve Fransızlara verilmiş olan ahitnamelerdeki benzer şartları içeren bir ahitnamenin İngilizlere de verilmesini amaçlamaktaydı. Harborne 1579 sonu veya 1580 başında İstanbul’a ikinci gelişinde ise yine ticari imtiyazlar içeren bir ahitname elde etmek, İstanbul’da daimi bir elçi bulundurmak, İspanya’ya karşı işbirliği yapmak konusunda görüşmelere başladı. 1580

⁶ Robert Mantran, *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Kitabevi, 1995), 111-113.

⁷ Akdes Nimet Kurat, *Türk İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1953), 1-6.

⁸ David Abulafia, *Büyük Deniz, Akdeniz’de İnsanlık Tarihi*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Alfa Yayınları, 2012), 517.

yılında Harborne hediye ve rüşvet vermek suretiyle III. Murat'tan İngiltere ile ticari hak ve imtiyazları ele alan bir ahitname (nişân-ı şerif) almaya muvaffak olmuştu. Bu ahitname Osmanlılar ile İngiltere arasında ilk resmi anlaşma olmanın yanında sonradan gelişecek olan ilişkilerin temellerini atıyordu. İçeriği açısından daha önce Fransızlara verilen ahitnamelerin bir benzeriydi. Bu ahitname ile İngiliz tüccarlar dost taife olarak tanımlanmaktaydı ve tüccarlar mal ve canları garanti altına alınmak suretiyle Osmanlı topraklarında kendi bayrakları altında serbestçe ticaret yapabileceklerdi.⁹ İngiltere ile başlayan diplomatik münasebetler sebebiyle Osmanlılar 1580 yılının Mart ayında Ahmet ve Nikola isimli iki tüccarı kraliçeye hitaben yazılmış bir mektupla İngiltere'ye göndermişti. Tüccarların İngiltere'ye ulaşip ulaşmadığını bilmiyoruz. Ama İngiltere'ye gönderilen ilk Türk tebaası ve tüccarları olmaları bakımından dikkat çekicidir. Aynı yılın Eylül ayında ise Garabit isimli bir Ermeni tüccarın yine kraliçeye verilmek üzere bir mektupla Londra'ya gönderildiğini ve tüccarın buraya vardığını biliyoruz. İngiltere'de ne tür faaliyetlerde bulunduğu hakkında ise bilgi sahibi değiliz.¹⁰

Bu karşılıklı diplomatik girişimlerin yanı sıra 1580'de Osmanlı coğrafyasıyla ticari ilişkileri geliştirmek amacıyla kraliçenin de imzasıyla "The Levant Company" kurulmuştu.¹¹ Bu hamle adanın ihtiyacı olan egzotik emtiaya doğrudan ulaşma, Venedikli ve diğer Avrupalı tüccarların hâkim olduğu pazarları ele geçirme amacını taşıyordu. Ülkelerine gelen Venedik gemilerinin taşıdığı malların gümrük vergilerini arttıran kraliçe Akdeniz'de kendi uyuşuğu olan tüccarları koruma niyetini açıkça belli ediyordu. Daha önce İngiliz dokumalarını Osmanlı limanlarına taşıyan Venedikli tacirler, bu mamulleri İngiliz ticaret gemileri Osmanlı sularına getirmeye başlayınca elde ettikleri gelirden mahrum kalmaya başladılar.¹² Akdeniz'de İngiliz tüccarları cezbeden başlıca Osmanlı kentleri ise İstanbul, İzmir, Halep, Bursa ve İskenderun'du. XVI. yüzyıl sonlarında bu kentler, dünya ticaretine egemen olan baharat ticaretinin Osmanlı topraklarındaki en

⁹ Kurat, *Türk İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi*, 14-36.

¹⁰ Kurat, *Türk İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi*, 162-163.

¹¹ Levant Company öncelikle İstanbul'a bir temsilci göndererek Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine başlamıştı. Bu temsilci daha sonra İngiliz büyükelçisi olarak atanmıştır. İstanbul'dan sonra ise şirket Halep, Patras, Sakız Adası, Trablusşam, İskenderiye ve Cezayir'e gönderdiği konsolosları vasıtasıyla faaliyet alanını genişletmiştir. Hatta Ankara ve Trabzon'da dahi İngiliz tüccar topluluğu oluşturulmaya çalışılmıştır. Şirketin temsilcilerinin bulunduğu kentlerin tamamında beklenen başarı elde edilemese de 1620'lerde İstanbul, İzmir ve Halep şirketin en önemli ticaret üsleri haline gelmiştir. Daniel Goffman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660*, çev. Ayşe Başçı-Sander (İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınevi, 2001), 26.

¹² Abulafia, *Büyük Deniz*, 517-518.

uğrak noktaları olma özelliğini kısmen korumaktaydılar. XVII. yüzyılda ise karabiber, tarçın, porselen gibi ürünlere kıyasla yünlüler, pamuklular, kurutulmuş meyveler ve ipek Avrupalı tüccarların daha fazla ilgisini çekmeye başladı. Özellikle daha önceleri sadece bir kasaba görünümünde olan İzmir, bu ürünlerin bolca bulunduğu zengin İç Batı Anadolu'nun bir limanı olma vazifesini üstlendi ve bu ürünleri arayan tüccarların en çok uğradığı Osmanlı kenti halini aldı.¹³ Levant Company'nin bu yeni yüzyılda İzmir'de ticaretini yaptıkları en önemli ürünlerden biri Acem Ermeni tüccarlarca önceleri Halep'e, sonra da İzmir'e getirilen İran ipeğiydi. Osmanlı limanlarına getirilen ham ipeğin önemli bir kısmı Londra'nın Spitalfield semtinde faaliyet gösteren ipek imalatçılarının ihtiyaçlarını karşılamak üzere İngiliz tüccarlarca satın alınıyordu. Bu ticarete, stratejik açıdan önem arz ettiği için altın ve gümüş gibi değerli madenlerin ülke dışına çıkarılmaması esas alındığından, para ihracı yerine ipek karşılığında İngiliz yünlülerini Osmanlı coğrafyasında ve doğu dünyasında satmak gibi bir ticari politika izlendi. İngiliz tüccarların yünlülerden elde ettiği kâr çok fazla olmasa da ipek ticaretinden elde ettikleri kâr yüksek olduğu için Osmanlı limanlarında yünlü kumaşlar ile ipek takası yapmak kârlı bir işti. İyi kalitede ve bol miktardaki İngiliz yünlü kumaşlarının Osmanlı pazarına girişi ise Selanik'te Yahudiler tarafından yapılan yünlü kumaş imalatına büyük zarar vermişti. Alım gücünün düşük olduğu Osmanlı toplumunda uygun fiyattan satılan İngiliz ürünlerine olan rağbet günden güne arttı.¹⁴ İngiltere'nin XVII. yüzyıldaki dış ticaret hacmi 1640'lara kadar on kata yakın bir artış sağlarken, bu ticaret üretim ve istihdam artışında da rol oynamıştı. Tekstil imalatçıları ve tüccarları da imalathanelerde bazen binlerce iplik örücüsü ve dokumacı istihdam ediyordu. İngiltere'de gelişen dokuma sanayiine kuşkusuz Osmanlı ile olan ticaretin katkısı büyük olmuştur.¹⁵ XVII. yüzyıl boyunca Osmanlı limanlarında en dikkate değer mevcudiyeti İngiliz tüccarlar oluştururken, İngiliz firmaları bu yüzyılın sonuna doğru yavaş yavaş Osmanlı pazarından çekilmeye başladılar. Safevi hanedanının son zamanlarına doğru meydana gelen savaşlar

¹³ Goffman, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler*, 33-34.

¹⁴ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, çev. Ayşe Berktaş (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), 210-212; İngiliz tekstil endüstrisinin İzmir ticaretinde büyük rağbet gösterdiği ürünlerden biri de tiftik ipliğiydi. Bu ürünün İngiltere'deki kullanım alanlarının başında iğne ile imal edilen düğme, ilik ve ilik kenarına geçirilen ince şerit yapımı geliyordu. Özellikle sık İngiliz yapımı düğmeler Avrupa'da eskiden beri lüks sayılabilecek ürünlerdi ve bir statü sembolü olarak algılanmaktaydılar. Bunun yanında tiftik ipliği dayanıklılığı, yumuşaklığı, esnekliği gibi nedenlerle çeşitli elbiselik top kumaş, şapka, iç çamaşırı, çorap, bere, battaniye, perde vs. çok çeşitli alanlarda kullanılmaktaydı. Gülay Webb Yıldırım, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 58-60.

¹⁵ Neslihan Ünal, *İki Osmanlı Liman Kenti, İzmir ve Selanik* (Ankara: İmge Kitabevi, 2015), 27.

ve İran'dan Osmanlı limanlarına gerçekleşen ipek tedarikindeki belirsizlikler Osmanlılar ile İngilizler arasındaki ipek ticaretini neredeyse bitme noktasına getirdi. Bu dönemde İngiliz tacirler Bengal ve Çin'de ipekli sanayiinin ihtiyacını karşılayacak daha ucuz ipek buldular.¹⁶

Osmanlı Devleti ile Hollanda arasındaki siyasi ilişkiler ise XVII. yüzyılın başında başlasa da ticari ilişkilerin geçmişinin Kanuni Sultan Süleyman dönemine kadar gittiği biliniyor. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti Hollandalı tüccarların Osmanlı topraklarında ticaret yaptıkları yerlerde Hollanda'ya konsolosluk açma izni vermişti ancak, Hollanda bu dönem için henüz konsolosluk açabilecek bir siyasi güce erişebilmiş değildi. Bu sebeple Hollandalı tüccarlar ilk etapta, Osmanlı Devleti'nin dostu konumunda olan Fransa'nın bayrağı altında Osmanlı sınırlarındaki ticari faaliyetlerini sürdürdüler. 1580'de ise daha önce Fransa'ya tanınmış olan imtiyazlar İngiltere'ye de verilmişti. İspanya'ya karşı verdiği bağımsızlık mücadelesinde İngiltere'nin büyük desteğini gören Hollanda bu tarihten sonra Osmanlı sularında İngiltere bayrağı altında ticaret yapmaya başladı. Bu durum İstanbul'daki İngiliz ve Fransız diplomatlar arasında ciddi anlaşmazlıkların yaşanmasına dahi neden olmuştu. Nihayetinde 1601 ve 1604'deki ahitnamelerle Hollandalı tüccarların İngiliz konsolosluğu himayesinde ve İngiliz bayrağı altında Osmanlı sularında ticaret yapabilecekleri karara bağlandı. Bu süreçten sonra 1612 yılında Cornelis Haga başkanlığındaki bir elçilik heyeti İstanbul'a gönderildi. O sıralarda, Osmanlı Devleti'nin öteden beri Akdeniz'de düşmanı olan İspanya'ya karşı bağımsızlık mücadelesi vermekte olan Hollanda'nın bu girişimi İstanbul'da memnuniyetle karşılandı. 1 Mayıs 1612'de Sultan I. Ahmet ile görüşen Haga, Osmanlı devlet adamlarıyla kurduğu sıcak ilişkiler sayesinde kısa bir süre sonra İstanbul'da elçilik açma, Osmanlı limanlarında konsolosluk açma ve kendi bayraklarıyla Osmanlı sularında seyrüsefer yapabilme hakkı kazanmıştı. Bu aynı zamanda Hollanda'nın bir devlet olarak Osmanlı Devleti tarafından tanınması anlamına geliyordu.¹⁷ Hollanda'da güçlü bir bankacılık sisteminin kurulması ve ülkeye hâkim olan güçlü ticaret burjuvazisinin desteğiyle üretim ve ticaret hacminde bu yüzyılda büyük bir atılım yaşanıyordu. Bunun devamlılığını sağlayan üç temel unsur vardı. Birincisi Doğu Hindistan Kumpanyası idi. Bu şirket Doğu Hint adalarıyla olan

¹⁶ Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, 212.

¹⁷ Bülent Arı, *The First Dutch Ambassador In Istanbul: Cornelis Haga And The Dutch Capitulations of 1612* (Ankara: Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, 2003), 116-121; Cevdet Küçük, "Hollanda", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1998), 18/222-223.

ticareti, buraya altın ve gümüş gibi madenlerin gönderilmesini, Hollanda'ya getirilen malların satışı ve bu ticaretin tekelinin denetimini sağlıyordu. Hatta İngiliz, Fransız ve Portekizlilere yasak bile koyabiliyordu. İkinci unsur Amsterdam bankasıydı. Bu banka tüccarlara kredi imkânı sağlamanın yanı sıra, istedikleri ülkenin parasını da temin edebiliyordu. Savaş durumunda Amsterdam kent yönetimine, Doğu Hint Adaları Kumpanyası'na avans verebiliyordu. Böylece banka ülkede kısa sürede güven veren bir mali altyapının oluşmasına katkıda bulunmuştu. Üçüncü unsur ise güçlü bir donanmaydı. İngilizler gibi Hollandalılar da sağlam ve güçlü silahlarla donatılmış gemiler inşa etmişlerdi. Bu gemiler limanlara kolayca yanaşabilen, ince ama dokuz yüz tona kadar yük taşımaya elverişli gemilerdi. Bu yolla Amerika ve Brezilya'ya kadar ulaşmışlar, Japonya, Çin, Singapur gibi Asya ülkelerinde güçlü ticari ağlar kurmuşlardı. XVII. yüzyıl dünya ticaretinde söz sahibi olmayı başaran Hollanda kendi sömürgelerinde tekelci zihniyetten ödün vermezken, harici ticaret merkezlerinde serbest ticaret ilkesini hararetle savunmuştu.¹⁸

Livorno'da Medici hükümetinin her dinden ve her uyruktan tüccara geniş imtiyazlar sunması burada bir serbestiyet ortamının oluşmasını sağlamıştı. Bu haklardan yararlananlar arasında Türkler, Ermeniler, Yahudiler, İspanyollar, Almanlar, Farsîler, Mağribîler vardı. Bu şehir Hollanda'nın ise Akdeniz'deki ticaret ağının odak noktasıydı. Atlantik Okyanusu'ndan gelen pek çok Hollanda gemisi buraya uğrardı. Ayrıca Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz ile yapılan ticarete Livorno bir üs noktasıydı. Şehrin ihtiyaç duyduğu kuzey tahılının önemli bir kısmını buraya Hollandalı tüccarlar getirirdi. Ayrıca Kuzey Avrupa'da kıtlık olduğu zamanlarda dahi, yasak olmasına rağmen Osmanlı kıyılarından Livorno için tahıl kaçırmaktan geri durmadılar. Dönemin önemli ticaret merkezlerinden Halep'te de bir Hollanda konsolosu bulunuyordu. Özellikle doğunun çivit, ravent gibi egzotik ürünleri buradan karayoluyla İskenderun Limanı'na taşınmakta, limana yanaşan Hollanda gemilerine yüklenmekteydi.¹⁹ Osmanlı başkentindeki Hollandalı bürokratlar, ülkelerindeki İspanyol-Habsburg hegemonyasına karşı uzun süredir başarılı şekilde mücadele ettiklerinden Osmanlılarca hoş karşılanmaktaydılar. Osmanlı donanmasının Habsburglara karşı Akdeniz'deki rekabetinde, Hollanda'daki

¹⁸ Michel Behaud, *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*, çev. Fikret Başkaya (İstanbul: Yordam Kitap, 2016), 34-36.

¹⁹ Abulafia, *Büyük Deniz*, 522-524.

savaşın durumunun dikkate alındığı kuvvetle muhtemeldir. Elçi Cornelis Haga, XVII. yüzyılın başında Osmanlı Devleti ile temasa geçtiğinde Osmanlı Devleti'nin siyasal desteğini almanın yanı sıra, gelişen tekstil sanayilerinin hammadde ve pazar ihtiyacını karşılama amacını taşıdığı da açıktır. Zira Leiden şehri ürettiği yünlü kumaşlarla dikkate değer bir başarı elde etmişti ve bu ürünlerin bir bölümü Doğu Akdeniz'de satılıyordu. Hollanda'da greinen denilen bu kumaşların büyük bölümü hiç yün kullanılmadan, Ankara keçilerinin kıllarından imal ediliyordu. Ham tiftik ihtiyacının büyük kısmı Ankara'dan bir kısmı da Halep'ten olmak üzere sadece Osmanlı topraklarından karşılanıyordu. XVII. yüzyıl boyunca Ankaralı tiftik dokumacılarının hammadde bulmada sıkıntı yaşamalarının nedeni hammaddenin Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin tüccarlarına satılmasıydı. Bu sebeple Ankaralı dokumacılar yüzyılın ortalarında bir mültezimi kendi çıkarlarını korumak amacıyla, hammadde ihracına müdahale etmeye ikna etmişti. Böylece 1645'te ham tiftik ve tiftik ipliğinin Ankara dışına satılması padişah fermanıyla yasaklandı. Ancak greinen üretiminin devam etmesi ve Ankaralı dokumacıların daima hammadde bulmada sıkıntı yaşamaları bu yasağın tam anlamıyla uygulanamadığını gösteriyor.²⁰

Akdeniz'deki dönemin önemli siyasi güçlerinden biri de Fransa'dır. Osmanlı Devleti'nin Fransa ile ilk siyasi teması Niğbolu Savaşı'nda (1396) Haçlı esirlerinin fidyelerinin ödenmesi esnasında olmuştu. Osmanlı Devleti'nin sınırlarını genişletmesi ve İstanbul'u ele geçirmesiyle Avrupa'da kuvvetlenen Osmanlıları Avrupa'dan kovma fikri Fransa'da pek itibar görmedi. XVI. yüzyıl boyunca Osmanlı-Fransız ilişkileri olumlu yönde gelişirken, ortak düşman Habsburglara karşı Fransa çok defa Osmanlı Devleti'nin yardımına başvurmak zorunda kaldı. İlk daimi Fransız elçisi 1535'te İstanbul'a gönderildi ve kısa bir süre sonra Fransa'ya ticari imtiyazların verildiği bir anlaşma yapıldı, bu anlaşmalar sonraki dönemlerde de zaman zaman yenilendi.²¹

XVI. yüzyılda Osmanlı-Fransa ilişkileri iyi yönde seyrederken, Fransız tüccarlar bu durumu fırsata çevirmeyi pek başaramadılar. Fransa'daki din savaşları ve hanedan kavgalarıyla ortaya çıkan siyasi bunalım, o dönem Fransa'nın en önemli ticaret kenti olan Lyon'a büyük darbe vurdu. Bunun sonucunda Lyon ticaretini ayakta tutan İtalyan bankerler buradan ellerini çektiler. Bourbon hanedanından IV. Henri'nin 1589'da Fransa

²⁰ Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, 213-214.

²¹ İsmail Soysal, "Fransa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/181-182.

tahtına geçmesiyle bir ticari canlanma dönemi başlamıştı ve Osmanlı Devleti ile 1604'te yapılan bir anlaşmayla kapitülasyonlar yenilenmişti. Ancak 1610'da kralın öldürülmesiyle başlayan yeni iç savaşlar dönemi ticari hayatı yeniden sekteye uğrattı. Her şeye rağmen Osmanlı Devleti ile kapitülasyonlar yoluyla kurulan iyi ilişkiler gün geçtikçe güçlenen Fransız diplomasisi için büyük önem taşımaktaydı. Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'ı fethi ve sonrasındaki savaş dönemlerinde Fransa tarafsız kalmıştı. Dolayısıyla Osmanlı limanlarıyla ticari münasebetlerini yürütmek isteyen Avrupalı tüccarlar Fransa bayrağı altında bu işi yapmak zorundaydılar. Zira Fransız diplomasisi, İngiliz ve Hollandalıların kendilerine has kapitülasyonlar elde etme çabalarından ciddi oranda rahatsız olmuştu. Güney Fransa'daki gemi sahiplerinin önemli gelir kaynaklarından biri gemilerinin Osmanlı tüccarları tarafından kullanılmasıydı. Maltalı korsanların yağmalama girişimleri nedeniyle pek çok Osmanlı tüccarı mallarını bu Fransız gemicilerin tesis ettiği gemi kervanlarıyla Avrupa limanlarına taşıyordu. Ayrıca Kuzey Afrika'daki Müslüman tacirler de kendi ticaret filolarına sahip değillerdi. Bu tüccarların çoğu Fransız ve diğer Avrupalı gemi nakliyecilerinin gemilerinden faydalanıyorlardı. Kuzey Afrika'dan Mekke'ye giden hacı adayları da Kuzey Afrika'yı geçmektense Fransız gemileriyle Mısır'a kadar seyahat ediyordu. Bu işte özellikle, gemilerinin hızlarıyla ünlenen Provence bölgesinin gemicileri uzmanlaşmıştı. Fransız tüccarlar ise XVII. yüzyılda İzmir, İstanbul gibi Osmanlı limanlarında faal olsalar da esas anlamda, iktisadi durumun kendileri açısından daha elverişli olduğu XVIII. yüzyılda başarıya ulaşmışlardı.²²

Osmanlıların XVI. yüzyılda Akdeniz'deki en büyük rakibi olan devlet ise Katolik dünyanın Akdeniz'deki en güçlü donanmasına sahip İspanya'ydı.²³ Osmanlı İspanya mücadelesi, asrın ilk çeyreğinde Osmanlıların Suriye, Mısır ve Rodos'u ele geçirmelerinden sonra yönlerini Akdeniz'de daha fazla batıya çevirmeleriyle ve Kuzey Afrika kıyılarında faaliyetlerini arttırmalarıyla had safhaya çıkmıştı. Bu dönemde İspanyollara karşı Osmanlı himayesine giren korsanlar İspanyol kıyılarını vurmak, yağma faaliyetlerinde bulunmak ve Osmanlıya Akdeniz'in durumu hakkında istihbarat sağlamak gibi vazifeler üstlendiler.²⁴ Özellikle Barbaros Hayreddin Paşa'nın 1533'te bir beylerbeyi

²² Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, 205-207.

²³ Asrın son çeyreğine kadar Osmanlı-İspanya mücadelelerinin yaşandığı dönemde İspanya tahtında V. Carlos ve II. Felipe, Osmanlı tahtında ise Kanuni ve II. Selim hüküm sürmüştü.

²⁴ Andrew Hess, *Unutulmuş Sınırlar, 16. Yüzyıl Akdeniz'inde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi*, çev. Özgür Kolçak (İstanbul: Küre Yayınları, 2010), 86-87.

ve kaptan-ı derya olarak Osmanlı hizmetine girmesi İspanya'yla mücadelede kritik öneme sahip olmuştur.²⁵

Akdeniz'de Osmanlılarla yaşanan mücadelede İspanya'nın temel politikası, 1492'de reconquistanın gerçekleşmesinin ardından Müslümanlarla mücadelenin Kuzey Afrika ve Akdeniz'de devam ettirilmesi, Türk ve berberî korsanların İspanya kontrolündeki kıyılarda İspanya çıkarlarına zarar veren faaliyetlerinin engellenmesi amacını taşımıştı. Bunun gerçekleşmesi için de Kuzey Afrika'daki stratejik kale ve limanların tahkim edilerek İspanyol kontrolünde tutulması, Kuzey Afrika'daki yerel güçlerle Osmanlılara karşı ittifakın devam ettirilmesi ve İtalya'daki İspanyol garnizonlarıyla irtibatın devamlılığının sağlanması hedeflenmişti. Osmanlıların Akdeniz politikası ise Kuzey Afrika ve Akdeniz'deki adalarda hâkim olunan Osmanlı kıyılarının ve deniz yollarının korunmasını amaçlıyordu.²⁶

Akdeniz'deki Osmanlı-İspanya mücadelesinin ateşi 1571 İnebahtı savaşından sonra sönmeye başlamıştır. Bu dönemde İspanya, İngiltere, Hollanda ve Portekiz meseleleriyle ilgilenmeye ağırlık vermişti ve Atlantik ticaretini başarıyla devam ettirebilmek de önemli bir husustu. Osmanlılarla barışı sağlamak amacıyla 1577'de İspanyol elçisi Martin Diego de Acuna barış anlaşmasını müzâkare etmek amacıyla İstanbul'a geldi. Bu dönem Osmanlılar için doğu sınırında Safeviler ile gerilimin arttığı bir evreydi, bu nedenle Osmanlılar önceliği Safeviler üzerine düzenlenecek bir sefere vermişti. Ayrıca İspanya üzerine sefer düzenleme taraftarı olan Sokullu Mehmet Paşa'nın 1579'da öldürülmesinden sonra Osmanlıların Akdeniz gündemi de önemini kaybetmeye başlamıştı. Bu dönemde iki tarafın Akdeniz'de yeni bir mücadeleye girişmeye cesaret edememesinin sebeplerinden biri de bu dönemde görülen fiyat artışları olmuştur. Akdeniz'de yeni kaleler fethedecek güçlü bir donanma teşkil etmek iki imparatorluk için

²⁵ İdris Bostan, *Osmanlı Akdenizi* (İstanbul, Küre Yayınları, 2017), 109-112; 1580'lere kadar Kuzey Afrika'daki Osmanlı İspanya mücadelesinin en yoğun yaşandığı şehirler Bicaye, Şerşel, Vehran, Tilimsan, Cezayir, La Goletta, Bizerte, Tunus, Trablus ve Fas şehirleriydi. Bu şehirlerde bulunan kaleler kimi zaman Osmanlı, kimi zaman da İspanya veya buradaki İspanya yanlısı sultanların himâyesine girmişti. Bunun yanında Osmanlılar 1538'de aralarında İspanyol donanmasının da bulunduğu kutsal ittifaka karşı Preveze deniz savaşında başarılı olmuş, 1560'da Cerbe'deki savaşta da ada Osmanlı hâkimiyetine girmişti. 1565 Malta kuşatmasında ise başarılı bir netice alınamamıştı. Kıbrıs'ın fethinden sonra 1571'deki İnebahtı muharebesinde Osmanlı donanması ağır bir yenilgi almış ve donanmanın büyük bölümü yok edilmişti. Ancak 1570'lerde Osmanlılar, Cezayir'in batısındaki önemli İspanyol üssü Vehran hariç, Kuzey Afrika'daki liman ve kalelerde hâkimiyetlerini sağlamlaştırmış durumdaydılar. Hess, *Unutulmuş Sınırlar*, 90-126.

²⁶ Hüseyin Serdar Tabakoğlu, *Akdeniz'de Savaş, Osmanlı-İspanya Mücadelesi* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2019), 183.

de pahalıya mal olacak bir faaliyet haline gelmişti. Mevcudu korumak ve diğer siyasi meselelerle ilgilenmek iki taraf için de daha akıllıca bir politikaydı. Bu açıdan 1580 senesi Osmanlı-İspanya arasındaki yıllar süren savaşların sonu, diplomatik barış adımlarının atıldığı bir sene olmuştu. Andrew Hess'in deyiimiyle bu dönemden itibaren artık iki imparatorluk Cebelitarık'ta birbirlerine sırt çevirmişlerdi.²⁷

Yeni siyasi aktörlerin boy göstermeye başladığı XVII. yüzyıl bir taraftan da Akdeniz için bir korsanlık çağıydı. Devletlerin Akdeniz'de donanma gücüne eskisi kadar önem verememeleri ve mevcut donanmaların uzun süreler Akdeniz'de faal olabilmemesinin mali güçlüğü bir otorite boşluğunun doğmasına sebep olmuştu. İnebahtı savaşına kadar Osmanlı ile İspanya arasında üstünlük mücadelesine sahne olan Akdeniz'de korsan faaliyetleri kısmen kontrol altında tutulmuştu. Ancak XVII. yüzyılda donanmaların boşalttığı alan Kuzey Afrikalı ve Katolik korsanların yağma alanı haline geldi.²⁸

Akdeniz'de Hristiyan gemilere saldıran Kuzey Afrikalı korsanların merkezi Cezayir, Tunus, Trablus gibi Kuzey Afrika'daki kıyı kentleriydi. Faaliyet alanları ise Akdeniz, Adriyatik ve İyon denizlerindeki Hristiyanların yaşadığı kıyı veya adalar ile bu denizlerde seyreden Hristiyan gemileriydi.²⁹ Müslüman korsanların yağma hareketleri hakkında özellikle İstanbul'da Venedik Balyosu'nun sultana sunduğu şikayetler dikkat çekicidir. Örneğin 1605 tarihli Venedik Balyosu Ottaviano Bon'un arzuhalı denizdeki levant eşkıyasının Dıraç, Avlonya gibi yerlere sığınarak Adriyatik'te seyreden Venedik gemilerine saldırdıkları, kimi insanları esir edip kimilerini katlettikleri ve mallarını yağmaladıkları yönünde şikayet içermekteydi. İsimleri verilen korsanlar arasında Cezayirli Cafer Reis, Tunuslu Hasan gibi Mağripli olduğu bilinen kişiler vardı. Bunlar yağmaladıkları 200.000 altın değerindeki pamuğu ve çeşitli türde emtiayı Dıraç'a götürüp satmışlardı.³⁰ Osmanlı idaresi ise balyosların bu tür şikayetlerinde gerekli yerlerdeki idari erkâna Venedik'le yapılan ahitnamelere uygun şekilde davranılması gerektiği, haydutların yakalanıp haklarından gelinmesi, esirlerin ve mallarının iadesi yönünde emirler göndermekteydi. Örneğin 1639'da Balyos Alvise Contarini'nin Mağripli

²⁷ Hess, *Unutulmuş Sınırlar*, 139-153.

²⁸ Molly Greene, *Katolik Korsanlar ve Rum Tüccarlar, Bir Akdeniz Tarihi*, çev. Ayşe Betül Sayın (İstanbul: Dergah Yayınları, 2019), 17.

²⁹ Adrian Tinniswood, *17. Yüzyılda Akdeniz'de Korsanlık*, çev. Dinç Tayanç (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011), 216-220.

³⁰ Serap Mumcu, *Venedik Baylosu'nun Defterleri, The venetian Baylo's Registers (1589-1684)* (Venedik: Hilâl, Edizioni Ca'Foscari, 2014), 4/83-84.

korsanların Venedik gemilerine saldırıları üzerine İstanbul'a sunduğu arzuhaline cevaben, Akdeniz'deki derya beylerine, kale dizdarlarına ve diğer iş erlerine hüküm gönderilmişti. Hükümde Venedik bezirganlarının Osmanlı limanlarına selamle gelip gidebilmesi ve ticaretlerini yapabilmeleri için ruhsat-ı hümâyûn verildiği, Venedikli tüccarların Cezayirli ve Tunuslu korsanların saldırılarından korunabilmeleri için gerekli tedbirlerin alınması gerektiği, bu korsanların kale altlarına alınmamaları ve Venediklilerden aldıkları esirler varsa serbest bırakılması emredilmekteydi.³¹ Öte yandan malları yağmalananlar sadece Venedikli tüccarlar değildi. Venedik gemileriyle seyahat edip malları korsanlarca yağmalanan Ermeni tüccarlar da vardı. Örneğin 1632'de Nuh Hoca Sirun ve ortakları İzmir iskelesinden Venedik'e gitmek amacıyla ipek yükleriyle birlikte Botri isimli bir Venedik gemisine binmişti. Gemi Mora'nın güneyindeki Çuka Adası'na geldiğinde korsanların saldırısına uğramış, Ermeni tüccarların üç denk ipeği yağmalanmıştı. Tüccarlar Venedik'e vardıklarında yağma edilen mallarının bedelini gemi sahibinden talep etmişler ama bu talepleri kabul görmemişti. Tüccarlar İzmir'e döndüklerinde ise bu kez İzmir'deki Venedik konsolosundan davacı olmuşlardı. Bu konuda İstanbul'dan rica edilen emr-i şerîf talebine cevaben İzmir kadısına gönderilen hükümde, Venedik konsolosunun kimsenin borcundan dolayı sorumlu tutulamayacağı belirtiliyordu.³²

Akdeniz'deki Katolik korsanlar ise Fransa kıyıları ve bu civardaki adalar ile İspanya'nın hâkimiyetindeki Napoli ve diğer İtalyan şehirlerinden yelken açmaktaydılar. Ancak Katolik korsanlığın asıl merkezi Malta Adası'nın başkenti Valletta'ydı. Buradaki Katolik korsanların öncelikli hedefi Türk gemileri ve Müslüman tüccarların malları olsa da Osmanlı sularındaki Yahudi, Rum ve Ermeni tüccarlar da korsanların hedefi olabilmekteydi. Özellikle Mısır'dan Anadolu kıyılarına ve İstanbul'a yelken açan Osmanlı gemileri Katolik korsanların öncelikli hedefiydi. Bunun yanında Kuzey Afrika'daki kıyılar da Maltalı korsanların yağmalarına maruz kalıyordu.³³ Valletta 1522'de Rodos'un Osmanlılarca fethinden sonra adadan kaçan st. John şövalyelerinin yerleştiği bir korsan şehri haline gelmişti. Korsanlık faaliyetlerinin güç kazanmasından sonra ada muazzam derecede zenginleşmişti. Öyle ki 1590'larda 30.000 olan Malta nüfusu 1670'de 60.000'e ulaşmıştı. Osmanlılarla Malta arasında diplomatik bir ilişki de

³¹ Mumcu, *Venedik Baylosu'nun Defterleri*, 295.

³² Mumcu, *Venedik Baylosu'nun Defterleri*, 272.

³³ Greene, *Katolik Korsanlar ve Rum Tüccarlar*, 15-16.

bulunmadığından saldırıya uğrayan Osmanlı tüccarlarının haklarını aramaları zordu. Osmanlılar Venedik gibi diğer devletler aracılığıyla ancak hak arama teşebbüsünde bulunulabiliyordu.³⁴ Bunun dışında Malta’da papaya bağlı askeri bir tarikat olan st. John şövalyelerinin kurduğu, esasında bir ganimet mahkemesi olan ve korsanlarca idare edilen “Tribunale Degli Armamenti” denilen bir mahkeme bulunmaktaydı. Buraya, korsan saldırısında malları yağma edildikten sonra doğrudan başvuru yapan Hristiyan tüccarlar vardı. Bunlardan biri 1686’da hâkimlerin huzuruna çıkan Ermeni tüccar Giovanni Marchara olmuştu. Tüccar bir korsan saldırısı nedeniyle mağdur olmuş olacak ki mahkemede hak arama teşebbüsünde bulunmuştu. Verdiği ifadede ise Hacı Hasan isimli bir Türk’e ait, Epiffanio Reis ve Georgia Reis’in kaptanlığını yaptığı gemiye mallarını yüklediğinden bahsetmektedir.³⁵

Akdeniz’de kaçakçılığın merkezi, yani yağma edilen malların pazarı olan yer ise Livorno’ydu. Şehir Doğu Akdeniz’de ticaret gemilerini yağmalayan ve düzenli olarak yağma seferlerine çıkan korsan st. Stephen şövalyeleri tarikatıyla nam salmıştı. Bunun yanında Kuzey Afrikalı korsanların yağmaladıkları malların peşine düşmek de Livornolu tüccarlar içi kârlı bir işti. Tüccarlar Trablus, Cezayir gibi kentlere gidip Hristiyan tüccarlardan yağmalanan malları Kuzey Afrikalı korsanlardan satın alıp Livorno’ya getirmekte ve daha yüksek ücretlerle satmaktaydılar.³⁶

Araştırmanın Konusu

XVII. yüzyıl İngiltere, Hollanda, Fransa gibi Avrupa devletlerinin Doğu Akdeniz’deki uluslararası ticarete daha etkin rol oynanamaya başladıkları bir dönem olmuştu. XVI. yüzyılda Doğu Akdeniz’in önemli ticaret kenti olan Halep XVII. yüzyılda da doğu ve batı mallarının mübâdele edildiği bir ticaret kenti olma özelliğini devam ettirse de Avrupalı tüccarların artan ilgisiyle özellikle İzmir kısa sürede Akdeniz’in en önemli liman kentlerinden biri haline gelmişti. İzmir’in bu yükselişinin bu kentin art alanındaki kentler ve İran’a kadar uzanan Anadolu’daki kervan yolları üzerinde etkisi olmuştu. Daha önceleri Bursa’ya ulaşan tüccar kervanları artık daha güneye yönelerek İzmir’e gelmeye başlamış ve artan kervan hareketliliğiyle özellikle Batı Anadolu coğrafyası uluslararası ticarete daha entegre hale gelmişti. Bursa kenti ise XVII. yüzyılda her ne kadar İran’dan

³⁴ Greene, *Katolik Korsanlar ve Rum Tüccarlar*, 112-116.

³⁵ Greene, *Katolik Korsanlar ve Rum Tüccarlar*, 129-153.

³⁶ Greene, *Katolik Korsanlar ve Rum Tüccarlar*, 98.

İzmir'e ulaşan kervan yolunun dışında kalsa da yine İran, Suriye, Hindistan, Rumeli gibi uzak coğrafyalardan tüccarların geldiği önemli bir ticaret merkezi olma özelliğini bu dönemde de devam ettirdi.

XVII. yüzyılda Çin'den Avrupa'ya, Hindistan'dan Rusya'ya kadar çok geniş bir coğrafyada ticari faaliyetlerini yürüten ve uluslararası ticarete en dikkat çeken tüccar topluluklarından biri olarak ön plana çıkan Acem Ermeni tüccarların ilgi duyduğu sahalardan biri de Osmanlı coğrafyasıydı. Bu açıdan bizim çalışmamızın odak noktasını bu dönemdeki Bursa, Manisa İzmir'in iktisadi durumu ve bu şehirlerdeki Acem Ermeni tüccarların ticari faaliyetleri oluşturmaktadır.

Araştırmamız beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, XVII. yüzyılda İran'daki önde gelen tüccar grubu olan Yeni Culfa Ermeni tüccarların eski yerleşimleri olan Nahçıvan yakınlarındaki Eski Culfa kasabası, Osmanlı-Safevi savaşları nedeniyle Ermeni halkın I. Şah Abbas tarafından bu kasabadan göç ettirilmesi, İsfahan'da Yeni Culfa adıyla yeni bir Ermeni yerleşiminin inşası ve buradaki Ermeni tüccarların kurdukları Yeni Culfa merkezli Asya ve Avrupa'daki önemli ticaret merkezlerine kadar uzanan global ticaret ağlarından bahsedilecektir. Bu bölümde anlatılan Yeni Culfa Ermeni tüccarlar kurdukları ticari ağlar sayesinde İranlı Ermeni tüccarlar içerisinde dikkat çekici bir hususiyete sahiptiler. Ancak bizim tezimizde ikinci bölümden itibaren Yeni Culfa Ermeni tüccarlar asli unsur olarak ele alınmayacaktır. Çünkü Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Acem Ermeni tüccarlar içerisinde Culfa Ermeni tüccarların yanı sıra çok sayıda Revanlı, Nahçıvanlı, Agulisli ve İran'ın değişik köy ve kasabalarından gelen Ermeni tüccarlar da bulunmaktaydı. Dolayısıyla Yeni Culfa Ermeniler her ne kadar ticari sahada belli bir şöhrete sahip olsalar da, uluslararası ticaret alanında İran'ın diğer Ermeni toplumları arasında da oldukça rağbet gösterilen bir meslek halini almıştır.

Araştırmamızın ikinci bölümünde ise Acem Ermeni tüccarların Batı Anadolu'ya gelmesinde etkili olan faktörler üzerinde durulacaktır. Bu faktörlerden ilk ele aldığımız husus İzmir'in XVII. yüzyıldaki yükselişi olmuştur. Ardından İzmir'in art alanı olan Bursa, Manisa ve Turgutlu gibi kentlerin bu dönemdeki sınaî ve ticari potansiyeli ele alınmış, son olarak da, Celâlî isyanlarının etkisiyle Anadolu'da yaşanan demografik hareketlilikle, incelediğimiz kentlerde ciddi bir Ermeni nüfusun oluşması üzerinde durulmuştur.

Araştırmamızın üçüncü bölümünde Acem Ermeni tüccarların incelediğimiz kentlerdeki ticari faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Bu bölümde Ermeni tüccarların ticaretini yaptıkları mallar, faaliyet gösterdikleri mekânlar, kullandıkları paralar üzerinde durulmuş, ayrıca bu tüccarların bölgedeki yerel halk, esnaf ve zanaatkâr kesimiyle olan ilişkileri ve iş ortaklıkları ele alınmıştır.

Araştırmamızın dördüncü bölümünde Acem Ermeni tüccarların izlediği rotalardan bahsedilmiştir. Bursa, Manisa, İzmir'in birbiriyle ve İstanbul ve İran'la olan ticaret yolu bağlantıları özellikle seyyahların ve dönemin önemli bir kaynağı olan Agulisli Zakarya'nın anlattıkları ışığında ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca ticari malların nakliyesi, Batı Anadolu coğrafyasının nakliye vasıtaları açısından durumu ve Acem Ermeni tüccarların haberleşme kültürü incelenmiştir.

Son bölümde ise Acem Ermeni tüccarların ödemek zorunda oldukları gümrük resmi, mîzân resmi, yava cizyesi gibi mali yükümlülüklerine değinilmiş, hangi gümrük noktalarından geçtiklerinden bahsedilmiştir. Bu bölümde ele alınan bir diğer husus Acem Ermeni tüccarların Osmanlı mahkemelerini kullanma alışkanlığıdır. Tüccarlar bazen karşılaştıkları problemlerin çözümü için bazen de yaptıkları bir ticari işlemin tasdiki için Osmanlı mahkemelerinin yolunu tutmuşlardır. Mahkeme kayıtlarındaki karşımıza en çok çıkan dava türleri ticari anlaşmazlıklara dair alacak verecek davalarıdır. Bu noktada Osmanlı mahkemelerinin yaşanan anlaşmazlıkların çözümündeki şer'î hukuka dayanan uygulamalarına bu bölümde değinilmiştir. Bunun yanında tüccarların beytülmal emini, yava cizyesi toplayan eminler, gümrük ve mîzân eminleriyle olan ihtilâf davaları ve tüccarların özellikle Manisa ve çevresinde karşılaştıkları eşkıyalık olaylarına ilişkin davalar da bu bölümde ele alınmıştır.

Araştırmanın Önemi

XVII. yüzyılda İran'daki Yeni Culfalı Ermeni tüccarlar ve onların global ticaret ağları konusu uluslararası literatürde ilgi duyulan bir konudur. Bu konuyla alakalı özellikle yabancı literatürde çok sayıda araştırma yapılmış, çok sayıda tez, kitap ve makale kaleme alınmıştır. Bu tüccarların faal oldukları ticaret merkezleri içerisinde Asya ve Avrupa'daki bazı şehirlerin yanı sıra dönemin bazı Osmanlı kentlerinin de olduğu bilinmektedir. Ancak Osmanlı kentleri üzerine detaylı bir araştırma yapılmamış, ağırlıklı olarak Hindistan, Rusya ve Avrupa'daki faaliyet gösterdikleri kentler üzerine odaklanılmıştır.

Bu çalışmayla, bu konuda Osmanlı arşiv kayıtlarının, özellikle de şehir tarihi araştırmalarında önemli bir yere sahip olan şer‘iyye sicillerinin incelenmesiyle, bu tüccarların Osmanlı kentlerindeki varlığı ve onların bu şehirlerdeki ticari faaliyetleri hakkında yeni bilgiler elde edilmiştir. Böylelikle daha ziyade Hindistan, Rusya ve Avrupa kentleri özelinde incelenen konunun Osmanlı kentleri ayağı yerel mahkeme kayıtlarıyla aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışma XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın başında özellikle İngiltere, Hollanda ve Fransa gibi bazı Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti ile ticarete ilgilerinin arttığı dönemde, Batı Anadolu’daki bazı Osmanlı ticaret kentlerindeki demografik ve iktisadi durumu, başta şer‘iyye sicilleri olmak üzere çeşitli arşiv kaynakları ışığında, Acem Ermeni tüccarların incelediğimiz bu şehirlere ilgi duymaya başlamalarını, bu tüccarların bu şehirlerdeki iktisadi faaliyetlerini, karşılaştıkları problemleri ve bu problemleri aşmada Osmanlı mahkemelerini kullanma pratiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma sürecinde büyük oranda vakit ayırdığımız kaynaklar Bursa ve Manisa şehirlerinin XVII. yüzyıla ait şer‘iyye sicilleri olmuştur. Öncelikle önemli bir kısmı Başbakanlık Osmanlı Arşivinden, bir kısmı da danışman hocamdan edindiğim 1617-1741 yıllarını kapsayan Bursa’ya ait 91 adet şer‘iyye sicil defteri taranmıştır. Ancak XVII. yüzyılın ilk yarısına dair taranan defterlerde Acem Ermeni tüccarlarla ilgili arzu ettiğimiz düzeyde hükmün olmadığı tespit edilmiştir. XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait taradığımız defterler içerisinde ise çok daha fazla sayıda Acem Ermeni tüccarlarla ilgili dava kaydının olduğu fark edilmiştir. Bu da bizce Acem Ermeni tüccarların özellikle bu asrın ortalarından itibaren Batı Anadolu ticaretine daha fazla ilgi duymaya başladıkları göstermektedir. Belirtilmesi gereken bir husus da taradığımız Bursa şer‘iyye sicil defterlerinin bir kısmının tezimiz açısından çok da kullanışlı olmamasıdır. Zira bu defterlerin büyük bölümünde doğrudan Acem Ermeni tüccarlarla ilgili hüküm tespit edilememiştir. Bazı defterlerde bulunan az sayıda hüküm de içeriği itibariyle diğer defterlerde bulduğumuz hükümlerden farklılık arz etmemektedir. Bursa şer‘iyye sicilleri içinde bazı defterler ise sağladığı fayda açısından tez konumuz için dikkat çekici

düzeydedir. Örneğin B 40, B 42, B 44, B 65, B 66, B 70, B 74, B 148, B 149, B 286, C 2 numaralı defterler Acem Ermeni tüccarlarla ilgili daha fazla dava kaydına rastladığımız defterler olmuştur. Taradığımız tüm Bursa şer'iyye sicilleri içerisinde tezimizde kullandığımız defter sayısı 60'tır.

Bursa şer'iyye sicillerinde Acem Ermeni tüccarlarla ilgili dava kayıtları konuları itibariyle genellikle tüccarların Bursa'daki beytülmal emini, yava emini, gümrük emini, mîzân-ı harîr emini, Acem şahbenderi gibi kimselerle olan ihtilâf davalarına ilişkindir. Bunun dışında hem her yerli ahaliyle hem de dahil oldukları tüccar grubu içerisinde yaptıkları ticarete ilişkin çok sayıda borç dava kaydı bulunmaktadır. Acem tüccarlarının Bursa mahkemesini bir tasdik makamı gibi kullandıklarını da ilave etmek gerekir. Zira yapılan alışverişlerin kayıt altına alınması amacıyla tutulan hüccetlerin sayısı da az değildir. Acem Ermeni tüccarların Bursa ve civarında eşkıya saldırısına uğradığına dair dava kaydı ise yok denecek kadar azdır. Bu da bize Bursa ve çevresinin XVII. yüzyılda tüccar kervanları açısından güvenli sayılabilecek bir bölge olduğunu düşündürmektedir. Bursa şer'iyye sicilleri tarandıktan sonra, Acem Ermeni tüccarların Batı Anadolu'daki nihai varış noktası olan İzmir'e en yakın kent olması hasebiyle, Manisa şer'iyye sicillerinin de taranmasının tez konumuz açısından faydalı olacağı düşünülmüştür. Manisa'ya ait 1601-1708 yılları arasını kapsayan toplamda 64 şer'iyye sicil defteri taranmış ve Manisa'nın XVII. yüzyılın ilk yarısında yeni kurulan iki Ermeni mahallesiyle dikkate değer ölçüde Ermeni nüfusun yaşadığı bir kent haline geldiği ve Manisa ve çevresinde ciddi bir Acem Ermeni tüccar hareketliliğinin olduğu fark edilmiştir. Bunun yanında Manisa şer'iyye sicilleri içinde Acem Ermeni tüccarlarla ilgili dava kaydı çıkmayan defterlerin de olduğunu belirtmek gerekir. Bu sebeple taranan defterlerin ancak 44'ünden tezimizde istifade edilmiştir. Manisa sicilleri içinde Acem Ermeni tüccarlarla ilgili daha fazla kayda rastladığımız defterler, Bursa'da olduğu gibi XVII. yüzyılın ortalarından itibaren başlamaktadır. Özellikle 39, 81, 47/B, 116, 93, 94, 102, 119 numaralı defterler tez konumuz açısından dikkat çekici defterlerdir. Ermeni tüccarlarla ilgili Manisa sicilleri içinde bulduğumuz kayıtlar konuları itibariyle Bursa'dakinden pek de farklılık arz etmemektedir. Ancak Manisa sicilleri içinde Bursa'dan farklı olarak hırsızlık ve eşkıya saldırılarına yönelik çok fazla sayıda dava kaydının olması dikkat çekicidir. Bu da Manisa ve çevresinin tüccar kervanları açısından pek de tekin bir bölge olmadığını

göstermektedir. Öte yandan dönemin seyyahlarının anlattıkları da bu bölgenin pek güvenli olmadığına işaret etmektedir.

Bursa ve Manisa sicilleri dışında Acem Ermeni tüccarların yolları üzerinde olan ve XVII. yüzyıla ait şer'iyye sicilleri mevcut olan bazı kentlere ait bazı defterler gözden geçirilmiştir. Bunlar Afyonkarahisar, Amasya, Kayseri ve Bolu şehirlerine ait mahkeme defterleridir. Bu kentler içerisinde özellikle Amasya'ya ait defterler, Amasya ve Tokat civarında ciddi bir Acem Ermeni tüccar hareketliliğinin olduğuna işaret etmektedir. Bunun dışında Afyonkarahisar ve Bolu sicilleri içinde de Acem Ermeni tüccarlara dair kayıtlar mevcuttur.

Şer'iyye sicilleri dışında büyük bölümü XVII. yüzyılın ikinci yarısına ait olan bazı Mali Ahkâm Defterleri taranmıştır. Ancak bu defterler içerisinde Acem Ermeni tüccarlarla ilgili birkaç hüküm dışında kayda rastlanmamıştır. Taradığımız defterler ise 2737 (Hicri 1062), 6269 (H. 1072-1073), 6919 (H. 1059), 7528 (H. 1056), 9834 (H. 1057), 2742 (H. 1076-1077), 2475 (H.1054), 2810 (1074-1085), 2836 (1063), 3457 (1036-1043), 3613 (1072-1076), 3774 (1074-1075), 9841 (1064-1065) numaralı defterlerdir.

İstifade ettiğimiz diğer önemli Arşiv kaynakları Mühimme defterleridir. İncelediğimiz 18 Mühimme defterinde Acem Ermeni tüccarlarla ilgili muhtelif konularda kayıtlar tespit edilmiştir. Bunlar taşradaki görevlilere gönderilen gümrüğe dair emirler, Acem Ermeni tüccarlara verilen yol izinleri, alacak verecek davalarıyla ilgili emirler, yava ve beytülmal emini gibi taşradaki görevlilerin Acem tüccarlarını rencide etmemeleriyle ilgili emirler, hırsızlık ve eşkıyalık olaylarıyla ilgili emirler, Acem Ermeni tüccarların değerli madenleri İran'a kaçırmamasıyla ilgili emirlerdir. Mühimme defterleri dışında İncelediğimiz Cevdet, Ali Emiri, İbnülemin gibi tasniflerde de az da olsa Acem Ermeni tüccarlarla ilgili kayıtlar mevcuttur.

Araştırma konumuz hakkında bahsettiğimiz arşiv kaynakları dışında yerli ve yabancı literatürdeki kitap, tez ve makaleler okunmak suretiyle literatür taraması yapılmış ve konu başlıklarımıza dair bilgi fişleri çıkarılmıştır. Araştırmamızda önemli ölçüde istifade ettiğimiz ve Ermeni tüccarlar hakkında daha önce yapılmış en detaylı çalışmalar arasında sayılabilecek araştırmalardan biri Sebouh Aslanian'ın Columbia Üniversitesi'nde yaptığı "From the Indian Ocean to the Mediterranean: Circulation and the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa/Isfahan,1605-1747" isimli doktora tezidir. Bu çalışma tüm İranlı Ermeni tüccarları değil daha ziyade İsfahan'da kurulan Yeni Culfa

kasabasının Ermeni tüccarları ve onların kurdukları global ağ üzerine yapılmış bir çalışmadır. Bu araştırmada Yeni Culfa Ermeni tüccarların ilk yerleşimleri olan Nahçıvan'daki Culfa kasabası, 1604'teki Şah Abbas I. tarafından buradan sürgün edilmeleri hadisesi, İsfahan'da Yeni Culfa adıyla bir Ermeni yerleşiminin kuruluşu, buranın global bir ticaret ağının düğüm merkezine dönüşmesi, Yeni Culfa tüccarların Hindistan, Akdeniz, Batı Avrupa ve Rusya sahasına kadar uzanan global ticaret ağları, iş ortaklıkları, haberleşme ve kurye sistemi, Yeni Culfa aile şirketlerinin tüccar toplumu içerisindeki rolü ve XVIII. asrın ortalarında Yeni Culfa Ermeni tüccarların global ticaret ağının çöküşü gibi konular ele alınmıştır. Aslanian'ın doktora tezinin yanı sıra "The Circulation of Men and Credit: The Role of the Commenda and the Family Firm in Julfan Society" ve "The Salt in Merchant's Letter: The Culture of Julfan Correspondence in the Indian Ocean and the Mediterranean" isimli makaleleri bizim tez konumuzda istifade ettiğimiz önemli makaleler arasındadır. Yeni Culfa Ermeni tüccarlar hakkında Aslanian'dan daha önce Oxford Üniversitesi'nde doktora çalışması yapmış olan Edmund Herzig'in "The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan, A Study in Pre-Modern Asian Trade" isimli çalışması da bizim araştırmamızda istifade ettiğimiz diğer önemli kaynaklardan biri olmuştur. Bu çalışmada Yeni Culfa'nın tarihi, Yeni Culfa merkezli Ermeni ticaret ağı, İş ortaklıkları ve global ağdaki Acenteler işlenen başlıca konulardır. Herzig'in doktora çalışmasının yanı sıra "The Commercial Law of the New Julfa Armenians" ve "The Iranian Raw Silk Trade and European Manufacture in the Seventeenth and Eighteenth Centuries" isimli makaleleri tezimizde istifade ettiğimiz makaleler arasındadır. Ina Baghdiantz McCabe tarafından Columbia Üniversitesi'nde yapılan "The Armenian Merchants of New Julfa: Some Aspects of their International Trade in the Late Seventeenth Century" isimli doktora tezi de tez konumuz açısından yararlandığımız önemli çalışmalardan biri olmuştur. McCabe'in doktora tezinin yanı sıra Yeni Culfa Ermeni tüccarlar hakkında makaleleri de bulunmaktadır. Bunlar içerisinde "Princely Suburb, Armenian Quarter or Christian Ghetto? The Urban Setting of New Julfa in the Safavid Capital of Isfahan (1605-1722)", ve "Small Town Merchants, Global Ventures: The Maritime Trade of the New Julfan Armenians in the Seventeenth and Eighteenth Centuries" bizim tez çalışmamızda yararlandığımız araştırmalardır. Niels Steensgaard'ın hazırladığı "The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade" isimli çalışması da özellikle

İran ve Hindistan coğrafyasındaki dönemin ticari koşulları ve buradaki Avrupalı şirketlerle ilişkiler üzerine hazırlanmış temel kaynaklar arasındadır.

Bahsettiğimiz çalışmaların yanı sıra XVII. yüzyılda ve XVIII. yüzyılın başında Osmanlı ve İran coğrafyasında seyahat eden Jean Baptiste Tavernier, Jean Thevenot, Joseph De Tournefort, Aubry De La Motraye, Jean Chardin gibi seyyahların seyahatnameleri de tez çalışmamızda yararlandığımız önemli kaynaklardandır. Bu seyyahlar içerisinde özellikle ünlü Fransız seyyah Tavernier'e dikkat çekmek gerekir. Çünkü seyyah aynı zamanda bir tüccardır ve Anadolu ve İran'daki yolculuklarının büyük bölümünü Ermeni tüccarlarla birlikte yapmıştır. Öyle ki seyahatnamesinde bahsettiği konulara dair verdiği bilgileri genellikle birlikte seyahat ettiği Ermeni tüccarlardan edinmiştir. Tavernier seyahatnamesinde, Anadolu ve İran'daki ticaret yolları, İzmir, Bursa, Halep, İstanbul, Tokat, Erzurum, İsfahan gibi dönemin önemli ticaret merkezleri, kullanılan paralar, taşınan mallar, gümrük noktaları, yolların güvenliği, kervan yolculuğunun nasıl yapıldığı gibi ticareti ilgilendiren konularda detaylı bilgiler vermiştir. Avrupalı seyyahların yanı sıra Evliya Çelebi'nin anlattıkları da tez konumuz açısından kıymetlidir. Zira Evliya Çelebi seyahatnamesinde gezdiği şehirlerin ticari ve sınai özelliklerine, meşhur olan ticari ürünlere değinir ve han, bedesten, çarşı gibi ticaret yapılan mekânlar hakkında detaylı bilgiler verir. Ayrıca Bursa ve İzmir gibi kentlerdeki Acem Ermeni tüccara da seyahatnamesinde temas etmiştir.

Araştırmamız açısından XVII. yüzyıla ait bir diğer önemli kaynak, George A. Bournoutian tarafından yayınlanan, Agulisli Ermeni tüccar Zakarya'nın seyir defteridir. Tüccar Zakarya ticaret maksadıyla Erzurum, Tokat, İzmir, Bursa, İstanbul gibi önemli Osmanlı ticaret merkezlerine çok defa gelme imkânı bulmuş, hatta İzmir'den bir gemiye binerek Avrupa'ya dahi gitmiştir. Onun kaleme aldığı seyir defteri diğer Ermeni tüccarlar için bir kılavuz kitap niteliğindedir. Zakarya seyir defterinde seyahat ettiği rotalar, bu rotalar üzerindeki yerleşim yerleri ve aralarındaki mesafeler hakkında bilgi verir. Ayrıca bu defter Ermeni tüccarların mesleki yaşantılarına dair de bilgi edinmemiz açısından kıymetlidir. Örneğin Zakarya'nın aileden bir yakınının yanında mesleğe başlaması, sonraki yıllarda sürekli aile üyeleriyle yakın ticari ilişkiler içerisinde olması, Ermeni tüccar toplumunda ailenin fonksiyonunu göstermesi açısından dikkate değer bir detaydır. Bunun yanında Zakarya ticaretini yaptığı mallar, kullanılan paralar, bu dönemde Anadolu ve İran coğrafyasında yaşanan deprem, kuraklık gibi afetler, kervanlara yönelik yaşanan

soygun hadiseleri, dönemin önemli siyasi olayları ve tüccarların haberleşme kültürüne dair bizim de istifade ettiğimiz bilgiler vermiştir.

1. BÖLÜM: YENİ CULFALI ERMENİ TÜCCARLAR VE GLOBAL TİCARET AĞI

XV. yüzyıldan itibaren Şirvan, Karabağ, Gilan, Mazenderan bölgesinde üretilen ham ipek hem Osmanlı hem de Avrupa pazarında büyük rağbet görmeye başlamıştı. Önceleri İtalyan tüccarlar Trabzon üzerinden bölgenin ipeğini Kefe, Bursa ve İstanbul gibi kentlere, ardından da Avrupa'ya taşımaktaydılar. Kefe'nin 1475'te Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonra ise İtalyan tüccarlar yerine artık bölgenin ham ipeğini Müslüman tüccarlarla beraber Revan, Culfa, Nahçıvan, Agulis gibi yerleşim yerlerinin Ermeni tüccarları Halep ve Bursa'ya taşımaya başlamıştı.³⁷

Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı Revan, Nahçıvan, Culfa, Agulis bölgesi ve bu civardaki çok sayıda köy ve kasaba ipek üretim sahalarına yakın olmanın verdiği avantajın yanı sıra, özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllarda Hindistan, Çin ve İran'dan gelen kervan yollarının üzerinde bulunan bir kavşak noktası özelliği taşımaktaydı. Zira Rusya, Anadolu, Halep ve Avrupa'ya gidecek kervanlar bu bölge üzerinden yollarına devam etmekteydiler.³⁸ Ne var ki bu bölge, XVI. yüzyılda Osmanlılarla Safeviler arasında bir savaş alanı olmuş ve iki taraf arasında sık sık el değiştirmişti. 1590 yılındaki İstanbul Antlaşması ile de Osmanlı Devleti hâkimiyetinde sayılmıştı. Bu bağlamda 1590'da Osmanlılar bölgenin tahririni yapmışlardı.

Ancak 1603'te tekrar başlayan Osmanlı-Safevi savaşlarının ardından Revan, Nahçıvan, Culfa, ve Agulis bölgesi yeniden Safevilerin kontrolüne girmiştir. Osmanlıların bölge üzerine sefer düzenlemesi üzerine de bölgenin kimi ahalisi İran'ın iç kısımlarına daha güvenli alanlara göç ettirilmiştir. 1616'da Osmanlılar Revan kalesini kuşatsa da almaya muvaffak olamamışlardı. IV. Murat, 1635'de doğrudan Revan'a yürüdü. Temmuz sonunda kuşatılan Revan kalesi 8 Ağustos'ta teslim alındı. Ancak Safeviler Nisan 1636'da Revan kalesini ve şehri yeniden ele geçirmişlerdi. 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla Osmanlılar Revan, Nahçıvan Tebriz gibi kentlerin Safevilerin hâkimiyetinde kalmasını kabul etmiş oluyordu.³⁹ Böylelikle XVII. asrın başında

³⁷ *The Journal of Zakaria of Agulis, Annotated Translation With Commentary*, ed. George A. Bournoutian (California: Mazda Publishers, 2003), 185-186.

³⁸ George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi, Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, çev. Enver Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2011), 164.

³⁹ Cihat Aydoğmuşoğlu, "17. Yüzyıl seyyahlarına Göre Revan (Erivan) Şehri", *OTAM* 44 (2018), 7.

Osmanlıların elinden çıkan bu bölge Revan'daki birkaç aylık Osmanlı hâkimiyetini saymazsak XVII. yüzyıl boyunca Safevi kontrolünde kalacaktı.

1639 sulhü bölgeyi savaş alanı olmaktan çıkaran ve uluslararası ticarete katkı sağlayan bir gelişmeydi. Bir yandan da bu anlaşmayla Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı coğrafya Osmanlılar ile Safeviler arasında paylaştırılmış oluyordu. Doğu Anadolu coğrafyası Osmanlılara Çukur Sa'd denilen Revan, Nahçıvan bölgesi Safevilere kalmıştı. Böylece bu bölgenin Ermeni ahalisi artık Safevi tabiiyetine girmiş oluyordu. İranlı Ermeniler İran coğrafyasındaki pek çok eyalette Türk ve Farsî nüfus ile birlikte yaşasa da, özellikle Revan şehri Ermeni nüfusun en yoğun olduğu kentti. Bu kent Safeviler açısından da Osmanlılarla mücadelede bir garnizon şehri vazifesi görmüştü.⁴⁰

XVI. yüzyılda uluslararası ticarete boy göstermeye başlayan Revan, Nahçıvan, Culfa ve Agulis'in Ermeni tüccarları XVII. yüzyılda İzmir ticaretinin önem kazanmasıyla Osmanlıyla ve Osmanlı üzerinden Avrupalılarla olan ticaretteki ağırlıklarını daha da arttırdılar. Ticaretini yaptıkları mallar da artık sadece İran ipeği değildi. İzmir'de Avrupalı tüccarlardan aldıkları malları Osmanlı ve İran coğrafyasına kadar taşımakla kalmadılar, yolları üzerindeki geniş Osmanlı coğrafyası da onlar için kent kent dolaşım ticaret yaptıkları bir alan oldu. Bu açıdan XVII. yüzyıl Osmanlı mahkeme defterlerinde özellikle Revan, Nahçıvan, Agulis gibi yerlerden ve bu bölgedeki köylerden gelip Anadolu'daki ve Rumeli'deki Osmanlı kentlerinde ticaret yapan, hatta Osmanlı limanları üzerinden denizaşırı ticari faaliyetlerde bulunan Ermeni tüccarlar hakkında kayıtlar mevcuttur. Bunun yanında Acem Ermeni tüccarlar için kendilerine daha yakın olan Erzurum, Tokat, Amasya gibi kentler Batı Anadolu'ya göre daha sıklıkla gelip ticaret yaptıkları, bir süre kaldıktan sonra yeniden memleketlerine döndükleri ticaret merkezleri olmuştu. Bu açıdan Doğu ve Orta Anadolu coğrafyası aslında Acem Ermeni tüccarlar için Çukur Sa'd bölgesiyle bütünleşik ortak bir ticari ağın bir parçası gibiydi. Sınırları ayıran sadece Osmanlı tarafındaki Erzurum gümrüğü ve İran tarafındaki Revan gümrüğüydü.

Tez konumuzu teşkil eden Acem Ermeni tüccarlar içerisinde özellikle Culfa kasabasının Ermeni tüccarları uluslararası ticarete yakaladıkları başarı ile dikkat çekmekteydiler. Ancak onların başarıya ulaşma süreçleri sancılı olmuştu. Osmanlı-Safevi savaşları nedeniyle yaşadıkları bölgeden sürgün edilmelerinin ardından İsfahan'da I. Şah Abbas'ın kendilerine bahsettiği ayrıcalıklarla Yeni Culfa adında yeni bir yerleşim yeri inşa

⁴⁰ Bournoutian, *Ermeni Halkının Tarihi*, 161.

etmişlerdi. Onların esas manada başarıya ulaşmaları da XVII. yüzyılda Yeni Culfa'yı geniş bir global ticaret ağının düğüm noktası haline getirmişleriyle oldu. Bunda Şah Abbas'ın uluslararası ipek ticaretindeki politikalarının rolü büyüktü. Zira Şah Abbas devlet gelirleri açısından stratejik bir öneme sahip ipek ticaretinde Yeni Culfa'lı Ermeni tüccarların yeteneklerinden faydalanma yoluna gitmişti.⁴¹

1.1. Eski Culfa

XVII. yüzyılda İsfahan'da kurulan Yeni Culfa'nın Ermeni ahalisinin yaşadıkları ilk yer, yıkıntılarına bugün Nahçıvan'da rastlanan Aras Nehri'nin kuzey kesiminde yer alan Culfa diye anılan kasabadır. Bu bölge o dönemde Osmanlı-İran sınır bölgesinde bulunmakla birlikte, XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan şiddetli Osmanlı-Safevi savaşları boyunca sık sık el değiştirmiş; zaman zaman Osmanlıların kontrolüne zaman zaman da Safevilerin kontrolüne geçmiştir. Çoğu kaynak 1580'de kasabanın Osmanlıların eline geçtiğini ve valide sultanın has arazisi olarak tahsis edildiğini kaydeder. 1590'da yapılan İstanbul Anlaşması'na kadar bölge bir savaş alanı olma özelliğini korumuş, bu anlaşmayla Safeviler Gürcistan, Karabağ, Tebriz ve Şirvan'a kadar olan arazinin Osmanlı toprağı olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştı. Kasabanın tarihi hakkında çok az sayıda kaynak bulunmaktadır. Bu konuda Eski Culfa mezarlığında bulunan o döneme ait mezar taşları ve 1604'ten önce bölgeden geçen Avrupalı seyyahların anlattıkları kasaba halkı ve onların sosyal yaşantısı hakkında bize birtakım bilgiler vermektedir.⁴² 1580'lerin başında bu kasabadan geçen İngiliz seyyah ve yazar John Cartwright kasabanın Ermeni ve Gürcülerin ikâmet ettiği bir Hristiyan yerleşimi olduğunu belirtir. Büyük bir dağın eteğinde kurulmuş olan kasabada yaklaşık 2.000 ev olduğunu ve 10.000 kişinin yaşadığını, bölge arazisinin ise tarımsal açıdan verimsiz olduğunu söyler. Ancak kasaba kısır topraklara sahip olmasına rağmen ticari hayat canlıdır. Ticari hayatın başlıca metayı ipek ve buna benzer değerli ürünlerdir. Yazarın tarifine göre oldukça kibar ve nazik olan halk şarap içmeyi çok sever ve kasaba canlı ticari hayat sayesinde oldukça zenginleşmiştir. Yine yazarın tarifıyla, Türk hükümdarı III. Murat ve Pers Kralı Muhammed Hüdâbende zamanında devam eden savaşlar sırasında onların yaşadıkları

⁴¹ Rudolph P. Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran, Silk for Silver, 1600-1730* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 86-87.

⁴² Sebouh D. Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: Circulation and the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa/Isfahan, 1605-1747* (New York: Columbia University, Doktora Tezi, 2007), 41.

bölge bir sınır bölgesi olması nedeniyle halkı her daim tehlikede olan bir yerleşim yeri olarak tanımlanır.⁴³ Ancak tüm bu savaşlar sırasında her iki taraf için de hamilerine vergilerini ödedikleri ve bağılıklarını bildirdikleri sürece tarafsız algılanmışlar, bu sayede hem varlıklarını korumayı hem de bolluk içinde yaşamayı başarmışlardır. Osmanlıların Kafkasya ve Azerbaycan üzerine yaptıkları seferlerde Culfa hiçbir zaman ordunun geçiş güzergâhı üzerinde olmamıştır. Pek çok yazar Osmanlı-Safevi savaşlarının çok yoğun olduğu XVI. yüzyılın son çeyreğinde bölgenin Ermeni halkının bundan herhangi bir zarar görmediğini, aksine daha da zenginleştiklerini belirtir.⁴⁴ Bölgede yaşanan savaşlara rağmen halkın ticari faaliyetlerini yürütebilmesi biraz da her iki devletin buraya verdiği önemi göstermektedir. Culfa'nın bu hızlı gelişiminde sahip olduğu coğrafi konumunun da büyük katkısı vardır. Öncelikle kuzeyinde yüksek dağların bulunması güneyinde ise nehrin bulunması kasabayı doğal bir korunaklı alan haline getirmiştir. Kasabaya giriş doğu ve batı yönlerinde bulunan dar boğazlar vasıtasıyla gerçekleşir. Bölgenin bir diğer özelliği de Transkafkasya ve İran'ı Anadolu, Suriye ve Akdeniz'e bağlayan önemli ticaret rotaları üzerinde bulunmasıdır. Ayrıca şiddetli akıntısıyla ulaşımı zorlaştıran Aras Nehri, bu bölgede hızının kesilmesiyle ticaret kervanlarının geçişine imkân verir.⁴⁵

Eski Culfa Ermeni tüccarlar daha XVI. yüzyılın ikinci yarısında İran ile Osmanlı hâkimiyetindeki Halep arasında ipek ticaretine başlamışlardı. Muhtemelen Venedikli, İngiliz ve Hollandalı tüccarlarla ilk temasları burada gerçekleşmiş ve bu sayede onların şöhretleri Avrupa'da duyulmaya başlamıştır. Kasaba halkının refah düzeyinin yükselmesini, muhteşem kilise ve konaklar inşa etmelerini ve zengin bir hayat sürmelerini sağlayan elde ettikleri bu ticari başarıdır. Bu döneme ait en somut kanıtlardan biri olan mezar taşları da Eski Culfa'nın gelişmiş refah düzeyine işaret eder.⁴⁶ 1568 yılında yazılan Moskova'daki İngiliz ticaret şirketine ait bir raporda, Culfa Ermenilerin Halep'te Avrupalı tüccarların başlıca ham İran ipeği tedarikçileri oldukları belirtilmektedir. Ayrıca

⁴³ John Cartwright, *The Preacher's Travels; From A Collection of Voyages and Travels Compiled by the Earl of Oxford* (London: 1745), 1/724; Ina Baghdiantz McCabe, "Small Town Merchants, Global Ventures: The Maritime Trade of the New Julfan Armenians in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Maritime History As Global History, Research Maritime History*, ed. Maria Fusaro vd. (Newfoundland: 2010), 126.

⁴⁴ Sussan Babaie vd., *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran* (London, New York: I. B. Tauris, 2004), 54.

⁴⁵ Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, 38.

⁴⁶ Edmund Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan, A Study in Pre-Modern Asian Trade* (Oxford: Oxford University, Doktora Tezi, 1991), 43-44; Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion* (Cambridge: Harvard University Press, 1965), s. 46-47.

bu raporda Venedikli tüccarlarla Culfa'lı Ermeni tüccarlar arasındaki ticareti engellemenin güçlüğünden yakınılır. Halep'teki eski Ermeni mezarlığında XVI. yüzyıla ait pek çok Culfa'lı Ermeni tüccarın mezarının bulunması da Halep'teki Ermeni varlığının bir başka göstergesidir. Bu dönem aynı zamanda Ermeni tüccarların kendi ipeklerini satmak amacıyla Akdeniz'i aşıp Venedik'e kadar ulaştıkları bir dönemdir. Kaynaklar onların daha 1570'lerde Venedik'te ticari temsilcilikler (agents) kurduklarını belirtir.⁴⁷ Bunun dışında Hazar'ın kuzeyinden Volga Irmağı boyunca Rusya sahasına ve Afganistan üzerinden kara yoluyla veya Basra Körfezi'nden Portekiz gemileriyle Gucerat'taki limanlara geçerek Kuzey Hindistan'daki Babür İmparatorluğu'nun başkenti Agra'ya kadar ulaşmışlardır. Surat'taki Ermeni mezarlığında okunabilen en eski tarihli mezar taşı 1579 tarihli'dir.⁴⁸ Anadolu sahasında ise XVI. yüzyılın sonlarına kadar İranlı Ermeni tüccarların varlığına pek rastlamıyoruz. Bursa bu yüzyılda da ipekli dokuma sanayiinin önemli bir merkeziydi. Şehrin ipek sanayiinin ham madde ihtiyacı ise Osmanlı tüccarları ve İranlı Müslüman tüccarlar tarafından İran'dan getirilen ham ipek ile karşılanıyordu. I. Selim döneminde İran ipeğine uygulanan ambargolar nedeniyle zor zamanlar geçiren Bursa ipekli dokuma sanayii I. Süleyman döneminde ambargoların kaldırılmasıyla rahat bir nefes alsa da artık eski şaşaalı günlerinden uzaktır. Fiyatların ciddi oranda artmaya başlaması ve ham ipek arayan Avrupalı yeni müşterilerin devreye girmesiyle Müslüman tüccarlar da ipek ticaretindeki eski güçlerini kaybetmeye başladılar. Yüzyılın sonuna doğru Anadolu ve İran arasında yapılan ipek ticaretini artık daha çok Culfa, Revan, Nahçıvan gibi bölgelerin Ermeni tüccarları kontrol etmeye başlamıştır.⁴⁹

Ermeni tüccarlar üzerine detaylı bir araştırma yapan Edmund Herzig Eski Culfa'lı Ermeni tüccarların bu dönemdeki hızlı yükselişlerini; onların yaşadıkları bölgenin önemli ticaret yolları üzerinde bulunmasına, Culfa'nın bölgenin en zengin ticaret merkezlerinden biri olan, Avrupalı tüccarların da ilgisini çeken Tebriz'e yakın bir konumda bulunmasına, şehir halkının kendilerini Osmanlı-Safevi savaşlarının dışında tutabilme, tarafsız konumlarını koruyabilme becerisine ve şehrin Hazar Denizi'nin güneyi ve batısında bulunan Karabağ, Şirvan, Mazenderan, Gilan gibi önemli ham ipek üretim merkezlerine olan yakınlığına bağlar. Bunun yanında Ermenilerin Ortadoğulu bir Hristiyan toplumu olması da onlara avantaj sağlamaktadır. Onların Hristiyan olması Avrupalı tüccarların

⁴⁷ Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, 45-47.

⁴⁸ Philip D. Curtin, *Kültürler Arası Ticaret*, çev. Şaban Bıyıklı (İstanbul: Küre Yayınları, 2008), 234.

⁴⁹ Halil İnalıcık, "İpek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 22/363.

alışverişte onları tercih etme sebeplerinden biri olabilir. Ayrıca toplumun zirai faaliyetlerden ziyade ticarete yönelmesi ve konjonktürün sunduğu avantajlar onların bu alanda uzmanlaşarak zenginleşmelerini sağlamıştır. Bu dönemde Avrupa dokuma sanayiinin artan ham ipek talebi de tedarik noktalarına yakın konumdaki Culfalı Ermeni tüccarların başarısında kilit bir rol oynamıştır.⁵⁰

1.2. Osmanlı-Safevi Savaşı ve Ermeni Sürgünü Hadisesi

XVI. yüzyıl boyunca Osmanlılar ile Safeviler arasında Azerbaycan, Gürcistan ve Irak bölgesinde hâkimiyet mücadeleleri yaşanmıştı. Osmanlılar I. Selim döneminde ele geçirilen Halep'in ardından Safevilerle olan savaşlar neticesinde de Bağdat, Basra gibi önemli ticaret merkezlerini ele geçirmeyi başarmışlardı. Azerbaycan ve Gürcistan sahası ise her ne kadar Osmanlıların eline geçmişse de Hazar'ın güneyindeki ipek üretim merkezlerinin ve buralardan Kafkasya'nın kuzeyine çıkan ticaret yollarının kontrol altında tutulabilmesi Osmanlılar açısından kolay olmamıştır. Osmanlılar 1578 yılında başlayan ve on iki yıl süren çetin bir savaşın ardından 1590 İstanbul Antlaşmasıyla büyük oranda hedeflerine ulaşabilmiş, Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan'a hâkim olabilmıştır. Bu sadece siyasi açıdan değil ekonomik açıdan da Osmanlılar için büyük bir zaferdi. Bu bölgede üretilen ham ipek böylelikle Osmanlı kontrolündeki Halep'e kadar ulaştırılıyor, burada başta Venedikliler olmak üzere Avrupalı tüccarlara satılıyordu. 1603 yılında Safevilerin Azerbaycan ve Kafkasya'ya ele geçirmek için yeniden harekete geçmesinden önce Halep gümrük gelirleri yıllık 300.000 duka altın gibi yüksek bir rakama ulaşmıştı.⁵¹ Bölgenin kaderi 1587'de babası Muhammed Hüdabende'nin tahttan feragat edip yerini oğlu I. Abbas'a (Şah Abbas) bırakmak zorunda kalmasıyla değişecektir. Daha on yedi yaşında iken tahta geçen Şah Abbas önceki Safevi hükümdarlarının aksine Osmanlılara karşı çok daha cesur ve saldırgan bir politika izlemiştir. Abbas saltanatının ilk yıllarından itibaren Kızılbaş emirlerine karşı verdiği mücadele ile onların nüfuzunu kırarak iç istikrarı sağlamayı başarmış ve doğudaki düşmanları olan Özbeklerden Horasan'ı almayı başarmıştır. İstanbul Antlaşmasını takip eden sulh yılları Safevi Devleti'nin yükselişe geçerek sınırların güvenliğini sağlama, belli bir güce erişerek kaybedilen toprakları

⁵⁰ Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, 47-48

⁵¹ Özer Küpeli, *Osmanlı Safevi Münasebetleri* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014), 72-74; Smbat K. Hovhannisyan, "Examination of Armenian Trade Capital (16th- 18th Centuries) in Light of Fernand Braudel's Civilization Theory", *Armenian Review* 54/3-4 (2014), 46.

yeniden ele geçirme konusunda başarılı olduğu bir dönemdir. 1602’de Portekizlilerin elinde olan Bahreyn’in alınmasından bir yıl sonra Şah Abbas, daha önce Osmanlılara kaptırılan Azerbaycan, Kafkasya ve Gürcistan’ın yeniden ele geçirilmesi için Osmanlılara meydan okumanın zamanının geldiğine karar kılmıştır.⁵² Zira Osmanlıların bu dönemde batıda Habsburglarla mücadele halinde olması ve Anadolu’yu kasıp kavuran celâlî hareketleri Safeviler için iyi bir fırsattır. Ayrıca önceden Safevi hâkimiyetinde olan bölgelerin ileri gelenleri arasında Osmanlı hâkimiyetinden rahatsızlık duyanlar, hatta Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmak için Şah Abbas’tan ricada bulunanlar dahi vardı. Bunlardan biri Tebriz valisi Zincirkıran Ali Paşa’ya karşı isyan eden Salmas hâkimi Gazi Bey’di. Ali Paşa Gazi Bey’in isyanını bastırmakla meşgulken Şah Abbas tam bu sırada (14 Eylül 1603) hesapta Mazenderan seferi için gerçekte ise Azerbaycan’ı fethetmek üzere başkent İsfahan’dan ordusuyla Tebriz’e doğru hareket etmiştir. Tebriz Beylerbeyi Ali Paşa’yı kaleye sığınmasına müsaade etmeden esir etmiş ve 29 Ekim’de şehri ele geçirmiştir. Şah Abbas Tebriz’in fethinden sonra yönünü batıya çevirerek Ordubad, Culfa, Agulis, Nahçıvan, Maku, Salmas, Hoy, Merend gibi kasabaları almıştır. Altı aylık bir kuşatmanın ardından Mayıs 1604’te Revan düşmüş, bir ay sonra da Kars Kalesi ele geçirilerek şehir tahrip edilmiştir.⁵³ Şah Abbas’ın Tebriz’i ardından da pek çok Azerbaycan ve Kafkasya şehrini ele geçirmesi 1590 İstanbul barışının bozulması, yeni bir Osmanlı-Safevi savaşlar döneminin başlaması anlamına geliyordu. Öte yandan şah ipek üretimi ve ticaretini kontrol altına alma hedefine ulaşmış görünüyordu. Safevi hâkimiyetine giren Revan, Nahçıvan, Culfa, Agulis, Ordubat Ermenileri ise Şah Abbas’ı bir kurtarıcı olarak karşılamıştı. Zira bazı kaynaklar Ermenilerin Osmanlı hâkimiyetinde ağır vergi yükü altında ezildiğinden bahseder. Şah Abbas Culfa’yı ziyaret ettiği sırada kendisine zaferden duyulan memnuniyetin nişanesi olarak Ermeni toplumunun lideri Hoca Haçik’in evinde görkemli bir resepsiyon verilmiş ve pahalı hediyeler sunulmuştu. Buna karşılık seferlerin bölgenin Sünni halkı için olumsuzluklar doğurduğu muhakkaktır. Nitekim bazı kaynaklar Şah Abbas’ın bu sefer esnasında Nahçıvan’da Osmanlı yanlısı olan Sünni yerleşimlerini yakıp yıktığını çok sayıda Sünni Müslümanı katlettiğini nakleder.⁵⁴

⁵² Cihat Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2013), 90; Küpeli, *Osmanlı Safevi Münasebetleri*, 75.

⁵³ Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı*, 155; George A. Bournoutian, *A Concise History of the Armenian People* (California: Mazda Publisher, Inc. Costa Mesa, 2006), 210.

⁵⁴ Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 47-49.

Safevilerin bu ilerleyişi esnasında Osmanlı tahtında da bir değişiklik olmuş vefat eden III. Mehmet'in yerine henüz on dört yaşındaki oğlu I. Ahmet tahta geçmişti. Sultan, Safevilerin bu ilerleyişi karşısında onlara bir karşılık vermek gerektiğini düşünmekteydi. 1604 yılının Mayıs ayında Ciğalazâde Sinan Paşa İran Serdarlığı vazifesiyle komutasındaki ordusu ile İstanbul'dan hareket etti. Ordu Anadolu'daki celâlî çeteleriyle de mücadele ederek Kasım 1604'te Kars'a ulaştı.⁵⁵ Osmanlı kuvvetlerinin bu ilerleyişi karşısında Şah Abbas Sinan Paşa'nın karşısına çıkmaya cesaret edemedi ve Osmanlı ordusu Nahçıvan'a doğru yürüdüğü sırada Şah da Tebriz'e çekildi. Bu esnada bölgenin Osmanlıların eline geçme tehlikesinin iyice belirmesiyle Safevi idaresi başta Ermeniler olmak üzere bazı bölge halklarının yurtlarından tahliye edilmesi kararını aldı. Bu kararın bahara kadar ertelenmesi istense de Osmanlı ordusunun hızlı ilerleyişi karşısında 1604 sonbaharı ve 1605 kışında tahliyeye başlandı. Ancak göç ettirilen halkın İran içlerine kadar sürülmesi işlemi Osmanlı ordusunun ilerleyişinden çok daha şiddetli oldu. Kaynaklar, alınan bu kararın çok hızlı bir şekilde uygulamaya konulmak istendiği ve bu işlemin Şah Abbas'ın gulamlarından Tahmasb Kulu Bey ve Kızılbaş birlikleri tarafından şiddet kullanılarak gerçekleştirildiği konusunda hemfikirdir. Öyle anlaşıyor ki Şah Abbas'ın esaslı bir tahliye planının olmadığı, ağır iklim koşullarında halkın göçe zorlandığı görülüyor.⁵⁶ Bazı kaynaklar Culfalı Ermenilerin tahliye emrine karşı çıkmamaları ve daha aceleci davranmaları sayesinde diğer tahliye edilen bölgelerdeki insanlara kıyasla daha az acı çektiklerini belirtir. Ayrıca Şah Abbas onlara deve ve benzeri yük hayvanları tahsis ederek kiliselerdeki değerli mallarının çoğunu göç esnasında yanlarında getirebilmelerini sağlamıştır. Öte yandan bazı kaynaklar da göç ettirilen Ermeni halkın Aras Nehri'ni geçerken Safevi birliklerince dağıtıldığını, mallarının yağmalandığını ve çok sayıda insanın nehirde boğularak hayatını kayb ettiklerini belirtir. Göç ettirilen halkın daha ziyade köylü kesimi Hazar Denizi'nin güney kesimindeki ipek üretim merkezi olan Gilan vilayetine, Culfalı Ermeni tüccarlar ise başkent İsfahan'ın dış mahallelerine yerleştirildiler. Culfalılar ilk yerleştirildikleri yer olan Marnanan denilen bölgede Müslümanlarla birlikte yaşamak zorunda kaldılar ve buradaki birkaç aylık

⁵⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* 3 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 78; Aydoğmuşoğlu, *Şah Abbas ve Zamanı*, 156.

⁵⁶ Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, 57-59; Father Michael Chamic, *History of Armenia*, çev. Johannes Avdall (Calcutta: Bishop's College Press, 1827), 353-356.

ikâmetleri süresince birtakım problemler yaşadılar. Ancak 1606 yılında Zayende Nehri'nin (Zayenderud) güneyinde Şah Abbas'ın kendilerine tahsis ettiği alanda evlerini ve kiliselerini inşa etmeye başladılar. Yeni Culfa adını alan bu şehre, XVII. yüzyılın ortalarına kadar çok yoğun olmasa da süreklilik arz eden bir Ermeni göçü oldu. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise bu göç dalgası hız kazandı ve kasaba hızlı bir kalkınma sürecine girdi.⁵⁷

1.3. Yeni Culfa'nın Kuruluşu ve Gelişimi

I. Şah Abbas dönemi Safevi tarihinin siyasi ve ekonomik açıdan en parlak dönemi olarak kabul edilebilir. Devletin bu dönemdeki yükselişinde İsfahan'a göç ettirilen Culfalı Ermenilerin de önemli ölçüde katkısı olmuştu. Ancak İsfahan'da aslında daha önceki tarihlerde buraya gelmiş olan farklı Ermeni gruplar da yaşamaktaydı. Bu gruplardan biri XVI. yüzyılda Şah Tahmasb ve sonraki hükümdarlar döneminde Safevilerin Kafkasya'da yürüttükleri savaşlarda buralardan esir olarak getirilen ve İslam'a geçirilen Ermeni asıllı kölelerdi. Gulam olarak adlandırılan bu köleler Şah Abbas döneminde, önceki dönemlerde olduğu gibi devlet ve ordu içinde yüksek rütbelerde görev aldılar ve saray nezdinde itibar gördüler. Bir diğer grup olan zanaatkâr Ermeniler ise eski İsfahan denilen bölgede yaşıyordu. İran'daki hiyerarşi bunları Yeni Culfalı Ermenilerden ayrı mahallelerde yaşamaya mecbur bırakmıştı. Culfalı Ermenilere idari ve dini alanda tolerans tanınsa da zanaatkâr Ermeniler benzer haklara sahip olamadılar. Çoğu zaman din değiştirmeye zorlandılar. Ayrıca geneli fakir olan bu grup kendilerine ait bir malvarlığına da sahip değildi, devlete ait arazi ve mülkleri kiralamak yoluyla geçimlerini sağlamaktaydılar.⁵⁸

İsfahan'ın Yeni Culfalı Ermenileri ise şahın siyasi ve ticari emellerini gerçekleştirmede ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Onların yerleştirildiği kasabanın nüfusuna dair bilhassa Avrupalı seyyahlar önemli bilgiler verirler. 1626 yılında İsfahan'ı ziyaret eden İngiliz seyyah Thomas Herbert, Yeni Culfa'nın nüfusunu 10.000 olarak verir. Chardin 1660'larda Yeni Culfa'da 3.500 ev olduğunu ve şehirde kabaca 17.000 kişinin yaşadığını söyler. İngiliz seyyah John Fryer'e göre ise, 1677'de 6.000 aileden oluşan kasabada

⁵⁷ İskender Bey Münşî-yi Türkmen, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî* 2, çev. Ali Genceli, haz. İsmail Aka (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 377; Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 56-64.

⁵⁸ Ina Baghdiantz McCabe, "Princely Suburb, Armenian Quarter or Christian Ghetto? The Urban Setting of New Julfa in the Safavid Capital of Isfahan (1605-1722)", *REMMM* 107/110, 419-420.

yaklaşık 30.000 insan yaşamaktadır. Tüm bu veriler ışığında Edmund Herzig, Yeni Culfa ilk kurulduğunda kasabanın 5.000-10.000 arasında bir nüfusa sahip olduğunu, 1625'lerden sonra 10.000 ile 15.000 arasında olduğunu, 1650'den sonra ise şehre yoğun bir göç dalgasının yaşandığını ve XVII. yüzyılın sonuna kadar nüfusun 30.000'e ulaştığını kaydeder.⁵⁹

Şah Abbas'ın emriyle Zayende Nehri'nin güney kıyısında Çeharbağ olarak bilinen bahçelerin batısına inşa edilen bu yerleşim görkemli evlerden oluşan modern bir alan olarak inşa edilmişti ve ipek ticaretiyle zenginleşen Ermeni toplumunun refahını yansıtmaktaydı. Yeni Culfa Ermeni tüccarlar burada bir pazar ve kervansaraya sahip olsalar da işlerini daha ziyade İsfahan şehir merkezine taşımışlardı. Tüccarların Âli Kapu Sarayı'nın yakınında Culfa kervansarayı denen kervansarayları vardı.⁶⁰

İsfahan'ın bir gettosu olarak inşa edilen Yeni Culfa İsfahan'a birkaç köprü ile bağlanıyordu. Bunlardan en önemlisi 1602'de yapımı tamamlanan Si-o-se Köprüsü adıyla da bilinen Allahverdi Han Köprüsü'yü. İnşa faaliyetleriyle kısa zamanda uluslararası ticaretin kalbi haline gelen Yeni Culfa yabancı tüccar ve seyyahların da ilgi duyduğu bir yer oldu. Öyle ki Culfa Ermeniler, İran'ın Avrupalı ziyaretçileri için diplomatik açıdan önemli bir yere sahip oldular. Avrupalı elçi ve tüccarlarla ilişkilerde bir karşılama ve rehberlik komitesi olarak vazife gördüler.⁶¹

Yeni Culfa'nın ana caddesi, nehrin güneyinde ve ona paralel olarak doğu-batı yönünde uzanan ve bugün de aynı adla anılan Nazar Caddesi (Hıyâbân-ı Nazar) idi. Bu cadde ismini 1618'den sonra toplumun yöneticisi sıfatıyla Kalantar olan Hoca Nazar'dan almaktaydı. Kasabanın en zengin aileleri caddenin kuzey tarafında nehre yakın konumda yaşamaktaydılar. Apostolik (Gregoryen) Ermeniler caddenin batısındaki Shafraz kapısı civarında, Katolik Ermeniler caddenin doğusundaki Shahrmanian kapısı civarında yaşamaktaydılar. Bu iki aile Yeni Culfa'nın dört büyük tüccar ailesinden ikisiydi. Örneğin Shafraz ailesi yaklaşık 60 yıl Yeni Culfa toplumunun yönetiminde birinci sırada yer almıştı. Yeni Culfa'nın yönetim ve ticaretinde söz sahibi olan diğer iyi bilinen aileler ise Lazarian ve Minasenc aileleriydi. Şah Abbas Yeni Culfa'yı bir ticari merkez olmanın

⁵⁹ Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, 68-70.

⁶⁰ David Blow, *Shah Abbas, The Ruthless King Who Became an Iranian Legend* (New York: I.B. Tauris, 2009), 200.

⁶¹ McCabe, "Princely Suburb, Armenian Quarter or Christian Ghetto?", 421-424; İskender Bey Münşi-i Türkmen, Muhammed Yusuf Vâle-i İsfahânî, *Târih-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî* 4, çev. Ali Genceli, haz. İsmail Aka (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019), 165.

yanında tüm Ermenilerin bir dini merkezi haline getirmeyi de hedeflemişti. Örneğin Eçmiatzin kilisesinin taşlarının sökülüp buraya taşınmasını planladı. Ama yeni Culfa Ermeniler tarihi Ermenistan'daki ana kiliselerinin sökülmesine karşı çıktılar. Sadece sembolik amaçlı birkaç taş Yeni Culfa'ya getirilmişti. Ama yine de 1615'lere gelindiğinde Yeni Culfa Ermeniler için önemli bir ibadet merkezi haline gelmiştir.⁶² Bunda kasabanın zengin tüccar ailelerinin genellikle kendi adlarıyla ya da ailelerinin adlarıyla kurdukları ve mali açıdan destekledikleri kiliselerin katkısı büyük olmuştur.⁶³ Şah Abbas Yeni Culfa'daki Ermeni toplumuna diğer Ermenilerden farklı olarak geniş haklar bahşetmişti. Kasabanın inşası esnasında Ermeni halka iyi niyetini göstermiş, şehrin inşasında Ermeni ustalara yardım etmek amacıyla İranlı taş ustaları ve mühendisleri görevlendirmişti. Yeni Culfa Ermeni halka Safevi kanunları çerçevesinde idari bir otonomi de verilmişti. Buna göre Ermeni halk "Kalantar" denilen yöneticilerini seçme hakkına sahiptiler. Bunun yanı sıra halk kendi mahkemelerine ve hâkimlerine de sahipti. Kalantar İsfahan Ermenileri üzerindeki idarecilik vasfının yanı sıra yargılama yani hâkimlik vasfını da üstlenmişti. Kalantar'ın görevlerinden biri de, Kathüda denilen, Ermenilerin yaşadığı köy veya mahallelerin liderini seçmesiydi. Kalantar bu köy ve mahallelerin Ermeni halkından Şah adına vergi toplama yetkisine sahipti. Kathüdalar ise kendi bölgelerini temsil etmenin yanı sıra Yeni Culfa'daki idari meclisin birer üyesi olarak vazife görüyorlardı. Bu kişiler belediye ve idari işlerinin yanında ticari hayatın sağlıklı işlemesi için de önemli bir karar mercii görevi üstlenmişlerdi. Şah Abbas onların itimadını kazanmak için dini anlamda da bir serbestiyet tanımıştı. Ermeni halk kilise inşa etme, dini tören ve ritüellerini yapabilme, hatta kiliselerde çan çalabilme hakkına sahipti. Şah Abbas Ermeni halkın kendisine olan bağlılıklarını arttırmak için zaman zaman Hoca Sefer ve Hoca Nazar gibi Kalantarların evlerine ziyarette bulunmuş, onlara tüccarların seyahatlerinde kolaylık sağlamak amacıyla sultanlık mühürlerinden birini dahi vermişti. Şah Abbas'ın Ermenilere sağladığı haklardan biri de ticari faaliyetlerine destek olmak ve yeni yatırımlar yapabilmelerini sağlamak amacıyla onlara devletten kredi alma imkânı

⁶² Ina Baghdiantz McCabe, *The Armenian Merchants of New Julfa: Some Aspects of their International Trade in the Late Seventeenth Century* (New York: Columbia University, Doktora Tezi, 1993), 73; a.mlf., "Princely Suburb, Armenian Quarter or Christian Ghetto?", 428-429.

⁶³ Amy Landau-Theo Maarten Van Lint, "Armenian Merchant Patronage of New Julfa's Sacred Spaces", *Sacred Precincts, The Religious Architecture of Non-Muslim Communities Across the Islamic World*, ed. Muhammad Gharipour (Leiden-Boston: Barakat-Brill, 2015), 317.

sunmuş olmasıdır. Yeni Culfa XVII. ve XVIII. yüzyıllarda İranlı Ermeni toplumu için ticari bir merkez olmanın yanı sıra kültürel bir merkez de olmuştur. Burada 1630'larda kilisenin gözetiminde olan ileri düzeyde eğitim veren bir okul kuruldu. Yeni Culfa soyluların desteğiyle faaliyet gösteren bu okulda dini ilimlerin yanında beşerî ve fenni ilimler de öğretildi. Bu okuldan Ermeni kültürüne katkı sağlayacak ünlü şahsiyetler yetişti.⁶⁴

Yeni Culfa Ermenileri bir taraftan Şah Abbas'ın menfaatlerine katkıda bulunurken diğer taraftan kendi ticari faaliyetlerini geliştirme imkânı buldular. XVII. yüzyılın tamamı ve XVIII. yüzyılın büyük bir kısmında bu faaliyetlerini sürdürdüler. Şah Abbas'ın halefi Şah Safi (1629-1642) döneminde de Ermenilere yönelik olumlu tutum devam etti. O da babası gibi Yeni Culfa Ermenilerin ileri gelenlerine ziyaretlerde bulunmuştu. Onun döneminde devletin ipekten kazandığı vergi gelirleri de artmış durumdaydı. Bunda daha bir serbest ticaret ortamının olması, tekelci uygulamaların esnemiş olmasının etkisi olmuş olmalıdır.⁶⁵ II. Şah Abbas (1642-1666) döneminde ise Safevilerin Ermenilere karşı müspet tutumu devam etmiş, hatta güvenlik ve refah açısından 1650'ler Ermeni toplumunun en ileri seviyeye ulaştığı dönem olmuştu. Ancak Safevi hükümdarlarının Ermenilere karşı tutumu I. Süleyman (1666-1694) döneminden itibaren değişmeye başladı. Ermeniler bu süreçten sonra dini ve sosyal alanlarda daha baskıcı bir süreç ile karşı karşıya kalmışlardır. Ancak yine de Avrupa ve Asya'da kurdukları güçlü ticari ağlar sayesinde ticareti kesintiye uğratmadılar. Ermenilerin İsfahan'daki düzeninin bozulması, bölgedeki ticari fonksiyonlarını kaybetmeleri İran'daki merkezi otoritenin yıkılmasıyla ilgilidir. 1722'de Afgan istilasıyla devletin yıkılma sürecine girmesi Yeni Culfa'daki pek çok tüccarın İran'ı terk etmesine sebep olmuştur. Zengin tüccarların pek çoğu Hindistan sahasına yerleşerek burada Avrupalı şirketlerle iş yaptılar. Bunun dışında İran'ın kuzeyindeki Rusya sahasına, batıya doğru da Osmanlı topraklarına ve Avrupa'ya yerleşenler oldu. Böylece XVII. yüzyılda oluşan İranlı Ermeni tüccarların altın çağı sona ermiş oldu.⁶⁶

⁶⁴ Vartan Gregorian, "Minorities of Isfahan: The Armenian Community of Isfahan 1587-1722", *Iranian Studies* 7/3-4 (1974), 666-667; Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, 70.

⁶⁵ Andrew J. Newman, *Safavid Iran, Rebirth of a Persian Empire* (New York: I.B. Tauris, 2006), 77.

⁶⁶ Curtin, *Kültürler Arası Ticaret*, 235-236; Herzog, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 84-85.

1.4. Global Ermeni Ticaret Ağı

1.4.1 Hindistan

Bilindiği gibi Hindistan İran'a kıyasla tarih boyunca çok daha canlı bir ekonomik yapıya sahip olmuş ve çoğu zaman ihtiyaç fazlası üretimi ile cazip bir hammadde kaynağı olarak görülmüştür. Bunda bölgenin elverişli iklimsel özellikleri, bol yağmur alan bereketli toprakları, güçlü bir üretim aracı olarak kalabalık nüfus yapısı, farklı ulusları kendine çeken işlek limanları ve canlı karayolu ticaret bağlantıları etkin rol oynamıştır. Hindistan'ın zenginlikleri başta Türkistan, İran ve Avrupa olmak üzere dünyanın pek çok bölgesinden tüccar ve ticaret şirketlerini cezbetmiş, burası daima insanların, sermayenin ve değerli malların dolaşımında olduğu bir coğrafya olmuştur.

Hindistan ile İran arasındaki ticaret ise hem deniz yolu hem de kara yolu vasıtaları ile gerçekleştirilmişti. Deniz yolu ile ulaşım İran'ın güneyindeki Basra Körfezi'nde yer alan Gemburun Limanı (Bender Abbas)⁶⁷ ve Hürmüz Boğazı vasıtasıyla Hindistan'ın batısında yer alan Surat veya yarımadaı dolaşmak suretiyle Hindistan'ın doğusundaki Kalküta, Madras gibi önemli ticaret limanları ile sağlanmıştır. Bu güzergâh aynı zamanda Hindistan'dan Basra Körfezi'ne ulaşan buradan da Trablus, Şam, Musul, Halep gibi önemli şehirlere ve Anadolu'ya kadar devam eden önemli bir ticaret rotasıydı. Hindistan'dan İran'a yapılan kara yolu ise Lahor, Kandahar ve Afganistan'ın batıya açılan kapısı Farah yoluyla İran'a ulaşıyor, hatta buradan Anadolu'ya kadar devam ediyordu. XVI. ve XVII. yüzyıllarda başta Hint, İranlı ve Avrupalılar olmak üzere pek çok tüccar bu rotaları aktif bir şekilde kullanmışlardı.⁶⁸

Zengin kaynaklara sahip Hindistan coğrafyası, İranlı Ermeni tüccarların Culfa merkezli ticaret ağının en önemli faaliyet sahalarından biriydi. Bazı kaynaklar Hindistan'daki Ermeni varlığını XII. yüzyıla kadar dayandırsalar da çoğu Avrupalı kaynak küçük bir Ermeni tüccar topluluğunun XVI. yüzyılın başlarından itibaren, Portekizlilerin elindeki

⁶⁷ Şah Abbas, Portekizlilerin 1515'ten beri ellerinde tuttıkları ve ticari açıdan büyük bir öneme sahip olan Hürmüz adasını 1622 yılında ele geçirdi. Ardından adanın karşısında bulunan Gemburun Limanı'nın yerine Bender Abbas adıyla yeni bir liman inşa etti ve bu dönemden itibaren bu liman Hindistan'ı İran'a Osmanlı topraklarına ve Levant limanlarına bağlayan önemli bir ticaret merkezi haline geldi. Cihat Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas Devrinde (1587-1629) İran'da Ticari Hayat", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (Erzurum, 2012), 375.

⁶⁸ Rudi Matthee, "The Safavid Economy as Part of the World Economy", *Iran And The World In The Safavid Age*, ed. Willem Floor-Edmund Herzig (New York: I. B. Tauris&Co. Ltd. In Association With The Iran Heritage Foundation, 2012), 36-37.

Hürmüz Adası vasıtasıyla Hindistan'la yapılan transit ticarete başladıklarını belirtir. 1580'lerde bölgeyi ziyaret eden Hollandalı seyyah Van Linchoten Hürmüz'de Türklerin, İranlıların ve Venediklilerin yanı sıra Ermeni tüccarların da varlığına şahit olmuş, onların Hindistan'ın batısındaki Gucerat kıyılarına ve daha güneydeki Goa gibi önemli ticaret limanlarının olduğu kentlere yerleşmeye başladıklarını belirtmiştir. Portekiz kaynakları da XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Madras'ın kenar semtlerinde yer alan Mylapur isimli küçük bir kasabada küçük bir Ermeni yerleşiminin olduğuna işaret eder. Babür kaynaklarında ise onların XVI. yüzyılda Babür İmparatorluğu'nun başkenti Agra'ya yerleşmelerini teşvik için davet edildikleri, XVII. yüzyılda bu şehrin önemli bir ticaret merkezi haline gelmesiyle de pek çok Ermeni tüccarların bölgeye yerleştiği belirtilir.⁶⁹ XVII. yüzyılda Yeni Culfa'nın Ermeni ticaret ağının düğüm merkezi olarak ihdâs edilmesiyle Hindistan'la yapılan ticaret de hız kazanmıştır. Hindistan'ın zenginliklerinin yanında buradaki önemli liman ve ticaret merkezlerinde bir Ermeni nüfusunun varlığının bilinmesi buralarda Ermeni yerleşimlerinin artmasında etkili olmuştur. Bunun yanında yılın belli dönemlerinde deniz ulaşımını imkânsız hale getiren muson mevsimi Basra Körfezi'nden gemilerle seyahat eden tüccarların aynı yıl İran'a geri dönebilmelerini zorlaştırıyordu. Doğal olarak bu durum Ermenilerin Hindistan'da bir yurt edinme sürecini hızlandıran başka bir faktördü.⁷⁰ Hindistan'da İngiliz ve Hollandalı ticaret şirketlerinin varlığı, onların Safevi topraklarında ve Basra Körfezi'nde ticari ilişkiler kurmaya yönelik girişimleri de Hindistan'a Ermeni tüccarların ilgisini arttırmıştı. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi İran ipeğine ulaşmak amacıyla daha 1617'de İran'ın güneyindeki liman kenti Cask'ta varlığını göstermeye başlamış ve Portekizlilerin körfezden kovulmalarında gemileriyle Şah Abbas'a yardımcı olmuştu. Bunun hemen ardından da Bender Abbas, İsfahan ve Şiraz'da birer temsilcilik açmışlardı. Hindistan'da ise kontrol altında tuttıkları sömürge bölgelerinde, Ermenilerin ticari faaliyetlerini yürütebilmelerine, ikâmet edebilmelerine, mülk sahibi olmalarına ve kendi kiliselerini inşa edip dinlerini rahatlıkla yaşayabilmelerine müsaade etmişlerdi. İngilizlerin hemen ardından Hollandalılar da İran ile ticareti geliştirmek amacıyla bazı girişimlerde bulunmuştu. Ermeni tüccarlar ise bu ticaret şirketleri ile İran arasında yapılan ticarete hizmet ve aracılık rolü gibi fonksiyonlar

⁶⁹ Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, 79-82.

⁷⁰ Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, 85; Vahan Baibourtian, "Participation of Iranian Armenians in the World Trade in the 17th Century", *Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l'ère moderne*, ed. Sushil Chaudhury-Kéram Kévonian (Paris: 2007), 43-48.

üstlendiler. Deniz taşımacılığında XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca büyük oranda bu şirketlerin gemilerinden istifade ettiler ve Avrupalılar nezdinde Şah'ın elçileri ve tüccarları olarak bir anlamda diplomatik bir misyon üstlendiler. 1688'de İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ile Ermeni tüccarlar arasında yapılan bir anlaşmayla da Ermeni tüccarların şirket gemileriyle seyahat edebilme ve ticari metalarını taşıyabilme hakları pekiştirilmiş oldu.⁷¹ Bu anlaşmadan sonra bilhassa Doğu Hindistan'daki liman şehri Madras daha çok Ermeni'yi bölgeye çekmeye başladı ve burası Hindistan'daki en önemli Ermeni yerleşimi haline geldi. Madras aynı zamanda Hindistan'daki Ermeni basımının doğduğu ve dünyadaki ilk Ermeni gazetesinin yayınlandığı yer oldu. Ticari açıdan çevresel bir düğüm merkezi haline gelen şehir hem Hindistan için hem de Güney Asya, Manila, Acapulco gibi daha uzak bölgelere seyahat eden Ermeni tüccarlar için merkezi bir istasyon vazifesi gördü.⁷²

Hint okyanusunun coğrafi ve ekolojik yapısı bu bölge insanların sosyal ve ekonomik hayatını da şekillendirmiştir. Tüccarların, sermayenin, malların, din adamlarının ve bilginin sürekli dolaşım halinde olduğu bu sahadaki faaliyetler tamamen muson sistemine uygun bir takvim içerisinde işlemek zorundaydı. Yıl içinde meydana gelen iki muson sezonu ve buna bağlı oluşan mevsim rüzgarları yük taşımacılığında kullanılan gemilerin hareket edebilme vakitlerini de belirlemiştir. Ekim ayından Mart ayına kadar esen kuzey yönlü rüzgarlar Hindistan'dan Basra Körfezi'ne doğru hareket eden gemilere kolaylık sağlarken, Nisan ayından Eylül ayına kadar Afrika kıyılarından Batı Hindistan'a doğru esen rüzgarlar da İran'dan Hindistan'a gidecek gemiler için uygun bir ortam sağlıyordu. Hindistan-İran arasındaki deniz yolculuğu takriben 4-6 ay sürdüğünden gemilerin rüzgar mevsiminin ilk aylarında yolculuğa çıkmaları gerekmekteydi. Dolayısıyla tüccarların deniz yoluyla taşıyacakları mallarını belirli bir süre zarfında gemilere yükleyememeleri yolculuğun bir yıl ertelenmesi anlamına geliyordu.⁷³

⁷¹ R. W. Ferrier, "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries", *The Economic History Review* 26/1 (1973), 50; Ermeni tüccarlar İran-Hindistan ticaretinde Avrupalı şirketlerin gemilerinin yanı sıra, Surat Basra Körfezi arasında gemi taşımacılığıyla nam salmış Türk asıllı Çelebi ailesinin gemilerini de kullanmışlardı. Çelebiler XVI. yüzyılda Irak'tan Surat'a göç etmiş, Surat-Basra Körfezi arasında tekele yakın bir gemi taşımacılığı yapmış ve Hindistan'ın önemli tüccar ailelerinden biri haline gelmişlerdi. Sebouh Aslanian, "The Salt in Merchant's Letter: The Culture of Julfan Correspondence in the Indian Ocean and the Mediterranean" *Journal of World History* 19/2, (2008), 163.

⁷² Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, 91.

⁷³ Aslanian, "The Salt in Merchant's Letter", 163.

Hindistan'daki varlıklı Ermeni tüccarlar içerisinde gemi sahibi olan tüccarlar da vardı. Batılı kaynaklarda özellikle, aslen Yeni Culfalı tüccar ailelerinden birine mensup olduğu bilinen Hoca Minas'ın adı sıkça geçer. Minas Kızıldeniz'de, Güney Doğu Asya'da ve Basra Körfezi'ndeki deniz ticaretinde oldukça aktifti. Daha 1663'te, Hindistan'daki İngilizler tarafından "yetenekli ve tanınmış bir Ermeni tüccarı" olarak kabul edildi ve 1665 yılında "Ermenilerin Başkanı" olarak anıldı. Abbé Carré'ye göre 1672'de Minas'ın dört büyük gemisi vardı. Bu gemiler: St. Michael, Selimony, Quedagh Merchant and Hopewell isimli gemilerdi. Bu gemilerden İngiliz şirketinin kayıtlarında bahsedilmektedir. Minas, Hopewell isimli gemisini bir İngiliz şirketten satın almıştı ve en az üç yıl üst üste bu gemiyi Filipinler'e göndermeye devam etti. Örneğin 1668'de Minas Hopewell'i 15.000 larinlik bir pamuk kargosuyla Filipinler'e yollamıştı. Selimony gemisi genellikle Hindistan-İran arasındaki deniz taşımacılığında kullanılmıştı. Hatta bu geminin Fransızlar tarafından kiralandığı da olmuştu.⁷⁴

Quedagh Merchant⁷⁵ isimli gemi ise en meşhur gemilerden biriydi. Daha çok Hindistan'daki limanlar arasında seyahat etmekteydi. Bengal'den Surat'a yaptığı bir yolculukta İskoç korsan kaptan William Kidd tarafından 1698'de ele geçirilmişti. Gemide bulunan Ermeni tüccarların protestolarına rağmen Fransız kaptan gemiyi korsana teslim etti. Gemide bulunan Ermeni tüccarlar gemiyi ve kargoyu almak için korsanlara 20.000 rupi teklif etmişti ki, bu bedel gemi ve kargonun ancak 1/20'si kadardı.⁷⁶

XVII. yüzyılın sonlarına doğru Minas'ın işleri ters gitmeye başladı. Bazı konularda İngiliz ve Hollanda şirketleriyle ters düştü ve baskıya maruz kaldı. Gıyaseddin isimli bir Babürlü yetkilisinin de gazabına uğradı ve 1677'de tutuklandı. Sonrasında da iflas etti. Onun düşüşünde Hindistan ve Güney Asya'daki faaliyetlerinden rahatsız olan Avrupalı şirketlerin etkisi olmuş olmalıdır.⁷⁷

İran ile Hindistan arasında yapılan hem deniz taşımacılığında hem kara taşımacılığında kullanılan her iki rota tüccarlarca birbirinin alternatifi olarak görülmüştür. Savaş

⁷⁴ Shireen Moosvi, "Armenians in Asian Trade 16th and 17th Centuries", *Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l'ère moderne*, ed. Sushil Chaudhury-Kéram Kévonian (Paris: 2007), 103-112; a.mlf., "Armenians in the Trade of the Mughal Empire During the Seventeenth Century", *Proceedings of the Indian History Congress* 59 (1998), 266-278; Abbé Carre, *The Travels of the Abbé Carre in India and the Near East, 1672 to 1674*, çev. Lady Fawcett (London: The Hakluyt Society, 1947), 93-94.

⁷⁵ 350 tonluk bu geminin sahibi bazı kaynaklara göre Coirgi isimli bir Hintli idi. Ermeniler bu gemiyi bu kişiden kiralamışlardı. McCabe, "Small Town Merchants, Global Ventures", 141.

⁷⁶ McCabe, "Small Town Merchants, Global Ventures", 143.

⁷⁷ Moosvi, "Armenians in the Trade of the Mughal Empire", 273.

dönemlerinde bu yollar üzerinde oluşan güvensizlik ortamı ve kısıtlamalar tüccarları diğer yol üzerinden gitmeye mecbur etmiştir. Örneğin Safevilerin Babürlüler, Özbekler ve Afganlarla mücadele halinde olduğu savaş dönemlerinde bu bölgedeki ticaret büyük oranda deniz rotasına kaymıştı. XVII. yüzyılın başında ise Portekizlilerle yaşanan mücadele esnasında Şiraz valisi deniz yolu ile İran'a gelen kervanlara bir süreliğine yasak koymuştu. Böyle zamanlarda da kara yolu tüccarlar için alternatif bir rota olarak daha çok tercih edilmişti. Hindistan İran arasındaki kara yolu taşımacılığı Kâbil, Herat, Kandahar gibi devrin önemli ticaret merkezleri üzerinden yürütüldü. Kimi yeri dağlık kimi yeri çöl olan bu rota üzerinde kum fırtınalarına, dondurucu soğuğa ve haydut tehlikesine rağmen, devrin önde gelen kara taşıyıcıları olarak ünlenen Hintli ve İranlı Ermeni tüccarlar bu güzergâh üzerinde başarıyla faaliyet göstermişlerdi.⁷⁸ Deniz yoluyla yapılan nakliye tercihen daha makbul görünse de kara yolu taşımacılığının da belli avantajları vardı. Kara yolu üzerindeki gümrük tarifeleri limanlardakine göre daha uygundu. Mesela Kandahar'da tüccarlardan % 2-3 civarı gümrük talep edilirken, Bender Abbas'ta % 10 gümrük talep ediliyordu. Bunun dışında bu rota üzerinde kara yolu taşımacılığı yapan tüccarlar, Çin, İran, Hindistan, Anadolu ve Rusya sahasından gelen pek çok tüccar grubu ve onların getirdiği ürünlere ulaşabiliyordu. Ayrıca deniz yolculuğu yapan bir tüccar malını bir yerden bir yere getirirken alışveriş yapma imkânına sahip değilken, kara yolculuğu yapan bir tüccar seyahat esnasında da ticaret yapma imkânına sahipti. Bir tüccar yol üzerindeki pazarlara uğrayabilir, farklı bölgelerden tüccarlarla alışveriş yapabilir, elindeki malını varacağı nihai noktaya varmadan satıp, tatmin edici bir kâr elde ettiyse daha uzağa gitme zahmetine katlanmadan geri dönebilirdi. Dolayısıyla bu güzergâh tüccarlara muazzam kârlar elde etme imkânı sunabiliyordu.⁷⁹

Dünyanın diğer ticaret rotalarında olduğu gibi bu coğrafyada da devrin temel kara yolu nakliye vasıtaları yük hayvanlarıydı. Ermeni tüccarlar da bu sahadaki kara taşımacılığında çeşitli yük hayvanlarından yararlanmışlardır. Özellikle kurak ve susuz arazi şartlarına dayanıklılığıyla bilinen deve bu zorlu rotada en çok kullanılan yük hayvanıydı. Bunun yanında at, katır, öküz gibi havanlar da kullanılmıştı. Tekerlekli bir vasıtayla yapılan taşımacılığa ise arazisi çöl veya dağlık olan, zorlu geçitlerden oluşan bu

⁷⁸ Matthee, "The Safavid Economy as Part of the World Economy", 37; Gregorian, "Minorities of Isfahan", 668.

⁷⁹ Willem Floor, "Arduous Travelling: The Qandahar-Isfahan Highway in the Seventeenth Century", *Iran And The World In The Safavid Age*, ed. Willem Floor-Edmund Herzig (New York: I. B. Tauris&Co. Ltd. In Association With The Iran Heritage Foundation, 2012), 211.

yol üzerinde neredeyse hiç rastlanmaz. Kaldı ki bu yöntem sadece İran-Hindistan arasında değil başta Anadolu olmak üzere dünyanın çoğu bölgesinde yapılan uzun mesafeli kervan ticaretinde de tercih edilen bir yöntem değildir. XVII. yüzyılda Babür ve İran hakkında bilgiler veren batılı seyyahlar burada şahit oldukları farklı ağırlıkta yükler taşıyan iki deve türünden bahsederler. Bunlardan daha büyük olan tür 1300 pound yani 600 kilografa yakın yük taşıyabilmekte, küçük olan deve türü de 700 pound yani 320 kilografa yakın yük taşıyabilmektedir. Bu develer bir günde en fazla kırk kilometrelik bir mesafe kat edebilirken, daha az yük taşıma kapasitesine sahip at, katır gibi hayvanlar en fazla 50-60 kilometre yol gidebilirler.⁸⁰ Kaynaklar XVII. ve XVIII. yüzyıllar boyunca Hindistan, Türkistan ve İran arasında tüccarlarca binlerce deve yükü mal taşındığını belirtir. Hindistan'dan ithal edilen ürünlerin başında çeşitli renklerde pahalı kumaşlar gelmektedir. Aslında bu dönemde İran'ın da belli bir düzeyde dokuma endüstrisi bulunmaktaydı ancak Hint kumaşlarıyla bilhassa fiyat bakımından rekabet edebilecek düzeyde ürünler üretilmemekteydi. Bunun yanında baharat, çivit, dokuma endüstrisinde kullanılan boyalar, ilaçlar ve Agra'dan alınan şeker tüccarların Hindistan'dan alıp İran ve Anadolu'ya kadar getirip sattığı başlıca ürünlerdi. İran'dan Hindistan'a hem kara yolu hem de deniz yolu ile ihraç edilen başlıca ürün ise ham ipektir.⁸¹

Elimizde, XVII. yüzyılda Hindistan'da faaliyet gösteren Ermeni tüccarların dünyasını anlamamıza katkı sağlayan Yeni Culfalı tüccar Hovannes Joughayetsi'nin seyahatleri ve ticari muamelelerini anlattığı seyir defteri bulunmaktadır. Tüccar Hovannes çağdaşı olan diğer Ermeni tüccarlardan farklı tasvir edebileceğimiz bir maceracı değildi. O dönemde dünyanın pek çok yerinde Ermeni tüccarların yaptığı işi o da yapıyor, pek çok tüccarın izlediği rotaları o da izliyordu ve diğer Ermeni tüccarlarla aynı ticari ağın bir parçasıydı. Onu zamanının diğer tüccarlarından ayıran tek şey günümüze kadar gelebilen bir kanıt bırakabilmiş olmasıdır.⁸² Hovannes bu defteri müvekkilleri olan Zakharia ve Embroom

⁸⁰ Willem Floor, "Arduous Travelling", 213.

⁸¹ Ermeni ve Hintli tüccarların yanı sıra İran'la yapılan ticarete Avrupalı ticaret şirketleri de aktif bir rol üstlenmişti. Örneğin 1659-1660'ta Hollanda Doğu Hindistan Şirketi (VOC) Bender Abbas'ta 80.000 parça Hint dokuma ürünü satmıştı. 1662-1663'te de Coromandel Sahili'nden getirdikleri 33.000 parçanın üzerinde tekstil ürününü bu yolla İran'a satmışlardı. 1708-1709'da ise 46.000 parça Hint dokuma ürünü yine Hollanda şirketi İran'a getirmişti. Matthee, "The Safavid Economy as Part of the World Economy", 38.

⁸² Niels Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade* (Chicago: The University of Chicago Press, 1974), 23.

Guerak⁸³ ile yaptığı ticari sözleşmenin bir yükümlülüğü olarak tutuyor ve onlar adına yaptığı ticari işlemleri, seyahati esnasında gittiği yerleri defterine kaydediyordu. Hovannes ile yatırımcılar arasında yapılan sözleşme şekli Hristiyan Akdeniz’de Commenda, islam dünyasında ise Mudârebe adıyla uygulanan adi ortaklık sözleşmesiydi. Buna göre sermaye müvekkiller tarafından temin ediliyor, Hovannes’te yaptığı ticaret sonrasında ana sermayeyi ve elde edilen karın % 75’ini sermayedarlara, kârın kalan % 25’lik hissesini de kendine ayırmayı kabul ediyordu. Hovannes ticaret hayatına atılan pek çok genç Ermeni tüccar gibi bu yolla mesleğinde ilerleme fırsatı bulmuş ve kendi sermayesini biriktirme imkânına kavuşmuştur.

Hovannes 1683-1686 yılları arasındaki süreyi daha çok Hindistan-İran arasında gidip gelerek küçük çaplı işler yaparak geçirdi. Özellikle Surat ve Agra’daki yerleşik Ermeni cemaatleriyle önemli bağlantılar kurdu. Ticarete tecrübe edindikçe daha karmaşık vekillik rolleri üstlenmeye başladı. Yeni Culfa’daki müvekkillerinin yanı sıra Şirazlı bir tüccar olan Hovan’ın vekilliğini yapan Agrabı tüccar Avetik adına da ticaret yapmaya başladı. Böylece çoklu vekillik sözleşmesiyle daha büyük yükümlülükleri üstlenmiş oluyordu. Bu teşebbüste her iki tüccar da eşit hisseyle sermayelerini yatırdılar ve Hovannes’in bundan sonraki süreçte Tibet’e giderek iş yapması kararlaştırıldı.⁸⁴ Tüccar 1686 Şubat ayında Agra’dan 9.370 rupi değerinde kehribar, inci, gümüş, Hint kumaşı gibi değerli ürünlerden oluşan bir sermayeyle ayrıldı. Patna’ya kadar olan yolculuğu esnasında ona hem hizmet edecek hem de güvenliğini sağlayacak iki silahlı Ermeni uşak kiraladı. Patna’ya ulaştığında ise burada bir süre bir papazın misafiri olmuş ve bu şehirden de 680 rupi değerinde, geçtiği yerlerde satmak üzere bazı ürünler satın almıştı. Nisan ayında Nepal’e varan Hovannes üç ay kadar Katmandu’da kalıp ticaret yaptıktan sonra Eylül sonunda Lhasa’ya vardı. Tüccar, defterinde bu şehre ilk defa geldiğini; dil, ölçü birimleri, adetler hakkında hiçbir şey bilmemesine rağmen burada yerleşik olan Ermeni toplumunun yardımı sayesinde hiçbir zorluk çekmediğini belirtiyor. Beş yıl boyunca burada kalan ve mukim tüccarlık yapan Hovannes, 1800 kilometre uzaktaki Şining denen bir şehre giden gezgin Ermeni tüccarlarla da iş ortaklıkları yaptığını belirtiyor. Haziran

⁸³ Tüccar Hovannes vekillik sıfatıyla, müvekkilleri olan Zakharia ve Embroom Guerak ile on yıldan daha uzun süreyi kapsayan bir sözleşme yapmıştı. Bu kişiler Yeni Culfa’nın ileri gelen zengin tüccar ailelerindendi. İran’daki ipek üretim sahası Gilan ile batıda Venedik’e kadar yayılmış geniş bir ailenin fertleriydiler. Ancak bu kişiler bilhassa Tibet’te Lhasa ve daha da uzakta Batı Çin’deki Çinghay Eyaleti’nin başkenti Şining ile yapılan ticarete uzmanlaşmışlardı. Curtin, *Kültürler Arası Ticaret*, 241.

⁸⁴ Curtin, *Kültürler Arası Ticaret*, 242.

1692’de ise Hindistan’a dönmek üzere beraberindeki misk (4583 kg.), çay, altın (5,1 kg), baharat, Çin porseleni, yün kumaş, tütün gibi ürünlerle Lhasa’dan ayrılıyor. Ağustos ayında Katmandu’ya vardığında burada da bir şeyler satıp, mum, şamdan, kağıt, tekstil ve bazı aksesuar ürünleri satın alıyor. Tüccarın 1693’te Kalküta’ya varmasıyla da defter son buluyor.

Bu defter bize Hindistan’da Ermeni tüccarların varlığını göstermenin de ötesinde, onların Yeni Culfa’da veya diğer merkezlerde vekili oldukları tüccarlarla ilişkileri, çalışma yöntemleri, önemli pazarlar, alınıp satılan ürünler, tedavüldeki paralar, işin zorlukları ve çözüm yolları gibi çeşitli konularda detaylı bilgiler vermektedir. Ayrıca Hindistan’ın da Ermeni tüccarlar için yalnızca varılacak nihai bir menzil olmadığı anlaşılmaktadır.⁸⁵ Zira Ermeni tüccarların Tibet, Çin, Myanmar, bugünkü Malezya ve Endonezya, Manila, hatta buradan Pasifik Okyanusu’nu aşarak Acapulco ve Mexico City gibi çok daha uzak diyarlara bir düğüm merkezi işlevi gören Hindistan aracılığıyla ulaştıkları bilinmektedir.⁸⁶ Burası ayrıca, XVIII. yüzyılda Yeni Culfa merkezli ticaret ağının çöküş sürecinde İran’da artık elverişli bir ticari ortam bulamayan ve buradan ayrılmak zorunda kalan pek çok Ermeni tüccarın gidip yerleştikleri başlıca yerlerden biri olmuştur.

1.4.2. Rusya ve Baltık

Yeni Culfa merkezli ticaret ağının bir başka önemli rotası ise Hazar Denizi’nin kuzeyinde Volga Nehri ağzındaki önemli ticaret merkezi Astrahan’dan itibaren Rusya boyunca devam eden, kuzeydeki Arkhangel veya Baltık Denizi’ne oradan da Avrupa’ya kadar ulaşan ticaret rotası idi. Bu güzergâh XVI. yüzyılın sonunda, Safevilerin siyasi ve ekonomik bakımdan güçlenmeye başladığı ve Osmanlılarla mücadelenin hat safhaya çıktığı I. Şah Abbas döneminde, Avrupa ve İran arasında yapılan transit taşımacılıkta Levant limanlarına rakip alternatif bir ticaret rotası haline gelmeye başladı. Beyaz Deniz kıyısındaki Arkhangel Limanı Ermeni tüccarlar buraya gelmeden önce de Sibiry mallarının ihracat yeri ve Rusya’nın batıya açılan kapısı olmuştur. 1556 yılında Ruslar tarafından ele geçirilen Astrahan ise bu dönemden itibaren Rusya’nın doğuya açılan

⁸⁵ Sri Levon Khachikian, “The Ledger of the Merchant Hovannes Joughayetsi”, *Journal of the Asiatic Society* 8/1 (Kalküta: 1966), 158-161.

⁸⁶ Aslanian, “The Salt in Merchant’s Letter”, 138.

kapısı haline gelmiş ve bu sayede Rusya'nın İran ticaretine olan ilgisi artmaya başlamıştır.⁸⁷

Osmanlıların Azerbaycan ve Kafkasya'daki hâkimiyeti, Astrahan'ı kontrol altına alma çabaları bir taraftan İran ve Rusya'yı Osmanlı Devleti'nin doğal bir düşmanı haline getirmiş bir taraftan da bu iki devleti Osmanlılara karşı ittifak kurmaya itmişti. Dolayısıyla Osmanlıların bu iki devletin ortak düşmanı olması, bu devletlerin hem siyasi hem de iktisadi ilişkilerinde belirleyici bir faktör olmuştu. 1590'lardan itibaren İran ile Rusya arasında bir dizi elçilik heyeti karşılıklı olarak gönderilmiş, siyasi ve askeri ittifak girişimleri somut bir sonuç vermese de ekonomik anlamda önemli gelişmeler kaydedilmişti. Örneğin 1616 yılında ticari anlaşma yapmak maksadıyla Moskova'ya gönderilen Muhammed Kazem liderliğindeki elçilik heyeti hem ipek ticareti hem de İranlı tüccarların Rus topraklarında korunmasına yönelik önemli bir adım atmıştı. Bu görüşmeler neticesinde Rus tüccarlar da kendi mallarını Hazar yoluyla İranlı tüccarlarla değiştirme imkânı elde etmişlerdi. Ticari ilişkilerin geliştirilmesine yönelik bu tür girişimler ve Avrupa'ya kadar ulaşan bu kuzey rotasının açılması Astrahan'da bir İranlı Ermeni ticaret kolonisinin de kurulmasının önünü açtı. Bu süreçten sonra buraya yapılan Ermeni göçleri hız kazandı ve burada ticari haklar elde etmemin yanı sıra kendi kiliselerini kurma hakkına da kavuştular.

Şah Abbas döneminde Safevilerin temel Rusya politikası ticari kaygılardan ziyade aslında onların Osmanlılara karşı askeri ve siyasi desteğini sağlamak olmuştur. Bunun yanında Şah Abbas Osmanlı ve Rusya'ya nazaran daima Basra Körfezi yoluyla Avrupa'ya yapılan ipek ticaretini canlandırmak istedi. Bu nedenle Rusya üzerinden taşınan sınırlı seviyede ham ipek Levant ve Basra Körfezi'nden taşınan miktarla mukâyese edilemeyecek düzey kalmıştır. Öte yandan yapılan karşılıklı ticarete Rus tüccarlar İranlı Ermeni tüccarlar kadar avantaja sahip değillerdi. Çünkü onlar İran topraklarında sık sık zorluklarla karşılaşmışlar Gilan, Erdebil, Şamahı gibi yerlerin yöneticileri tarafından engellemelere maruz kalmışlardı. Ermeni tüccarlar ise çoğu zaman Rus topraklarında şahın tüccarı olarak muamele görmüşler, serbest geçiş hakkı, düşük gümrük ücretleri gibi haklara sahip olmuşlardı.⁸⁸

⁸⁷ Ronald Findlay-Kevin H. O'Rourke, *Güç ve Refah, İkinci Binyılda Ticaret, Savaş ve Dünya Ekonomisi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2019), 369; Matthee, "The Safavid Economy as Part of the World Economy", 41.

⁸⁸ Rudi Matthee, "Anti Ottoman Politics And Transit Rights: The Seventeenth Century Trade in Silk Between Safavid İran and Muscovy", *Cahiers du Monde Russe* 35/4 (1994), 745-748.

Ermeni tüccarların Rusya sahasına olan ilgisi daha çok XVII. yüzyılın ortalarından itibaren artmaya başlamıştır. Avrupalıların artan ham ipek talebinin yanı sıra, Osmanlı topraklarında güvenlik açısından yetersizliklerin olması, bu dönemde Anadolu’da vuku bulan veba salgını ve yüksek bulunan geçiş ücretleri Ermeni tüccarları Rusya rotasını kullanma konusunda daha istekli hale getirmiştir. Bu yönde atılan ilk adım 1659 yılında Yeni Culfa’nın zengin ve önde gelen ailelerinden Şehrimanyan ailesinin bir üyesi Zakarya Sarat’ın girişimiyle gerçekleşti. Rusya ve İran arasında ticari ilişkileri daha da geliştirmek amacıyla pahalı hediyelerle birlikte bir heyet Moskova’ya gönderildi. Çar’ın huzuruna çıkan bu tüccar heyeti aslında yarı özerk bir konuma sahipti ve daha çok kendi inisiyatifiyle hareket edebiliyordu. Çünkü Şah Abbas döneminin ardından devletin ipek ticareti üzerindeki kontrolünün zayıflamasıyla Ermeni tüccarlar artık daha rahat hareket edebilme imkânına kavuşmuşlar ve ipek ticaretini daha da kendi tekellerine almayı başarmışlardı. Yeni Culfa tüccarlarla Ruslar arasında yapılan ticari anlaşmaya göre Rus tüccarlar Safevi bölgesinde serbest geçiş hakkı elde ediyorlardı. Ermeni tüccarlar ise İran ipeğini Astrahan’ın ötesine taşıma hususunda bir tekele sahip olacak⁸⁹ ve % 5 gibi düşük bir gümrük tarifesiyle Rusya topraklarında seyahat edip, Arkhangel veya Baltık limanları vasıtasıyla Batı Avrupa’ya kadar mallarını taşıyabileceklerdi. Rus tüccarların Ermeni tüccarlar karşısında dezavantajlı konumu onların zaman zaman bu anlaşmaya muhalefet etmesine neden olmuş ve Ermeni tüccarlar yine bazı kısıtlamalarla karşı karşıya kalmışlardı. Ancak bu anlaşma 1667 ve 1673’te revize edilmiş ve Ermeni tüccarlar yeniden Rusya’daki konumlarını sağlamlaştırmışlardı. Çar’ın Ermeni tüccarlarla anlaşmanın yenilenmesi ve Rusya rotasının canlandırılması yönündeki isteğinin arkasında Avrupalıların bu güzergâhın kullanılması yönündeki talepleri de etkili olmuştu. Bunun yanında ticaretin Osmanlı rotasına kayması durumunda Osmanlı şehirlerinin İran ürünlerinin antrepo durumuna gelebilecek olması, Osmanlı Devleti’nin bu ticaretten elde edeceği gelir ve Osmanlı dokuma sanayiinin daha da gelişmesinden duyulan endişe de Ermeni tüccarlara tanınan ayrıcalıklar hususunda Çar’ı cömert olmaya itmişti.⁹⁰

⁸⁹ Hintli, Buharalı ve İranlı Müslüman tüccarlar da Astrahan’da yapılan ticarete aktif bir rol oynuyorlardı. Bilhassa Hint dokuma ürünleri bu coğrafyada çok revaçtaydı, ancak bu tüccarların Astrahan’ın ötesine geçmelerine müsaade edilmiyordu. Bu kısıtlamadan yalnız Ermeni tüccarlar muafı. Matthee, “Anti Ottoman Politics And Transit Rights”, 753.

⁹⁰ Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 143; Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, 155; Matthee, “Anti Ottoman Politics And Transit Rights”, 752-753.

Rusya rotasını kullanan Ermeni tüccarlar genelde Hazar Denizi'nin güneyindeki ham ipek üretim alanlarından satın aldıkları ipeği Hazar'ın güneyindeki veya batısındaki iskelelerden gemilere yükleyerek, Hazar'ın kuzeyinde Volga Nehri kenarındaki Astrahan'a, buradan da Moskova ve Arkhangel'e taşıyorlardı.⁹¹ Rusya sahası Ermeni tüccarların mallarını satabilecekleri bir alandı ancak Rusya'da ipek sanayii yetersiz olduğundan Ermeni tüccarlar taşıdıkları ipeğin genelde çok küçük bir kısmını Rusya topraklarında satıyor, mallarının büyük bölümünü çok daha büyük kârlar elde edebilecekleri Hollanda ve İngiltere'ye kadar getirmeyi tercih ediyorlardı.⁹² XVIII. yüzyılın başlarında İranlı ipek tüccarından her bir pood (1 pood=16,38 kg.) için Astrahan'da 1 ruble, Moskova'da 1,5 ruble, Arkhangel'de 2 ruble gümrük talep ediliyordu. Dolayısıyla mallarını Moskova'ya kadar taşıyacak tüccarlar toplamda 2,5 ruble, Arkhangel Limanından Avrupa'ya taşıyacaklar 4,5 ruble vergi ödemek zorundaydılar. Bu dönemde Rusya'daki bir tekstil işçisinin yıllık maaşı yaklaşık 30 ruble, metal endüstrisinde çalışan kalifiye bir işçinin maksimum yıllık maaşı 120 ruble, kalifiye olmayan herhangi bir işçinin yıllık maaşı ise 1 ruble civarındaydı. Bu açıdan Ermeni tüccarlardan elde edilen gümrük gelirleriyle işçi maaşlarını karşılaştırdığımızda gümrük gelirlerinin devlet bütçesi açısından ne kadar büyük öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ermeni tüccarların Rusya'daki ilişki ağları sadece uluslararası ticaret boyutunda değildi, Rus hanedanından prenslerle birlikte finansal girişimlerde bulunmuşlar, iş ortaklıkları da yapmışlardı. Ermeni tüccarlar İran'dan Rusya'ya ham ipek, yün, zerba (altın ve gümüşle süslenmiş kumaş), tafta, saten, atlas, kadife, halı gibi çeşitli tekstil ve dokuma ürünlerinin yanı sıra meyve ve pirinç gibi gıda mamulleri taşımışlardı. Rusya'dan ise başta samur

⁹¹ Bu rotayı kullanan pek çok Ermeni tüccardan biri de, bir tüccar ailesinden Şahveli Bandoryan'ın oğlu Sarhad'dı. Sarhad 1711-1718 yılları arasında Astrahan, Moskova, Arkhangel vasıtasıyla Amsterdam'a kadar gitmiş ve pek çok tüccar gibi ham ipek ticareti yapmıştı. Onu bizim açımızdan diğer tüccarlardan farklı kılan ise yaptığı seyahatleri ve yaptığı işleri kaydettiği günümüze kadar ulaşan bir seyir defterinin bulunmasıdır. Defterinde anlattığı seyahatinde, 1712 Ağustos'unda Şamahı'dan yola çıktığını ve Hazar'ın batısındaki Nizovaia İskele'sinden yüklerini gemiye yükleyerek Astrahan'a ulaştığını belirtir. Buradan da Moskova ve Arkhangel'e gittiğini, aynı yıl Arkhangel'den gemi ile yola çıkarak Şubat 1713'te Amsterdam'a vardığını anlatır. Amsterdam'da kaldığı 14 ay boyunca da çeşitli mallar alıp satmış, sonrasında Amsterdam, Astrahan, Şamahı, Tebriz arasındaki seyahatlerine devam etmiştir. 1711-1717 yılları arasındaki faaliyetlerinde İran'dan 132 balya ham ipek (15.586 kg.) ihraç etmiş, onun yalnızca 9 balyasını (1.031 kg) Rusya'da satmıştır. Shushanik Khachikyan, "Sarhad's Account-Book as a Source for Studying the Commercial Activities of New Julfa Merchants in the Eighteenth Century", *Iran And The World In The Safavid Age*, ed. Willem Floor-Edmund Herzig (New York: I. B. Tauris&Co. Ltd. In Association With The Iran Heritage Foundation, 2012), 285-289.

⁹² Ermeni tüccarlar Arkhangel üzerinden Batı Avrupa'ya 1676 yılında 210 balya (19.000 kg.), 1690'da 230 balya (21.000 kg.) ham ipek taşımışlardı. Novgorot yolu ile de 1691'de 200 balya (18.000 kg.), 1695'te 400 balya (36.300 kg.) ham ipek taşıdılar. Matthee, "Anti Ottoman Politics And Transit Rights", 754.

kürkü olmak üzere çeşitli hayvan kürkleri, deri, mum, buğday gibi ürünler taşıdılar. Avrupa pazarlarından aldıkları yün ve pamuklu kumaşlar, mücevherat, kapı kilidi, bıçak, porselen, ayna ve çeşitli deri eldiven ve kemer gibi ürünleri de Rusya ve İran pazarlarında sattılar.⁹³

İranlı Ermeni tüccarların Avrupa'ya Rusya ve Baltık güzergâhı üzerinden taşıdıkları ham ipeğin, İngiltere veya Hollanda'ya ulaşmadan önceki bir diğer durağı ise İsveç'ti. XVI. ve XVIII. yüzyıllar boyunca önemli bir deniz gücü olan ve toplumunun gereksinimlerini büyük oranda ithalat ile temin eden İsveç, bu dönemde Baltık Denizi'ni ve bu denizin doğusundaki limanları kontrol altında tutuyordu. Dolayısıyla Avrupa'ya ulaşmak için Arkhangel'i değil de daha kısa bir yol olan Baltık Denizi'ni kullanmak isteyen tüccarlar İsveç'ten izin almak zorundaydılar. XVI. yüzyılın ikinci yarısında İsveçli yetkililer hem mal tedariği hem de gümrük geliri elde etmek açısından Baltık vasıtasıyla yapılan İran-Batı Avrupa ipek ticaretin öneminin farkına vardılar. 1651'de İsveç Ticaret Bakanlığı'nın kurulmasıyla İran-İsveç arasında karşılıklı ticari ilişkilerin temelleri atıldı. Ancak İsveç Kralı II. Gustav'ın Rusya'dan transit geçişin sağlanması yönündeki girişimleri pek sonuç vermedi. Ayrıca 1656-1661 yılları arasındaki İsveç-Rusya savaşı ve Çar'ın Arkhangel Limanı'nı geliştirme çabaları da Baltık üzerinden yapılan ticaretin zarar görmesine neden oldu.

1680'lerden sonra Baltık Denizi'ni ve limanlarını kullanma konusunda İsveç-Rusya arasında bir anlaşma yapıldı. Bu süreçten sonra Ermeni tüccarlar da daha istekli bir şekilde Rusya-İsveç rotasını kullandılar. İsveç'in Narva Limanı'nı düşük gümrük tarifeleriyle kullanabilme, şehir merkezinde tüccarların kalabileceği bir ev (Persian House) ve mallarını depolayıp satış yapabilecekleri bir dükkân işletme hakkı elde ettiler. Hatta elli kadar Ermeni tüccar mallarıyla birlikte bir süreliğine ticaret maksadıyla Narva'da ikâmet etti. 1690-1697 yılları arasında yıllık yaklaşık 250 balya İran ham ipeği (bu oran ihraç edilen toplam İran ham ipeğinin % 4'üne tekabül ediyor) İsveç yolu ile taşınmıştı. Ancak 1700'lerden sonra Rusya'nın Baltık'ta yayılmacı politikaları neticesinde Reval ve Riga'yı işgal etmesi, st. Petersburg'un kurulması Narva rotasının sonunu getirdi ve İsveç Baltık'taki hâkim konumunu kaybetti.⁹⁴

⁹³ Khachikyan, "Sarhad's Account-Book", 285-289.

⁹⁴ Stefan Troebst, "Sweden, Russia and the Safavid Empire: A Mercantile Perspective" *Iran And The World In The Safavid Age*, ed. Willem Floor-Edmund Herzig (New York: I. B. Tauris&Co. Ltd. In Association With The Iran Heritage Foundation, 2012), 254-257.

Netice itibariyle Ermeni tüccarların Rusya rotasını kullanmasında Rusya ve Safevilerin Osmanlı Devleti topraklarından gerçekleşen ticareti kısıtlayıcı politikaları belirleyici bir rol oynamıştı. Bunun yanında Baltık'taki Rus-İsveç mücadelesi de zaman zaman Baltık güzergâhının kesilmesine neden olmuş tüccarlar Avrupa'ya ulaşmak için daha uzak bir yolu, Arkhangel Limanı'nı kullanmak zorunda kalmışlardı. Her şeye rağmen İranlı Ermeni tüccarlar bu coğrafyada faaliyetlerine devam etseler de Anadolu ve Akdeniz limanları onlar için her zaman birincil önemde olmuş, hiçbir zaman ticari yollarını Akdeniz'den başka bir yöne tamamen çevirmeyi düşünmemişlerdir. I. Şah Abbas'ın ölümünden sonra devletin ipek ticareti üzerindeki sıkı kontrolünün daha esnek bir hale gelmesi ve 1639'dan itibaren Osmanlı-Safevi barışının tesis edilmesi Osmanlı topraklarında daha elverişli bir ticari iklimin oluşmasını sağladı. Bu durum Ermeni tüccarların Rusya rotasına yeteri kadar ilgi göstermemesinde önemli bir etkeni.⁹⁵

1.4.3. Venedik

XVII. yüzyıldan önce deniz ulaşımında yeni rotaların keşfi dünya ticaretini yeniden şekillendirmiş olsa da, bu yüzyılda Akdeniz ve çevresinde bilinen tarihi yollar üzerindeki deniz ve kara taşımacılığı önemini kaybetmemişti. Hindistan, Uzak Asya ve Baltık'a kadar giderek buralarda ticaret kolonileri kuran, başta ham ipek olmak üzere çeşitli ürünler taşıyan İranlı Ermeni tüccarları en çok cezbeden Avrupa kentleri olmuştu ve onları Avrupa'ya taşıyan en uygun saha da Akdeniz'deki bu tarihi rotalardı.⁹⁶ Bu açıdan Avrupa'ya ulaşmak ve buraya yerleşmek için İstanbul, Halep, İzmir gibi Osmanlı kentleri onlar için bir basamak vazifesi görmüştü. Bunun yanında bu kentlerin art bölgelerinde bulunan değerli mamullerin üretildiği merkezler de Ermeni tüccarlar için uygun ticari imkânlar sunuyordu.⁹⁷ Avrupalı tüccarların Osmanlı limanlarındaki varlığı ise Ermeni tüccarların onlarla temasını kolaylaştıran bir unsurdu. Böylelikle hem insanların hem de

⁹⁵ Matthee, "Anti Ottoman Politics And Transit Rights", 756-757; Hovhannisyan, "Examination of Armenian Trade Capital", 51.

⁹⁶ Vahe Baladouni-Margaret Makepeace, *Armenian Merchants Of The Seventeenth And Early Eighteenth Centuries, English East India Company Sources* (Philadelphia:1998), XXI.

⁹⁷ Frederic Mauro, "Merchants Communities, 1305-1750", *The Rise Of Merchant Empires, Long Distance Trade In The Early Modern World 1350-1750*, ed. James D. Tracy (New York: Cambridge University Press, 1990), 271.

ticari emtianın Avrupa'ya taşınmasında Ermeni tüccarlar onların gemilerinden yararlandılar.

İranlı Ermeni tüccarların Avrupa'daki en önemli faaliyet sahalarından biri Venedik'ti. Onların Osmanlı topraklarında Venedikli tüccarlarla temas halinde olması Venedik'e yerleşmelerinde ve burada faaliyet göstermelerinde önemli bir etkendi. Hatta Halep'teki Venedik konsolosu Giovanni Francesco Sagredo Şah Abbas adına buradaki ve Venedik'in hâkim olduğu yerlerdeki İranlı tüccarların da konsolosu görevini üstlenmişti. Kıbrıs'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra her ne kadar Osmanlı-Venedik siyasi ilişkileri olumsuz yönde seyretse de, XVII. yüzyılın başında Venedik pek çok Osmanlı kentinde hala ticari temsilciliklere sahipti ve Osmanlı limanları 1630'lara kadar onların yün dokuma ürünlerini sattıkları, ipek ve baharat satın aldıkları merkezler olma özelliğini korudular.⁹⁸

Ermenilerin Venedik'teki varlıkları ise XIII. ve XIV. yüzyıllara kadar dayanmaktadır. Kilikya Krallığı devrinde Venedik ile ticari münasebetleri sebebiyle daha o devirde bile pek ok Ermeni bu şehri ziyaret etmiştir. Ayrıca Erken dönemden beri Ermeni tüccarların burada kullandığı "Fondaco" isimli bir han olduğu bilinmektedir. Ancak esas itibariyle XVI. yüzyılın sonundan itibaren Ermeni tüccarların Venedik'te sayılarının arttığını görmekteyiz. Bilhassa İran'ın ham ipeğini Venedik'e taşıyan Culfalı Ermeni tüccarlar bu kentteki hâkim gruptu ve bu tüccarların yaptıkları ticari işlemler Venedik'teki arşiv kayıtlarına yansımıştır.⁹⁹ Bunun yanında bu arşiv kayıtlarında Ankara, Ayaş, Beypazarı, Tokat ve Tosya gibi sof üreten Orta Anadolu kentlerinden Venedik'e sof taşıyan Müslüman ve Ermeni tüccarlardan da bahsedilir. Bu tüccarlar Özellikle 1570'lerden sonra meşhur Rialto pazarında boy göstermeye başlamışlardır. Venedik arşiv kayıtları ayrıca bu dönemde yabancı tüccarlarla yapılan ticari işlemlerin sayısının arttığını göstermektedir. Bu durum Kıbrıs savaşı sonrası Venedik-Osmanlı ticari ilişkilerinde bir artışın olduğuna işaret eder.¹⁰⁰

Dini ve kültürel anlamda önceki dönemlerden beri var olduğu bilinen, buradaki Ermenileri bir araya toplayan yapılar vardı. XV. yüzyılda inşa edilen küçük bir kilise

⁹⁸ Suraiya Faroqhi, "The Venetian Presence in the Ottoman Empire, 1600-1630", *The Ottoman Empire And The World-Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan (New York: Cambridge University Press, 1987), 315.

⁹⁹ Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, 130.

¹⁰⁰ Cemal Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun* (İstanbul: Metis Yayınları, 2009), 97-98; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012), 155.

buradaki Ermenilere uzun süre hizmet etmiş ve bu yapı XVII. yüzyılın sonlarına doğru daha da genişletilerek buradaki Ermeni toplumunun buluşma yeri haline gelmişti.¹⁰¹ XVII. yüzyılın meşhur seyyahı Polonyalı Simeon da bu yüzyılın başında Venedik'i ziyaret etmiş ve burada iki buçuk ay kalmıştır. Yazar seyahatnamesinde İstanbul'da, Venedik'e giden bir ticaret kervanına katıldığını, Edirne ve Split üzerinden gerçekleşen bu yolculuğun çok meşakkatli geçtiğini belirtir. Zira Split'e vardıklarında askerler tarafından bir kaleye hapsedilmişler ve kırk gün burada bekletilmişlerdir. Bu süre zarfında seyyah İstanbul, Ankara, Edirne, Culfa gibi çeşitli yerlerden gelen çok sayıda Müslüman ve Hristiyan tüccarla karşılaşmıştır. Simeon Venedik'in güzelliklerinden bahsederken Ermenilere ait olan içinde hücreler, avlular, yemekhaneler ve misafir odaları bulunan kargir bir kiliseye değinir. Şehirde bir kısmı Katolik inancına geçmiş olan on hane Ermeni ve yine Ermeni tüccarların kullandığı çok sayıda bezirgan olduğunu ifade eder.¹⁰²

Venedik, Ermeni tüccarlar için yerleştikleri ve ticaret yaptıkları bir yerden öte, onların Osmanlı limanlarından Livorno, Marsilya, Cadiz, Amsterdam ve Londra gibi Ermeni ticaret ağının Avrupa'daki diğer önemli merkezlerine yaptıkları seyahatlerinde kullandıkları ana duraklama noktalarından biri olmuştur. Bu şehri önemli kılan bir diğer unsur da Akdeniz'in Balkanlara ve Avrupa içlerine açılan kapısı olmasıydı. Deniz yolu ile bu kente gelen tüccarlar eğer kara yolu ile yollarına devam edeceklerse Venedik'ten karaya çıkıyorlar, Osmanlı topraklarından veya Avrupa'dan gelen kara yolu kervanları da yine Venedik Limanı'nı kullanarak denize açılabiliyorlardı. XVII. yüzyılda İran'dan Avrupa şehirlerine seyahat eden Agulisli Ermeni tüccar Zakarya'nın seyir defteri dönemin tüccarlarının izlediği bu güzergâh hakkında çok detaylı bilgiler vermektedir. Ticari hayatının büyük bölümünü Anadolu ve İran şehirleri arasında genelde ipek ticareti yaparak geçiren Zakarya Venedik'e de seyahat etme imkânı bulmuştu. Seyir defterinde, 19 Eylül 1658'de İzmir Limanı'ndan Venedik'e gitmek üzere bindiği Hollanda gemisinden bahseder ve gemide toplam yirmi yedi Ermeni'nin olduğunu ifade eder. Ayrıca yolda Trabluslu korsanların gemilerine saldırdığını, Venedik'e yanaştıklarında ise dükün emriyle, gemideki Ermenilerin hemen şehre girmelerine izin verilmediğini ve kırk günlük bir bekleyişten sonra ancak 25 Kasım'da şehre girmelerine izin verildiğini belirtir. Zakarya burada bir ay kadar kaldıktan sonra Amsterdam'a gitmek üzere yola çıkmış kara

¹⁰¹ Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, 130.

¹⁰² Hrant Der Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)* (İstanbul: Everest Yayınları, 2013), 39.

yoluyla Alman topraklarından geçerek yirmi beş günlük bir yolculuktan sonra bu kente varmıştır. Bir yıl kadar Hollanda’da ticaretle uğraştıktan sonra 1660 Şubat’ında da deniz yoluyla Cadiz üzerinden Livorno’ya gelir, sonrasında da İzmir’e döner. Amsterdam’dan İzmir’e gemi yolu ile gelişi molalar da dahil yaklaşık altı ay sürmüştür.¹⁰³

Venedik tekstil ve dokuma sanayiinin yanı sıra XVII. ve XVIII. yüzyıllarda elmas, mercan, yakut gibi değerli taşların ticaretinin de yapıldığı bir yerdi. Avrupa’da bu şehri değerli taş ticaretinde önemli kılan, bu ürünlerin tedariğinin gerçekleştiği Hindistan, Levant ve Atlantik gibi yerlerle güçlü deniz bağlantılarının olması ve Venedik’te bu dönemde elmas kesimi işinde bazı yeniliklere imza atan meşhur ustaların bulunmasıydı. Avrupalı şirketler esas itibarıyla mümkün olduğunca daha çok malı gemilerle batıya taşımakla ilgilendiler, ancak elmas benzeri değerli ürünlerin ticareti daha çok özel teşebbüs gerektiren, güvene ve sağlıklı bir haberleşme sistemine dayalı belli bir ağa mensup özel tüccarlar tarafından yapıldı. Zira XVII. yüzyıl Akdeniz dünyası, belli grupların ve ailelerin kimliklerinin ön plana çıktığı, ticaretin bunların oluşturduğu ağlar vasıtasıyla yapıldığı bir dönemdi. Başta Venedik olmak üzere bazı Avrupa şehirlerinde değerli taş ticaretindeki en önemli ailelerden biri İranlı Ermeni Sceriman ailesiydi. Bu ailenin üyeleri Şah Abbas’ın Eski Culfa’dan İsfahan’a sürdüğü ve sonradan Avrupa’ya göç eden Ermenilerdendi. Ataerkil bir yapıya sahip olan ailenin bireyleri Ermeni ticaret ağının çoğu yerleşimine yayılmıştı. Bu kişiler birbirleriyle iş ortaklıkları ve sıkı bir işbirliği içerisinde hareket etmekteydiler. Venedik’teki bu aile üyeleri ipek ticaretinden ziyade değerli taş ticaretinde uzmanlaşmışlardı. Daha 1613’te San Marco Meydanı’na yakın bir yerde bir eve sahiptiler. Bu ev bir depo ve dükkân olarak aile üyeleri ile aile adına çalışan temsilciler için bir ikâmetgâh adresi oldu. Onların ticari başarısında özellikle Surat, Madras, Pegu (Mynmar)’daki aile bireyleriyle olan sıkı ticari bağlantıları etkili olmuştu. Bunun yanında Venedik’e yerleşen ailenin soylu İtalyan ailelerle akrabalık ilişkileri kurması ve Katolikliği benimsemeleri burada daha kolay kabul görmelerini sağladı. Hatta XVII. yüzyıl boyunca İsfahan’da yaşayan akrabaları bile eski inançlarını terk ederek Katolik inancına geçtiler. Bu aile 1692-1698 yılları arasında Osmanlı ve Venedik arasında gerçekleşen savaş sırasında Venedik hükûmetine ciddi oranda finansman desteği sağladı. 1692’de 200.000 duka, 1697’de 150.000 duka, 1698’de 170.000 duka, sonrasında da tahıl temini için 110.000 ve 90.000 duka Venedik’e borç verdiler.

¹⁰³ *The Journal of Zakaria of Agulis*, 60-63.

1690’larda Şah Hüseyin zamanında İran’daki Katolik Ermenilere karşı baskıların artmasıyla oradaki çoğu aile üyesi Venedik’e göç ederek burada yeni yatırımlar yaptılar. Ancak yine de 1722 Afgan istilasına kadar Yeni Culfa ailenin ana karargâhı olma özelliğini korudu.¹⁰⁴

1.4.4. Livorno

İranlı Ermeni tüccarların yerleştikleri bir diğer önemli İtalyan şehri ise Livorno’dur. İtalyan anakarasının batı sahilinde önemli bir liman kentli olan şehir, Venedik gibi Batı Avrupa’ya deniz yoluyla giden tüccar gemilerinin en uğrak noktalarından biriydi. Bilhassa XVI. yüzyılın sonlarından itibaren İngiliz ve Hollandalılar Livorno’yu Levant ile Batı Avrupa arasında yapılan ticaretin en gözde merkezi yapmak için gayret gösterdiler. Buraya XVI. yüzyılın ortalarından itibaren yerleşmeye başlayan Ermeni tüccarlara dair ilk kayıt ise 1582 yılına ittir. Bu kayıta, sonradan Livorno’nun önemli Ermeni ailelerinden biri olacak olan Mirman ailesinden, Eski Culfalı bir tüccar olan Hoca Gregorio Guerak Mirman’ın adı geçmektedir. Dönemin Safevi Şahı Muhammed Hüdâbande’nin temsilcisi ve özel tüccarı sıfatıyla Livorno’ya yerleştiği ve burada faaliyet gösterdiği düşünülür. Bu, Şah Abbas’tan önce de Ermeni tüccarların Safevi şahlarının birer diplomatik görevlisi olarak vazife gördüklerini göstermektedir.

XVI. yüzyılın sonlarında Toskana Dükü I. Ferdinand ülkede ticaretin canlandırılması için yabancı tüccarları Pisa’ya yerleşmeleri ve serbest uluslararası bir ticaret limanı haline getirilen Livorno Limanı’nı kullanmaları konusunda davet etmişti. Venedik, Marsilya, Lyon gibi yerlerde zaman zaman birtakım kısıtlamalarla karşılaşılrsa da, Livorno tüccarlar için sınırlanacak bir liman vazifesi görmüştü. Bir keresinde Ermeni tüccarların getirdiği ipek balyaları, onların Lyon’a girmeleri yasaklandığı için Livornolu tüccarların adıyla şehre sokulmuştu. Livorno’da İran ipeği için uygulanan düşük gümrük ve vergiler, dini anlamda tanınan serbestlik ve devletin korumacı politikaları İranlı Ermeni tüccarların buraya ilgi duymasını sağlamıştı. XVII. yüzyılın başlarında şehirde çoğunluğu Yeni Culfalı ve Agulisli olan iki yüz kadar Ermeni tüccar bulunmaktaydı. Şehre gelen Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler de vardı, bunların içinde İzmir, İstanbul, Ani, Van, Eğin ve

¹⁰⁴ Evelyn Korsch, “Scerimans And Cross Cultural Trade in Gems: The Armenian Diaspora in Venice And Its Trading Networks in The First Half Of The Eighteenth Century”, *Commercial Networks And European Cities, 1400-1800*, ed. Andrea Caracausi-Cristoff Jeggle (New York: Routledge Taylor&Francis Group, 2016), 224-229; Bruce Masters, “Trading Diasporas And Nations: The Genesis of National Identities in Ottoman Aleppo”, *The International History Review* 9/3, (Taylor&Francis), 347.

Ankara'dan gelenler ağırlıktaydı. Aslen Bursa ve İzmirli olan Çelebiler olarak bilinen zengin Ermeni tüccar ailesi de Livorno'ya yerleşen önemli ailelerdendi ve Levant ile yapılan ticarete çok aktiftiler. Kaynaklarda, 1669 yılında Livorno'da yaklaşık üç yüz Ermeni'nin bulunduğu, bunların İranlı ve Osmanlı tebaası olan Ermeniler olduğu ifade edilmektedir. Yeni Culfa Manastır Arşivinde bulunan commenda kontratı kayıtları Livorno'nun Yeni Culfa Ermeni tüccar ağının önemli merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir. Burada imzalanan bir commenda kontratında yapılan anlaşmaya, on dört Yeni Culfa Ermeni tüccar şahit sıfatıyla imza atmıştı.

Livorno'da Ermeniler eliyle dolaşımda olan başlıca ürünler ipek ve elmas, mercan gibi lüks değerli taşlardı. Bilhassa elmas ticareti Surat ve Livorno'yu ticaretin iki kutbu haline getirmişti. Hindistan ile yapılan bu ticarete Ermeni tüccarlar yine güçlü ticari ağırları sayesinde baskın durumdaydılar. Öyle ki Fransız seyyah Abbé Carre seyahatnamesinde Hindistan'da karşılaştığı Ermeni tüccarlarla, Livorno'ya geldiğinde yeniden karşılaştığını şaşırarak ifade etmektedir. Hindistan ile yapılan elmas taşımacılığında Meşhur Ermeni tüccarlardan biri Agha di Matus'tu. XVII. yüzyılın son çeyreğinde Hindistan'dan altı değerli taşları çok defa İzmir ve İstanbul üzerinden Venedik'e, oradan da Livorno'ya taşımıştı. Matus 1680'de de zengin bir tüccar olarak Livorno'ya yerleşmişti.¹⁰⁵

Livorno'nun rahat ticari iklimi ve dini anlamda yabancılara tanınan müsamaha Sceriman ailesinin Venedik'in ardından buraya da ilgi duymasını sağladı. XVIII. yüzyılın başında burada bir ticari ortaklık kurarak temsilcilikler açtılar ve özellikle mercan üretimine burada yatırım yaparak büyük kârlar elde ettiler. 1730'lara gelindiğinde Livorno'nun en zengin iş adamlarından biri bu aileden olan David Sceriman olmuştu. Bu kişi değerli taşlar, ipek ve diğer lüks ürünler konusunda uzmanlaşmış, çok kere Cape rotasını kullanan Avrupalı şirketlerin gemileriyle Hindistan'dan Livorno'ya değerli taşlar taşımıştı. Aile XVIII. yüzyılda ticari sahada yeteri kadar kâr elde edemedikleri zamanlarda bankacılık gibi farklı yatırım alanlarına da yöneldi.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 137; Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, 133-136; Vahan Baibourtian, "The Trade of Armenian Merchants of Iran With Western European Countries in the XVII. Century", *Armenological Issues* 3/18 (Erivan: 2019), 29-39.

¹⁰⁶ Francesca Trivellato, "From Livorno to Goa And Back: Merchant Networks And The Coral Diamond Trade in The Early-Eighteenth Century", *Portuguese Studies* 16 (Modern Humanities Research Association, 2000), 214; Korsch, "Scerimans And Cross Cultural Trade in Gems", 233.

1.4.5. Marsilya

XVII. yüzyılda Ermeni tüccarların yerleştikleri önemli Avrupa şehirlerinden biri de Marsilya'ydı. Ancak Ermenilerin bu şehirde kabul görmeleri yüzyılın ortalarına kadar çok kolay olmadı. Onların buradaki durumu hükümet yetkililerinin tavrı ve yerel tüccarlarla olan rekabete bağlı olarak zaman zaman değişiklik göstermişti. 1620'lerde Fransız gemileriyle limana gelen Ermeni tüccarlar ve beraberinde getirdikleri mallar bir tehdit olarak görülüyordu. 1623'te Marsilya konsülündeki üyeler Ermeni tüccarların ve mallarının Fransa'yı işgal etmesinden duydukları kaygıyı krala iletiler ve bu tüccarların Marsilya'da ticaret yapmaları engellendi. 1629'da ise Fransa Kralı Louis XIII İranlı ve Ermeni tüccarlara, sahibi soylu bir Fransız tüccar olan ve Levant ile güçlü ticari bağlantıları bulunan Louis Frejus Agency vasıtasıyla Marsilya'da ipek ticareti yapabilme hakkı verdi. 1635'te ülkesinde ünlü bir siyasetçi olan Kardinal Richelieu tarafından Ermenilere özgür ticaret hakkı tanınsa da, onun ölümüyle 1642'den sonra yeniden Ermeni tüccarların burada ticaret yapmasını kısıtlayacak uygulamalara başvuruldu. Örneğin 1634'te Marsilya'da bir balya ipeğe 16 Fransız livresi vergi ödenirken, 1658'de 112 livre vergi ödenir olmuştu. Bu durum Marsilya'ya gelen Ermeni tüccarların Livorno'ya yönelmelerine neden oldu. 1660'larda yeniden hem İran hem Osmanlı Ermenilerine Marsilya'da ticaret yapma hakkı tanındı ve buraya gelen Ermeniler içerisinde Yeni Culfahılar yine en baskın grubu oluşturuyorlardı. Maliye Bakanı Colbert döneminde, onun Fransız ticaretini geliştirmeye yönelik çabaları ve Marsilya Limanı'nın serbest liman olmasıyla Ermeni tüccarlar daha rahat hareket edebilme imkânı bulmuştu. Bu gelişmeler Livorno ve Amsterdam'daki pek çok Ermeni tüccarın da buraya gelmesini sağladı. Hollandalı ve Livornolu gemiciler ise bundan zarar ettiler ve ipek ticareti Marsilya'ya kaymaya başladı. 1683'te Colbert'in ölümünden sonra anti-Osmanlı politikaların etkisiyle Osmanlı tebaası olan Ermeniler bazı kısıtlamalarla karşı karşıya kalsalar da İranlı Ermeniler bundan etkilenmediler.¹⁰⁷ XVIII. yüzyılın başlarında bile ister Hristiyan ister Müslüman olsun Osmanlı vatandaşı olan bir tüccarın Fransa'da ticaret yapabilmesi iyi ilişkiler kurulan kısa dönemler dışında pek mümkün değildi. Ancak 1710'larda İran'ın

¹⁰⁷ Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 137; Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, 141-142; Baibourtian, "The Trade of Armenian Merchants of Iran With Western European Countries", 29-39.

Marsilya'daki ilk konsolosu atanmıştı ve bu kişi Yeni Culfalı bir Ermeni'ydı. Böylelikle bu dönemde İranlı Ermeniler Marsilya'da yasal bir temsiliyet de kazanmış oluyorlardı. Ermeni ticaret diasporasının Marsilya'da konumunu sağlamlaştırmasında, buraya yerleşen bazı Ermenilerin Fransız eşler alarak Fransızlarla aile bağları kurması ve bu kişilerin diğer gezgin Ermeni tüccarlar için simsarlık görevi üstlenmesinin büyük katkısı olmuştu. Marsilya'daki noterlik kayıtları kimi yerleşik Ermenilerin yapılan ticari işlemlerde yabancı Ermeniler için çok kez yasal aracı görevi üstlendiğini göstermektedir. 1650'lerden itibaren buraya göç edip yerleşen Doğulu Ermenilerin Fransız kültürü üzerinde de tesirleri oldu. Örneğin kahvenin Fransa'da tanınmasında Ermeni tüccarların büyük etkisi vardı. Bu dönemden itibaren Marsilya, Paris ve diğer şehirlerde açılan ilk kahvehanelerin çoğunun sahibi Ermenilerdi.¹⁰⁸

1.4.6. Cadiz

Cadiz İspanya'nın güneyinde, Akdeniz ile Amsterdam ve Londra gibi önemli Batı Avrupa şehirleri arasında deniz yolu ile seyahat eden tüccarların önemli uğrak limanlarından biriydi. Agulisli Ermeni tüccar Zakarya da Amsterdam'dan İzmir'e yaptığı yolculuğunda 1660'ın Ocak ayında Cadiz'e uğramıştı. Seyir defterinde burada kaldığı on günlük süre zarfında 6 Ocak tarihinde Teofani Bayramı'nı kutladığını aktarır. Cadiz'i ise gemilerin yeni dünyaya gitmek için yelken açtıkları büyük bir adadaki İspanyol kasabası olarak tanımlar.¹⁰⁹

Şehir ayrıca Avrupa'daki Ermeni yerleşimlerinden biri olup, hakkında en az çalışma yapılan ve en az bilgi sahibi olunan yerlerden biridir. Cadiz arşivinde Ermeni tüccarlar hakkındaki kayıtlar içerisinde en erken tarihli olanı 1664 yılına aittir. Vasiyet ve noterlik kayıtları buradaki Ermenilerin büyük çoğunluğunun İranlı olduklarını, Culfa, İsfahan, Agulis, Dasht ve Vanant bölgelerinden geldiklerini göstermektedir. Bunun dışında İzmir ve Ankara'dan buraya gelip ticaret yapan az sayıda da olsa Osmanlı vatandaşı Ermeni bulunmaktadır. Şehirde yerleşik Ermenilerin çoğu aslında Venedik, Livorno, Marsilya, Amsterdam ve Londra arasında seyahat eden, işverenleri adına buralarda ticaret yapan, periyodik olarak da Cadiz'e gelip bir süre burada ikâmet eden erkek Ermeni tüccarlardı.

¹⁰⁸ Curtin, *Kültürler Arası Ticaret*, 248-249.

¹⁰⁹ Zakarya'nın, Cadiz'in büyük bir adada bulunan bir İspanyol kasabası olduğu şeklindeki ifadesi yanlış bir tanımlamadır. Aslında Cadiz bir yarımada'nın uç noktasında bulunan bir İspanyol yerleşim yeridir. *The Journal of Zakaria of Agulis*, 29-63.

Cadiz’de uzun süreli ikâmet ettiği bilinen az sayıdaki Ermeni aileden biri zengin Culfalı Shakarian ailesiydi. Bu aile uzun süre, İspanyol kayıtlarında David Zukar olarak bilinen David Shakarian tarafından yönetilmiş ve 1660’lardan 1720’lere kadar burada yaşamıştır. XVIII. yüzyılda ise Ermeni tüccarların Cadiz’deki varlığı azalmaya başlamıştır.¹¹⁰

1.4.7. Amsterdam

XVII. yüzyılda İngiltere ve Fransa yabancı ülke tüccarlarının kendi ülkelerine yerleşmelerine ve ülke ticaretine katılmalarına pek sıcak bakmamıştı. Hem Levant Company hem de Marsilya Ticaret Odası daha çok kendi tüccarlarını koruyan bir siyaset izlemiş, yabancı tüccarların mallarına yüksek vergi uygulamak veya alenen onların ülkeleriyle ticaret yapmalarını yasaklamak gibi uygulamalarla Akdeniz ticaretinde bir tekel kurmak istemişlerdi. Ancak Venedik, Floransa ve Ancona gibi çoğu İtalyan şehir devletinde daha XV. yüzyıldan itibaren yabancı tüccarların ticaret yaptıklarını, hatta buralara yerleşerek ticarethane ve depolar tuttuklarını biliyoruz. Hollanda ise İtalyan şehir devletlerine benzer bir tarzda, Akdeniz ticaretinde bir tekel oluşturmaktan ziyade serbest ticareti benimseyen bir anlayışla hareket ederek, yabancı ülke tüccarlarının Hollanda gemileriyle mallarını taşımalarına ve Hollanda’da ticaret yapmalarına engel olmamıştı.¹¹¹ Ermeni tüccarların Amsterdam’a ilgisi daha 1560’larda başlamış ve bu dönemde birkaç Ermeni mücevher tüccarı şehri ziyaret etmiştir. Ancak İranlı Ermeni tüccarlarla Hollandalıların asıl temasları XVII. yüzyılın başında, Hollanda’nın Osmanlı topraklarında ticari haklar elde ettikleri dönemde, Halep, İstanbul ve İzmir’de gerçekleşti. Daha çok ipek ticaretiyle ilgilenen bu tüccarlar mallarıyla birlikte Osmanlı limanlarından hareket eden Hollanda gemileriyle Venedik, Livorno, Amsterdam gibi Avrupa şehirlerine ulaşma imkânı buldular.¹¹² Hollanda’ya gidenlerle ilgili ilk kayıtlar, 1627’de Hoca Sarhad

¹¹⁰ Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, 143-148.

¹¹¹ İngiltere ve Fransa gibi Hollanda da Doğu Akdeniz’deki kendi ticari çıkarlarını gözetken bir kuruluşa sahipti. Ancak bu kuruluş bir tekel işletmesine sahip bir şirket gibi değil, daha çok bir denetleme ve tavsiye kurulu işlevi gören bir kuruluş gibi çalışıyordu. Her hafta düzenli olarak toplanan ve yedi kişiden oluşan topluluk Akdeniz’de ticaret ve denizcilikle ilgili meseleleri görüşüyor, tüccar ve yetkililere tavsiyeler veriyordu. İsmail Hakkı Kadı, “Osmanlı Dünyasının Bir Ucunda, Amsterdam’da Gayrimüslim Osmanlı Tüccarları”, *Osmanlı Dünyası*, ed. Christine Woodhead, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 363; Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*, 80-83.

¹¹² Rene Arthur Bekius, “The Armenian Colony in Amsterdam in The Seventeenth And Eighteenth Centuries: Armenian Merchants From Julfa Before And After The Fall of The Safavid Empire”, *Iran And The World In The Safavid Age*, ed. Willem Floor-Edmund Herzig (New York: I. B. Tauris&Co. Ltd. In Association With The Iran Heritage Foundation, 2012), 263; Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 138.

ve Hovannes Zakarya adlı iki kişinin Amsterdam'da bulunduklarını, yine aynı dönemde altı Ermeni'nin Amsterdam'dan Livorno'ya bir Hollanda gemisiyle mal taşıma konusunda anlaşma yaptığını göstermektedir. Bu yüzyılın ortalarına kadar Ermenilerin burada bir tüccar kolonisi oluşturacak nüfusa ulaştıkları, bunların içinde yine Yeni Culfahların çoğunluğu oluşturan grup olduğu anlaşılmaktadır.¹¹³

Ermeni tüccarlar için Amsterdam'ın, diğer Avrupa şehirlerine kıyasla Levant limanlarına daha uzak olması şüphesiz iletişim ve nakliye olumsuz yönde etkileyen bir unsurdu. Ancak tüccarlar için burayı cazip kılacak pek çok avantaj vardı. Bu şehirde ikâmet etmek ve ticaret yapmak konusunda sağlanan liberal ortam burayı Ermeni tüccarlar için Batı Avrupa'daki en önemli nihai varış noktası haline getirmişti. Dolayısıyla Ermenilerin burada kendi toplum yapılarını ve kimliklerini oluşturmaları zor olmadı. Çünkü ciddi bir kısıtlamayla karşı karşıya kalmadılar. Gerek Rusya üzerinden gerekse Akdeniz üzerinden buraya gelen bir Ermeni tüccar malını burada çok daha yüksek bir kârla satabilme ve parasını nakit olarak alabilme imkânına sahipti. Özellikle ipek, elmas benzeri kıymetli eşyalar taşıyan İranlı tüccarlar mallarını yol üzerinde satmak yerine Amsterdam'da satmayı yeğliyorlardı. Burada, bir tüccarın dönüşte taşıyacağı kargosunun çok hızlı bir şekilde hazırlanıyor olması vakit kaybetmeden malını alıp şehirden ayrılmasını sağlayan önemli bir avantajdı. Amsterdam'daki noterlik kurumunun sağlıklı bir şekilde işliyor olması ise yapılan ticari işlemleri hukuki bir güvence ile teminat altına alıyordu. 1630'larda çok güçlü bir ticaret gemisi filosuna sahip olan Hollanda, tüccarlardan diğer ülke gemilerine göre daha düşük ücretler talep etmekteydi. Bu, Ermeni tüccarların yük taşımacılığında Hollanda gemilerini daha fazla tercih etmesini, dolayısıyla Amsterdam'a daha fazla ilgi duymalarını sağlamıştır. Ayrıca İran ve Osmanlı topraklarından Hollanda'ya taşınan malların Hollanda gemileri dışında başka bir ülkenin gemisiyle ülkeye getirilmesi de yasaktı. Amsterdam'daki Ermeni ticaret kolonisinin gelişmesinde, diğer yerleşimlerde olduğu gibi buraya yerleşen ilk Ermenilerin kendilerinden sonra gelenlere yardımcı olmasının katkısı olmuştur. Bu ilk yerleşimciler bir tercüman hizmeti görmenin yanında tefeci ve simsar olarak da koloninin büyüüp güçlenmesini sağladılar. Peyderpey şehre gelen İranlı Ermeniler daha ziyade ipekli dokuma ve boyama fabrikalarının bulunduğu bölgelere yerleşerek, buralarda nüfusunun çoğunluğu

¹¹³ Herzog, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 138-139.

kendilerinden olan mahalleler oluşturdular. Ayrıca bu mahallelerde getirdikleri ipek balyalarını saklamak için depolar edindiler.¹¹⁴

Hollanda’da, Levant’ta revaçta olan kıymetli İngiliz yünülerinin bulunabilmesi, burayı Ermeni tüccarlar için cazip kılan bir başka unsurdu. Zira Rotterdam’da İngiliz ürünlerinin teminini sağlayan bir İngiliz firması vardı ve buradaki kumaşlar İngiltere’deki kadar ucuzdu. Ayrıca Leiden ve Haarlem’de üretilen meşhur Hollanda yünü kumaşları da Levant pazarı için tüccarların ilgi duyduğu ve daha çok Anadolu’dan getirilen tiftik ipliği karşılığında alınan dokuma ürünlerinin başında geliyordu. Farklı ülke tüccarlarını ülkeye çeken Amsterdam Borsası ise Ermenilerin de Hollanda ticaretine ilgi duymasını sağlayan başka bir etmendi. Burası ücretler, eşyalar, nakliye, gemicilik gibi ticareti ilgilendiren pek çok konunun konuşulduğu ve yoğun bir bilgi alışverişinin olduğu bir mekân olarak işlev görüyordu.¹¹⁵

Amsterdam XVII. ve XVIII. yüzyıllarda İranlı Ermeni tüccarların yanı sıra Osmanlı tebaası olan Ermeni tüccarların da gidip yerleştiği, Levant’taki şirket ve tüccarlarla bağlar kurup ticaret yaptığı bir merkezdi. XVII. yüzyılın başında buraya gelmeye başlayan İranlı Ermenilerin hemen ardından Osmanlı Ermenileri de ticaret yapmak amacıyla bu şehre gelmeye başladılar. Bu yüzyılın ikinci yarısında ise sayıları muhtemelen İranlı Ermenilere yaklaşmıştı. Gerek İranlı olsun gerekse Osmanlı vatandaşı olsun buraya gelen Ermeni tüccarlar buradaki varlıklarını, kendi ülkelerindeki kıymetli ürünleri buraya taşımak suretiyle sağlamlaştırdılar. İranlı Ermeniler özellikle ipek taşımacılığında uzmanlaşırken, Osmanlı Ermenileri ise İç Anadolu’daki üretim sahalarından temin ettikleri tiftik ipliğini daha ziyade İzmir Limanı’ndan Amsterdam’a taşıdılar. Bu ticaretin gerçekleşmesinde kuşkusuz Hollanda’nın uyguladığı serbest ticaret politikalarının payı vardı, ancak bu tüccarların sahip olduğu bireysel girişimcilik ruhu ve Amsterdam’da oluşturdıkları sosyal dayanışma anlayışının da katkısı büyüktü.¹¹⁶

İzmir Amsterdam arasında ticaret yapan ve onun faaliyetleri hakkında bilgi edinebildiğimiz Ermeni tüccarlardan biri Alexander di Masse’ydi. Di Masse muhtemelen 1730’larda bir Osmanlı vatandaşı olarak Ağrı’da doğmuştu. Henüz çocuk yaşta ticari hayata atılarak Amsterdam’a gitme fırsatı bulmuş, Felemenkçe öğrenmiş ve bu ülkenin

¹¹⁴ Bekius, “The Armenian Colony in Amsterdam”, 266-267.

¹¹⁵ Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 140; Mehmet Bulut, “The Role of the Ottomans and Dutch in the Commercial Integration Between the Levant and Atlantic in the Seventeenth Century” *Journal of the Economic and Social History* 45/2 (Brill, 2002), 216.

¹¹⁶ Kadı, “Osmanlı Dünyasının Bir Ucunda”, 364-365.

vatandaşı olmuştur. Onun hakkında ilk kayıt İzmir'deki tüccarlardan aldığı otuz sekiz balya tiftik ipliğinin Hollanda'ya sevk edilmesiyle ilgilidir. Büyük bir ihtimalle Masse'nin ticari kariyeri Amsterdam'daki başka bir Ermeni tüccarın çıracağı olarak iş yapmasıyla başlamıştır. Masse Amsterdam'a getirmek üzere İzmir'den Tiftik yükünün yanı sıra çeşitli halılar ve meyveler satın almıştı. Ayrıca Venedik'teki bağlantıları sayesinde buradan da bazı ürünler almış ve muhtemelen pek çok Osmanlı tüccarı gibi mallarını Amsterdam Borsası'nda satmıştı.¹¹⁷ Amsterdam Belediye Arşivi'ndeki kayıtlar Masse'nin 1760'larda ticari kariyerinin zirvesine ulaştığını, sonrasında ise bir takım mali sıkıntılarla karşılaşarak hızlı bir çöküşe uğradığını gösterir. Di Masse'nin bu dönemde, İzmir'de kardeşi Isaie di Masse tarafından yönetilen bir aile şirketine ortak olduğu bilinmektedir. Bu şirket Amsterdam'daki kumaş üreticileri ve tüccarlarıyla iş yapmaktaydı. Alexander Di Masse ise şirket adına İzmir'den aldığı tiftik ipliği ve diğer mamulleri Amsterdam'a taşımanın yanı sıra, bu şirketten bağımsız olarak Osmanlı topraklarında bireysel iş yaptığı diğer muhataplarıyla da çalışıyordu. 1760'ların sonuna doğru Di Masse bir takım ekonomik sıkıntılarla karşılaşmaya başladı ve bu durum İzmir'deki şirkete de yansdı. Gerek Avrupalı gerekse Osmanlı vatandaşı olsun çok sayıda tüccarla iş yaparak geniş bir ticari ağ edindiği anlaşılan şirket, alacaklıların şikayetleri yüzünden Hollanda Konsolosluğu'nun müdahalesine maruz kaldı. Bir süre sonra da Osmanlı gümrük memurları şirketin mallarına el koydu ve böylece şirket iflas etmiş oldu. Her şeye rağmen, Alexander di Masse'nin 1803'te Amsterdam'da ölümünden hemen önce ekonomik durumunu düzelttiği ve hala muazzam sayılabilecek miktarda mal varlığına sahip olduğu anlaşılıyor. Onun kalan mallarının içerisinde Doğu Akdeniz kökenli ürünlerin olması, ticari kariyerinin sonunda bile Osmanlı limanlarıyla ticari ilişkisinin devam ettiğini gösteriyor.¹¹⁸

¹¹⁷ Venedik aslında XVIII. yüzyılda Osmanlı limanlarıyla Amsterdam arasında gidip gelen gemilerin, bir önceki yüzyıla nazaran, daha az uğradığı bir liman haline gelmişti. Bilhassa pamuk ticaretiyle uğraşan Rum tüccarlar XVIII. yüzyılda Venedik'i bir sıçrama tahtası olarak kullanmışlardı. Ancak diğer pek çok tüccarın faaliyetleri ve bağlantıları göz önüne alındığında, bu yüzyılda Venedik'in Osmanlı-Hollanda ticaretinde ve Amsterdam'daki Osmanlı ticaret topluluğunun oluşumunda büyük bir önemde sahip olduğunu söyleyemeyiz. Kadı, "Osmanlı Dünyasının Bir Ucunda", 366.

¹¹⁸ Kadı, "Osmanlı Dünyasının Bir Ucunda", 365-368.

1.4.8. Londra

İranlı Ermeni tüccarlarla İngilizlerin ilk temasları XVI. sonu ve XVII. yüzyılın başında Doğu Hindistan Şirketi'nin Hindistan ve Basra Körfezi'ndeki, Levant Company'nin ise Levant limanlarındaki faaliyetleri esnasında gerçekleşti. Bu dönemde, baharat ticaretini büyük oranda kervan taşımacılığından okyanus rotasına çevirmeyi başarmış olan Kuzey Avrupalı şirketler¹¹⁹, İran ipeğini de aynı rota üzerinden Avrupa'ya taşımaya yönelik bir çaba içerisindeydiler. Bu, Şah Abbas'ın ham ipek ticaretini Osmanlı Levant limanlarından Basra Körfezi'ne çevirmeye yönelik hedefiyle örtüşen bir durumdu. Öte yandan Portekiz'in Hürmüz'den atılması Avrupalı bu şirketlerin İran ipeğine Basra Körfezi üzerinden ulaşmasını kolaylaştıran bir etmen olmuştu.¹²⁰ İngiliz Doğu Hindistan Şirketi daha 1617'de İran'ın güneyindeki Cask şehrinde bir ipek üretim imalathanesi kurmuş, ardından İsfahan ve Şiraz'da birer temsilcilik açmıştı. Ancak buraya gelen şirket ipek ticaretinde Ermeni tüccarların ciddi bir rekabetiyle karşılaştı. Çünkü Şah Abbas döneminde ipek üretimi ve ticareti devlet tekeli ile kontrol altında tutuluyor ve bu ticaret Şah'ın tüccarları sıfatına malik Ermeni tüccarlar eliyle yürütülüyordu. Doğu Hindistan Şirketi de ticari işlerde bu tüccarların aracılık ve hizmet gibi fonksiyonlarından yararlanma yoluna gitti. Getirdikleri kendi ürünlerini onlara satarak karşılığında ham ipek aldılar. Böylelikle İranlı Ermeni tüccarlar ile İngilizler arasında doğrudan temas kurulmuş oluyordu.¹²¹

Osmanlı topraklarında ise İngilizlerle Ermeni tüccarların karşılaşması, 1581'de kurulan Levant Company¹²²'nin İstanbul, İzmir ve Halep'te daha çok mümessilleri vasıtasıyla gerçekleştirdiği ticari ilişkiler sayesinde oldu. Bu dönemde İranlı Ermeni tüccarlar, Avrupa ile olan ipek ticaretinin Basra Körfezi üzerinden gerçekleştirilmesi çabalarına rağmen, Osmanlı limanlarını kullanmaya devam ettiler.¹²³ Levant limanlarına getirilen bol miktarda yünlü Avrupa dokuma ürününün nakit olarak hemen pazarlanması ya da ipek karşılığında takasının yapılması çok kolay olmadığından Levant Company, bu işi

¹¹⁹ İngiliz Doğu Hindistan Şirketi (EIC, East India Company) ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketi (VOC, Vereenigde Oost-Indische Compagnie)

¹²⁰ Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century*, 378.

¹²¹ R. W. Ferrier, "The Armenians and the East India Company", 40-41.

¹²² Levant Company hakkında detaylı bilgi için bk. Alfred C. Wood, *A History of The Levant Company* (London: Frank Cass&Co Ltd., 1964).

¹²³ Christine Laidlaw, *Levant'taki İngilizler, 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'yla Ticaret ve Siyaset*, çev. Hakan Abacı (İstanbul: Alfa Tarih, 2014), 38-39.

genelde nakit bir ücret mukabilinde Ermeni ve Yahudi simsarlar aracılığıyla gerçekleştirmişti.¹²⁴ Kurulduğu dönemden itibaren Osmanlı Devleti'nden bir dizi ticari imtiyaz elde eden şirket, en parlak dönemini de Ermeni tüccarların uluslararası ticarete en aktif olduğu dönemde, yani XVII. yüzyılda yaşamıştı.¹²⁵

Londra'da ise XVII. yüzyıl boyunca önemli bir Ermeni yerleşimi kurulmamıştır. 1640'larda birkaç Ermeni tüccar şehri ziyaret etmişti. Bu yüzyılın sonlarına doğru ise ancak kırk kadar Ermeni Londra'da ikâmet etmekteydi. Bunların çoğu da Hindistan ve Yeni Culfa'dan buraya yerleşen Ermenilerdi. British Kütüphanesi'nde buradaki Ermeni toplumuyla ilgili bulunan belgeler, aslında bunların çoğunun Amsterdam'da yerleşik Ermeniler olduğunu göstermektedir. Bu da Londra'daki bu ufak koloninin, daha önemli olan Hollanda'daki yerleşimin bir şubesi (offshoot) olarak çalıştığını göstermektedir. Ermeni tüccarların buradaki faaliyetleri kurumsal bir çerçevede değil daha ziyade onların bireysel girişimleri ile yürütülen faaliyetlerdi.¹²⁶ Londra'daki az sayıdaki Ermeni toplumunun önde gelen ailelerinden biri Ghalanadarian ailesiydi. 22 Haziran 1688 tarihinde Ermenilerle Doğu Hindistan Şirketi arasında imzalanan anlaşmayı bu ailenin bir ferdi olan ve Londra'da ikâmet etmekte olan Hoca Panos imzalamıştı. Bu anlaşmayla Ermeni tüccarlar İngiliz tüccarlarla ticaret yapabilmeye, şirketin gemileriyle seyahat ederek Hindistan hatta daha da doğuya Güney Asya ülkelerine gidebilme, şirketin Hindistan'daki sömürge şehirlerine yerleşebilme gibi haklar elde etmişlerdi.¹²⁷

Daha çok ipek ticaretiyle uğraşan Ermeni tüccarların, daha büyük kârlar elde etme ve ipek ticaretini kontrol altında tutma çabasının bir sonucu olarak XVII. yüzyıl boyunca gelişen Avrupa'daki Ermeni tüccar yerleşimleri XVIII. yüzyılın ortalarına doğru eski canlılığını kaybetti. Bu dönemde Londra'daki Ermenilerin sayısı da birkaç kişiye kadar düşmüştü.¹²⁸

¹²⁴ Gwilym Ambrose, "English Traders at Aleppo", *The Economic History Review* 3/2 (Wiley on Behalf of the Economic History Society), 253.

¹²⁵ Laidlaw, *Levant'taki İngilizler*, 39.

¹²⁶ Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 140; Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, 152.

¹²⁷ Baladouni-Makepeace, *Armenian Merchants Of The Seventeenth And Early Eighteenth Centuries*, xxii.

¹²⁸ Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 140.

2. BÖLÜM: ACEM ERMENİ TÜCCARLARIN BATI ANADOLU'YA GELİŞİ

XVII. yüzyılda dünyanın farklı noktalarında ticari ağlar kurarak faaliyet sahalarını Çin, Hindistan, Rusya ve Avrupa gibi coğrafyalara kadar genişletip, Uluslararası Ticarete büyük başarı yakalayan Acem Ermeni tüccarların ilgi duydukları coğrafyalardan biri de Osmanlı coğrafyasıydı. Onları özellikle Batı Anadolu'daki kentlere çeken başlıca faktörler İzmir'in bu dönemde Avrupalı tüccarların ilgi gösterdiği uluslararası bir liman kenti olarak ön plana çıkması, İzmir ve art alanındaki kentlerin sınaî ve ticari potansiyeli ve bu kentlerde ciddi bir Ermeni nüfusun yaşıyor olmasıydı.

2.1. XVII. Yüzyılda İzmir'in Yükselişi

Daha önceleri bir sahil kasabası görünümünde olan Osmanlı İzmir'i XVII. yüzyılda Akdeniz'in en önemli liman kentlerinden biri haline gelmiştir. İzmir'in yükseliş dönemi aslında Anadolu'daki mevcut ortam açısından ticaretin gelişimine çok da katkı sağlayacak bir ortam değildi. Bu dönem Osmanlı devletinin iktisat politikaları gereği ihracatı kontrol altında tutmaya çalıştığı, Anadolu'da asayişsizliğin arttığı, köylünün toprağını terk etmesi sebebiyle üretimin azaldığı, kentlerin yağmalandığı ve demografik hareketliliğinin yaşandığı bir döneme tekabül etmişti.¹²⁹ Ancak tüm olumsuzluklara rağmen bazı etkenler İzmir'i Akdeniz'in en önemli liman kentlerinden biri haline getirmeye kâfi gelmiştir. Bu etkenlerden biri Avrupalı devletlerin Sakız yerine İzmir'e yönelmeleri ve konsolosluklarını buraya taşımaları olmuştur. Bu asırda şehirdeki Avrupalı tüccar varlığı Anadolu'dan ve daha uzaktan gelen kervanların buraya yönelmesini sağlamış böylelikle İzmir Asya ve Avrupalı tüccarların buluşma yeri olmayı, onların getirdiği malların da mübâdele edildiği bir ticaret merkezi haline dönüşmeyi başarmıştı.¹³⁰ XVII. yüzyılın daha ilk çeyreğinde İngiltere, Hollanda, Fransa ve Venedik İzmir'de konsolosluklarını açmış bulunuyorlardı.¹³¹ Avrupalıların şehre olan ilgisinin artmasıyla seyyahların da övgüyle bahsettiği Frenk Caddesi denilen alan şehrin en dikkat

¹²⁹ Daniel Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*, çev. Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995), 19.

¹³⁰ Eldem vd., *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 108; Bülent Şenocak, *Levanten Yıldızı İzmir, Levantenler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler* (İzmir: Yakın Kitapevi, 2016), 40.

¹³¹ Tuncer Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi* 38 (İzmir: Ege Üniversitesi Rektörlük Yayınları), 94.

çekici yeri haline gelmişti. Burada evler cadde boyunca iki tarafta sıralanmıştı. Deniz kıyısındaki evlerin bir kapısı caddeye bir kapısı denize bakmakta ve bu evlerin ufak iskeleleri bulunmaktaydı. Evlerin arka tarafında ise bahçeler bulunurdu. Evler genelde iki katlı olup alt katları depo olarak kullanılırdı. Bir Hristiyan şehri görünümünde olan bu caddede çeşitli milletler bulunur ve çeşitli diller konuşulurdu.¹³²

İzmir'in uluslararası ticarete önde gelen bir Osmanlı kenti olmasında Avrupalıların şehre olan ilgisinden başka Bursa ve Halep gibi ticaret merkezlerinin eski ticari önemini kaybetmesinin de katkısı büyüktür. Bilindiği gibi XVI. yüzyılın sonunda Bursa ipekli sanayinde büyük bir gerileme yaşamıştı. Daha önceleri İran'dan gelip Erzurum ve Tokat'tan geçtikten sonra Bursa'ya ulaşan ipek yolu güzergâhı XVII. yüzyılda rotasını değiştirerek daha güneye İzmir'e yönelmiş, İran ipeğinin büyük kısmı artık buradan ihraç edilmeye başlamıştı. Böylelikle İzmir uluslararası transit ipek ticaretinde Bursa'ya oranla daha önemli bir konum elde etmeye başarmıştı.¹³³ İran ipeğinin bir diğer ihraç noktası olan Halep ve İskenderun'un da bu asrın başında çalkantılı bir süreç yaşamasının İzmir'in daha fazla tercih edilir olmasında etkisi büyüktür.¹³⁴ Bu dönemde Osmanlılar ile Safeviler arasında özellikle Bağdat üzerindeki çekişme nedeniyle devam eden savaşlar yüzünden İran-Halep ticaret rotası yeteri kadar güvenli değildir. Halep'e giden ipek kervanları mesafe daha uzak olsa da daha güvenli olduğunu bildikleri Erzurum, Tokat, İzmir güzergâhını kullanma yönünde tereddüt yaşamadılar.¹³⁵ Güvenlik konusunun yanı sıra

¹³² Necmi Ülker, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi-1, Ticaret Tarihi Araştırmaları* (İzmir: Akademi Kitapevi, 1994), 15; Frenk caddesi ve şehrin yabancıları hakkında bilgi veren Evliya Çelebi ise Frenk caddesinin gayet müzeyyen olduğunu ve burada 7 adet kilise olduğunu söyler. Ayrıca Osmanlılar ile dost olmuş 18 kefare kralının balyos ve konsoloslarının İzmir'de bulunduğu, her sene bin geminin İzmir'e meta getirdiğinden ve bu yüzden İzmir iskelesinin kalabalık ve gürültülü bir yer olduğundan bahseder. Şehirdeki kalabalık Frenk misafirler yüzünden şehrin yarısının Frenk memleketine benzediğini, şehirde kimsenin Frenklere bir sille vurmaya cesaret edemeyeceğini, aksi halde didebânların derhal bu kimseyi derdest edip hâkim karşısına çıkaracağını söyler. Yine seyyahın anlattığına göre şehirdeki insan hareketliliği öyle boyuta varmıştır ki insanlar sokaklarda ancak birbirlerinin omuzlarına çarparak hareket edebilirler. Sadece Frenk misafirler değil Arap ve Acem'den de gece ve gündüz nice yüz bin deve, at ve katır İzmir'e gelip gider. Hem denizden hem karadan şehre sürekli meta geldiğinden şehrin daima ucuz olduğuna da belirtir. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini* 9, haz. Yücel Dağlı vd. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 51-52.

¹³³ Reşat Kasaba, "İzmir", *Review (Fernand Braudel Center)* 16/4 (Research Foundation of State University of New York for and on behalf of the Fernand Braudel Center, 1993), 390.

¹³⁴ Necmi Ülker, "XVII. ve XVIII. Yüzyıllar İpek Ticaretinde İzmir'in Rolü ve Önemi", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1991), 328.

¹³⁵ Necmi Ülker, "Role And Importance of Izmir on the Silk Trade XVIIth and XVIIIth Centuries", *International Seminar for UNESCO Integral Study of the Silk Roads: Roads of Dialogue: "The influence*

Halep'e giden yol üzerindeki vergilerin daha yüksek olması ve Halep'teki paşaların ipek tüccarlarından daha fazla vergi talep etmesi de ticaretin İzmir'e kaymasında etkili olmuştu.¹³⁶

İzmir'in bu asırdaki yükselişinde etkili olan bir diğer faktör de bu dönemde Osmanlı merkezi otoritesinin taşradaki gücünün zayıf olmasıdır. Bu dönemde devlet ve taşradaki yöneticilerin celâli tehdidiyle uğraşıyor olması İzmir ve çevresinde bir serbestiyet ortamının doğmasına sebep olmuştu. Gümrük mültezimleri ve kimi taşra yöneticileri kendi hesaplarına iş yapma gibi bir eğilim içinde oldular. Bu durum her ne kadar İzmir ve art bölgesinde güvenlik problemlerine neden olsa da ticari fırsatların doğmasına kapı aralamıştı.¹³⁷ Böylelikle İzmir'de bulunan yerel unsurlar ve Avrupalı tüccarlar daha rahat iş birliği yapabilme, ihracatta uygulanan sıkı denetim politikaları ve yasakları daha rahat aşabilme fırsatı bulmuşlardı.¹³⁸

İzmir'in ticari gelişiminde bahsettiğimiz unsurların yanı sıra kuşkusuz coğrafi konum ve özelliklerinin de katkısı olduğunu eklemek gerekir. İzmir Limanı ticaret gemileri açısından bir körfez içerisinde korunaklı bir yapıdaydı. Şehrin hinterlandında bulunan Manisa, Tire, Turgutlu gibi verimli arazilere sahip alanların olması, nehir ve vadilerce buralara bağlanan işlek yolların olması kenti cazip kılan faktörlerden biriydi.¹³⁹ İzmir'e gelen tüccarlar iç bölgelere doğru vadiler boyunca ticari meta arayışı içine girmişlerdi. Öyle ki iç bölgelerde üretilen başta pamuk olmak üzere, yerel esnafın ihtiyacı olan ürünler pazara dahi gelmeden tüccar tarafından İzmir'de Avrupalılara satılmak üzere şehir dışına çıkarılıyordu.¹⁴⁰

İzmir'in artan ticaret hacmi sadece İzmir'in art alanının değil, Basra ve İran'a kadar uzanan Anadolu'dan geçen kervan yolları üzerindeki hammadde üretim sahalarının da uluslararası ticarete daha fazla entegre olmasını sağladı. İran'dan gelen ipek, Hint pamuklu kumaşları ve boyaları, Ankara ve çevresinin tiftiği, Bursa'nın ipeği, Antalya yöresinin orman ürünleri, Batı Anadolu'nun yün, pamuk, deri ve boya endüstrisinde

of the Silk Roads on Turkish Culture and Art" (İzmir: 1990), 1; a.mlf., *The Rise of İzmir, 1688-1740* (The University of Michigan, Doktora Tezi, 1974), 70.

¹³⁶ Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, 94.

¹³⁷ Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, 126.

¹³⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi, 1500-1914* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 164.

¹³⁹ Eldem vd., *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, 103.

¹⁴⁰ Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, 63-64; Abdullah Mesud Küçükcalay, "İzmir Efrenc Gümrüğü'ne Ait Bir İrad Defteri'nin Analizi ve Ticarete İlişkin Sonuçları (1797-1799)", *Belleten* 70/257 (Ankara: 2006), 270.

kullanılan ürünleri Anadolu'daki işlek kervan yolları boyunca İzmir'e taşındı. Bu kervan ticareti İzmir ticari hayatının ve refahının devamı için önem arz etse de, özellikle İzmir'e yakın bölgelerdeki esnaf ve zanaatkâr açısından ihtiyaç duyulan malların artık daha zor bulabilmesi anlamına geliyordu. Kısacası İzmir'in bir huni gibi art alanındaki ürünleri kendisine çekmesi hammadde üretimini teşvik etse de bu bölgelerdeki yerel sanayiye darbe vurmuştu.¹⁴¹ Öte yandan bölgedeki canlı ticaret hayatı bölgenin tarımsal üretimi de dönüştürdü. Mesela pamuk daha fazla ekilen bir ürün haline geldi, bunun yanında bu dönemde yaygınlaşmaya başlayan tütün ekiminin de yasaklara rağmen önüne geçilemedi. Bölge halkı geçimlik tarım ekonomisinden ticarileşen tarıma daha fazla yöneldi. Bunun yanında Avrupalılar İzmir limanı vasıtasıyla ulaştıkları Batı Anadolu'yu sadece hammadde bulabilecekleri bir yer olarak değil aynı zamanda bir pazar olarak da gördüler. Bu dönemde İngiliz Levant Kumpanyası kumaş ihracatında İzmir'deki faaliyetlerini artırırken, Antwerp kumaş endüstrisi de İzmir ticaretindeki rekabette yerini almıştı.¹⁴² Bu açıdan İzmir'e ulaşan kervan yolları için, Braudel'in XVII. yüzyılda Akdeniz dünyasındaki karayolu taşımacılığının canlılığına dair tespiti dikkat çekicidir. Braudel bu asırda pek çok ticaret güzergâhı üzerinde yük hayvanı sayısının ciddi oranda arttığını ifade eder. İran, Halep ve Anadolu'daki kervan trafiğinin önemli bir kısmını kendisine çeken İzmir'in XVII. yüzyıldaki parlak talihini karayollarının bir zaferi olarak yorumlamaktadır. Yine onun tespitine göre kara taşımacılığının daha fazla tercih edilir olmasında deniz taşımacılığından daha güvenli olması ve kâr oranları açısından da daha uygun fırsatlar sunması etkili olmuştur.¹⁴³

İzmir'deki canlı ticaret hayatı ve şehrin kalabalıklaşması şehirdeki sanayinin de gelişiminde etkili olmuştur. Hatta iç bölgelerdeki esnafın bir kısmı bulundukları yeri terk ederek faaliyetlerine İzmir'de devam etmeye başlamıştı. Örneğin Manisa'da dokuma sektöründe çalışan Yahudi esnafın önemli bir kısmı Manisa'yı terk ederek İzmir'e yerleşmişti.¹⁴⁴ Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre 1670'lerde İzmir'de pek çok sabun imalathanesi bulunmaktaydı ve İzmir'in a'lâ sabunları pek ünlüydü. Ayrıca şehirde 20 kadar boyahane bulunuyordu. Boyacılar Kemer Deresi'nin kolu olan Boyacı Deresi kenarında toplanmışlardı. En çok boyanan ürünler ise bölgenin önemli ihraç mallarından

¹⁴¹ Ülker, *The Rise of İzmir*, 73; Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, 64.

¹⁴² Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, 66-67.

¹⁴³ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* 1, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), 455-461.

¹⁴⁴ Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, 64.

olan pamuklu ve yünlü dokumalardı. İzmir’de dokunan İzmir alacası diye bilinen kumaş türü bir hayli ünlüydü.¹⁴⁵

Kentin iktisadi yükselişiyle ortaya çıkan fırsatlar belli alanlarda uzmanlaşmış kişilerin de şehre akın etmesini sağlamıştı. Komisyoncu, tüccar, banker, toptancı, tercüman, hancı, deveci, arabacı, hamal, aracı, mültezim gibi çeşitli meslek erbabı ticari canlılığın yarattığı fırsatlardan istifade edebilmek amacıyla kente gelmeye başladı. Bu açıdan İzmir’in potansiyelini ilk fark edenlerden biri 1620’lerde Acem Ermenileri olmuştu. Onların Fars, Türk, batı dil ve kültürünü bilmeleri, Hristiyan olmaları, ticari girişimcilikleri ve ipek, sof, pahalı kumaş ve taşlar gibi revaçta olan ürünleri kaynağından alıp Avrupalı tüccarlara ulaştırabilme kabiliyetleri onları Avrupalılar nezdinde ön plana çıkarmıştı. Yahudiler ise belli zanaat dallarında uzmanlaşmanın yanı sıra özellikle mültezim olarak şehrin ticaretinden fayda sağlamayı bildiler.¹⁴⁶

2.1.1. İzmir’de Acem Ermeni Tüccarlar

XVII. yüzyılda Acem Ermeni tüccarların Yeni Culfa merkezli global ticaret ağlarını kurmaları ve Şah Abbas’ın 1619 tarihli fermanıyla İran ipek ticaretini onlara vermelerinin ardından İzmir kısa zamanda Acem Ermeni tüccarların ticaret ağlarının önemli merkezlerinden biri olmuştu. Ermeni tüccarların önceleri daha ziyade Halep’le olan ipek ticaretini İzmir’e yönlendirmelerinde şehrin bu dönemde önemli bir liman kenti olarak yükselişi ve buradaki Avrupalı tüccar varlığı etkili olmuştu. Avrupalı tüccarların XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın başında İzmir’e olan ilgilerinin başlamasında ise esasen İran ipeği değil, Batı Anadolu’nun pamuk ve diğer ürünleri ile bölgenin cazip bir pazar olarak görülmesi etkili olmuş, bu amaçla ticari temsilciliklerini İzmir’e taşımışlardı. Acem Ermeni tüccarlar da şehirdeki ticari fırsatları görmekte geç kalmadılar. Avrupalıların İzmir’e gelmelerinin hemen ardından onlar da İran ipeğini Halep yerine İzmir’e taşımaya başladılar.¹⁴⁷

¹⁴⁵ Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, 97.

¹⁴⁶ Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, 69.

¹⁴⁷ İrfan Kokdaş, “17. Yüzyılda İzmir’e Ermeni Göçü: Acem Tüccarları ve Hemşehrilik Ağları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 34, (Bahar 2021), 235; Bazı batılı gezginler Avrupalı tüccarların İzmir’e ilgisinin başladığı döneme dair dikkat çekici bilgiler verirler. Örneğin 1610’da İzmir’e gelen George Sandys İzmir’de pamuk ekimine ve gemilere nasıl yüklendiğine değinir. Ayrıca, “Sakız’da biraz ipekli yapıyorlar biraz da pamuk yetiştiriyorlar ama İzmir’e göre daha yetersiz” diyerek İzmir’in bu dönemdeki yükselişine dikkat çeker. Yakın bir tarihte İzmir’e gelen William Lithgow ise İzmir’deki ipek, pamuk, pamuklu kumaş, tahıl ve üzüm ticaretinden bahseder. Bu yıllara ait gezginlerin anlattıkları İzmir’den ihraç edilen ürünler arasında İran ipeğinin aslında yalnızca ek bir mal olduğuna işaret etmektedir.

İzmir'den ilk olarak ne zaman İran ipeği ihraç edildiğine dair Fransız tarihçi Paul Masson 1621 yılını işaret eder. Ancak bunu daha geri bir tarihe getirmek de mümkündür. W. Lithgow'un 1614'te İzmir'den ihraç edilen mallara dair verdiği listede ipek de bulunmaktadır.¹⁴⁸ İran'dan İzmir'e ipek getiren ve buradan da Avrupa'ya ihraç etmek isteyen Acem Ermeni tüccarlarla ilgili Bursa şer'iyye sicillerinde rastladığımız en erken tarihli kayıt 1617 tarihli, Manisa şer'iyye sicillerinde rastladığımız en erken tarihli kayıt 1620 tarihli'dir. Aslında 1620 tarihli olan belge de içeriği itibariyle Ermeni tüccarların İzmir'e 1620'den daha erken bir tarihte ipek getirdiğini göstermektedir. İlgili kayıтта Mirzahan isimli Acem Ermenisi, Yasef ve Avraham isimli Yahudi eminlerden, İzmir'e daha önceden ipek getirdiğinde kendisinden mîzân resmi alınmaz iken şimdi resim talep ettikleri ve kendisinin 52.000 akçesini aldıkları için şikayetçi olmuştu. Aralarındaki anlaşmazlık ise muslihûn arabuluculuğuyla 32.000 akçeye çözülmüştü. Öyle görülüyor ki, hem batılı kaynaklara hem de Osmanlı arşiv kayıtlarına bakılırsa Acem Ermeni tüccarların Avrupa'ya ipek ihracatında 1620'lerde yoğun bir şekilde İzmir'i kullanmaya başladıklarını söyleyebiliriz. Tabi İzmir'e ilk geldikleri tarihi birkaç yıl daha geriye getirmenin mümkün olduğunu ifade etmek gerekir.¹⁴⁹

Ermeni tüccarların Halep yerine İzmir'i tercih etmeye başlamalarında bu dönemde İzmir'in popüler bir liman haline gelmiş olmasının yanı sıra İran-İzmir güzergâhının daha az maliyetli olması da önemli bir faktördü. Tebriz'den İzmir'e kadar 11 gümrük noktası varken Tebriz'den Halep'e ise 17 gümrük noktası vardı.¹⁵⁰ Ermeni tüccarların İzmir'i tercih etmesiyle ilgili 1621'de İzmir'e uğrayan Louis Deshayes “şu anda İzmir'de Ermenilerin Halep'e getirmek yerine buraya getirdikleri ipek, yün, balmumu ve pamuk üstüne büyük bir ticaret var” diyerek Ermeni tüccarların İzmir ticaretini

Yani Frenk tüccarlarının İzmir'e asıl geliş sebebi İran ipeği değildir. İzmir'in başlıca ihraç ürünü ise pamuktur, bunun dışında anason, mazı, deri, balmumu, müselles, halı, tiftik ve meyveler Avrupalıların ilgi duyduğu diğer ürünlerdir. Ama 1620'lerden sonra bölge ticareti hakkında bilgi veren kaynaklar İzmir'den ihraç edilen ürünler arasında İran ipeğinden daha fazla bahsetmeye başlamışlardır. İran ipeğinin ihraç kapısının yer değiştirmesi hakkında ise 1626'da Halep'teki Venedik konsolosu, Halep'e İran'dan gelmesi beklenen ipek ve lüks malları taşıyan kervanın dağıldığını, kervandakilerin çoğunun İzmir'e yöneldiğini rapor etmiştir. Goffman, *İzmir ve Levanten dünya*, 46-47.

¹⁴⁸ Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 127; Ülker, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi*, 45.

¹⁴⁹ *Bursa Sancağı Ser'iyye Sicil Defteri (1029)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 40, sayfa numarası yok/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1030-1034)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 47/B, 24/hüküm numarası yok.

¹⁵⁰ Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, s. 69; Burada vergiden kasıt gümrük değil bacı ubür vergisi olmalıdır.

hareketlendirdiklerine dikkat çeker. Ayrıca onların İzmir'e gelme sebebi olarak burada daha az vergi ödemelerini ve İzmir yolunun onlar için daha kârlı oluşunu gösterir.¹⁵¹ Oysa ki İzmir-İran rotası Halep-İran rotasına göre daha mesafelidir. Örneğin Halep'ten İsfahan'a giden farklı rotalar üzerinden 1,5 - 2 ay gibi bir sürede gidilebilmektedir. Halep, İran arasındaki en popüler rota Tavernier'in de izlediği 42 gün süren Birecik, Diyarbakır, Van, Tebriz rotasıdır. Eğer kişi İsfahan'a gidecek ise yol 66 gün sürer.

İzmir rotası ise çok daha fazla zaman almaktadır. Örneğin Zakarya'nın Agulis'ten İzmir'e seyahati molalarla birlikte 5 ay sürmüştü. Üstelik İzmir'e giden yol kervansaray açısından da Halep'e oranla dezavantajlıdır ve bazı yerler için yol ulaşımına çok elverişli değildir. Bu güzergâhın avantajı daha az gümrük istasyonu olması ve daha düşük gümrük tarifeleriydi.¹⁵²

Öte yandan Osmanlılar ve Safevilerin Halep'e giden ticaret yollarını kontrol etmek ve Bağdat'ı ele geçirmek için mücadele halinde olması da Ermeni tüccarlar için bu coğrafyada güvenlik problemleri yaratmaktaydı. Bu sebeple Anadolu rotası kısmen daha güvenliydi. Karayolu taşımacılığında mahir olan Ermeni tüccarlar da daha uzun mesafeli olsa da güvenlik ve maliyet açısından daha avantajlı gördükleri İzmir güzergâhını kat etmeyi göze aldılar.

Bahsettiğimiz tercih sebeplerinin yanında İzmir güzergâhının bir avantajı da yol üzerinde Erzurum, Tokat, Ankara, Bursa, Manisa gibi ticaret merkezlerinin olmasıydı. Böylelikle Ermeni tüccarlar yol üzerindeki önemli ticaret merkezlerine ve hammadde kaynaklarının olduğu kentlere uğrama, hatta buralarda belli süreler kalıp ticaret yapma imkânı buluyorlardı. Acem tüccarları İzmir'e geldikten sonra da çoğu zaman İzmir'in art alanında kasaba kasaba, köy köy dolaşmakta, hatta Bursa ve İstanbul gibi kentlere uğrayıp buralarda bir süre kaldıktan sonra İran'a dönmekteydi.¹⁵³ Tavernier İzmir'e gelen

¹⁵¹ Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, 46.

¹⁵² Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century*, 34-35; *The Journal of Zakaria of Agulis*, 42-44.

¹⁵³ Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, 126; Ermeni tüccarlar İran-İzmir arasındaki seyahatlerinde zaman zaman Anadolu'daki yerel idareci veya memurların usulsüz vergi talebi gibi olumsuz davranışlarından ötürü bazı zorluklarla karşılaşmışlardır. Bu konuda, Acem'den gelip Erzurum, Tokat, Bursa gibi kentlerden geçip İzmir'e giden ve sonrasında aynı güzergâhtan geri dönen dönen Acem Ermeni tüccarlara iyi muamelede bulunulması, yolculuklarının kolaylaştırılması, gerekli güvenlik tedbirlerinin alınması yönünde Acem sınırına kadar olan yol üzerindeki beylerbeyi, sancakbeyi ve kadılara çok sayıda emirname gönderilmişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 76, Gömlek No. 162, 64; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 78, Gömlek No. 1722, 662; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 79, Gömlek No. 610, 245; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 78, Gömlek No. 1109, 432.

kervanların kente genellikle Şubat, Haziran ve Ekim aylarında geldiğini söyler. Tüccarların İzmir'den ihraç etmek için getirdiği mallar içerisinde İran ipeği, Ankara'dan aldıkları keçi kılından iplik ve ürünler, deri, sahtiyan, beyaz ve mavi pamuklu kumaşlar, yatak yünleri, halılar, pike örtüler, sabun, ravent, mazı, mahmude ve afyon gibi ürünler bulunurdu. Bu malların bir kısmı İzmir ve çevresindeki kasaba ve köylerden aldıkları mallardır.¹⁵⁴ Ayrıca tüccarların İzmir'e getirdiği ürünler arasında ecza, boya ve baharat türü Hint menşeli olanlar da azımsanmayacak düzeydedir.¹⁵⁵ İzmir'e Ermeni tüccarların taşıdığı en önemli ihraç malı ise ipekti. Ancak bir yılda İzmir'den ne kadar ipek ihraç edildiği hakkında kesin bir yargıya varmak güçtür. Bazı kaynaklar 1670'lerde İran'da üretilen 22.000 balya ipekten 3.000'inin İzmir'den ihraç edildiğini söyler.¹⁵⁶ Edmund Herzig'in aktardığına göre 1675'te bir ipek tüccarı İzmir'den yılda 2.900 balya İran ipeği ihraç edildiğini hesaplamıştır. Bu aynı tarihte Halep'ten ihraç edilen ipek miktarının neredeyse iki katıdır.¹⁵⁷

Ermeni tüccarlar Avrupalıların İzmir'deki ipek tedarikçileri olmanın yanında birer aracı unsur olarak da vazife gördüler. Daha önceleri Avrupalı tüccarlar kendilerine verilen beratlarla Bursa ve Ankara gibi kentlere kadar gidip mal toplayabiliyorlardı. Ancak XVII. yüzyılda bu işi artık yabancı tüccarlar yerine Ermeni, Yahudi hatta Türk aracılar yapmaya başladı. Bu aracılar Avrupalı tüccarların kendilerine verdiği sermayeyle özellikle Batı Anadolu'da köy köy dolaşıp İzmir'e getirmek için köylüden yüksek fiyata mal almaktaydılar. Avrupalı tüccarların Anadolu'dan çekilip kendilerini İzmir'e daha fazla hapsedmelerinde ise muhtemelen bu dönemdeki eşkıya tehdidi etkili olmuş olmalıdır.

¹⁵⁴ Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunçdoğan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), 117-118; İzmir'den ihraç edilen mallar hakkında Jakop Spon ise, Ermenilerin getirdiği ipek ve Manisa'dan getirilen iplik ve pamuklu kumaşlardan bahseder. Ayrıca Ankara'dan getirilen schamlot denilen kumaş hakkında bilgi verir. Bu kumaşın İzmir'de bir tanesinin 40-50 kuruş olduğunu, eğer kırmızıya boyanırsa 60 kuruşa satıldığını ve her birinden hemen hemen 2 elbise çıktığını söyler. Bunun yanında ilaç yapımında kullanılan çam sakızının İzmir Limanı'ndan ihraç olunduğunu da belirtir. İlhan Pınar, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir: 1608-1918*, (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2001), 21.

¹⁵⁵ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktaş-Teoman Tunçdoğan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), 248; XVII. yüzyılda Bursa, Manisa ve İzmir'e Hint menşeli ürünler getiren tüccarlar sadece Acem Ermeni tüccarlar değildir. Dönemin arşiv kayıtların Hindistanlı tüccarların da İstanbul ve Batı Anadolu'daki ticarete oldukça aktif olduklarını göstermektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaflı, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHH.d.]*, No. 78, Gömlek No. 1426, 555; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yabancı Arşivler, Bulgaristan Arşivi, [YB..04.]*, No. 3, Gömlek No. 82, 1.

¹⁵⁶ Şenocak, *Levanten Yıldızı İzmir*, 42.

¹⁵⁷ Edmund Herzig, "The Iranian Raw Silk Trade and European Manufacture in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Journal of European Economic History* 19 (1990), 78.

Bunun yanında Ermeniler ve diğer aracılar hammadde kaynaklarına ulaşmak konusunda daha kabiliyetliydi ve Avrupalı tüccarların iç bölgelerde onlarla rekabet edebilmesi kolay değildi.¹⁵⁸ Bu konuyla ilgili İstanbul'a elçi olarak gelen Ceneviz taifesinden olduğu belirtilen Allahverdi isimli bezirgan ile ilgili bir kayıt dikkat çekicidir. Belgede Allahverdi'nin Ceneviz taifesinden olduğu söylene de bizce Ceneviz adına ticaret yapan ve elçilik görevinde bulunan bir Ermeni olması kuvvetle muhtemeldir. Bu arada Allahverdi'nin Acem tüccarlarından olup olmadığı konusunda bir kanaate varma imkânına sahip değiliz. Ancak bu ismin Acem Ermenileri arasında çok yaygın olduğunu eklemek gerekir. Allahverdi'nin İstanbul'a sunduğu arzuhale binaen kadılıklara gönderilen emirde İstanbul'dan İzmir'e kadar karadan giden Ceneviz bezirganlarının uygun olan mahallerde konaklamasının sağlanması, kervana kimsenin müdâhil olmaması, kadınların kervanı emin ve salim bir şekilde birbirine îsâl etmeleri ve kılavuzlar koşulması yönünde emirler gönderilmişti.¹⁵⁹

Acem Ermenileri aracı tüccar olmanın yanında İzmir'e gelen Frenk tüccarların ticari işlerinde hizmetçi veya rehber olarak da vazife gördüler. Kendisi de bir tüccar olan Tavernier İran'a yaptığı yolculuklarda Ermenilerin hizmetinden yararlanmıştı.¹⁶⁰ Bu konuda De la Motray ise Ermenilerin doğunun en iyi hizmetçileri olmakla ün yaptıklarını belirtir. Seyyah Türklerin ise koruma görevinin dışında ticari işlerde katiyen Frenklerin hizmetinde bulunmadıklarını söyler.¹⁶¹ 1675'te İzmir'e gelen Spon, Efes'e yaptığı seyahatinde yanına Ermeni bir rehber almış, kendilerini koruması için de 14 Arap süvarisi olan bir yeniçeriyle anlaşmıştı.¹⁶²

İzmir, Ermeni tüccarlar için Avrupa'daki ticaret merkezlerine ulaşma konusunda önemli bir sıçrama tahtası olmuştur. Özellikle Hollanda'nın Levant ticaretine girmesi Ermeni tüccarların Avrupa'ya ulaşmalarında büyük kolaylık sağlamıştı. Çünkü Ermeni tüccarlar Avrupa'ya seyahatlerinde Hollanda'nın serbest ticaret politikaları sayesinde onların gemilerini kullanabilmekteydiler.¹⁶³ Bu konuda Galland bazı Ermeni tüccarların bizzat gemi kiralayıp, getirdikleri ürünleri gemilere yükleyip Fransa ve İtalya'ya getirip

¹⁵⁸ Eldem vd., *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, 133-134.

¹⁵⁹ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1077)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 126, 265/13.

¹⁶⁰ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 126.

¹⁶¹ Aubry de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, çev. Nedim Demirtaş (İstanbul: İstiklal Kitabevi, 2007), 39.

¹⁶² Pınar, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir*, 22.

¹⁶³ Herzog, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 134.

ürünlerini buralarda sattıklarını söyler. Böylece İzmir’de Avrupalı tüccarlarla alışveriş yapmak yerine bizzat kendileri Avrupa’ya giderek daha büyük kârlar elde edebiliyorlardı.¹⁶⁴ Bunun dışında bizzat gemi sahibi olan varlıklı Ermeniler de vardı. Bunlardan biri Osmanlı Ermenisi olan Andon’dur. Andon 1656’da İzmir limanından Livorno’ya kaçarken bir süreliğine, silahlarla donatılmış Merchant d’Armenia (Ermeni taciri) isimli gemisine sığınmıştı.¹⁶⁵ İzmir’le en yoğun gemi trafiği olan kent ise Livorno’ydu. Hollanda gemileri Amsterdam’a giderken Venedik yerine Livorno’ya uğramayı tercih etmekteydiler. XVII. yüzyıl ortalarında Livorno’da Ermenilerin kurduğu 12 ticarethanenin 3 tanesi İzmir kaynaklıdır.¹⁶⁶

İzmir-Livorno arasında gemi ile seyahat eden Ermeniler hakkında detaylı bilgi veren seyyahlardan biri Chardin’dır. Seyyah 1671’de Livorno’dan İzmir’e giden bir Hollanda konvoyunda bulunan bir gemiye binerek İzmir’e seyahat etmiştir. Onun belirttiğine göre bu konvoyda altı ticaret ve iki savaş gemisi bulunmaktaydı. Ege’deki adalara da uğramak kaydıyla 3 ay süren deniz yolculuğundan sonra gemi 1672’nin Şubat ayında İzmir’e varmıştı. Seyyah Ermeni tüccarların İzmir’de en yoğun ilişki içinde oldukları Avrupalıların Hollandalılar olduğunu, mallarını Hollanda gemileriyle Livorno, Venedik, Marsilya ve Amsterdam’a getirdiklerini söyler. Hollandalı gemicilerin ise asıl kazançlarını, Ermenileri ve onların mallarını Avrupa’ya ve İzmir’e taşımakla elde ettiğini belirtir.¹⁶⁷ Hollanda gemileriyle seyahat eden en bilindik Acem tüccarlarından biri de Agulisli Zakarya’dır. 1658’de İzmir Limanı’ndan Venedik’e gitmek üzere Avrupa seyahatine başlayan tüccar içerisinde toplam 27 Ermeni’nin bulunduğu bir Hollanda gemisiyle seyahat etmişti.¹⁶⁸

Avrupa’ya gitmeyip İzmir’de ticaret yapmak isteyen Ermeni tüccarlar ise mallarını daha çok Fransızlara satmayı yeğlemekteydiler. Çünkü İngiliz ve Hollandalılar Ermenilerden aldıkları malın karşılığını yarısını kumaş yarısını para olarak ödüyorlardı. Fransızlar ise

¹⁶⁴ Frederic Bauden, *İzmir Gezisi, Antoine Galland’ın Bir Elyazması (1678)*, çev. Erol Üyepazarcı (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2003), 73.

¹⁶⁵ Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*, haz. Kevork Pamukciyan, çev. Hrand der Andreasyan (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988), 238.

¹⁶⁶ Albert Kharatian, “Ortaçağ’dan Tanzimat Dönemi’ne Kadar İzmir ve Ege Bölgesindeki Ermeniler”, *Tarihi Kentler ve Ermeniler, İzmir*, ed. Richard G. Hovannisian, çev. Aras Ergüneş, vd. (İstanbul: Aras Yayınevi, 2018), 74.

¹⁶⁷ Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi, İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 29-32.

¹⁶⁸ *The Journal of Zakaria of Agulis*, 60-63.

genellikle nakit para ile ödeme yapmaktaydılar.¹⁶⁹ Fransızların daha fazla tercih edilir olmasında herhalde XVII. yüzyılın ikinci yarısında İzmir ticaretinde Fransa'nın avantajlı bir konum elde etmeye başlamasının da etkisi vardı. Bu dönemde Fransa'nın, Maliye bakanı Colbert'in öncülüğünde uygulamaya başladığı merkantilist politikalar ve 1666'da Akdeniz'de Fransız ticari faaliyetlerini arttırmak amacıyla kurulan Levant şirketi İngiltere ve Hollanda ile olan rekabeti had safhaya çıkarmıştı.¹⁷⁰ Ayrıca 1673'te Fransa, daha önceden gümrük imtiyazını elde etmiş olan rakipleri İngiltere ve Hollanda gibi % 3 gümrük tarifesiyle İzmir'de ticaret yapmaya da başlamıştı. Böylelikle Fransa rakiplerine karşı bu dönemde ticari alanda ön plana çıkmaya başlamış hatta, XVIII. yüzyılda bu üstünlük çok daha belirgin bir hal almıştı.¹⁷¹

İzmir'de Fransız ve diğer Avrupalılarla ticaret yapan Ermeni nüfusun önemli bir kısmı İran ve Halep'ten gelen nüfuzlu bir topluluktur. Bu açıdan özellikle Acem Ermeni tüccar sıfatıyla İzmir'de iş yapmak diğer yerli tüccarlara göre bir avantaj sağlıyordu. Acem tüccarların ticaret ağına dahil olmak yeni ve çok daha güçlü ticari ilişkilere kapı açabiliyordu. Acem sıfatıyla bilinmek bir taraftan da Osmanlı vatandaşlarının tabi olduğu vergilerden muaf olmak anlamına geliyordu. Mesela Acem olmayıp Kars, Van, Bağdat, Tokat ve Ahıska bazı tüccarlar Acem elbisesi giyip Acem tüccarı gibi İzmir'de ticaret yapmaktaydılar. Bunlar öldüklerinde de malları Acem tüccarların İzmir'deki vekillerine kalmaktaydı.¹⁷²

XVII. yüzyılın başlarında başlayan Acem Ermeni tüccarların İzmir'deki ticari faaliyetleri XVIII. yüzyılın ilk yarısında da devam etti. Bu konuda, İzmir'de vefat eden ve elimizde 1724 tarihli terekesi bulunan Ermeni tüccar Malar hakkında bildiklerimiz veciz bir örnek teşkil eder. Aslen İsfahan Culfalı olan tüccar İzmir'de Kasap Hızır mahallesinde bir handa kalmaktaydı. Aslında bu han odasını daha ziyade ticari işleri için kullanıyordu, bundan başka Bornova'da kaldığı bir kiralık evi bulunuyordu. Ticari işlerinde kullandığı üç adet de hizmetkarı vardı. Tüccar öldükten sonra gümrük eminine tüccarın mallarını kabz etmesi için emr-i şerif verilmişti. El koyulan Malar'ın terekesi tüccarın oldukça varlıklı

¹⁶⁹ Gülgün Üçel-Aybet, *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 576.

¹⁷⁰ Mehmet Bulut, "XVII. Yüzyılda Osmanlılar ve Merkantilistler", *Ekonomik Yaklaşım* 11/39 (2000), 32; Eldem vd., *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, 149.

¹⁷¹ Serap Yılmaz, "XVII-XIX. Yüzyıllarda İzmir'de Fransızlar", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/3 (1993), 97.

¹⁷² Kokdaş, "17. Yüzyılda İzmir'e Ermeni Göçü", 237; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet, Hariciye [C. HR.]*, No. 24, Gömlek No. 1178, 1-2.

olduğuna işaret etmektedir. Terekesinde keremsut, kutni, alaca, basma, yemeni, çuka, darayi, bogasi gibi çeşitli türde kumaşlar, bilezik altın zincir, altın düğme, gümüş gibi mücevherat, giyim kuşam ve ev eşyası bulunuyordu. Eşyasının dışında nakit parası ve alacakları da (zimem) önemli bir meblağ tutuyordu. Tüccarın 30.033 adet cedîd zolatası, 173 adet findık altını, 132 adet Venedik dukası, 118 adet Mısır zincirlisi, 4 adet tuğralı altını vardı. Nakit parası 23.838,5 kuruştı. Alacakları ise 29.920 kuruştı ama bunun tamamı tahsil edilememişti. Terekesinden anlaşıldığı kadarıyla Malar zengin bir kumaş tüccarı ve sarraftı. Tüccarın kabz olunan eşyaları satıldığında nakit para ve tahsil edilebilen alacaklarıyla beraber toplam 39.032,5 kuruşluk bir meblağ ortaya çıkmıştı. Bu paradan kesilen cenaze masrafları, ücret ve vergiler 3.082,5 kuruş, hazineye kalan para ise 35.950 kuruştı.¹⁷³

2.2. Batı Anadolu Kentlerinin Sınâî ve Ticari Potansiyeli

2.2.1. Bursa

XVI. yüzyılın sonu ve XVII. yüzyılın başında başarısızlıkla sonuçlanan savaşlar, toplumsal buhranlar ve ekonomik sıkıntılarla yüzleşmek zorunda kalan Osmanlıların, bu süreçle birlikte gerileme dönemine girdiği yakın zamana kadar yaygın bir görüştü. Ancak bu dönemin bir kırılma dönemi olduğu ve bu süreçten sonra Osmanlıların özellikle ekonomik anlamda büsbütün bir gerileme dönemine girdiği görüşü son çeyrek asırda yapılan çalışmalarla geçerliliğini yitirmiştir. Bu çalışmalarda bir mali bunalımın olduğu kabul edilmekle beraber, durumu “kesintisiz bir gerileme” olarak yorumlamaktan imtina edilmelidir. Şevket Pamuk bu dönemde Avrupa merkezli gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti ve Osmanlı toplumunun kendini toparlayabilmek adına bir davranış sergileyebilme ve yeni düzene ayak uydurabilme yeteneğinin olduğunu öne sürer. Her ne kadar bazı Osmanlı kurumları değişime direnmeye devam etmiş olsalar da aslında

¹⁷³ Serap Yılmaz, “İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 7/1 (1992), 194-197; Osmanlı topraklarında ölen Acem tüccarlarının mallarının eğer yanlarında vârisleri varsa onlara teslim edilmesi yoksa vârisleri ortaya çıkana kadar emaneten geçici süreliğine muhafaza edilmesi genel bir kaideydi. Malar’ın mallarının müsâdere edilmesinin en büyük sebebi dönemin siyasi ve ekonomik şartlarıdır. 1722’de Afganların İsfahan’ı işgal etmeleri İran’da iç karışıklığa neden olmuştu. Rusların İran üzerindeki tehdidi ve Ermeni tüccarları Rusya üzerinden ticaret yapmaları konusundaki politikaları Osmanlı-Safevi ilişkilerinin gerilmesine neden olmuştu. Osmanlılar 1723’de Safevilere savaş ilan etmiş ve 1724’te Osmanlı ordusu Tebriz’e ulaşmıştır. Malar’ın terekesi de böyle bir ortamda müsâdere edilmişti. Yani Osmanlı-Safevi siyasi ilişkilerinin Osmanlı topraklarındaki Acem tüccarları üzerinde etkileri söz konusu olabiliyordu. a.mlf., “İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi”, 199.

Osmanlılar, XVI. yüzyıldan itibaren değişime ayak uyduran esnek ve yenilikçi bir politika izlemişlerdir. Nitekim XVI. yüzyılın sonlarında kötüleşmeye başlayan Osmanlı ekonomisi yarım yüzyıl sonra toparlanmaya başlamış ve bu iyileşme Bursa şehrinin iktisadi yaşantısına da yansımıştır.¹⁷⁴

Bursa'nın bahsettiğimiz buhran döneminin olumsuz tesirlerini üzerinden atmayı başarmasında kuşkusuz imparatorluğun en büyük şehirlerinden biri olmasının, bulunduğu coğrafi konumunun ve sahip olduğu güçlü endüstriyel geçmişinin etkisi vardı. Bilhassa bölgenin kolay ulaşılabilirliği ve imparatorluğun uzak bölgeleriyle devam eden yakın ilişkileri şartların kolay iyileşmesini sağlamıştı.¹⁷⁵ Bir taraftan da Bursa, bereketli ovaları ve yakın ticari ilişkisi ile hala bir "hizmet kenti" olarak İstanbul'un tamamlayıcısı vazifesini bu asırda da sürdürmekteydi.¹⁷⁶ Şehir bir taraftan da ihtiyaç duyulan birçok gıda maddesi için Mısır'la olan yakın ticari ilişkilerini XVII. yüzyılda da devam ettirdi. Bu ticarete Bursa'nın en çok ithal ettiği ürün pirinçti ve bu ürün genellikle Mısırlı tüccarlar tarafından, Mudanya İskeleyi vasıtasıyla şehre ulaştırılmaktaydı. Bir keresinde, aynı zamanda bir gemi sahibi olan Mısırlı bir tüccar, Mudanya'ya beş tondan fazla Mısır pirinci ve Mısır keteni getirmişti. Burada vefat etmesi üzerine de beytülmal emini mallarına el koymuştu. Mısır, Bursa'ya getirilen kahvenin de bu dönemde pazarı konumundaydı. Bursalı bir tüccar Mısır'dan aldığı 1,5 ton kahveyi Antalya üzerinden Bursa'ya getirmek üzereyken yolda vefat etmişti. Bunun dışında Bursa'ya uzak memleketlerden ithal edilen ürünler arasında, Mısır'dan banyo havlusu, Halep'ten alaca denilen kumaş ve kemerler, Amasya'dan brokar denilen kumaşlar, Şam'dan seten, Musul'dan bogasi ve Feyyum'dan keten adına rastladığımız diğer önemli ürünlerdir.¹⁷⁷ Demir, çelik, kurşun gibi madenlerin çoğu ise Rumeli'den ithal edilmekteydi. Bununla ilgili bir kayıta Bursalı bir demir tüccarının Samakov'dan 1 ton, Bosna'dan 138 kg. demir satın aldığı ve Samakov'da vefat ettiği kayıtlıdır. Avrupa yünlülerinin Osmanlı pazarını istila ettiği bu dönemde Bursa tekstil sanayii ise hala ihracat yapabilmektedir. Özellikle Rumeli, Bursa dokumalarının alıcısı konumundaydı. Belgrat ve Macaristan'dan Bursa'ya

¹⁷⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 2.

¹⁷⁵ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. Gül Çağalı Güven-Özgür Türesay (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 11.

¹⁷⁶ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 356-357.

¹⁷⁷ Haim Gerber, *Economy And Society In An Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Jerusalem: Institute of Asian Studies The Hebrew University of Jerusalem, 1988), 107-109; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1036-1046)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 154, 18/hüküm numarası yok.

gelen tüccarlar buradaki tekstil ürünlerine ilgi duymaktaydılar.¹⁷⁸ XVII. asırda İran'la yapılan ipek ticareti ise XVI. yüzyıldaki kadar parlak bir dönem yaşamasa da hala devam etmekteydi. Belgelerde özellikle Gence şehrinin Bursa ile ipek ticaretinde yakın ticari ilişkileri olduğu görülmektedir. Buna dair kayıtlarda, Erzurum, Tokat, Bursa ve Gence'de ipek ticaretiyle meşgul iken hayatını kaybeden Genceli veya Bursalı tüccarların izlerine rastlıyoruz. Gerber'in belirttiğine göre Gence'de iş yapan Bursalı ipek tüccarları şehirde diğer branşlarda faaliyet gösteren tüccarlara göre çok daha büyük kârlar elde edebiliyorlardı ve İran ipeğine yatırım yapmak Bursalı tüccarlar için kârlı bir iş olarak görülüyordu. Bu tüccarlar Gence'deki ticari işlerini daha çok temsilcileri vasıtasıyla yürütmekteydiler. Ancak yine de bu asrın önde gelen ipek tüccarları İranlı Ermenilerdi. Bursalı tüccarların faaliyetleri daha küçük çaplı bir faaliyetti ve Ermeniler gibi büyük pazarlara hitap edemiyorlardı.¹⁷⁹

XVII. yüzyıl Bursa ipekçiliği için, XVI. asrın sonundaki kriz döneminin aşılması için yeni arayışların tecrübe edildiği bir asır olmuştu. 1577-1618 yılları arasında ipekli dokuma endüstrisinde hızlı bir düşüşe işaret eden Bursa'daki mîzân-ı harîr ve damga-i akmişe mukataaları, 1620'lerden itibaren bir toparlanma sürecine girildiğini göstermektedir. Bu iyileşme sürecinde Suriye ve Rumeli gibi imparatorluğun farklı ipek üretim sahalarından yapılan ithalat Bursa'daki ipekli üretimine katkı sağlamıştır. Ancak Bursa'da iyileşmeyi sağlayan esasen, ipekli giyim üretiminden ziyade artık ham ipek üretimine ağırlık veren faaliyetlerin yaygınlaşmaya başlamasıyla gerçekleşmiştir. Bu da İran'dan eskisi kadar bol miktarda ham ipek gelmemesinin ve Avrupa'nın artan ham ipek talebinin bir sonucu olmalıdır.¹⁸⁰ Bir taraftan da İran'la gerçekleşen savaşların sona

¹⁷⁸ Gerber, *Economy And Society In An Ottoman City*, 110.

¹⁷⁹ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1031-1032)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 42, 58/361; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1031-1032)*, No. B 42, 137/980; Gerber, *Economy And Society In An Ottoman City*, 118-121.

¹⁸⁰ Murat Çizakça, "A Short History of The Bursa Silk Industry (1500-1900)", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 23/1-2 (Brill, 1980), 148-149; Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, 120; XVI. yüzyılın sonunda Bursa'daki dokuma endüstrisi ve ipek ticaretini olumsuz yönde etkileyen temel etken Avrupa kaynaklıdır. XV. yüzyılın sonundan itibaren yeni kıta ve yolların keşfedilmesi bu memleketlerin altın, gümüş ve diğer zenginliklerinin Avrupa'ya akmasını sağlamıştı. Bu gelişmeler Avrupa'daki endüstriyel faaliyetlerin büyümesini sağlamış, harp ve gemicilik sanayiindeki teknik gelişmeler de uzak memleketlerle yapılan ticaret ve sömürü faaliyetlerini hızlandırmıştı. Netice itibarıyla büyüyen Avrupa ekonomisi daha fazla ham madde ve pazara ihtiyaç duyarken bu durum rekabet artışı ve fiyat devrimini beraberinde getirmişti. Avrupa'daki fiyat artışlarının Osmanlı'ya etkisi ise yıkıcı oldu. Avrupalıların, fiyatların daha düşük seyrettiği Osmanlı topraklarındaki ipek, buğday, yün gibi maddeler için artan talebi, bu ürünlerin Osmanlı pazarında eksikliğinin yaşanmasına ve burada da fiyatların ciddi oranda artmasına neden oldu. Ömer Lütfi Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında

ermesi ve I. Şah Abbas'ın 1629'da ölümünden sonra onun haleflerinin ipek ticaretini Hint Okyanusu ve Rusya üzerinden yapmak konusunda, Şah Abbas gibi katı bir politika gütmemeleri Anadolu üzerinden yapılan ipek ticaretinin canlanmasına, dolayısıyla Bursa ipekli sanayiinin toparlanmasına katkı sağlamıştı.¹⁸¹ Kaldı ki XVII. yüzyıldaki Osmanlı İran savaşlarının 1578-1590 dönemindeki savaşlar kadar ipek fiyatları üzerine olumsuz bir tesiri olmamıştı. Öte yandan Anadolu'yu kasıp kavuran celâlî ayaklanmaları da son bulmuş ipek üretimi artmaya başlamıştı. Ama Bursa XVII. yüzyılda artık daha fazla iç pazara yönelik çalışıyordu. Bu asırda artık köle emeği de eskisi kadar iş gücü olarak kullanılmıyordu. Çünkü köle sahibi olmak ciddi sermaye gerektiren bir işti ve artık bu asırda daha fazla yerel işgücüne ağırlık verildi. İpekli üretimini sekteye uğratan bir mesele de nitelikli iş gücü probleminin ortaya çıkmasıydı. Kaynaklar bu dönemde artık eskisi gibi ustalar yetişmediğini göstermektedir. Öte yandan ipekli üretimi artık eski hacminde olmasa da siparişe göre yapılan sınırlı bir üretim söz konusuydu. Önceki yüzyıllardaki gibi çok sayıda tezgâh yerine artık zanaatkârlar evlerinde veya ufak atölyelerinde talebi karşılamaya yönelik faaliyet göstermekteydiler.¹⁸²

Fahri Dalsar Bursa'da ipekböcekçiliğinin XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişmeye başladığını söyler. Buna dair bulduğu ilk belge 1587 tarihli bir belgedir. Bu belgede seneliği 5.500 akçeye kiralanan bir dut bahçesinden bahsedilmektedir ve kiraya verilen dut ağaçları değil, dut yapraklarıdır. 1592 tarihli ikinci vesika ise Çekirge'de ikâmet eden bir kişinin evinde bir sandık içinde muhafaza ettiği 130 dirhem (416 gram) ipek kurdu tohumunun bir hırsız tarafından çalınmasıyla ilgilidir. Yine bu dönemin belgelerinde sıkça geçen “şehrî harîr” sözü Bursa'da büyük oranda ham ipek imal edilmeye başlandığının bir kanıtı olabilir. 1600'lerde Bursa ve çevresinde Türk ve Hristiyan tebaanın koza yetiştirdiği ve bunları mancınıklarda çekerek ipek ürettikleri belgelere yansımıştır. Belgelerde ipek çeken bu kimseler âlâ, evsat ve ednâ diye üç kategoride

Türkiye'de Fiyat Hareketleri”, *Belleten* 34/136 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1970), 580-586; Çizakça, “A Short History of The Bursa Silk Industry”, 148.

¹⁸¹ Halil İnalcık, “İpek”, *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi* (İstanbul: İSAM, 2017), 195.

¹⁸² Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, 120-121. Suraiya Faroqhi Bursa ipekli sanayiinin XVII. yüzyıl sonlarına doğru saraydan ziyade orta zenginlikteki kesime daha fazla hitap etmeye başladığını söyler. Ona göre Bursalı ipekli dokuma zanaatkârları bu dönemde daha fazla ticari üretime yönelmiş ve saray yerine daha fazla halka hitap eden ürünlere ağırlık vermiştir. Sanat tarihçileri ise halka yönelik üretilen bu mamulleri kalitesi düşük olduğu için pek önemsemezler ancak bu tür ürünler Bursa ipekli sanayii için bu dönemde büyük önem arz etmektedir. Öte yandan Ortodoks kilisesi de XVII. yüzyılda Bursa ipeklileri için bir pazardır. Kiliseler ihtiyaçları için ciddi oranda Bursa'dan kumaş ve ipekli giysi talep etmekteydi. a.mlf., *Osmanlı Zanaatkârları, İmparatorluk Döneminde Zanaatkâr ve Loncalar* (İstanbul: Alfa Yayınevi, 2017), 175.

sınıflandırılmışlar, kendilerinden alınacak vergi de bu sıfat üzere tahsil edilmiştir. Kite Kasabası'nda mancınıklar kurarak ipek çeken ahali ürettikleri ipekleri Bursa'ya getirerek satmaktaydılar. Mancınıkçılar daha önceden gereken vergilerini ödemelerine rağmen kendilerinden Bursa'da yeniden vergi talep edilmesi üzerine İstanbul'a şikayette bulunmuşlardı. İstanbul'dan gönderilen emirde ise çevre kasabalarda üretilen ipekten vergi alındıktan sonra Bursa'da tekrar vergi alınmaması tembih edilmişti.¹⁸³

Haim Gerber ise Dalsar'ın ifadelerini desteklercesine, XVI. yüzyılın ikinci yarısından önce Bursa ve çevresinde ipekli sanayiye katkı sağlamak amacıyla dut ağaçlarının yetiştirilmesine yönelik yaygın bir uygulamanın olmadığını, XVII. yüzyılda ise artık ham ipek üretmek için dut bahçelerinin kurulduğunu ve şehir çevresindeki bazı çiftliklerin dutluk alanlara dönüştürüldüğünü söylemektedir. Yazar dut bahçelerinin iyice yaygınlaştığı XVII. yüzyılın ortalarında, bu gelişmeye paralel olarak şehirde nüfus artışının da yaşandığına dikkat çekiyor. Bir anlamda şehirde iktisadi anlamda bir iyileşme yaşanması yeni iş fırsatları aramak isteyen insanları da şehre çekmekteydi.¹⁸⁴ Bu dönemde Bursa şehrinde görülen nüfus artışı, şehrin hinterlandı sayılabilecek çevre kasaba ve kazalarda da görülmekteydi. Özellikle Bursa'nın iskelesi konumundaki Mudanya Kazası'nda, 1640-1670 yılları arasında gerçekleşen göçlerle bir nüfus patlaması yaşanmış, kaza çevresinde kurulan yeni köylerle şehir daha da büyümüştü.¹⁸⁵ Bir taraftan aynı dönemde ipekçilik sanatı, Bursa ve çevresindeki yakın kasaba ve köylerin de ötesinde daha geniş bir sahaya yayılarak, Bilecik, İzmit, Bandırma arasındaki tüm bölgelerde mühim bir zanaat olarak icra edilmeye başlanmıştı.¹⁸⁶

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-Safevi savaşları nedeniyle İpek tedarikinde yaşanan sıkıntıların yanı sıra bu dönemdeki tağşişlerle akçede görülen değer kaybı, pek çok üründe olduğu gibi ipek fiyatlarının da ciddi oranda artmasına neden olmuştu. Ancak 1640'lara kadar yükselme eğiliminde olan ipek fiyatları bu dönemden itibaren düşmeye başlamıştır. Örneğin Bursa'da şehri ipeğin lidresi 1635'lerde 400 akçe civarındayken 1653'te 258 akçeye kadar düşmüştür. Bir lidre boyanmış ipeğin ise 1603'te fiyatı 371 akçe iken 1653'te 150 akçe civarındadır. Aynı şekilde "harîr-i Gilanî" denilen Acem ipeğinin de fiyat hareketleri diğerleriyle benzerlik göstermektedir. 1639'da Acem

¹⁸³ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde, Bursa'da İpekçilik* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, 1960), 361-363.

¹⁸⁴ Gerber, *Economy And Society In An Ottoman City*, 81-83.

¹⁸⁵ Gerber, *Economy And Society In An Ottoman City*, 16-17.

¹⁸⁶ İnalçık, "İpek", 196.

ipeğinin lidresi 245 akçe iken 1648’de 130 akçeye 1650’de 95 akçeye kadar düşmüştür. Fiyatlarda bu denli bir iyileşmenin yaşanmasında kuşkusuz yerli üretimin yaygınlaşmasının ve Safevilerle 1639’da sağlanan kalıcı sulhun büyük tesiri vardı.¹⁸⁷ XVII. yüzyılda Bursa’yı ziyaret eden seyyahlar ise şehrin bu asırdaki durumu hakkında dikkate değer bilgiler vermektedir. 1630’da Bursa’ya gelen Fransız seyyah Vincent Stochove şehrin çarşı ve kervansaraylarından övgüyle bahsederken, ipek ticaretinin canlılığından ve İran’la olan ticaretin hala devam ettiğinden bahseder.¹⁸⁸ Fransız seyyah Thevenot ise seyahatnamesinde, 1656 yılında İstanbul’dan Mudanya’ya, kiraladığı bir kayıkla yaptığı meşakkatli yolculuğu anlatır. Seyyah Mudanya’da karaya çıktıktan sonra Bursa’ya geçmiş ve İzmir’e gitmeden önce şehirde birkaç gün kalmıştır. Şehrin ticari yaşantısına dair aktardığı notlarında, Bursa’nın her türden ürün için önemli bir durak olma özelliğini hala devam ettirdiğini, farklı farklı yerlerden gelen kervanlar için bu şehrin harikulade binalara ve her zaman kalabalık olan han ve kervansaraylara sahip olan bir geçit noktası olduğunu belirtir. Ayrıca her Perşembe Bursa’dan İzmir’e tüccar kervanlarının hareket ettiğini söyler. Kendisi de 7 Eylül Perşembe günü bir kervana katılarak İzmir’e doğru yola çıkmıştır.¹⁸⁹ Bursa’nın iktisadi hayatı üzerine önemli tasvirlerde bulunan seyyahlardan biri de Evliya Çelebi’dir. Bursa şehri, seyyahın eserinde bahsettiği gezip gördüğü yerler içerisinde, İstanbul’dan sonraki ikinci durağı olmuştur. İstanbul’dan bu kente seyahat eden devrin çoğu yolcusu gibi evliya Çelebi de Bursa’ya ulaşmak için 1640 senesinde, önce İstanbul’dan Mudanya’ya bir deniz yolculuğu yapmış, ardından kara yoluyla Bursa’ya ulaşmıştır. Seyyah eserinde, şehre yaklaştıkça Filadar sahrasından geçerken bağ ve bahçelerden, dutluk arazilerden geçtiğini aktarır ve şehre ulaştığında şehri “ipek merkezi” olarak nitelendirir. Bu konuda “Bursa’nın mahsûl-ı azîmi ipektir, bu diyarda olan ipek Acem diyarının Lahican’ında ve Şirvan’ında olamaz”

¹⁸⁷ Murat Çizakça, “Bursa İpek Sanayiinin Maliyet Yapısı Üzerine Düşünceler”, *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Odtü Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı* (Ankara: 1978), 103-106; Çizakça XVI. asrın son çeyreğinde ise Bursa’daki ipek fiyatlarında ciddi bir artışın olduğuna dikkat çeker. Dönemin vesikalarından öğrendiğimize göre Bursa pazarında adına sıkça rastlanılan harîr-i ham, harîr-i şehri, harîr-i Gilanî, Harîr-i heft renk ve boyanmış ipek gibi ürünlerin fiyatları, XVI. yüzyılın ortalarından aynı yüzyılın sonuna kadar ciddi oranda artış göstermiştir. Ancak en büyük artış 1570-1604 yılları arasında meydana gelmişti. Çizakça Bursa’daki ipek fiyatlarındaki değişiklikleri verdiği makalesinde bir lidre ipeğin bileşik fiyat endeksini 1570 yılında 41.89 akçe, 1603 yılında ise 351.05 akçe olarak verir. a. mlf. “Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650” *The Journal of Economic History* 40/3 (Cambridge University Press, 1980), 533-536.

¹⁸⁸ Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923)* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004), 67.

¹⁸⁹ Jean Thevenot, *Thevenot Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berkay (İstanbul: Kitap yayınevi, 2014), 113-116.

der.¹⁹⁰ Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde aktardıkları genellikle abartılı bulunsada, Bursa hakkındaki söyledikleri, 1640'lara kadar Bursa ipekli sanayiinin doğudan ithal edilen ham ipeğe bağımlılığının büyük oranda azaldığı, bu devirde bölgenin yerli ipek imalatının büyük bir gelişme gösterdiği görüşünün doğruluğu konusunda kuşkuyla yer bırakmaz.¹⁹¹ 1675 yılında Bursa'yı ziyaret eden Jacop Spon ise şehri Doğu Batı arasında gidip gelen kervanların önemli bir durağı ve ipekçiliğin merkezi olarak tanımlar. Spon'un yol arkadaşı George Wheler de Türk, Ermeni, Yahudi ve Rumlardan oluşan kalabalık bir şehir olarak tanımladığı Bursa'nın ticari mekânlarının zenginliğinden bahseder. İzmir ve Halep'ten gelen kervanların tamamı, İran'dan İstanbul'a giden kervanların büyük kısmının Bursa'dan geçtiğini söyler. Burada çeşitli milletlerden tüccarların türlü türlü mallar alıp sattığını, hatta İngiliz kumaşlarının dahi Bursa pazarında bulunabildiğini söyler. Ayrıca ipek böceği yetiştirebilmek için ovaların dut ağaçlarıyla dolu olduğunu belirtir. Seyyah bu dönemde İran'dan ipek ithal edilip edilmediğine dair ise bir şey söylememiştir.¹⁹² Spon ve Wheler ile beraber seyahat eden bir başka seyyah ise John Covell'dir. O da düzenli bir şekilde dikilmiş dut ağaçlarının bolluğundan ve ipekböcekçiliğinden bahsettikten sonra, şehirdeki gayrimüslim cemaatlerin bu işlerle aktif olarak uğraştığını ifade etmektedir. XVII. yüzyılın sonlarında Bursa'ya gelen Le Bruyn, Thomas Smith, Edmund Chishull gibi seyyahların aktardıkları da bahsettiğimiz seyyahların anlattıklarıyla paralellik göstermektedir. 1684'de şehri ziyaret eden İtalyan seyyah Giovanni Francesco Gemelli Careri ise bu dönemde yerli ipek üretiminde artış olsa da, bir taraftan hala doğudan ipek ithal edilmeye devam edildiğini ve bu ham ipeğin burada işlendiğini belirtmektedir.¹⁹³ 1701 yılında şehre gelen seyyah Aubry de La Motraye da Bursa'nın bedesten ve kervansaraylarının İstanbul'dakilerden hiç de aşağı kalır bir yanı olmadığı, bu dönemde uzak yerlerden gelen ipek yerine yerli ipeğe daha büyük itibar gösterildiğini belirtir.¹⁹⁴ Motraye'nin söylediklerini desteklercesine onunla aynı tarihte Bursa'ya gelen Fransız seyyah Tournefort Bursa ipeğinin Türkiye'de üretilen en makbul ipek olduğunu, İran ipeğinin de Bursa çarşılarında bulunduğunu ancak yerli

¹⁹⁰ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmet Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini 2*, haz. Robert Dankoff vd. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998), 9-22.

¹⁹¹ Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa*, 69.

¹⁹² Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa*, 70-71.

¹⁹³ Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa*, 71-72.

¹⁹⁴ La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, 241; Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa*, 73.

ipek kadar pahalı ve tercih edilir olmadığını belirtmektedir. Ayrıca Bursa ipeğinin bir buçuk okkasının on dört on beş kuruş ettiğini ve en iyi ipek ustalarının Bursa’da bulunduğunu belirtmektedir.¹⁹⁵ Osmanlı arşiv kayıtları da XVIII. yüzyılın ilk yarısında, şehri tabir olunan yerli ipeğin şehirde makbul sayılan ipek türü olduğunu ve Bursa’daki mîzân-ı harîr mukataasının en büyük gelir kalemi haline geldiği göstermektedir.¹⁹⁶

Netice olarak seyyahların verdiği bu bilgiler, XVII. yüzyılda Bursa şehrinin İran ipeğine bağımlı olmaktan kurtularak kendi ürettiği ipek ile kendi sınıai ihtiyacını karşılamaya başladığını, hatta yüzyılın sonuna doğru yerli ipeğin daha popüler hale geldiğini göstermektedir. Bir taraftan da şehir asrın başındaki bunalım döneminin etkilerini üzerinden atarak uluslararası ticaret yolları üzerinde önemli bir durak olma özelliğini korumuş, çok sayıda yerli ve yabancı tüccar bu asırda da Bursa’yı önemli bir ticaret merkezi olarak görmeye devam etmiştir.

2.2.2. Manisa

Manisa’da halkın temel tüketim maddesi olan buğdaydan sonraki en önemli zirai üretim pamuk (penbe) idi. Manisa’daki pamuk üretimi öncelikle şehirdeki iplik ve pamuklu bez imalatı yapan kesimin ihtiyacını karşılamaktaydı. Üretilen pamuk ham olarak pazara getirildiği gibi, evlerdeki ufak tezgâhlarda ip haline getirilmek süratiyle de Manisa pazarına getirilmekte ve önceliği olan esnafın ihtiyacı için sarf edilmekteydi. Arta kalan kısım ise tüccarlara satılarak ihraç edilebilmekteydi.¹⁹⁷ Bu yönüyle pamuk sınıai ve ticari ihtiyaçları karşılamaya yönelik üretilen zirai bir üründü. Bu da XVII. yüzyılda Manisa’daki tarımsal faaliyetlerin ticarileştiği manasına gelmektedir.¹⁹⁸

Manisa’da pamuk ipliğini işleyen ve kumaş haline getiren zanaatkâr kesimi ise cullâh taifesiydi.¹⁹⁹ Bu zanaat Osmanlı şehir ve kasabalarında yaygın bir zanaattır. Özellikle Manisa gibi pamuğun bol miktarda yetiştiği tarım arazilerine yakın kentlerde veya ticaret yolları üzerindeki kentlerde yapılmaktaydı. Diğer esnaf gruplarındaki gibi çarşıda toplu halde faaliyet gösteren Manisa cullâhları bir lonca olarak teşkilatlanmışlardı. Esnaf

¹⁹⁵ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 234.

¹⁹⁶ Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 261.

¹⁹⁷ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 78.

¹⁹⁸ Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, 151.

¹⁹⁹ Dokuyan anlamına gelen kelime Farsça kökenlidir, cûlâh olarak da anılır. Türkçedeki genel kullanım ise çulha veya çulfa şeklindedir.

grubunun başında ehl-i hibre, kethüda, yiğitbaşı gibi liderleri bulurdu. Esnaf genelde dışarıdan hazır pamuk ipliği alarak ürünlerini işlerdi.²⁰⁰ Mahkeme kayıtlarından anlaşıldığına göre Manisa’da pamuk ipliğinin satıldığı iplik pazarı adıyla bir pazar bulunmaktaydı. Çarşamba ve Perşembe günleri kurulan pazara çevreden getirilen iplikler satılır, hem esnaf hem de tüccar kesimi pazara büyük ilgi gösterirdi. Kırsal kesimden getirilen iplikler genellikle Yuntdağı köylerinden getirilirdi.²⁰¹ Cullâh esnafı bazen de iplik satın almak yerine bizzat kendileri pamuğu iplik haline getirerek kumaş işlerlerdi. Dokunan bez ve kumaşlar türüne göre farklı adlarla anılırlardı. İnce astarlık bez dokumaya bogasi, pamuklu ipekli karışımı dokumaya beledî denirdi. Bu ürünleri işleyenler de “bogasici” ve “beledici” adlarıyla anılırdı.²⁰² Manisa şeriyye sicillerinden anlaşıldığı kadarıyla XVII. yüzyılda özellikle bogasi Manisa’nın en önemli zanaat ve ticaret metalarından biriydi. Dava kayıtlarında esnaf içindeki bogasi üretimiyle ilgili ihtilâf davalarına, boyacılarla bogasi üreten esnaf arasındaki anlaşmazlıklara, tüccarlar ve esnaf arasındaki bogasi alışverişi veya tüccara ait malın çalınması gibi çeşitli dava kayıtlarına rastlanır.²⁰³ Bogasi ve beledî dışında genel manasıyla cullâhlar kaba bez, astarlık, alaca (pamuk ipek karışımı kumaş), tülbent, peştamal Makrama (havlu veya örtülük kumaş), gömleklik bez, hamam gömleği gibi çeşitli türde dokumalar imal etmekteydiler. Bahsettiğimiz pamuklu ürünlerin her biri muayyen bir ölçüde olmak zorundaydı. İşlenen kumaşlar ise bir sonraki aşama için boyacı esnafına tevzi’ edilirdi. Boyandıktan sonra da bezzâz esnafı tarafından alınan kumaşlar damgalanmak ve damga resmi alınmak suretiyle bedesten ve dükkânlarda satılırdı.²⁰⁴

Manisa’da üretilen bez ve bogasilerin önemli alıcıları arasında sadece yerli tüccarlar değil yabancı tüccarlar da bulunmaktaydı. Sicil kayıtlarında Acem Ermeni tüccarların ticaretini yaptıkları metalar arasında bol miktarda bogasi olması dikkat çekicidir. Dolayısıyla Acem Ermeni tüccarlar Manisa’ya dışarıdan bez getirdikleri gibi Manisa’da üretilen bogasiye de rağbet göstermekteydiler. Hatta bez satmak için dükkân tuttukları da oluyordu. Ancak

²⁰⁰ Feridun M. Emecen, “Cullâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/83.

²⁰¹ Mikail Acıpınar-Özer Küpeli, “Osmanlı Dönemi Manisa Boyacı Esnafı”, *Geçmişten Günümüze Manisa, Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi* 1, ed. Muzaffer Tepekaya-Zafer Atar (Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, 2018), 550.

²⁰² Emecen, “Cullâh”, 84.

²⁰³ M. Çağatay Uluçay, *Sancaktan Saraya, Seçme Yazılar*, haz. M. Sabri Koz-Haşim Şahin (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 445.

²⁰⁴ Emecen, “Cullâh”, 84.

genel eğilimleri hanlarda, hamam köşelerinde, mahalle aralarında veya pazar yerlerinde satış yapmaktı.²⁰⁵

Manisa’da XVII. yüzyılda önde gelen zanaat dallarından biri de sabbâğ da denilen boyacı esnafıydı. Boyacılar Manisa’daki tekstil sanayiinin bir yan dalı olarak faaliyet göstermekteydiler. İplik, kumaş ve debbâğ esnafının işlediği deriler boyacı esnafı arasında taksim edilerek boyanırdı. Manisa’daki boyacılar çarşısı (sabbâğlar sûku) büyük çarşıda yer almaktaydı. Manisa boyacıları büyük çarşıda 14 ve Karaköy’deki çarşıda 8 dükkânda faaliyet göstermekteydi. Kırmızı ve elvan boyacıları Karaköy’de diğer elvan boyacıları ise boyacılar çarşısında toplanmıştı. XVII. yüzyılın başında boyacı dükkânlarını tümüyle Müslümanlar işletirken yüzyılın ortalarından itibaren şehrin gayrimüslimleri de bu zanaatta ağırlıklarını hissettirmeye başladılar.

Manisa’da boyacılarının boyadığı ürünler hassaten pamuklu kumaşlardı. Bunlar: bogasi, alaca, astar, donluk, parça bez, dülbent bezi, çine dülbendi, alaca kuşak, kirpas, makrama ve gömleklik bezdir.²⁰⁶ Boya sanayiinde kullanılan kökboya bitkisi ise Manisa civarında hatırı sayılır oranda yetiştirilebilen bir üründü.²⁰⁷ XVI. yüzyıla özellikle Yengi Nahiyesi’nde padişaha ait dört hassa köyünde kök boya bitkisinin yetiştirilmesine ağırlık verilmişti. Bitki yabani olarak yetiştiği gibi bağ ve bahçelerde özel olarak da yetiştirilmekteydi.²⁰⁸ Manisa’da boyacılık zanaatıyla uğraşanlar arasında Müslüman ahalinin yanı sıra Aşağı Ermeniler mahallesinin Ermenileri de bulunmaktaydı.²⁰⁹ Boyacı esnafı içinde ve boyacı esnafıyla pamuklu kumaş işleyen esnaf arasında zaman zaman mahkeme kayıtlarına yansıyan şikayetler söz konusu oluyordu. Esnaf nizâmına aykırı hareket edip kalb boya ile boyayan ve ham-dest işçi çalıştıran kimseler kumaş imal eden esnaf tarafından veya boyacı esnafının diğer üyelerince şikayet ediliyorlardı.²¹⁰

Dericilik (Debbâğlık) ise Manisa’da dönemin önemli zanaat dallarından biriydi. Serabad deresinin sonunda ve Çaybaşı (Akbaldir) deresinde tabakhaneler bulunmaktaydı. Yazın

²⁰⁵ *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1049-1050)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 81, 162/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1058-1065)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 94, 164/hüküm numarası yok; M. Çağatay Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa’da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı* (Manisa: Çhp Manisa Halkevi Yayınları, 1942), 66.

²⁰⁶ Acıpınar-Küpeli, “Manisa Boyacı Esnafı”, 543-549.

²⁰⁷ Uluçay, *Sancaktan Saraya*, 445.

²⁰⁸ Yuzo Nagata, *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire* (İzmir: Akademi kitabevi, 1995), 20.

²⁰⁹ *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1068-1069)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 114, 161/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1068-1069)*, No. 114, 144/hüküm numarası yok.

²¹⁰ Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa*, 81.

dere sularının kuruduğu zamanlarda esnaf şehrin çeşmelerinden su tedarik etme yoluna gitmekteydi. Derinin işlenmesinde kullanılan mazı ve şap ise Manisa civarında bulunabilen maddelerdi. Manisa debbâğlarının işledikleri deriler ayakkabıcı, mestçi, sarrâc gibi esnaflarca alınıp işlenirdi. Derilerin kılları ise mûytâblar tarafından heybe, çul, torba gibi eşyalara dönüştürülüyordu. Bir hükümde Serabad debbağlarının gön, kösele, sade meşin; Akbaldır debbağlarının sahtiyan, alaca boyalı meşin işleyecekleri belirtilmiştir. Bu nizâma aykırı hareket edenlerin İstanbul’a bildirilmesi tembih edilmişti. Bunun dışında deri işçiliği Manisa’nın kazalarında da yaygındı. Akhisar, Kayacık, Alaşehir’de bu zanaat gelişmişti. Evliya Çelebi Kayacık kırmızı sahtiyanının Mısır ve Edirne’ninkinden daha makbul olduğunu söyler. Manisa’da üretilen sahtiyan XVII. yüzyılda İstanbul piyasasında talep gören ürünlerden biriydi. İstanbul’a giden derinin önemli bir kısmı mîrî için ayrılmaktaydı. Bunun dışında Girit ve başka yerlere de kösele ve sahtiyan ihraç edilmekteydi.²¹¹

Manisa’da dikkat çeken zanaatlardan bir diğeri de çuka üretimi idi. Bu ürünün büyük bölümü bilindiği gibi Avrupalı tüccarlarca Avrupa’dan getirilmekte ve Osmanlı topraklarında çok revaç görmekteydi. Ancak Manisa’da az da olsa Yahudi ve Müslümanlarca çuka üretilmekteydi. Bu üretimde çuka üretimiyle meşhur Selanik’ten göç eden Yahudilerin payı büyüktür.²¹² XVI. yüzyılın ikinci yarısında Selanik çuka endüstrisinin yaşadığı kriz ve devletin vergiler konusundaki baskısı buradaki Yahudileri göç etmeye sevk etmişti. Bir kısmı İstanbul’a göç ederken İzmir, Manisa gibi Batı Anadolu kentlerine de göç edenler de oldu. Yahudilerin Manisa’ya geliş sebepleri ise buranın mûmbit arazilere sahip olması ve bölgenin hammaddeye ulaşmada sağladığı kolaylıktı.²¹³

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi XVII. yüzyılda Manisa’nın önde gelen zanaat dalları tekstil ve dericilik sektörleriydi. Bunun dışında şehirde bol miktarda neccâr ve bennâların bulunuyor olması, bu dönemde imar faaliyetlerinin yoğun olduğuna ve şehrin büyüdüğüne işaret eder.²¹⁴

²¹¹ Önder Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa’nın Sosyal ve İktisadi Durumu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 200-201; Emine Erdoğan Özünlü, “XVI. Yüzyıl Osmanlı Kentlerinin Ekonomik Nitelikleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi”, *Kastamonu Eğitim Dergisi* 18/1 (2010), 260-261.

²¹² Emecen, *Manisa Kazası*, 79.

²¹³ Feridun M. Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri* (İstanbul: Eren Yayınevi, 1997), 37.

²¹⁴ Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa*, 106; Emecen, *Manisa Kazası*, 81.

2.2.3. Turgutlu

Turgutlu XVI. yüzyılda köy statüsünde bir yerleşim iken bölgenin gelişen sanayi ve ticaretine paralel olarak, asıl gelişimini XVII. yüzyılda gerçekleştirmiş dikkat çekici yerleşim yerlerinden biridir. Bir has ünitesi olan Turgutlu ve çevresindeki köylerin ahalisi genellikle ziraat ile uğraşmaktaydı. Pamuk, buğday ve arpa en çok yetiştirilen mahsullerdi. Özellikle XVII. asırda bölgede ekim alanı genişleyen pamuk, pamuktan üretilen iplik ve pamuklu kumaşlar hem iç pazarda hem dış pazarda revaç görmekteydi.²¹⁵ Turgutlu'nun gelişiminde 1610 yılında burada bir pazarın kurulması dönüm noktası teşkil etti. Bunun yanında Turgutlu'nun İzmir'e yakınlığı ve Halep veya İran'dan gelip İzmir'e ulaşan çok işlek bir ticaret yolu üzerinde olması yerleşim yerinin gelişimine büyük katkısı olmuştu. Bu sayede Turgutlu pazarı uzak memleketlerden gelen tüccarların mallarının alınıp satıldığı bir uluslararası bir pazar haline gelmişti. İran ve Hindistan gibi doğu mallarını ve İzmir'den getirilen batı mallarını burada bulmak mümkündü.²¹⁶ İran'dan gelip Turgutlu'ya uğrayan kervanların çoğu İzmir'e İran ipeği veya pahalı dokumalar taşıyan kervanlardı ve bu kervanlar ağırlıklı olarak Ermeni tüccarlardan oluşuyordu.

Turgutlu XVII. yüzyılda hızlı bir büyüme sürecine girse de, 1633 tarihli bir mahkeme kaydında, halkının çoğu çiftçi (ortakçı) olan bir köy statüsündeydi. Ancak yüzyılın ortalarına gelindiğinde Turgutlu'nun artık 5.000-6.000 civarında nüfusa sahip bir kasaba olduğu ve bu adla anılmaya başladığını görmekteyiz.²¹⁷ Kasabada bu dönemde görülen nüfus artışında doğal nüfus artışının yanı sıra kasabanın gelişen ekonomik potansiyeliyle birlikte buraya gerçekleşen göçlerin de katkısı büyüktü. Kayıtlarda mahalle sakinlerinin isimlerinin önünde nereli olduklarına dair bulunan bilgiler göçlerin nerelerden gerçekleştiği hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Örneğin Midillili, Alaşehirli, Aydınli, Urlalı gibi ifadeler göçlerin çoğunun çevre kazalardan olduğunu göstermektedir. Turgutlu'nun bu denli göç alan bir yer olmasında kuşkusuz mümbit arazilere sahip olması, padişah hassı olması, İzmir'e ulaşan uluslararası ticaret yolu üzerinde bulunması ve büyük bir pazarının olmasının etkisi vardı. Bunun dışında çevre bölgelerden eşkıya

²¹⁵ Feridun M. Emecen, *Tarih İçinde Manisa* (Manisa: Manisa Belediyesi Kültür Yayınları, 2006), 226.

²¹⁶ Ertan Gökmen, "Hurûfât Kayıtlarına Göre Turgutlu Kasabasındaki Dini-Sosyal Yapılar İle Görevlileri (1690-1835)", *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 14/3 (2016), 359.

²¹⁷ Mehmet Günay, "Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Turgutlu Kasabası", *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2 (Manisa: 2011), 715; Şenol Çelik, "1659-1660 (H. 1070-1071) Tarihli Avarız Defterine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Turgutlu Kazası", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 16 (İstanbul: 2007), 45-46.

baskısı ve veba salgını nedeniyle de buraya göç edenler olmuştur.²¹⁸ Kasabanın bu asırdaki gelişimini Evliya Çelebi'nin ifadeleri de doğrulamaktadır. 1671'de Turgutlu'ya gelen seyyah burayı düz bir ovanın ortasına kurulmuş Gediz Nehri'ne yakın şehir-i cedîd olarak tanımlar ve şehrin gelişimini valide hassı olmasına bağlar. Öte yandan şehirde imar ve inşa faaliyetlerinin olduğuna, yeni yapılan dini ve sosyal yapılarla şehrin büyüdüğüne dikkat çeker.²¹⁹ Öte yandan Turgutlu'nun Manisa'ya yakın bir konumda oluşunun, kasabayı ikinci plana itmiş olabileceği ve şehrin ticari, bürokratik gelişiminde engelleyici bir rol oynamış olabileceği de ileri sürülen görüşlerden biridir.²²⁰ Bu asırda ticari ve sosyal hayata en çok zarar veren ise sıkça karşılaşılan eşkıyalık ve hırsızlık olaylarıdır. Kasabanın işlek bir ticaret yolu üzerinde bulunması haydutları adeta bu bölgeye çeken bir unsur olmuştur. Bunun yanında yerel idarecilerin zorbalıkları ve keyfi uygulamaları da sık sık yöre halkının ve buraya dışarıdan gelenlerin şikayetine konu olmaktaydı.²²¹

Turgutlu İran veya Halep'ten gelip Bursa'ya uğramadan doğrudan İzmir'e gelen Acem Ermeni tüccarlar için bazen sadece gelip geçtikleri ama çoğu zaman hanlarında bir süre konakladıkları ve pazarına uğrayıp alışveriş yaptıkları önemli bir duraktır. Örneğin Tavernier, İzmir'den İsfahan'a giderken Turgutlu'da mola veren içerisinde Ermenilerin de bulunduğu bir kervanla yaptığı yolculuk hakkında bilgi verir. Seyyah İzmir'den ayrılan kervanların İzmir'in çıkışındaki Pınarbaşı köyünde toplandığını, buradan hareketle bir günlük mesafedeki, bir ovanın ortasında küçük bir kent olarak tanımladığı Turgutlu'ya vardığını söyler. Seyyah, içinde bulunduğu kervan Turgutlu'ya geldiğinde, bu sırada İran'dan gelen bir kervanın kente ulaştığını, burada bir deve değiştirme işlemi olduğu için

²¹⁸ Çelik, "Turgutlu Kazası", 51-52; Kaynaklar genelde XVII. yüzyılda şehirde bir Ermeni nüfusun varlığından söz etmez. Ancak 1647 tarihli bir sicil kaydı bu dönemde Turgutlu'da Ermeni yaşadığına işaret etmektedir. Bu kayıta kasaba-i Turgutlu'dan olduğu belirtilen Zafer isimli Ermeni'nin şehir subaşı Hamza Beşe'nin odasında şarap içerken yakalandığından söz edilir. *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1056-1057)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 93, 78/hüküm numarası yok; Ayrıca bir mühimme kaydında İzmir'de sakin Haçator isimli Ermeni papazın çıkardığı fesad nedeniyle asıl memleketi olan Turgutlu'ya sürgün edileceği yazılıdır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 121, Gömlek No. 1389; 1699'da Turgutlu'yu ziyaret eden İngiliz din adamı Edmund Chishull ise şehri bir Türk şehri olarak tanımlamaktadır. Ama burada bir Ermeni papazıyla tanışması ve bir Ermeni mezarlığından bahsetmesi şehirde yerli Ermeni nüfusun bulunabileceğini düşündürmektedir. Edmund Chishull, *Türkiye Gezisi ve İngiltere'ye Dönüş*, çev. Bahattin Orhan (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993), 34-35.

²¹⁹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini* 9, haz. Yücel Dağlı vd. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 36.

²²⁰ Emecen, *Tarih İçinde Manisa*, 226.

²²¹ Günay, "XVII. Yüzyılda Turgutlu", 717.

de burada bir gün kaldıklarını söylemektedir.²²² Turgutlu, şehre dışarıdan gelip hanlarda kalmayı tercih eden tüccarlar için, kasabada çok sayıda han bulunduğundan bu yönüyle avantajlı bir konumdadır. Buraya gelen Ermeni tüccarlar ise şer‘iyye sicillerindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre daha ziyade Mehmet Çavuş Hanı’nda veya Çorbacı Hanı’nda kalmayı tercih etmekteydiler.²²³

Turgutlu’nun iktisadi açıdan büyümesi İzmir’in önemli bir liman kenti olarak yükseldiği ve Acem Ermeni tüccarların İzmir’e olan ilgisinin arttığı dönemde gerçekleşmişti. Dolayısıyla İzmir çevresindeki Turgutlu gibi bazı yerleşim yerleri Acem tüccarlarının faaliyet alanı haline gelmişti. Bu açıdan Manisa şer‘iyye sicillerindeki dava kayıtlarında Turgutlu civarında seyahat eden, Turgutlu’daki hanlarda kalan veya Turgutlu pazarına mal getiren Acem Ermeni tüccarlarla ilgili bu döneme ait dava kayıtlarına rastlamaktayız. Bu kayıtlar daha ziyade Acem Ermeni tüccarların ticaret yaptıkları Turgutlu sakinleriyle olan alacak verecek davaları, bir handa bir Acem tüccarının ölmesi durumunda yakınlarının ölen tüccarın mallarına el koyan beytülmal emininden şikayetçi olduğuna dair davalar veya tüccarların başlarına gelen eşkıyalık ve hırsızlık olaylarında şikayetçi olmaları üzerine tutulan dava kayıtlarıdır.²²⁴

Örneğin 1640 senesinde Turgutlu sakinlerinden olan bazı hırsızlar ticaret amacıyla Turgutlu pazarına gelen Acem tüccarlarından Allahverdi isimli Ermeni’nin bazı mallarını çalmışlardı. Allahverdi olaydan sonra Manisa mahkemesinde verdiği ifadede, Turgutlu pazarına geldiğini ve ertesi gün tan vakti (tulû-ı fecrde) kalkıp yükleri develere yükletip yola koyulduktan sonra kasabanın mezarlığına vardığı sırada ardından gelen Bulanık demekle meşhur Recep, Çingene Arslan ve bazı arkadaşlarının devenin yüklerinden bir dengini kesip çaldıklarını söylemişti. Dengin içinde bulunan eşyaları ise şunlardı: her biri bir riyal kuruş kıymetli 30 adet çet tabir olunan yemeni yorgan yüzü, her biri ikişer buçuk riyal kuruş kıymetli otuz adet sofr peşkiri, her biri ikişer kuruş kıymetli lekpûrî? altı adet dülbend, her biri ikişer riyal kuruş kıymetli lekpûrî 4 adet beyaz bogasi, her biri üçer kuruş kıymetli celâlşahi çotar, her biri üçer riyal kuruş kıymetli kablıhani? altı adet dülbend ve harîri, beşer riyal kuruş kıymetli iki donluk alaca darayî, her biri beşer riyal kuruş kıymetli dört adet behrampuri dülbend, her biri ikişer riyal kuruş kıymetli otuz adet serhindi alaca

²²² Tevarnier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 123.

²²³ *Manisa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1077)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 128, 98/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1075-1076)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 124, 85/hüküm numarası yok.

²²⁴ *Manisa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1075-1076)*, 124, 85/hüküm numarası yok.

dülbend, her biri üçer riyal kuruş kıymetli 4 adet celâlşahi dülbend, her biri üçer buçuk riyal kuruş kıymetli kayyumhane iki adet dülbend, her biri beşer riyal kuruş kıymetli beş adet hassa dülbend, her biri ikişer riyal kuruş kıymetli yedi adet kirmânî deve tüyü şal, her bir donluğu on altışar riyal kuruş kıymetli beş donluk kırmızı atlas, her bir donluğu on altışar riyal kuruş kıymetli üç donluk yeşil atlas, her bir donluğu on altışar riyal kuruş kıymetli iki donluk al atlas, her biri dörder riyal kuruş kıymetli beş adet keşan makraması ve bazı esvâb. Allahverdi çalınan mallarını zikrettikten sonra Recep ve Arslan'ın sorgulanmasını mahkemeden talep etmişti. Mahkemeye getirilen şüpheliler Ermeni'nin suçlamalarını kabul ederek yine Turgutlu'dan olan adını verdikleri kimselerle birlikte yaptıkları hırsızlığı itiraf etmişlerdi. Ancak dengi çaldıktan sonra Turgutlu'da Şenlik Bey'in evine getirdiklerini, Şenlik Bey'in de malları İstanbul'a getirdiğini, dengin içinde ne olduğunu bilmediklerini söylemişlerdi.²²⁵ Recep ve Arslan'ın nasıl bir cezaya çarptırıldığı ise dava kaydında belirtilmemiştir. Muhtemelen hapis cezasıyla cezalandırılmışlardır. Hırsızlık olayından bir buçuk ay sonraya ait bir başka mahkeme kaydından ise hırsızlar ile Allahverdi arasında sulh olduğunu görmekteyiz. Tarafların razı olduğu şekilde 400 kuruş olarak belirlenen sulh bedelinin 200 kuruşunu Arslan, 200 kuruşunu da Recep Allahverdi'ye ödemişti. Böylelikle hırsızlar Ermeni'nin “nizâ'ım kalmamıştır” beyanıyla davadan azat olmuşlardı.²²⁶ Bu hırsızlık olayıyla ilgili 1642 tarihli bir başka dava kaydı ise Allahverdi'nin malları çalındıktan sonra Pazar Mahallesi ahalisinden bazı kimselerin hırsızlık şüphesiyle tutuklandığını göstermektedir. İlgili dava kaydında bazı mahalle ahalisi mahkemeye giderek yine aynı mahalleden olan Elhâc Ahmet hakkında açıklamada bulunmuştur. Mahalleli, Acem tüccarından Allahverdi'nin bir buçuk sene önce malının çalındığını, malları çalanın yakalandığını ifade ettikten sonra Elhâc Ahmet'in kendilerini, “benim 360 kuruşum gitti” diyerek rencide ettiğini söyleyerek şikayetçi olmuşlardı. Elhâc Ahmet ise Ermeni'nin malları çalındıktan sonra mahalle ahalisinden bazı kimselerin tutuklandığı, onların hapisten kurtulması için 360 kuruş ödeme yaptığını söylemiş ve bu parayı ilgili mahalleliden talep ettiğini belirtmişti.²²⁷

²²⁵ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1049-1050)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 81, 162/hüküm numarası yok.

²²⁶ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1049-1050)*, No. 81, 174/hüküm numarası yok.

²²⁷ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1051-1053)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 82, 159/hüküm numarası yok.

1651 senesinde ise yine Acem tüccarlarından olan Siyami? isimli tüccar Kula'dan Bursa'ya giderken Kavakdere denilen bir mevzide birkaç nefer eşkıyanın saldırısına uğramış, 1400 kuruşluk mal ve erzakı yağmalanmıştı. Ermeni tüccar daha sonra, yağmalanan mallarının içinde bulunan beyaz astarlı kırmızı sancaklı benevş renk merdane entari kaftanını Turgutlu sakinlerinden Muhammed'in elinde bulunduğunu iddia ederek mahkemeye gitmiş ve Muhammed'den davacı olmuştu. Muhammet ise bu kaftanı Alaşehir sakinlerinden Ramazan'dan 220 akçeye satın aldığını söylemiş, hatta hırsızlık yapmadığına dair yemin etmişti. Ermeni tüccarın ise elinde iddiasını haklı çıkaracak bir delil bulunmadığından davanın düşürülmesine hükmedilmişti.²²⁸

Bunun yanında Acem Ermeni tüccarların Turgutlu ahalisinden kimselerle borç para veya meta alışverişi yapmak gibi ticari münasebetleri de söz konusu olabiliyordu. Bu tür alışverişlerde zaman zaman anlaşmazlıklar vuku bulduğundan tabiatıyla mağdur olan taraf mahkemeye giderek karşı taraftan davacı olabilmekteydi. Örneğin Acem tüccarlardan Sani? İsimli Ermeni tüccarın Turgutlu ahalisinden olan Mustafa isimli kıptiden cihet-i karzdan 220 riyal kuruş, iki gömlek bahasından 5 kuruş, iki mutallâ (yaldızlı) dülbend bahasından da 10 kuruş, toplamda 235 kuruş alacağı bulunmaktaydı. Ayrıca İlyas, Hasan ve Muslu isimli kıptiler bu borca kefil olmuşlardı. Ermeni tüccar alacağını Mustafa'dan talep ettiğinde ise Mustafa bu borcu ödemekten imtina etmişti. Ermeni de alacağını tahsil edebilmek için Manisa mahkemesine giderek Mustafa'dan davacı olmuştu. Ermeni tüccarın, haklılığını ispat etmek için mahkemeye getirdiği, yapılan alışverişe şahit olan Ali Efendi ve Şaban isimli kimseler verdikleri ifadede Mustafa'nın Ermeni'ye borcu olduğunu ve ismi zikredilen kişilerin bu borca kefil olduğunu doğrulamışlardı. Böylelikle Ermeni tüccarın davasındaki haklılığı ispat edilmiş, borçlu olan tarafın borcunu eda etmesi gerektiğine hükmedilmişti.²²⁹

2.3. Batı Anadolu Kentlerinde Ermeni Varlığı

Bilindiği gibi XVII. yüzyıl Anadolu'daki celâlî isyanları ve Osmanlı-Safevi savaşlarının etkisiyle büyük demografik değişimlerin olduğu, insanların doğudan batıdaki şehirlere veya kırsaldan daha korunaklı büyük kentlere göç ettiği bir dönemdi. Bu dönemde diğer

²²⁸ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1061-1062)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 102, 118/hüküm numarası yok.

²²⁹ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1072-1073)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 120, 98/hüküm numarası yok.

Anadolu halkları gibi Ermeniler de güvenlik kaygısıyla veya daha rahat geçimlerini sağlayabilecekleri bir iş bulmak amacıyla Batı Anadolu'daki şehirlere göç ettiler. Bu şehirler içerisinde İstanbul, İzmir, Bursa, Manisa, Balıkesir, Rodosçuk, Edirne gibi şehirler Ermeni göçünün yaşandığı başlıca şehirlerdi. Bunun yanında Anadolu'da kırsal alanlardan Kayseri, Sivas, Halep gibi büyük kentlere de Ermeni göçü yaşanmıştı.²³⁰

XVI. yüzyılda İzmir ve Manisa gibi Batı Anadolu kentlerinde Ermeni nüfus yokken, XVII. asrın ilk çeyreğinden itibaren bu kentlerde ciddi bir Ermeni nüfusun oluşması Acem Ermeni tüccarlarını bu coğrafyaya çeken etkenlerden biri olmuştu. Bursa ise XVI. yüzyılda Ermeni nüfusun yaşadığı bir kentti ancak XVII. yüzyılda şehirdeki Ermeni nüfus büyük oranda artmıştı. Anadolu'da büyük nüfus hareketliliğinin yaşandığı dönemde Acem Ermeni tüccarlar da ticaret maksadıyla bu şehirlere gelmeye başlamışlardı. Geldikleri şehirlerdeki yerleşik Ermeni nüfus sayesinde Acem Ermenileri sosyal hayata karışma konusunda zorluk çekmediler. Yabancı oldukları bu şehirlerde ticari ilişkiler kurma, dil sorununun aşılması, tedavüldeki paralar, ölçü ve tartılar, mesafeler, pazar ve hammadde kaynaklarına ulaşma gibi ticareti ilgilendiren konularda yerli Ermeniler Acem Ermeni tüccarların bilgi kaynağı oldular. Anadolu'daki yaptıkları seyahatleri esnasında da Acem Ermenileri özellikle yolları üzerindeki Ermenilerin yaşadıkları yerleşimlere uğrarak dini ve diğer kişisel ihtiyaçlarını buralardan karşıladılar. Özetle XVII. yüzyıldaki Anadolu'daki asayişsiz ortam nedeniyle özellikle Batı Anadolu'daki kentlerde hatırısayılır bir Ermeni nüfusun oluşması, Acem Ermeni tüccarları da bu kentlere gelerek ticaret yapma hatta zamanla bu kentlere kalıcı olarak yerleşme konusunda cesaretlendirmişti. Bu açıdan XVII. yüzyılda Anadolu'dan Batı Anadolu'ya gerçekleşen göçlerle bazı kentlerde Ermeni nüfusu artarken bölgeye gelip yerleşen Acem Ermenileri de bu nüfus artışına katkıda bulunmuşlardı.

2.3.1. Bursa'da XVI. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Demografik Değişim ve Ermeni Nüfus

Fernand Braudel Akdeniz üzerine yazdığı meşhur eserinde Akdeniz dünyasında XVI. yüzyıl boyunca genel bir nüfus artışının olduğunu söyler ve bu dönemdeki önemli sosyal

²³⁰ Henry R. Shapiro, "The Great Armenian Flight: Migration and Cultural Change in the Seventeenth-Century in Ottoman Empire", *Journal Of Early Modern History* 23 (2019), 67; Kokdaş, "17. Yüzyılda İzmir'e Ermeni Göçü", 231; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1033-1034)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 44, 89/598.

ve iktisadi hadiseleri bu nüfus artışının etkileriyle izah eder. Bu yüzyılda Akdeniz dünyasındaki nüfus artışını göstermek amacıyla da Sicilya, Kastilya ve Napoli krallığı gibi bazı bölgelere dair rakamlar verir. XVII. yüzyıl öncesi döneme ait Osmanlı nüfus araştırmaları konusunda yapılan çalışmalar ise dönemin tahrir kayıtlarına ve seyyahların kabaca tahminlerine dayanmaktadır. Ömer Lütfi Barkan tahrir kayıtlarına dayanarak yaptığı çalışmalarda Osmanlı demografik yapısında meydana gelen değişikliklerin, Akdeniz dünyasındaki hızlı nüfus artışıyla paralellik gösterdiğini söylemektedir. Ayrıca verdiği değerlerin Braudel'inkilerle örtüştüğünü de belirtir. Barkan'ın tahminlerine göre 1530'lardan 1590'lara kadar geçen sürede özellikle bazı büyük kentlerde en azından % 40'lık bir nüfus artışı yaşanmıştır.²³¹

Bursa'nın XVI. yüzyıl nüfusu hakkında elimizdeki en önemli kaynaklar 1530 ve 1573 tarihli tahrir defterleridir. Bu kaynaklardan hareketle Özer Ergenç 1530'larda 35.000-40.000 arasında olduğunu tahmin ettiği Bursa nüfusunun 1570'lerde 70.000'e ulaştığını, dolayısıyla nüfusun iki kat arttığını ileri sürer. Ayrıca Bursa bu yüzyılda Batı Anadolu'nun en büyük kenti konumundadır.²³²

XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar geçen sürede Bursa'da görülen bu genel nüfus artışına paralel gayrimüslim nüfusun da ciddi oranda artış gösterdiğini söylemek gerekir. 1530'da şehrin Müslümanlardan sonraki en kalabalık unsurunu oluşturan Yahudi cemaati, Osmanlı Devleti'nin İberya'dan gelen Yahudilere kucak açmasıyla daha da büyümüş ve Bursa Yahudi nüfusun en yoğun olduğu Anadolu kentlerden biri haline gelmiştir. 1530 tarihli defterde 550 civarında olan Yahudi nüfusun 1573'te 1500'ü aştığı varsayılabilir. Bu süreçte Hristiyan tebaadaki nüfus artışı ise çok daha fazladır. Onların nüfusu ise 275'ten 1725'e çıkmıştır.²³³

Şehrin Ermeni cemaatinin sayısı hakkında ise bu defterlerdeki bilgilerden hareketle bir değerlendirme yapmak güçtür. Çünkü kayıtlarda Rum ve Ermeni cemaat arasında kesin

²³¹ Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası* 10 (İstanbul:1953), 16-22.

²³² 1530 tarihli Hüdâvendigar Livası Mufassal Tahrir Defteri'ndeki kayıtlara göre bu dönemde 147 mahallesi bulunan Bursa şehrinde vergi yükümlüsü olan 6068 hane, 1827 mücerred (vergi yükümlüsü bekar erkek), 119 imam ve 114 müezzin yaşamaktaydı. 1573 tarihli Bursa Mufassal Tahrir Defteri'nde ise mahalle sayısının 177'ye çıktığı görülmektedir. Vergi yükümlüsü olan nefer sayısı ise 12.908'dir. 1573 tarihli defter özellikle 1530 tarihli tahrir defteriyle karşılaştırma yapabilmemize imkân sağladığı için yüzyılın son çeyreğine kadar geçen bu sürede demografik yapıdaki değişimi görebilmemiz açısından önem taşır. Özer Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 113-117.

²³³ 1530 tarihli defterde Yahudilerin hane sayısı 117, 1573 tarihli defterde 317'dir. Hristiyan tebaanın hane sayısı ise 1530'da 55 iken 1573'te 345'e çıkmıştır. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa*, 17.

bir ayrım söz konusu değildi. Ancak pek çok sicil kaydından anlaşıldığına göre XVI. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, şehirde gayrimüslim nüfus içerisinde Ermeniler en küçük topluluğu oluşturmaktaydı. Ermenilere XVI. yüzyılın sonuna kadar Bursa şehrinde az rastlanıyor olmasında, İstanbul'un fethinden sonra II. Mehmet'in yeni başkentini nüfusunu artırmak için pek çok şehirden olduğu gibi Bursa'dan da zanaat ve ticaret erbabı olan Ermeni ahaliyi İstanbul'a nakletmiş olmasının etkisi olmuştur. Kaldı ki Osmanlıların Bursa'yı ele geçirmesinden sonraki süreçte bile seyyahların şehrin nüfus yapısına dair aktardıkları notlar şehirde ciddi bir Ermeni varlığından söz etmemekte, Türklerden başka Yahudi, Rum ve ticaret amacıyla gelen İtalyan tüccarların yaşadıklarını göstermektedir.²³⁴

XVII. yüzyıl için Bursa'nın demografik yapısına ilişkin kesin bir kanaate varmak ise kaynak eksikliğinden dolayı güçtür. Çünkü önceki yüzyıllarda tutulan tahrir kayıtları bu yüzyılda artık yeteri kadar özenle tutulmamaya başlanmıştır. Bu nedenle XVII. yüzyıl nüfus çalışmaları tahrir kayıtlarından mahrum olma gibi bir problemle yüzleşmek zorunda kalmıştır.²³⁵ Bu dönemde kalıcı hale gelen Avarız vergisi ve buna dair tutulan kayıtlar ise her ne kadar şehirlerin nüfusu hakkında değerlendirme yapmak açısından kullanılabilirliği ihtiyatla karşılanırsa da, bir takım veriler sunabilir. Bu tür defterlerin demografi çalışmalarında kullanılmaya başlanması tahrir defterlerine göre çok daha sonraları fark edilmiştir. Bunun yanında yakın zamanda yapılan pek çok çalışmada bu defterler kaynak olarak kullanılmış ve eldeki bulgular, tahrir kayıtlarına göre önceki yüzyıllara dair tahmin edilen nüfus ile karşılaştırma yapma olanağı sağlamıştır.²³⁶

Bu açıdan XVII. yüzyıl Bursa'sının demografik yapısı hakkındaki bilgi eksikliğini gidermek adına, Haim Gerber ve Özer Küpeli avarız kayıtlarından hareketle yaptıkları çalışmalarla birbiriyle örtüşen sonuçlara varmışlardır. Ancak bu çalışmalarda verilen rakamlar XVII. yüzyılda şehri ziyaret eden seyyahların aktardıklarıyla büyük bir farklılık arz eder. Ayrıca XVI. yüzyılın sonunda 70.000 olan Bursa nüfusunun XVII. yüzyılda nüfusunun büyük bölümünü kaybetmiş olması şüpheyle karşılanmalıdır. Haim gerber XVII. yüzyıl Bursa nüfusuna dair avarız kayıtlarından hareketle beş farklı tarihteki nüfus

²³⁴ Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa*, 18; Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler* (İstanbul: Gültepe Yayınları, 1983), 25-50.

²³⁵ Bilgin, *Bursa Hassa Harç Eminliği*, 1-2.

²³⁶ Oktay Özel, "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri" *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, ed. Halil İnalcık-Şevket Pamuk (Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2001), 35.

sayılarını vermiştir. Onun tahminlerine göre Bursa'nın nüfusu 1631'de 19.714, 1640'ta 23.927, 1670'te 39.225, 1680'de 31.478 ve 1696'da 27.241'dir.²³⁷ Özer Küpeli ise iki mufassal avarız defteri, iki de icmal avarız defteri üzerine yaptığı çalışmayla Bursa'nın XVII. yüzyıl nüfusu hakkında tahminlerde bulunmuştur. 1611 tarihli mufassal avarız defterinde, daha önce 177 mahallesi olan Bursa'nın mahalle sayısı 158'e düşmüştür. Yazar şehrin hane sayısını ise defterde bazı mahallelerin bilgilerinin bilinmemesinden ötürü, yaklaşık bir rakamla ifade eder ve hane sayısını 3.600 olarak verir. Her bir hanenin beş kişiden oluştuğunu düşünürsek 1611'de Bursa'nın nüfusunun 18.000-20.000 arasında olduğunu söyler. 1696 yılına ait diğer mufassal avarız defterinde ise Bursa'nın mahalle sayısı, 16'sı kale içinde olmak üzere yine 158'dir. Deftere göre bu dönemde 143'ü terk edilmiş ve harap bir halde olan 5.438 hane ve 572 bekar odası bulunmaktaydı. Bu bilgilere göre boş olan haneleri saymazsak Bursa'nın nüfusunun bu dönemde 26.000-27.000 civarında olduğu düşünülebilir.²³⁸

XVII. yüzyılda Bursa'yı ziyaret eden bazı seyyahların verdiği rakamlar ise şöyledir: Yüzyılın başında celâli isyanları nedeniyle şehrin harap bir halde olduğu dönemde şehre gelen Polonyalı Simeon sadece Ermeni nüfus hakkında bilgi verir ve şehirde 300 hane Ermeni yaşadığını söyler.²³⁹ 1640'ta "Eminönü'nden Mudanya'ya gitmek üzere bir kayığa süvâr olduk" diyerek Bursa seyahatini anlatmaya başlayan Evliya Çelebi ise şehirde 20.000 hanenin yaşadığını söyler. Bunun yanında 176 Müslüman mahallesi, 7 Ermeni mahallesi, 9 Rum mahallesi, 6 Yahudi mahallesi, birer tane de kıpti ve miskinler semti vardır der.²⁴⁰ Bursa hakkında en detaylı bilgi veren seyyahlardan biri 1701'de kenti ziyaret eden Tournefort'tur. O verdiği rakamlarda kentte on-on iki bin Türk ailesinin olduğunu ve kabaca yaptığı hesaplamayla en az 40.000 Türk'ün yaşadığını belirtir. Gayrimüslimlere dair verdiği rakamlar ise 400 Yahudi aile, 500 Ermeni aile ve 300 Rum ailedir. Onun verdiği dikkat çeken detaylardan biri de şehirdeki Yahudilerin Bursa'ya Gırnata'dan geldiklerine dair duyduklarıdır. Zira o sohbet etme imkânı bulduğu bazı

²³⁷ Gerber, *Economy And Society In An Ottoman City*, 12.

²³⁸ Özer Küpeli, "Avarız Defterlerine Göre 17. Yüzyılda Bursa Şehri'nin Avarız Yüğü ve Nüfus Yapısı", 2. *Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi, Bildiriler 1* (Ankara: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, 2019), 989.

²³⁹ Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 25.

²⁴⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname* 2, 8.

Yahudilerin çok iyi İspanyolca konuştuklarına ve dillerini neredeyse iki asırdır muhafaza ettiklerine şahit olduğunu aktarır.²⁴¹

Avarız kayıtlarına göre XVII. yüzyılda Bursa'nın gayrimüslim nüfusuna ilişkin verilen rakamlar seyyahların anlattıklarıyla çelişmektedir ancak onların toplam nüfus içerisinde oranları hakkında akla yatkın sonuçlar verebilir. 1611 tarihli defter Bursa'da bu tarihteki toplam gayrimüslim hane sayısını 150 olarak verir. Bunun da 98 hanesi Yahudi, 52 hanesi çoğunluğu Hristiyan tebaadır. Netice itibariyle buradan, şehirdeki toplam gayrimüslim nüfusun 750 civarında olduğu ve toplam nüfus içerisinde % 3'lük bir orana tekabül ettiği sonucunu çıkarılabilir.²⁴² 1696 tarihli avarız defterinde ise gayrimüslim nüfusun ciddi oranda arttığı göze çarpmaktadır. Büyük çoğunluğu Hristiyan olan ve toplam 42 mahallede ikâmet eden gayrimüslim tebaanın hane sayısı 622'ye ulaşmıştır. Böylelikle yüzyılın sonunda şehrin gayrimüslim nüfusunun 3.800 civarında olduğu ve toplam nüfus içerisindeki oranlarının %14'e ulaştığı söylenebilir. Dikkat çeken bir ayrıntı da bazı mahallelerdeki gayrimüslim tebaanın, ikâmet ettikleri o mahallenin hâkim unsuru haline gelmesidir. Örneğin 69 hanelik Kayabaşı Mahallesi'nde iki Müslüman kadın dışında herkes gayrimüslimdir. Ayrıca 68 hanelik Karaağaç Mahallesi'nin 49'u, 65 hanelik Hacı Baba Mahallesi'nin 43'ü, 97 hanelik Cami-i Umurbey Mahallesi'nin 41'i ve 22 hanelik Sedbaşı Mahallesi'nin tamamı yine gayrimüslim tebaadan oluşmaktaydı.

XVII. yüzyılda Bursa'da gayrimüslim nüfus içerisinde en hızlı artış ise Ermeni nüfusta olmuştu. Asrın başında Osmanlı-Safevi savaşları nedeniyle, Ermeni halkın yaşadığı Osmanlı-Safevi sınır bölgelerinde emniyetsiz bir ortamın oluşması çok sayıda Ermeni'nin yurtlarını terk ederek Safevilerin iç bölgelerine veya Batıdaki Osmanlı şehirlerine göç etmelerine neden olmuştu.²⁴³ Ayrıca bu dönemde Anadolu'da görülen celâli ayaklanmaları da genel bir nüfus azalmasından ziyade bir nüfus hareketliliğine neden olmuş, bazı bölgelerde şehirlerin nüfusu azalırken bazı bölgelerde artmıştı. Dolayısıyla içerisinde Ermenilerin de bulunduğu Anadolu coğrafyasından pek çok halk güvenlik kaygısıyla, kırsal kesimden şehirlere ve Doğu Anadolu'dan Batı Anadolu'ya doğru göç etmek zorunda kalmıştı. Hem İran'dan hem de Anadolu'dan Batı Anadolu'ya göç eden Ermeni halkın geldikleri şehirlerden biri de büyük sanayi ve ticaret kenti Bursa'ydı.²⁴⁴

²⁴¹ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 234-236; Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa*, 54.

²⁴² Küpeli, *Osmanlı Safevi Münasebetleri*, 990.

²⁴³ Küpeli, *Osmanlı Safevi Münasebetleri*, 991.

²⁴⁴ Bilgin, *Bursa Hassa Harç Eminliği*, 2.

Şehre gelen Ermeniler pek çok mahalleye yayılmakla birlikte daha çok Setbaşı, Molaarap, Çobanbey, Namazgah, Karaağaç ve Kurdoğlu mahallelerinde yoğunlaşmışlardı. Bilhassa şehrin ticaret yapılan mekânlarına yakın olması hasebiyle Setbaşı Mahallesi, Bursa'nın Ermeni cemaatinin merkezi konumundaydı.²⁴⁵

XVII. yüzyılda Bursa'daki Ermeni nüfusun artmasında Anadolu'daki kargaşa sebebiyle şehre göç etmek zorunda kalan Ermeniler dışında şehre ticaret maksadıyla gelen Ermenilerin de katkısı olmuştu. Zira bu yüzyılda ticaret, gerek Osmanlı Ermenileri gerek Acem Ermenileri arasında oldukça rağbet gören bir meslek haline gelmiştir. Bursa'nın uzak ve yakın memleketlerle olan ticari ilişkilerinde Bursa'nın yerli Ermeni tüccarlarından başka, imparatorluk dahilindeki şehirlerden gelen Ermeni tüccarlar ile İran'dan gelen Acem Ermeni tüccarı da faaliyet göstermekteydi.²⁴⁶ XVII. yüzyıl sicil kayıtlarından anlaşıldığı üzere özellikle asrın ortalarından itibaren Bursa'da yerli olmayan Ermeni tüccarların sayısı ciddi oranda artmıştır. Dışarıdan gelen bu tüccarlar aylar boyunca Bursa'daki hanlarda ikâmet etmekte, ticari faaliyetlerini de bu hanlarda veya Bursa'nın çarşı-pazarlarında yürütmekteydiler. Şehre dışarıdan gelen Ermeni tüccarların bir kısmı ise zamanla Bursa'nın yerleşik nüfusu haline gelmiştir.²⁴⁷

Bursa Mahkemesi, dışarıdan gelen Ermeni tüccarların ihtiyaç görmeleri halinde gittikleri mekânlardan biriydi. Diğer unsurlar gibi onlar da yapılan ticari işlemleri belgelendirmek için veya karşılaşılan herhangi bir hukuki sorunun çözümü için şehirdeki yetkili yasal merci olan Bursa mahkemesine başvurmaktaydılar. Bu sebeple şer'iyeye sicillerine Bursa'ya başka şehirlerden gelen Ermeni tüccarlarla ilgili önemli bilgiler yansımıştır.²⁴⁸ Onların nerelerden geldiği hakkındaki bilgilerimizi dava kayıtlarındaki kimlik beyanından öğreniyoruz. Buna göre; imparatorluk dahilinde olan şehirler içerisinde Halep'ten gelip Bursa'da faaliyet gösteren çok sayıda Ermeni tüccarın bulunması dikkat çekicidir. Halep'ten gelen Ermeni tüccarların bir kısmı ise Acem Ermenisidir. Bu

²⁴⁵ Ali İhsan Karataş, "Fethinden XIX. Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa'da Ermeniler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (Bursa: 2005), 86; *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1045-1046)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 60, 71/684; *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1047-1048)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d. No. B 61, 53/575; *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1071-1092)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 104, 64/393.

²⁴⁶ *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1027-1028)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 118, 33/179; *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1097)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 148, 4/26.

²⁴⁷ *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1097)*, No. B 148, 13/64.

²⁴⁸ *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1074-1079)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 109, 28/188.

dönemde Bursa ve Halep arasında çok yakın ticari ilişkilerin olduğunu söylemek yanlış olmaz.²⁴⁹ Bunun yanında İzmir, İstanbul, Edirne, Erzurum, Tokat, Amasya, Musul, Konya, Eğin, Çankırı ve Diyarbakır'dan ticaret maksadıyla gelen Ermeni tüccarlara da tanık olmaktadır.²⁵⁰ Ayrıca şer'iyye sicillerinde Bursa'ya ticaret maksadıyla gelen Ermeni tüccarların yava cizyelerinin toplanmasıyla ilgili kayıtlar da şehre gelen Ermenilerin geldiği yerler hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Bu kayıtlarda Bursa'ya kâr u kisb için gelen Çulhalı (Culfa), Kayserili, Vanlı, Bitlisli, Arapkirli, Niğdeli, Kefeli, Leh, Macar ve Nemçeli Ermeni tüccarlardan bahsedilir.²⁵¹ Ankaralı Ermeni tüccarların isimlerine rastlamasak da Bursa'ya sof getiren Ermeni tüccarların olduğunu biliyoruz. Bursa'ya sof getiren Ermeni tüccarların da Ankaralı, Kayserili veya Acem Ermenisi olduklarını düşünebiliriz.²⁵²

Bursa'ya gelen Ermeni tüccarların büyük kısmı ise daha ziyade uluslararası ipek ticaretiyle uğraşan Acem Ermeni tüccarlardır. Bunların içinde Culfa tüccarlar başı çekerken, Revan, Nahçıvan, Agulis, Ordubad gibi şehir veya kasabalardan gelen Ermeni tüccarlar da bulunmaktadır.²⁵³ Şer'iyye sicillerindeki kayıtlardan öğrendiğimize göre Bursa'nın Tebriz, Karabağ, Gence, Şamahı ve Şeki gibi Acem şehirleriyle de ticari münasebetleri bulunmaktadır. Ancak bu şehirlerle ilişkilerde daha ziyade Bursalı ve Acem Müslüman tüccarlar faaliyet göstermektedir.²⁵⁴

²⁴⁹ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1055)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 65, 118/hüküm numarası yok.

²⁵⁰ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1094-1096)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 111, 84/423; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 66, 117/739; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1054-1057)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 64, 3/hüküm numarası yok; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1091-1094)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 141, 12/67; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1094-1096)*, No. B 111, 46/248, *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1057)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 68, 30/252; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1022-1023)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 43, 11/109.

²⁵¹ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1097)*, No. B 148, 55/262.

²⁵² *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1073-1075)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 186, 35/hüküm numarası yok.

²⁵³ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1056-1057)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 67, 40/256; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1101-1102)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 286, 2/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1058-1065)*, No. 94, 75/hüküm numarası yok; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1055)*, No. B 65, 31/hüküm numarası yok.

²⁵⁴ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1054-1057)*, No. B 64, 31/hüküm numarası yok; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 42, 57/361; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 42, 94/666; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1074-1079)*, No. B 109, 218/1477; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1101-1102)*, No. B 286, 75/hüküm numarası yok.

2.3.2. Manisa’da XVI. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Demografik Değişim ve Ermeni Nüfus

Manisa ve çevresindeki XVI. asra dair idari taksimat, mahalleler ve nüfus hakkında bilgi edinebilmemizi sağlayan temel kaynaklar 1531 ve 1575 tarihli tahrir defterleridir.²⁵⁵ 1531 tarihli tahrir defterindeki verilerden hareketle, toplamda 37 mahallesi bulunan şehrin nüfusunun 6.500-7.000 civarında olduğu, 1575’te ise mahalle sayısı 42’ye yükselirken şehrin nüfusun 8.000-8.500 civarında olduğu varsayılabilir.²⁵⁶

Buna göre geçen 44 yılda Manisa’nın nüfusu %20’nin üzerinde artış göstermiştir. Ayrıca şehirde ciddi bir saray mensubu nüfusunun olduğu düşünülürse şehrin gerçek nüfusunun verilen rakamların üzerinde olması beklenmelidir. Zira eldeki bilgiler Manisa’daki insan varlığının önemli bir bölümünün saray hizmetlilerinden oluştuğunu göstermektedir. Örneğin tarihi kayıtlarda Şehzade Mehmet’in Manisa’ya 2.000 görevli ile birlikte geldiğinden söz edilir. Şehrin bu siyasi özelliği bir taraftan Manisa’da ciddi bir insan hareketliliğine sebep olurken bir taraftan da şehre göçün önüne geçmek amacıyla tedbirler alınmasına sebep olmaktadır. Manisa’daki nüfus artışına dair genel kanı ise şehrin nüfusunun beklenen büyümeyi gerçekleştiremediği, Akdeniz havzasında XVI. yüzyılda görülen hızlı nüfus artışının aynı oranda Manisa’yı etkilemediği yönündedir.²⁵⁷ Bu haliyle şehir bu dönemdeki kıyıdaki İzmir, Efes, Milet gibi kasaba görünümünde olan kentlerden daha yoğun bir nüfusa sahipken, daha iç kesimdeki Balıkesir, Bergama, Nif, Alaşehir, Akhisar, Tire gibi hatırı sayılır büyüklükteki kentler arasında yer almaktaydı.²⁵⁸

XVI. yüzyılda Manisa’daki nüfusun çok büyük kesimi Müslümanlardan oluşurken dikkate değer tek gayrimüslim unsurun Yahudiler olduğu gözükmemektedir. Yahudi ahalinin Manisa’ya tam olarak ne zaman geldikleri bilinmese de muhtemelen büyük çoğunluğu Bizans döneminden kalma Yahudilerdi. İspanya’dan Osmanlı topraklarına göç eden

²⁵⁵ Nagata, *Studies on the Social and Economic History*, 6-8

²⁵⁶ Manisa’ya ait tahrir kayıtlarındaki hane sayıları ise 1531’de 1.258 hane, 1575’te 1.530 hanedir. Emecen, *Manisa Yahudileri*, 17; a.mlf., “Manisa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/579; Manisa’nın XVI. yüzyıl nüfusu hakkında farklı görüşler de vardır. Karen Barkey ve Ronan Van Rossem’in çalışmasında 1531’deki Manisa’nın nüfusunun kent ve çevresindeki köylerle birlikte 30.000, 1575’te ise 42.000 civarında olduğu, 1575’teki nüfusun % 77,5’inin köylü ve göçebelere ait olduğu belirtilir. Kalan kısım ise şehirli, toprak sahibi ve yönetici kesimdir. Karen Barkey-Ronan Van Rossem, “Networks of Contention: Villages and Regional Structure in the Seventeenth-Century Ottoman Empire”, *American Journal of Sociology* 102/5 (Mart 1997), 1355.

²⁵⁷ Mehmet Karakuyu, “XVI. Yüzyılda Manisa Şehrinin Nüfus Özellikleri”, *Marmara Coğrafya Dergisi* 15 (İstanbul: 2007), 136.

²⁵⁸ Emecen, *Manisa Yahudileri*, 17.

Yahudilerden önce Manisa’da Yahudi azınlığın yaşadığı bilinmektedir. Örneğin XV. yüzyıl başında yaşamış isyancı Torlak Kemal sonradan İslam’a geçen bir Yahudi’ydi. Ancak İspanya’dan Anadolu’ya gelmiş olan Yahudiler içerisinde Manisa’ya da göç edenler olmuş olmalıdır.²⁵⁹ Bu asırda Manisa’da bulunan Yahudi ahalinin esaslı bir mahalle teşkil etmedikleri daha ziyade vakıf odalarında veya Müslümanların evlerinde ikâmet ettikleri görülmektedir. 1531 tarihli tahrirde 450 civarında olan Yahudi ahaliden bazıları Tire, Balıkesir, Bursa ve Karahisar’a göç etmiş ve sayıları 335’e düşmüştür. 1575’te ise Manisa’daki Yahudi nüfusunun 500’ü geçtiği görülmektedir. XVI. yüzyılın sonuna doğru Manisa’daki Yahudi sayısı artarken ekonomik olarak daha da güçlenmişlerdi. Daha önceleri müstakil bir mahallesi bulunmayan Yahudi ahalinin XVI. asrın ikinci yarısında Amalar Mahallesi’ndeki Müslümanların evlerini alarak toplu olarak ikâmet etmeye başladıkları görülmektedir. Öyle ki 1560’ta 36 hanenin Yahudiler tarafından satın alındığını görmekteyiz. Mahalle halkı ise mahalledeki evlerin Yahudilere satılmasından ve mahalledeki mescidin cemaatsiz kalmasından şikayetçi olmuşlardı.²⁶⁰ XVII. yüzyıl sicil kayıtlarında ise Yahudiler Mahallesi adıyla sıkça karşımıza çıkan bir mahallenin varlığına şahit olmaktadır.²⁶¹ XVI. yüzyıl Manisa’sında Yahudi nüfusun yanı sıra çok az sayıda Rum nüfus da bulunmaktaydı. Bunlar Manisa’ya yakın Horosköy’de ikâmet eden zimmi ya da nasrani niye anılan şehzade sarayında vazifelendirilmiş Rumlardı.²⁶² 1531’de 7 hane olan hane sayıları 1575’te 22 haneye ulaşmıştı. Yanisa şehirdeki Rum nüfus 100 civarındaydı.²⁶³ XVII. yüzyılda ise Manisa’ya gerçekleşen göçlerle şehrin Rum ahalisinin nüfusu ciddi

²⁵⁹ Ayrıca daha önce İspanya’dan Selanik’e göç etmiş olan ve burada çuka imalatında bulunan Yahudi ahalinin bir kısmının XVI. yüzyılın ikinci yarısında Selanik çuka endüstrisinin yaşadığı kriz ve devletin vergiler konusunda baskısı yüzünden İstanbul, İzmir, Manisa gibi kentlere göç ettiği bilinmektedir. Çuka imalatında çalışan Yahudilerin Manisa’ya geliş sebeplerinden biri buranın önemli bir zirai üretim merkezi olması, hammaddeye ulaşmada kolaylık sağlaması ve şehrin siyasi açıdan öneminin olmasıydı. Emecen, *Manisa Yahudileri*, 37.

²⁶⁰ 1531 tarihli tahrirde Yahudilerin hane sayısı 88 iken göçlerle birlikte hane sayıları 67’ye düşmüştür 1575 tarihli tahrirde ise hane sayıları 117, mücerred sayısı 10 dur. Emecen, *Manisa Kazası*, 48-64; Karakuyu, “Manisa Şehrinin Nüfus Özellikleri”, 142.

²⁶¹ *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1011-1012)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 18, 277/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1035-1036)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 53, 270/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1053-1054)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 87, 175/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1061-1062)*, No. 102, 62/hüküm numarası yok.

²⁶² Emecen, *Manisa Kazası*, 62.

²⁶³ Karakuyu, “Manisa Şehrinin Nüfus Özellikleri”, 142.

oranda artmıştı. Hatta meyhaneleriyle meşhur Kefere ya da Rûmiyân adıyla bilinen müstakil bir mahallede ikâmet etmekteydiler.²⁶⁴

XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde Manisa’da Ermeni yaşadığına dair ise herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.²⁶⁵ Ermenilerin bölgeye ve Manisa şehrine ilgisinin asrın sonlarına doğru artmaya başladığı, bu ilginin neticesi olarak da resmi belgelerde çeşitli sebeplerle yer almaya başladıkları görülmektedir.²⁶⁶

Manisa’daki XVII. yüzyıla dair demografik yapı hakkında Feridun Emecen’in verdiği rakamlar ve Önder Bayır’ın XVIII. asrın ilk yıllarına dair verdiği rakamlar fikir sahibi olabilmemiz açısından kıymetlidir. Emecen’in verdiği rakamlara göre, Manisa nüfusu XVII. asırda görülen büyük nüfus artışıyla, 1660’ta 18.000’e ulaşmıştır. Buna göre 1575’e göre Manisa’nın nüfusu geçen 85 senede % 118 artmıştır.²⁶⁷ 1671’de Manisa’ya gelen Evliya Çelebi ise hane sayısı olarak 6.660 rakamını verir. Ancak bu rakamı ihtiyatla karşılamak gerekir. Onun verdiği rakam muhtemelen bir tahminden ibaretti veya başkalarından aldığı duyumları aktarmıştı. Zira Evliya Çelebi’nin verdiği hane sayısı nazar-ı dikkate alınırca nüfusun 30.000’in üzerinde olması beklenir. Emecen, 1660’lardaki hane sayısı ile kıyaslandığında, Çelebi’nin verdiği 1671’deki hane sayısının ancak 3.660 hane olabileceğini söyler. Buna göre bu tarihte Manisa’nın nüfusu 20.000’e ulaşmış olmalıdır. Öyle görülüyor ki, XVII. yüzyıl boyunca Manisa’da ciddi bir nüfus artışı gerçekleşmiştir. Buna göre 1575’ten 1671’e kadar geçen neredeyse bir asırda Manisa’nın nüfusu % 142,5 artmıştır. XVII. yüzyılda Manisa’daki bu nüfus artış oranı, Akdeniz dünyasında XVI. yüzyılda hızlı nüfus artışının yaşandığı dönemde Manisa’da görülen nüfus artışının çok üzerindedir. Zira 1531’den 1575’e Manisa’nın nüfusu sadece % 27 artmıştı.²⁶⁸

²⁶⁴ *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1030-1034)*, No. 47/B, 162/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1071-1072)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 119, 372/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1056-1057)*, No. 93, 202/hüküm numarası yok.

²⁶⁵ Osman Gümüüşü-Alpaslan Demir, “XVI. Yüzyılda Manisa Kazasında Göçler”, *Geçmişten Günümüze Manisa, Şehzade II. Mehmet ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi 1* (Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi, 2018), 222.

²⁶⁶ Mehmet Günay, “XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler, Birlikte Yaşama Kültürü 4* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 229.

²⁶⁷ 1660’daki hane sayısı 3.634’tür. Emecen, *Manisa Kazası*, 55.

²⁶⁸ Emecen, *Tarih İçinde Manisa*, 169; a.mlf., “Manisa”, 580.

Önder Bayır ise avarız kayıtlarından hareketle 1705 yılına dair yaptığı hesaplamalarla Manisa'nın nüfusunun 23.000 civarında olabileceği sonucuna varmış, sonraki on yıl içerisinde de şehrin nüfusunun artmaya devam ettiğine dikkat çekmiştir.²⁶⁹

XVII. yüzyılda artan nüfusa paralel şehrin fiziki görünümü de değişmiş, mahalle sayısı ciddi oranda artmıştır. Bu asırda Manisa dağının kuzey yamacında “iç kale” diye adlandırılan alanda az sayıda ev, bir cami, ambar, cephanelik ve iki sarnıç bulunurken, daha aşağıda “aşağı kale” diye bilinen beşgen şeklindeki alan harap durumda olup içerisinde 40-50 kadar ev bulunmaktaydı. Asıl şehir ise bu asırda dağın kuzey yamacından düzlükteki Gediz nehrine doğru büyümüş, hanlar, dükkânlar, bedesten, saraçhane, kavafhane ve çarşılarıyla büyükçe bir yerleşim yeri haline gelmişti.²⁷⁰

XVI. asrın ilk yarısında 37, ikinci yarısında 42 olan mahalle sayısı, XVII. asrın ilk yarısında 44, ikinci yarısında 54 olmuştur.²⁷¹ Yeni kurulan mahallelerin yanı sıra, nüfusu artan bazı mahalleler de bölünerek yeni isimlerle anılmaya başlamıştı. Örneğin 1650 tarihli bir kayıt Bektaşlar mahallesinin ikiye ayrıldığını Bektaş- ı sağır ve Bektaş-ı kebîr olarak anılmaya başlandığını göstermektedir. Bu durum muhtemelen artan nüfusla beraber vergi toplamada kolaylık sağlamak amacıyla yapılmış bir taksimattır.²⁷²

2.3.2.1. Manisa'ya Ermeni Göçü

XVII. yüzyılda celâli isyanları nedeniyle Anadolu'daki Ermeni ahalinin en çok göç ettiği şehirlerden biri Manisa olmuştur. Manisa'ya gelen Ermenilerin hangi tarihte nereden geldikleri, Manisa'da ilk olarak nereye yerleştikleri ve hangi sebeple yurtlarını terk ettikleri hakkında Manisa şer'iyeye sicilleri önemli bilgiler vermektedir. 1622 tarihli bir sicil kaydında Manisa kadısına gönderilen bir yazıda “medine-i münevvere evkâfından olan Haskiras, Hayıryeri, Kesdoğan, Akin, Sarukaya, Koyunabdalı, Selçukhan, Tuzhisarı ve tevâbii köylerinde sakin olan medine-i münevvere evkâfının perâkende zimmi taifesi olduğu, daha önce eşkıya istilasında perâkende ve perişan oldukları ve Manisa'ya tabi

²⁶⁹ Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa*, 39.

²⁷⁰ Sevgi Aktüre, “17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehrsel Yapının Değişme Süreci”, *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi* 1/1 (Ankara: 1975), 107.

²⁷¹ Mehmet Karakuyu, “Manisa Şehrinde Mahallelerin Tarihsel Gelişimi”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 4/2 (2007), 10.

²⁷² Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa*, 45; XVII. yüzyılın ortalarında Manisa'nın beş nahiyesi bulunuyordu, bunlar: Yengi, Belen, Palamut, Yuntdağı ve Emlâk nahiyeleleridir. 1689 tarihli bir sicil kaydında Yengi nahiyesinin adı Turgutlu olarak geçmektedir. Ayrıca Manisa'nın 14'te kazası bulunmaktaydı. Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa*, 12.

Yenice isimli mahalleye yerleşip, üzerlerine edâsı lazım gelen cizye ve diğer tekâliflerin defter-i hakânide kaydolunduğu, vakıf zabıtları her sene varıp bulundukları yerde alıp, ellerine temessük verip dışarıdan kimsenin müdâhil olmaması emrolunmaktaydı.²⁷³ Aynı defterdeki bu konuyla ilgili diğer kayıtlarda ise bahsi geçen karyelerin Kayseri kazasına tabi Haremeyn-i şerîfeyn evkâfı karyelerinden olduğu belirtilmekte ve yine celâli istilasını nedeniyle perâkende ve perişan olan zimmi reayanın 1622 senesine mahsûb cizye, ispençe, alat-ı ağnam, beytûlmal, cürm-i cinâyet, bâd-ı heva ve sair resimlerinin ismi verilen görevlilerce toplanmasının istendiği ifade edilmektedir.²⁷⁴ İlgili kayıtlarda Kayseri'ye bağlı ismini verdiğimiz köylerden göçenler Ermeni değil zimmi olarak zikredilir. Ancak zimmi diye geçen ahâlinin Ermeni olduğu konusunda şüphe yoktur. Zira sicil kayıtlarında Yenice mahallesinin adının geçtiği davalardan mahallenin gayrimüslim ahâlisinin Ermeni olduğu bilinmektedir. Örneğin 1623 tarihli bir kayıta Yenice mahallesini yurt tutan Ermeni taifesi tecessüs ve tefahhus olunduğunda maktu'a tabi 35 nefer Ermeni olduğu belirtilir.²⁷⁵ 1622 tarihli bir başka dava kaydında da Yenice mahallesinden Şehut isimli Ermeni'nin Karacaahmet köyü kurbundaki tahminen 4 dönüm mülk-i bağımlı Yakob isimli Ermeni'ye 6.000 osmanî akçeye sattığı, alacağı olan meblağın tamamını da Yakob Ermeni'den aldığı ifade edilmektedir.²⁷⁶ 1623 tarihli bir veraset davasında ise Manisa'daki Ermeni taifesinin beytûmalları cem'ine memur Abdülkerim'in Yenice mahallesi Ermenilerinden Karagöz'ün ölmesi üzerine, beytûmale kalacak mallarla ilgili onun karısı hakkında Manisa mahkemesinde davacı olduğu görülmektedir.²⁷⁷

Manisa'ya yerleşen Ermenilerle ilgili bazı kayıtlar ise onların eski yurtlarına gönderilmeleri hakkındadır. 1611 tarihli bir kayıta “celâli istilasını nedeniyle vilayetlerinden firâr eden Manisa'ya yerleşen Ermeni reayanın eski yurtları boş kaldığı için asla kalmalarına müsaade edilmemesi ve kendi vilayetlerine gönderilmeleri emrim olmuştur. Manisa'ya yerleşen Ermenilerin evleri, bağ ve bahçelerine talip olanlara sattırılıp parasının sahiplerine verilip yerlerine gönderilmeleri emrimdir” denilmektedir.

²⁷³ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1031-1032)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 49, 159/hüküm numarası yok.

²⁷⁴ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1031-1032)*, No. 49, sayfa numarası yok/hüküm numarası yok.

²⁷⁵ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1032-1034)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 50, 62/hüküm numarası yok.

²⁷⁶ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1031-1032)*, No. 49, sayfa numarası yok/hüküm numarası yok.

²⁷⁷ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1032-1034)*, No. 50, 23/hüküm numarası yok.

Manisa'ya yerleşen Ermenilerin hangi sebeple ne zaman yerleştikleri ve devletin onarın yeniden yurtlarına gönderilme çabalarını göstermesi açısından dikkat çekici bir belgedir. İlgili kayıt 1611 tarihli olduğuna göre eşkıya tehlikesinden kaçıp Manisa'ya gelen Ermeniler 1611'den bir süre önce Manisa'ya gelmiş olmalı. Bu kayıt Manisa'ya olan Ermeni göçüne dair ilk kayıtlardan biri olması açısından da önemlidir. Zira biz bu tarihten önce Ermeni mahallelerine (Ermeniyân-ı Suflâ ve Ermeniyân-ı Bâlâ) dair kayda rastlamadık.²⁷⁸

1635 senesinde ise yine Manisa'yı yurt tutan Ermenilerin eski yerlerine gönderilmeleri hakkında Manisa, Marmara, Akhisar, Gördük ve Ilıca kadılarına, yava sürmek için vârid olan emr-i şerîfdir başlığıyla gönderilen yazıda şu ifadeler zikredilmektedir: “Celâlî istilasından beri reaya taifesinin yerlerini bırakıp âhar vilayetlerde sakin oldukları, zuamâ ve tımarın mahsullerine gadr ve noksan terettüb eylediği, kırk yıldan beri bu reayanın kaldırılıp yerli yerlerine gönderilmesi bâbında hatt-ı hümayûn sadır olduğu, İstanbul, Edirne ve Bursa'daki reayanın kaldırılıp yerlerine gönderildiği, ancak Manisa'nın bundan muaf olduğu, Manisa tahassun (sığınılacak yer) olduğu için reaya taifesinin Manisa'ya geldiği, ancak artık Manisa'da mütemekkin olan reayanın kaldırılıp gönderilmesi için hatt-ı hümayûn sadır olduğu” belirtilmektedir.²⁷⁹ Ancak devlet bu reayanın her ne kadar eski yerlerine gönderilmesi hakkında emirler gönderse de, Manisa'daki Ermeni nüfusun XVII. yüzyıl boyunca arttığı ve şehirdeki en kalabalık gayrimüslim topluluk haline geldikleri dikkate alınırsa, Ermenilerin eski yerlerine gönderilmesi çabasının sonuç vermediği açıktır.²⁸⁰

²⁷⁸ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1020)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 33, 334-335/hüküm numarası yok.

²⁷⁹ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1043-1045)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 71, 147/hüküm numarası yok; XVII. yüzyılın başında Manisa'ya yerleşmiş olan Ermenilerin hiç olmazsa bir kısmının, bazı kayıtlardan 1635 senesinden biraz önce eski yurtlarına döndükleri anlaşılmaktadır. 1635'te cizye toplamaya memur olan Mehmet mukataayı senelik 40 yük akçeye almıştır. Emin, İstanbul'a gönderdiği bir arzuhalde bazı Ermenilerin yurtlarına geri döndürüldükleri için yeteri kadar maktu' toplanamadığını belirtmiş ve mukataa bedelinin düşürülmesini talep etmişti. Nihai olarak da 40 yük akçe olan mukataa bedelinin 25 yük akçeye düşürülmesine karar verilmişti. *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1045-1046)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 72, 166/hüküm numarası yok.

²⁸⁰ XVII. yüzyılda yaşamış olan Kemahlı Rahip Grigor, 1595-1640 yılları arasındaki olayları anlattığı *Kronoloji* adlı eserinde, celâlî isyanları, bu isyanların Anadolu'da neden olduğu tahribat ve yurtlarını terk ederek İstanbul ve Rumeli'ye göç etmek zorunda kalan ahali hakkında bilgi verir. Ayrıca devletin, Anadolu'nun yeniden ihyâsı için İstanbul ve Tekirdağ gibi kentlere yerleşmiş olan halkın eski yurtlarına geri gönderilmeleri yönünde karar alması ve bu kararın tatbiki esnasında yaşanan güçlükleri hikaye etmiştir. Grigor'un anlattığına göre celâlî eşkıyasından kaçıp İstanbul ve Rumeli'ye gelen ahalinin eski yurtlarına gönderilmeleri olayı 1610 ve 1635 yılında olmak üzere iki kere tatbik edilmişti. Ancak bu süreç sancılı olmuş çoğu ahali eski yurtlarına dönmek istememişti. Devlet de bir takım zecri yöntemlerle ister Türk olsun ister Ermeni her kesimden insanı eski yurtlarına gönderme yoluna gitmişti. Ancak celâlî eşkıyasından kaçıp

Arşiv kayıtlarından görüldüğü üzere XVII. asrın başında celâlî tehlikesi nedeniyle yurtlarını terk edip Manisa'ya göçen Ermeniler Kayseri civarındaki köylerin Ermeni ahalisidir. Bazı Ermeni kaynakları ise Manisa'ya göçen Ermenilerin hemen hemen aynı dönemde Harput'tan göç ettiklerini belirtirler. Bu kaynaklar 1600'lerde Halep Sis, Sivas, Harput civarının Canbolatoğlu ve Taval gibi eşkıyalarca talan edildiğini, özellikle Harput bölgesinde Taval'in yaptığı zulümler sebebiyle bölge halkının perişan olduğunu söylerler. Katip Tateos'un belirttiğine göre 1602 senesinde Harput ahalisi büyük bir göç dalgasıyla karşı karşıya kalmış, buradan göç edenlerin önemli bir kısmı da Manisa'ya göç etmiştir. Ayrıca bazı Ermeni kaynaklarında belirtildiğine göre, Manisa'daki dilbilimsel kanıtlar XVII. yüzyılda burada yaşayan Ermenilerin Harput'tan göç eden Ermeniler olduğuna işaret eder. Kevork Şahinyan, Kaytzorik ve Hraçya Açaryan gibi bazı Ermeni araştırmacılar da bunu doğrularlar.²⁸¹

Anadolu'dan Manisa'ya olan ilk Ermeni göç hareketinin en önemli sebebi celâlîlerin Anadolu'da neden olduğu kargaşaydı. Bunun yanında Osmanlı-İran savaşlarının sınır bölgelerine yakın yerlerde neden olduğu asayişten yoksun ortamın da bu göç hareketine katkısı yadsınamaz. Ama tam da bu göç dalgasının yaşandığı dönemde Manisa'yı göçmenler için cazip kılacak bir gelişme oldu. Bu, İzmir'in ve art alanının uluslararası ticaretteki yükselişiydi. Manisa İzmir'e yakın konumuyla Anadolu, Rumeli ve Halep'ten çok sayıda Müslüman ve Gayrimüslim için sadece gelip geçtikleri bir yer olmaktan öte aynı zamanda yerleştikleri bir kent haline de geldi. Bu yönüyle Manisa büyüyen kent ekonomisiyle ticaret ve çeşitli zanaat dallarında mahir Ermeni ahaliyi kendine çeken

gelmiş olan ahalinin büyük bölümü çeşitli bahaneler ve ertelemelerle İstanbul ve diğer kentlerde yerleştikleri yerlerinde kalmayı başarmışlardı. Geri gönderme işlemi de böylelikle kısmen uygulanabilmişti. Hrant D. Andreasyan, "Celâlîlerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi", *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976), 45-55.

²⁸¹ Kharatian, "İzmir ve Ege Bölgesindeki Ermeniler", 66-67; Ayrıca, celâlî tehdidi nedeniyle bahsettiğimiz şehirler dışında Isparta, Burdur, Sivas, Muğla ve Erzurum'dan da Müslim ve Gayrimüslim ahalinin Manisa'ya göç ettiği bilinmektedir; M. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri* 11 (Manisa: Chp Manisa Halkevi Yayınları, 1944), 146; Manisa ve civarında görülen isyanlar ise Manisa'dan başka şehirlere büyük çaplı bir göç yaşanmasına sebep olmamıştır. Bunda bölgenin zirai açıdan verimliliği ve ticari potansiyelinin etkisi olmuş olmalıdır. XVIII. yüzyılda ise Karaosmanoğulları ailesinin şehirdeki hâkimiyeti şehri daha mamur ve güvenli kılmıştır. Aktüre, "Osmanlı Şehrinde Şehrsel Yapının Değişme Süreci", 108.

kentlerden oldu.²⁸² Ayrıca Manisa'nın verimli arazilere sahip olması ziraatla, en çok da bağıcılıkla iştigal eden Ermeni ahalinin bölgeye gelmesinde önemli bir etkendi.²⁸³

Batı Anadolu'ya yaşanan göçün sebeplerinden biri olarak da bu dönemde yaşanan “küçük buzul çağı” gösterilmektedir. Bu görüşe göre, XVI. yüzyıl ve XVII. yüzyılda Avrupa ve Osmanlı coğrafyasını da etkileyen düşük sıcaklık değerleri tarımsal üretimi ciddi oranda düşürmüştür. Özellikle Akdeniz ikliminin daha az hissedildiği İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgeleri bu iklim krizinin olumsuz etkilerini daha yoğun yaşamıştır. Bunun sonucunda da halk ciddi kıtlık tehdidiyle karşı karşıya kalmış ve geçimini sağlayacak kadar mahsul elde edemeyince ya eşkıyalığa tevessül etmiş ya da daha uygun iklim ve arazi şartlarına sahip bölgelere göç etmek zorunda kalmıştır.²⁸⁴ Batı Anadolu ise bu iklim krizinin etkilerini daha hafif hissetmiştir. Dolayısıyla Manisa'ya artan göçlerin bir sebebi olarak da buradaki uygun iklimsel şartlar gösterilmektedir. Manisa ve kazalarında nüzul kayıtlarından hareketle XVI. yüzyıl sonlarından XVII. yüzyıl ortalarına kadar tarımsal üretimin ciddi oranda arttığı görülmektedir. Aynı dönemde Demirci kazasındaki tarımsal üretim ise diğer kazaların aksine düşmüştür. Bunun sebebi ise Demirci'nin 800 metrenin üzerinde bir yükseltiye sahip olması ve iklim krizinin etkilerinden daha fazla etkilenmiş olmasıdır. Ancak Manisa ve çevresi eşkıya tehdidini daha yoğun yaşarken, Demirci muhtemelen eşkıya tehdidinden daha az etkilenmiş olmalıdır.²⁸⁵

1688'de İzmir'de meydana gelen büyük deprem de Manisa'ya gerçekleşen göçlerin sebeplerinden biri olarak gösterilir. Bu tarihte yaşanan deprem ve ardından yaşanan yangın şehri harap ederken bir süre sonra baş gösteren veba salgını da buna eklenince halk, İzmir'den daha güvenli olan çevre kazalara göç etmek zorunda kalmıştır. Bu dönemde İzmir'de bulunan Avrupalı gezginler, gerçekleşen bu deprem ve sonrasında yaşanan felaketlerin şehirde yol açtığı tahribata ve bu sebeple şehrin nüfusunun azaldığına dikkat çekerler.²⁸⁶ Önder Bayır Manisa'nın Ermeni nüfusunun XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki artışında, 1688'de İzmir'de meydana gelen bu büyük depremin de

²⁸² Günay, “XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri”, 230; Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa*, 54.

²⁸³ Manisa Ermenilerinin bilhassa bağıcılıkla uğraştıklarına dair Manisa şer'iyye sicillerinde çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlar daha ziyade bağ satışına dair olan noter mahiyetindeki kayıtlar ve verâset kayıtlarıdır. *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1049-1050)*, No. 81, 129/hüküm numarası yok.

²⁸⁴ William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân, 1591-1611*, çev. Ülkü Tansel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002), 195.

²⁸⁵ Mehmet Kuru, *Locating an Ottoman Port-City in the Early Modern Mediterranean: İzmir 1580-1780* (Toronto: University of Toronto, Doktora Tezi, 2017), 70.

²⁸⁶ Aybet, *Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, 578.

etkisinin olabileceğini söyler. Onun ifade ettiğine göre, İzmir’de yaşayan Rum ve özellikle de Ermeni ahali daha güvenli olduğunu düşündükleri Manisa’ya göç etmiş, böylelikle bir taraftan da İzmir’le olan ticari ilişkilerini iki şehrin yakınlığı sayesinde sürdürmeye devam edebilmişlerdir.²⁸⁷

Nihai olarak ifade etmek gerekirse, Manisa’ya başlangıçta celâlî tehdidi nedeniyle gerçekleşen Ermeni göçü, yukarıda bahsettiğimiz farklı unsurların da etkisiyle XVII. yüzyıl boyunca peyderpey devam etmiştir. Çeşitli Anadolu vilayetlerinden ve hatta İran’dan çok sayıda Ermeni sığınılacak bir yer bulmak veya bölgenin ticari ve zirai imkânlarından faydalanmak umuduyla Manisa ve çevresindeki kazalara göç etmiştir.²⁸⁸

2.3.2.2. Ermeni Mahalleleri

XVII. yüzyılda Manisa’nın mahalle sayısı ve nüfusunun artmasında şehre olan Ermeni ve Rum göçünün önemli oranda katkısı olmuştu. XVI. asırda şehrin tek gayrimüslim ahali olarak, Yahudiler mahallesinde yaşayan Yahudiler bir topluluk olarak zikredilirken, XVII. yüzyılda buna Ermenilerin yaşadığı Ermeniyân-ı Bâlâ mahallesi (Yukarı Ermeniler mahallesi) ve Ermeniyân-ı Suflâ mahallesi (Aşağı Ermeniler mahallesi) adıyla iki mahalle²⁸⁹ ile Rumların yaşadığı Rûmiyân ya da Kefere mahallesi²⁹⁰ adıyla bir mahalle eklenmişti. Bahsi geçen iki Ermeni mahallesi bu asır boyunca devam eden göçler yüzünden Manisa’nın büyük mahallelerinden ikisi haline gelmeyi başarmışlardı.

XVII. yüzyıl şer’iyye sicillerinde bu iki Ermeni mahallesi ahalisine dair elimizde çok sayıda dava kaydı bulunmaktadır. Ancak Manisa’da Ermenilere dair ilk kayıt XVI. asrın sonuna aittir. 1598 tarihli bir belgede Manisa’da ikâmet eden 13 Ermeni’nin kendilerinden fazla cizye talep edildiği gerekçesiyle cizyedârdan şikayetçi oldukları görülmektedir. Bu kayıta Ermenilerden 15 akçeden fazla cizye alınmaması ve alınan ziyade bedelin iade edilmesi emredilmişti. Bu tarihte Manisa’da ne kadar Ermeni bulunduğu hakkında esaslı bir bilgiye sahip değiliz. Herhalde Manisa Ermenilerine dair

²⁸⁷ Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa*, 55.

²⁸⁸ Günay, “XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri”, 238.

²⁸⁹ *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1071)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 118, 82/hüküm numarası yok; Aşağı Ermeniler mahallesi bazen belgelerde Farsçadaki aşağı manasına gelen “pest” kelimesiyle ifade edilmiştir. *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1058-1065)*, No. 94, 131/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1058-1059)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 96, 144/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1071)*, No. 118, 82/hüküm numarası yok.

²⁹⁰ *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1071-1072)*, No. 119, 372/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1048)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 76, 26/hüküm numarası yok.

ilk nüvelere bu tarihlerde rastlamaktayız. Nitekim komşu Balıkesir’de de ilk Ermeni nüfus oluşumu bu senelere rastlamaktadır. Bu tarihten sonra, 1620 yılında Manisa’da bir tahrir yapılsa da, bu kayıtlar bugün mevcut olmadığından tahrirler üzerinden XVII. asrın ilk yıllarına dair bir nüfus tahmininde bulunmak imkânsızdır.²⁹¹

Manisa’da Ermenilere ait yerleşimler ise XVII. yüzyılın ilk yıllarında oluşmaya başlamış olmalıdır. Nitekim bazı sicil kayıtları Manisa’ya celâlî eşkıyası nedeniyle göç eden Ermeni ahalinin, Müslümanların da ikâmet ettikleri Yenice Mahallesi’ne yerleştiklerini gösterir. Ancak daha sonraki dönemlere ait kayıtlara göre Manisa’daki Ermeni ahalinin Yukarı Ermeniler ve Aşağı Ermeniler mahallelerinde ikâmet ettikleri görülmektedir. Buna göre Yenice mahallesine yerleşen ilk Ermenilerin bu mahalleyi terk ederek Ermeni mahalleleri adıyla anılacak olan yeni yerleşim yerlerine taşınmış olmaları ihtimal dahilindedir. Bizce daha kuvvetli ihtimal ise Yenice Mahallesi’nin yeni göçlerle daha da büyümesi sonucu bitişiğinde Ermenilerin oluşturduğu yeni bir yerleşim yerinin meydana gelmiş olmasıdır.

Bu konuyla ilgili bir başka kayıt ise daha da dikkat çekicidir. 1624 senesine ait perâkende Anadolu keferesinin cizyelerini toplamaya memur olan zümre-i sipâhiyândan Osman Bey’in mahkemeye sunduğu bir şikayet kaydında, Yukarı Yenice mahallesini yurt tutan Ermeni taifesi araştırıldıklarında, onların cümlesinin medine-i münevvere reayasından oldukları ve mahallede bu tarihte maktu’a tabi 35 nefer Ermeni olduğu belirtilmektedir. Osman Bey ifadesinde bu mahalle ahalisi medine-i münevvere reayasından olduğu için onlardan davası olmadığını, ancak Aşağı Yenice mahallesindeki Ermeni ahaliden cizyelerini ödemedikleri için davacı olduğunu belirtmiştir. Bu kayıta Aşağı ve Yukarı Yenice adıyla anılan ve Ermenilerin yaşadığı iki mahalleden söz edilmektedir. O halde Aşağı ve Yukarı Yenice mahallesi adıyla anılan bu mahallelerin daha sonraki tarihlerde Aşağı ve Yukarı Ermeniler mahalleleri adıyla anılıyor olabileceği düşünülebilir. Öte yandan mahallelerin isminin Yenice olması da yeni yerleşime açılan yerler olduğu, ilk dönemlerde bu isimlerle anılsalar da daha sonra Ermeni mahalleleri adıyla anılıyor olmaları ihtimali akla yatkın gelmektedir.²⁹² Ancak XVI. yüzyılda Yenice ya da Girdeci mahallesi diye bilinen bir mahallenin var olduğu bilindiğine göre, Yenice diye anılan Ermeni mahallelerinin yeni kurulmuş bir mahalle olduğunu düşünmek hatalı olabilir.²⁹³

²⁹¹ Günay, “XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri”, 231.

²⁹² *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1032-1034)*, No. 50, 62/hüküm numarası yok.

²⁹³ Emecen, *Manisa Kazası*, 50.

XVII. yüzyılda hızla göç alan Yukarı ve Aşağı Ermeni mahallelerinde en az birer kilise bulunduğu, sicil kayıtlarındaki Ermenilerin kiliselerinin zamanla tamire muhtaç hale gelmesi ve tamiratın yapılabilmesi için bir keşif heyetinin gönderilmesine dair taleplerinden anlaşılmaktadır.²⁹⁴ Manisa'ya gelen Ermeniler genellikle Doğu Anadolu'dan göç eden Ermeniler olduklarından esasen Eçmiatzin kilisesine bağlıydılar. Ancak Manisa Ermenileri, XVII. yüzyıldaki Ermeni kiliseleri arasındaki nüfuz mücadelesinin etkisinde kalmıştı. İstanbul patrikliği bu dönemde perakende olarak tanımlanan Ermenilerin üzerinde nüfuzunu geliştirme çabası içindeydi. 1664' te Fazıl Ahmet Paşa'nın fermanıyla İstanbul'daki Ermeni patriğinin kendini Osmanlı Ermenilerinin katolikosu ilan etmesiyle İstanbul'daki patrikliğin Ermeni nüfus üzerindeki etkisi daha da arttı. XVIII. yüzyılda ise Eçmiatzin kilisesi Anadolu Ermenileri üzerindeki nüfuzunu arttırmış olsa da İstanbul Ermeni patriği Manisa'daki kiliseler üzerindeki hâkimiyetini devam ettirdi.²⁹⁵

2.3.2.3. Yukarı Ermeniler Mahallesi

Mehmet Günay, Yukarı Ermeniler mahallesinin şehrin güneydoğusunda bulunduğunu ve Serabad mahallesinin yukarisından mevlevihaneye giden yola kadar uzandığını söyler.²⁹⁶ Mahallenin mevkiıyla alakalı sicillerdeki bazı kayıtlar Mehmet Günay'ın görüşünü desteklemektedir. Örneğin 1627 tarihli bir sicil kaydında Serabad mahallesinde bulunan ve vakıf malı olan bir çeşmenin Yukarı Ermeniler mahallesinden geçen su yollarının eyyâm-ı şitâda vaki olan sel nedeniyle harap olduğu ve tamir edilmesi gerektiği belirtilmektedir.²⁹⁷ Bu konuya dair elimizdeki bir başka örnek ise XVIII. yüzyıla aittir. Bu örnekte bu asrın ilk yarısında Yukarı Ermeniler mahallesinin nüfusunun ciddi oranda artması neticesinde mahallede ev yapacak yer sıkıntısı yaşanmaya başladığı, Ermeni ahalinin Serabad mahallesindeki Serabad Camii evkafına ait olan arsaya ev yapmaya başladıkları görülmektedir. Bu sebeple buranın Müslüman ahalisiyle Ermeniler aralarında

²⁹⁴ *Manisa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1113-1114)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 168, 179/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1072-1073)*, No. 120, 202/hüküm numarası yok.

²⁹⁵ Günay, "XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri", 234.

²⁹⁶ Günay, "XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri", 231.

²⁹⁷ *Manisa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1037-1038)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 56, 15/hüküm numarası yok.

bir anlaşmazlık vuku bulmuş ve anlaşmazlık mahkemeye taşınmıştır. Bu örnekler açıkça göstermektedir ki, Yukarı Ermeniler mahallesi şehrin güney doğusunda olduğunu bildiğimiz Serabad mahallesi ve aynı adı taşıyan Serabad deresine yakın bir mevkide, bugünkü Bayındırlık Mahallesi'nde bulunmaktaydı.²⁹⁸

XVII. yüzyılda mahallenin nüfusuna dair, Vezir İsmail Paşa'nın 1660 tarihli tahrir ettiği deftere göre Ermenilerden alınacak cizye listesini gösteren sicil kaydı bu konuda değerlendirme yapmamıza imkân tanır. Bu kayda göre Ermeniyân-ı bâlâ'da bu tarihte 76 nefer Ermeni kayıtlıdır. Bu sayıyı, bir hane sayısı olarak kabul ettiğimiz 5 rakamı ile çarptığımızda ise Yukarı Ermeniler mahallesinin nüfusunun 380 olduğunu söyleyebiliriz.²⁹⁹ Bu tarihten 45 yıl sonraya dair avarız kayıtlarından hareketle nüfus tahmininde bulunan Önder Bayır mahallenin nüfusunu 445 olarak verir.³⁰⁰

1660 tarihli bahsettiğimiz cizye tahririnden önce mahalle ahalisi Manisa'ya sonradan göç eden unsurlardan oldukları için muhtemelen yerli statüsünde sayılmamaktaydılar ve yava cizyesi vermekle mükelleftiler. Bu konuyla ilgili bir kayıta 1661 senesi için perâkende Ermeni taifesinin maktu'larını toplamaya memur olan İzmirî Ahmet Ağa tarafından iltizâm emini olan Cafer'in mahkemeye sunduğu bir arzuhalî dikkat çekicidir. Cafer, bâlâ (yukarı) ve pest (aşağı) mahallelerindeki isimleri verilen bazı Ermenilerden yava cizyelerini vermede ta'allül ettikleri için şikayetçi olmuştur. Mahkemeye çağrılan Ermeniler ise cevaplarında İsmail Paşa'nın kendilerini yerli defterine kaydettiğini söylemişler ve "biz cizyemizi yerli cizyesi cem'ine memur olanlara verdik" diyerek yava cizyesi ödemeyi reddetmişlerdi. Neticede mahkeme Ermenilerin haklılığına hükmetmiş ismi cizye defterine kayıtlı olanlardan yava namıyla cizye alınmasını men etmişti. Böylelikle iki Ermeni mahallesinin ahalisi 1660 tarihindeki bu tahrirle yerli gayrimüslim statüsünde sayılmışlardır.³⁰¹

Ancak yava cizyesi toplanması ile ilgili yavacılar ile Ermeni ahali arasındaki anlaşmazlıklar bu tahrirden sonra artarak devam etmiştir. Bu sorun mahallenin bu tarihten sonra da ciddi oranda göç almaya devam etmesinden ileri gelmektedir. Tahrirden sonra gelen ahali cizye defterinde kayıtlı olmadığından yerli sayılmamış ve yava cizyesi vermekle mükellef tutulmuştur. 1662'de Ermeni yava cizyesini toplamaya memur olan

²⁹⁸ Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa*, 46.

²⁹⁹ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1071-1072)*, No. 119, 372/hüküm numarası yok.

³⁰⁰ Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa*, 50.

³⁰¹ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1071)*, No. 118, 43/hüküm numarası yok.

Mustafa, İstanbul'a 1662 senesinin "hariç ez-defter" olan yava Ermeni cizyesinin toplanması ile ilgili arzuhal göndermiştir. Arzuhalde İsmail Paşa'nın Manisa'daki Ermeni mahallelerini cizye defterine kaydettiği belirtilmekte ancak içlerinde nice Ermeni taifesinin tahrir olunmadığı "hariç ez-defter" kaldığı belirtilmektedir. Mustafa bu "hariç ez-defter" olanlardan yava cizyesi talep ettiğinde ise bu kimseler cizye vermede ta'allül ve muhalefet ederler diye şikayetçi olmuş, daha önce bu hususta verilmiş olan emr-i şerif gibi, tekrardan kâr u kisb etmek amacıyla Manisa'ya gelen Ermeni taifesinin yava cizyelerini vermeleri için emr-i şerif rica etmiştir. Gönderilen emir mahalleye âhar diyardan gelen "hariç ez-defter" olan Ermeni taifesinin üzerlerine edâsı lazım gelen yava cizyelerinin cem' edilmesi, kimsenin muhalefet etmemesi yönündedir. Yerli cizye defterinde adı olmayan dolayısıyla yava cizyesine tabi olan nüfusun bir kısmının mahalleye 1660'tan sonra gelip kalıcı olarak yerleşen Ermeniler olduğu muhakkaktır. Ancak bu yeni gelenlerin içinde, ticaret amacıyla Manisa'ya gelip hanlarda kalmak yerine geçici bir süreliğine mahallede tuttukları kiralık evlerde ikâmet eden Ermeniler de olmuş olmalıdır.³⁰²

Sicil kayıtlarında mahallenin adının geçtiği dava kayıtları, bu mahallede Hristiyan Ermenilerin yanı sıra Müslüman ahalinin de yaşadığını göstermektedir. Ancak bunlar genellikle sonradan Müslüman olan mühtedî Ermenilerdir. Zira elimizde bu mahallede ihtida etmiş Ermenilere dair dava örnekleri mevcuttur. Hatta bu örneklerde sonradan Müslüman olan Ermeniler ile Hristiyan ahali arasında zaman zaman çekişme ve kavgaların olduğuna da şahit olmaktadır.³⁰³

Mehmet Günay, 1660 senesine ait avarız kaydında mahallede mu'attal halde olan 3 ev bulunduğunu belirtmiştir. Günay bu evlerin eski oldukları için boş olabileceklerini ya da mahallenin önemini kaybetmeye başlamış olma ihtimalinin olabileceğini söyler.³⁰⁴ Ancak XVIII. asra kadar yukarıda da değindiğimiz gibi mahallenin daha da büyüdüğü göz önüne alınırsa mahallenin önemini kaybetme ihtimali bizce zayıftır. Muhtemelen boş olan evler bakımsızlıktan zamana yenik düşmüş ve artık kullanılamaz hale gelmiş olmalıdır.

Mahalle ahalisinin geçimini sağlamadaki temel uğraşısı ise ticarettir. Zira mahallede yaşayan Ermenilere ait alacak verecek davalarının genellikle ticari meta alışverişinden kalan borçlarla ilgili dava kayıtları oldukları görülmektedir. Bu da Yukarı Ermeniler

³⁰² *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1071-1072)*, No. 119, 86/hüküm numarası yok.

³⁰³ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1058-1059)*, No. 96, 140/hüküm numarası yok.

³⁰⁴ Günay, "XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri", 231.

mahallesinde ticaretle uğraşan ciddi bir Ermeni nüfus olduğuna işaret eder. Borca konu olan ürünler arasında sık sık Acem esvâbının geçmesi mahallenin tüccarlarının ticaret maksadıyla Acem diyarına gidip geldiklerini veya İran'dan gelen tüccarlarla yakın bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. Zira bu asırda İran menşeli malların Manisa ve İzmir civarında çok revaçta olduğu bilinmektedir.³⁰⁵ Bunun yanında, mahallede varlıklı sayılabilecek Ermeni tüccarların varlığına da şahit olmaktayız. Bilhassa varlıklı kimseler eşkıya gruplarının öncelikli hedefi durumundaydılar ve yaşanan bu tür eşkıyalık vakaları bir şikayet konusu olarak mahkemeye taşındığından mahalledeki varlıklı sayılabilecek kimselerin bulunduğu dair bilgi sahibi olabiliyoruz. Örneğin 1639'da Turgutlu'dan oldukları belirtilen Şaban, Turan, Hamamcıoğlu Hasan, Mustafa, Yusuf isimli eşkıyalar yine eşkıyadan olan 13 arkadaşlarıyla birlikte gece vakti, Yukarı Ermeniler mahallesinde ikâmet eden tüccar taifesinden Ermeni Murat'ın evini tüfenk ve harp aleti ile basmışlardır. Ermeni'nin evinden kıymetli sayılabilecek 4 kese nakd akçe, üç boğça tefârik, gümüş kemer kuşak, sade ...gümüş, ibrişim alaca kaftan, bir alaca dülbend, birkaç kayyumhane dülbend,...sırma gümüşü, yedi adet gümüş bazubend, piruze mai taşlı altın küpe, bir kırmızı Engür kuşak ve sair emvâl ve erzâkını nehb ve gâret (yağmalama, çalma) etmişlerdi. Ermeni Murat ise bir yolunu bulup güçlkle ellerinden kurtulmayı başarmıştı. Olaydan sonra Ermeni'nin mahkemeye giderek şikayetçi olması üzerine mezbûr şâkiler yakalanmışlar ve suçlarını itiraf etmişlerdi.³⁰⁶ Bunun yanında mahallede kredi kullanımına dair örnek bulunması da mahallede ticaretle uğraşan bir kesimin olduğuna dair bir işaret olarak değerlendirilebilir. İlgili kayıta her ne kadar mesleği hakkında bir ibare bulunmasa da, tüccar olabileceğini düşündüğümüz Polad isimli Ermeni, Elhâc Mustafa'nın mütevellisi olduğu vakıftan 180 riyal kuruş istikrâz etmiş ve karşılığında dokuz dönüm bağını vaz' eylemiştir.³⁰⁷

Mahallede ticaretle uğraşan Ermenilerin yanı sıra çeşitli zanaatlarda, en çok da dokuma sektörüne yönelik alanlarda faaliyet gösteren Ermeniler vardır. Bunlar arasında bezzâz taifesinden olan Ermeniler ağırlıktadır. Bu konuda özellikle dükkân satışına dair olan sicil kayıtları bilgi sahibi olabilmemiz açısından dikkate değerdir. Örneğin mahalle ahalisinden olan Murat isimli Ermeni, Neslihan isimli bir kadından 104 kıt'a riyal kuruşa

³⁰⁵ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1072-1073)*, No. 120, 82/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1056-1057)*, No. 93, 80/hüküm numarası yok.

³⁰⁶ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1049-1050)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 79, 52/hüküm numarası yok.

³⁰⁷ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1031-1032)*, No. 49, 19/hüküm numarası yok.

bezzâzlar sükûnda bir bâb dükkân satın almış, yapılan bu alışveriş tarafların mahkemeye başvurusu üzerine bir noter kaydı olarak mahkeme defterlerine işlenmiştir.³⁰⁸ Bir başka örnekte ise yine Yukarı Ermeniler mahallesinden Avanos isimli Ermeni yine bezzâzlar sükûndaki bezzâz dükkânını 33 kıt'a riyal kuruşa Elhâc Ali'ye satmıştır.³⁰⁹

Bunun yanında 1647 tarihli bir kayıttan Yukarı Ermeniler mahallesinde bir debbâğhane olduğu anlaşılmaktadır. Mahalle ahalisinden olan ve muhtemelen sonradan İslama geçen Ermenilerden olan Mehmed Beşe'nin (bin Abdullah) muhallefât kaydında, kendisinin bu mahalledeki debbâğhane yanında bir menzilin olduğu kayıtlıdır. Debbâğhanenin işletilmesinde bol miktarda suya ihtiyaç olduğu bilindiğine göre muhtemelen bu yapı Serabad deresine bitişik bir konumdadır. Ancak bu debbâğhanenin Ermenilerce mi yoksa Müslüman ahali tarafından mı işletildiği hakkında bir bilgiye sahip değiliz.³¹⁰ Debbâğtafesiyle ilgili Manisa sicil kayıtlarındaki davalar bu mesleğin genelde Müslüman ahali tarafından icra edildiğini göstermektedir. Ancak dericilik sanatıyla uğraşan Ermenilerin de isimlerine rastlıyoruz. Örneğin bir kayıtta Tireli Abdülvahap'ın papucî Murat Ermeniye 43.000 akçeye kırmızı sahtiyan sattığı³¹¹, bir başka dava kaydında da Ermeni Murat'ın papuççular sükündaki vakıf malı olan dükkânının 15.600 akçeye Ahmet'e satıldığına şahit olmaktayız.³¹²

Mahallede ziraatla uğraşan Ermeni sayısı ise kanaatimizce azdı. Bu mahalle ahalisinin genellikle bağ sahibi olduklarına dair karşılaştığımız az sayıdaki mahkeme kaydı, bağıcılığın mahallede az da olsa bir zirai uğraşı olarak icra edildiğini göstermektedir.

Manisa şer'îyye sicillerinde Yukarı Ermeniler mahallesi ahalisine dair bahsettiğimiz konular dışında veraset davaları, ölüm ve yaralanmayla sonuçlanan olaylar ve buna ilişkin keşif talepleri, mahalledeki gayri ahlaki olaylar nedeniyle subaşılardan şikayetlerine dair davalar, mahalle ahalisinden tekâlif toplanması ve bununla ilgili halkın veya vergi toplayıcıların şikayetleri ile ilgili davalar, boşanma davaları, ev satışı, hırsızlık ve ev basma şikayetlerine yönelik davalar bulunmaktadır.

³⁰⁸ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1056-1057)*, No. 93, 183/hüküm numarası yok.

³⁰⁹ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1053-1054)*, No. 87, 55/hüküm numarası yok.

³¹⁰ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1056-1057)*, No. 93, 41/hüküm numarası yok.

³¹¹ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1032-1034)*, No. 50, 88/hüküm numarası yok.

³¹² *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1032-1034)*, No. 50, 90/hüküm numarası yok.

2.3.2.4. Aşağı Ermeniler Mahallesi

Aşağı Ermeniler mahallesi şehrin batısındaki Horos köyüne yakın bir mahalde, bugünkü Tevfikiye ve Malta semti civarında bulunmaktaydı.³¹³ Bu mahallenin bulunduğu alan XVII. yüzyılda şehre göç eden Ermenilerin ovaya yakın bir bölgede arazi ve tarla satın alarak bu alanlar üzerine evler inşa etmeleriyle kısa sürede bir mahalle görünümünü almıştı. Mahallede, tarım alanlarına bitişik bir mevkide ikâmet ettiklerinden ziraatla uğraşan Ermenilerin sayısı, Yukarı Ermeniler mahallesindeki Ermenilere göre daha fazlaydı. Hatta zirai imkânlarından ötürü yukarı mahalledeki Ermeniler içerisinde aşağı mahalleye taşınmak gibi bir meyli olanlar da vardı.³¹⁴

Mahallenin nüfusu hakkında fikir sahibi olabileceğimiz ilk kayıt 1630 tarihli sicil kayıdır. Bu kayıta 1632 senesine mahsûp bedel-i nüzûl cem'ine memur olan Mehmet Ağa'nın (bin Abdullah) mahkemeye giderek Aşağı Ermeniler mahallesi ahalisinden davacı olduğu görülmektedir. Mehmet Ağa şikayetinde mahallenin 25 hane olarak tahrir edildiğini belirtmiş ve bu 25 haneden bedel-i nüzûl talep ettiğinde Ermenilerin buna muhalefet ettiklerini söylemişti. Mahallenin Ermeni ahalisi ise bu suçlama karşısında, Manisa'nın cem'an 1.000 hane olduğunu, kendilerinin 25 hane olduklarını ve medine-i münevvere reayasından oldukları için bu güne kadar avarız ve tekâlîf-i örfiyye gibi vergilerden muaf olduklarını açıklamışlardı. Bu ifade üzerine konunun aslının araştırılması için İstanbul'daki defterlere nazar olunmuş ve Mehmet Ağa'ya mahalle ahalisinden vergi alınmaması tembih edilmişti. Bu kayda göre mahallenin oluşum aşaması sayılabilecek bu tarihte mahalledeki hane sayısının 25 olduğu belirtilmişti. Nüfus tahmini açısından bu sayıyı dikkate aldığımızda ise mahallenin nüfusunun bu tarihte 125 civarında olduğunu varsayabiliriz.³¹⁵ Ancak bu tahrirden sonraki yıllarda mahallenin nüfusu hızla artmaya devam etmiştir. 1640 tarihinde bu konu yeniden vergi toplayıcılar ile mahalle ahalisi arasında bir dava konusu olmuştu. Bu kez mahkemeye şikayette bulunan Ermeni ahali olmuş ve mahallenin medine-i münevvere reayasının tekâlîf-i örfiyye talebiyle rencide edildiğini ifade etmişlerdi. Bu konuda Manisa'ya gönderilen emir yine medine-i münevvere reayasından olan ahaliden vergi talebinde bulunulmaması

³¹³ Karakuyu, "Manisa Şehrinde Mahallelerin Tarihsel Gelişimi", 11; Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa*, 8.

³¹⁴ Günay, "XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri", 232.

³¹⁵ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1041)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 66, 97/hüküm numarası yok.

yönündeydi. Öyle anlaşıyor ki 1630'da 25 olan mahalledeki hane sayısı bundan sonraki yıllarda yeni göçlerle artmaya devam etmiş ve vergi toplayıcılar mahalleyi vergiden muaf olan vakıf reayasına dahil tutmama gibi bir eğilim içinde olmuşlar, mahalle halkından vergi talebinde bulunmuşlardır.³¹⁶

İsmail Paşa'nın 1660 tarihli tahririne göre Ermeni mahallelerindeki cizye listesini gösteren sicil kaydında ise Aşağı Ermeniler Mahallesiindeki nefer sayısı 72 olarak verilmiştir. Demek ki 1630'lardan 1660'lara kadar mahallenin nüfusu neredeyse üç kat artmış ve mahallede yaşayan Ermeni sayısı bu tarihte 360'a çıkmıştır.³¹⁷

Buna göre 1660 tarihinde her iki Ermeni mahallesindeki toplam nüfus bizim tahminimize göre 740 civarındadır. Ancak bir taraftan da "hariç ez-defter" olan, yani bahsettiğimiz Vezir İsmail Paşa'nın yaptırdığı tahrir dahil olmayan Ermenilerin de olabileceğini, bu sebeple verilen nüfus sayılarına ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini belirtmek gerekir. Nitekim Mehmet Günay da 1660'larda kayıt dışı olan Ermenilerle birlikte Manisa'daki Ermenilerin nüfusun verilen rakamların biraz daha üzerinde, 900 civarında olduğu görüşündedir. Bu haliyle Manisa, Batı Anadolu'da en fazla Ermeni nüfusa sahip şehirdir.³¹⁸

Daha önceden de belirttiğimiz gibi Aşağı Ermeniler mahallesi içerisinde ziraatla uğraşanlar çoktu, özellikle de bağcılık Ermeniler arasındaki en yaygın zirai faaliyetti. Bunun yanında şer'iyye sicillerinde mahalle ahalisi içerisinde ticaretle iştigal olan Ermenilerin de sayılarının çok olduğuna tanık olmaktadır. Ancak öyle anlaşıyor ki, bu mahallenin tüccarları daha küçük sermaye sahibi olan ve daha ziyade kısa mesafeli ticaretle faaliyet gösteren tüccarlardı. Örneğin bu tüccarlardan biri Karakaş isimli tüccardı. Manisa subaşı Hamza Beşe 1640'ta Karakaş Ermeni'yi cebinde bir miktar kalb

³¹⁶ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1051-1053)*, No. 82, 290/hüküm numarası yok.

³¹⁷ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1071-1072)*, No. 119, 372/hüküm numarası yok; 1660 tarihli tahrir göre Yukarı Ermeniler mahallesinin nüfusunun aşağı Ermeniler mahallesinden fazla olduğu görülmektedir. Ancak 1646 tarihli bir sicil kaydı Aşağı Ermeniler mahallesinin Yukarı Ermeniler mahallesinden daha kalabalık olduğunu gösterir. Bu tarihte Yukarı Ermeniler mahallesinin bazı Ermenileri mahkemeye giderek Aşağı Ermeniler mahallesi ahalisi hakkında ikrârda bulunmuşlardı. İfadelerinde "aşağı mahalle ahalisi bizim mahallemiz ahalisinden ziyade olmağla beynimizde vaki olan sâliyanemizi Aşağı mahalle ahalisinin ziyâde vermesi matlubumuzdur" diyerek bir açıklamada bulunmuşlardı. Aşağı mahalle Ermenileri ise buna cevaben "bu ana değin sâliyanemizi ale's-seviye verdik" diyerek fazla sâliyane ödemeyi reddetmişlerdi. Netice de mahkeme iki mahallenin eskiden oluğu gibi eşit oranda sâliyane vermesinde karar kılmıştı. Bu kayıt açıkça göstermektedir ki Aşağı mahalle Yukarı mahalleden bu tarihte daha kalabalıktır. Ancak yeni göçlerle ve Ermeni mahalleleri arasındaki nüfus hareketliliğiyle zaman zaman bir mahalle diğerinden daha büyük hale gelebilmiştir. *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1056)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 92, 336/hüküm numarası yok.

³¹⁸ Günay, "XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri", 232

para ile yakalamış ve bu sebeple onu mahkemeye getirerek şikayetçi olmuştu. Karakaş ise savunmasında bundan akdem Urla'da azap taifesinden birkaç nefer kimseye sattığı misk mukabelesinde bu parayı (bir beton? esedî, üç ak esedî kalb rub‘)³¹⁹ aldığını söylemişti. Tarafların ifadeleri bu şekilde deftere kaydedilirken, Karakaş muhtemelen bozuk paraları mahkemeye teslim etmek suretiyle herhangi bir ceza almadan kurtulmuştu.³²⁰

Bir başka dava örneğinde ise yine Aşağı Ermeniler mahallesinden Oğanis isimli Ermeni ile Balıkesirli Merd isimli Ermeni arasındaki susam ticaretinde, kaç ölçek susam alışverişi yapıldığı ve borç miktarının ne kadar olduğu konusunda ortaya çıkan bir anlaşmazlığa şahit olmaktadır. Mahkeme davacı Merd ile davalı Oğanis'in birbiriyle örtüşmeyen açıklamalarını dinledikten sonra meselenin çözümü için Oğanis'ten beyyine talep etmişti. Neticede bu susam alışverişine şahit olan Süleyman ve Dönik isimli şahitlerin ifadeleriyle Oğanis'in haklı olduğuna hükmedilmişti.³²¹

Alacak verecek meselelerine dair bir başka örnek ise Babakuyusu mahallesinden Elhâc İnesi isimli tüccar ile Aşağı Ermeniler mahallesinden olup daha önce vefat etmiş olan Zafer isimli Ermeni'nin eşi Göher arasındaki davaya ilişkindir. Elhâc İnesi daha önce Zafer ile bogasi alışverişi yapmış ve bu alışverişten 3615 akçe alacağı kalmıştır. Hatta davacının söylediğine göre Zafer'in eşi Göher bu borca kefil dahi olmuştur. Göher ise mahkemedeki savunmasında bu borcu inkâr etmiştir. Bunun üzerine İnesi'den beyyine talep edilmiş ve şahit olarak dinlenen Elhâc Ahmet ve Mehmed Çelebi yapılan bu alışverişi ve Zafer'in Elhâc İnesi'ye borcu olduğunu doğrulamışlardı. Mahkeme de şahitlerin ifadeleri ile mezkûr meblağın İnesi'ye ödenmesine hükmetmişti.³²²

Mahalle tüccarlarının alacak verecek davalarına ilişkin bu tür örnekleri çoğaltabiliriz.³²³ Ancak mahalledeki tüccar varlığına dikkat çeken bir başka kayıt türü de mahalleden bazı

³¹⁹ Rub‘: Esedî kuruşun çeyrekliği niteliğinde Polonya menşeli gümüş para. Numan Elibol, “Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Sümün (17-18. Yüzyıllar)”, *Prof. Dr. M. Mehdi İlhan Anısına, Tarihe Adanan Bir Ömür*, haz. Mehmet Doğan-Kamil Koçak (Ankara: Berikan Yayınevi, 2022), 112.

³²⁰ *Manisa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1056-1057)*, No. 93, 74/hüküm numarası yok.

³²¹ *Manisa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1058-1065)*, No. 94, 160/hüküm numarası yok.

³²² *Manisa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1058-1059)*, No. 96, 49/hüküm numarası yok.

³²³ Bir başka borç davasına örnek ise Yukarı mahalleden Geçson? isimli Ermeni ile Aşağı mahalleden Vartan isimli Ermeni arasındadır. Bundan önce kasaba-i Denizli’de iki Ermeni Acem esvâbı alışverişi yapmışlardır. Davacı Geçson’un ifadesine göre, her biri üçer kuruş olmak üzere üç adet dülbend, her biri bir kuruşa beş adet şali, dört kuruşa iki adet bakam? ve iki kuruş kıymetli esvâb bahasından kendisinin Vartan’dan alacağı bulunmaktadır. Ancak Vartan bu borcu inkâr etmiştir. Davalıdan iddiasını ispat için beyyine talep edildiğinde ise davacının şahit getirmeye kadir olmadığı anlaşılmıştır. Böylelikle mahkeme Geçson’un davadan men olunmasına ve iddia edilen borcun ödenmemesine karar kılmıştır. *Manisa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1072-1073)*, No. 120, 173/hüküm numarası yok; İki mahalle tüccarları arasında yine

kimselerin mahkemeye giderek, uzak memleketlere gidip belirttiği süre zarfında evine dönmediği takdirde eşinin dilerse boşanabilme hakkına sahip olduğuna dair vermiş olduğu ifadedir.³²⁴ Örneğin Ali isimli mühtedî mahkemede, “âhar diyara gidip 200 gün meks edip gelmezsem zevcem Fatma dilerse nefsinı tatlık eylesin” diye ifade vermiştir. İlgili kayıтта açıkça mühtedî olduğu belirtilen Ali’nin tüccar olduğu belirtilmemiştir. Ancak 200 gün yani neredeyse 6,5 ay gibi uzun bir süre uzak diyarlarda bulunabileceğinin belirtilmesi bizce tüccar olduğuna işaret etmektedir.³²⁵

Aşağı Ermeniler Mahallesi Ermenilerinin Acem’den gelen Ermeni tüccarlarla ilişkilerine dair de elimizde dikkate değer kayıtlar bulunmaktadır. Anlaşılan bu mahalle Acem Ermeni tüccarların İzmir’e giden yolları üzerinde bulunan bir mahalledir ve Acem Ermeni tüccarlar bazen buradaki Ermenilerin evlerinde dindaş ve ırkdaş olduklarından olsa gerek, misafiren kalabilmekteydiler. Bunun yanında Acem Ermeni tüccarların buradaki Ermenilerin evlerine gelip gitmeleri ve misafir olarak kalmaları, mahalle ahalisi içerisinde İran’dan gelip buraya yerleşen Ermenilerin bulunabileceği ve bunların İran’dan ticaret amacıyla gelen Ermenilerle akrabalık ilişkilerinin bulunabileceği ihtimalini de düşündürmektedir. Örneğin 1659 senesinde Acem Ermenilerinden olan ve İzmir’de sakin olduğu belirtilen.....ve Sünbül isimli iki Ermeni’nin Aşağı Ermeniler mahallesi ahalisinden Haçuk’un evinde misafiren bulunduklarına tanık olmaktadır. İlgili sicil kaydında Ermenilerin birkaç gün kalmak için geldikleri mahallede kardeşlerden birine hastalık arız olduğunu belirtilmekte ve hastanın alil ve sahib-i firaş (yatalak hasta) bir şekilde Haçuk’un evinde yattığı ifade edilmektedir. Mahkeme ise durumun tahkiki için Müderris Mehmet Çelebi’yi Haçuk’un evine gitmekle görevlendirmiş ve hasta olan

Denizli’de yapılan Acem esvâbı alışverişine dair başka bir borç davasının detayları ise şöyledir: Daha önce Yukarı mahalleden Sahak Ermeni, Aşağı mahalleden olup Denizli’de ölen Bogos Ermeni’ye hal-i hayatında 112 kuruşa Acem esvâbı, darayı ve çeşitli türde emtia satmıştır. Sahak bu alışverişten kalan alacağı için ise Bogos’un oğlu Markar’dan davacı olur. Bogos hal-i hayatında borcunu ikrâr etmiş olsa da, Markar bu borcu inkar eder. Mahkemede Sahak’tan delil talep olunduğunda mahkemeye gelen Ermeni şahitler “Bogos bizim huzurumuzda bahsi geçen mallar bahasından 112 kuruş borcum var diye ikrârda bulundu” diye ifade verirler. Böylelikle Markar’ın verâseti hasebiyle ölen babasının borcunu Sahak’a ödemesi tembih olunur. *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1072-1073)*, No. 120, 82/hüküm numarası yok. Verdiğimiz iki örnekte görüldüğü üzere iki mahallenin Ermeni tüccarları Manisa’da değil Denizli’de Acem metai alışverişi yapmışlardır. O halde tüccarlardan biri muhtemelen bu malları bizzat İran’dan getirip Denizli’de diğer tüccara satmış olmalıdır. Bir diğer ihtimal ise tüccarların bu malları Osmanlı topraklarına gelen bir Acem tüccarından satın alıp diğer tüccara satmış olmasıdır.

³²⁴ *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1077)*, No. 128, 70/hüküm numarası yok.

³²⁵ *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1065-1069)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 110, 177/hüküm numarası yok.

Ermeni, eğer bu hastalıktan ölürsem yanımdaki esbâbdan başka malım yoktur mirasım da kardeşim Sünbül'ündür diyerek açıklamada bulunmuştur.³²⁶

Aynı tarihte bu mahallede yaşanan benzer bir olaya daha tanık olmaktadır. Bu örnekte ise Acem Ermenilerinden olan David'in mahalle sakinlerinden Serkis'in evine birkaç gün kalmak için misafiren geldiğini ve kendisine burada hastalık arız olduğunu görüyoruz. Yine Mehmet Çelebi tahkik için Serkis'in evine gittiğinde David, bu illetten ölürsem yanımdaki esvâbım bir kilim, bir yorgan, bir yastık, bir çarşaf, bir kaftan, bir kalpak ve bir kürekdir, başka bir şeyim yoktur diyerek ifade vermiş ve bunların kardeşi Haduk'a intikâlini talep etmiştir.³²⁷

Bu iki örnekte, hastalık vakalarının kayıt altına alınmasının sebebinin, ölme ihtimali olan Ermenilerin yanlarındaki eşyalarının vârisleri olan kardeşlerine intikal ettirilmesi isteği olduğu görülmektedir. Ancak mahkemeden durumun keşfinin istenmesinin, mahalle sakinlerinin veya ev sahibinin talebi üzerine olabileceğini de göz ardı etmemek gerekir. Zira mahalleli, hasta olan Ermeni'nin ölmesi halinde bu ölümden mesul tutulma ihtimalinden çekindiği için durumun hakikatinin kaydedilmesi amacıyla misafir Ermenilerden mahkeme yetkililerine önceden ifade vermelerini istemiş olabilir.

Mahalle ahalisi tarafından icra edilen önemli meslek dallarından biri de dokuma sektörüdür. Özellikle sicil kayıtlarındaki dükkân satışına dair kayıtlarda, mahallede yaşayan Ermeniler arasında Bezzâzlar sukûnda dükkân işleten Ermenilerin isimlerine sık rastlamaktayız. Örneğin 1653 senesinde Aşağı Ermeniler mahallesi Ermenilerinden Özgür? Bezzâzlar sükûndaki taht-ı i câresinde bulunan bezzâz dükkânını esbâb ve emti'asıyla birlikte Tatur isimli Ermeni'ye 100 riyal kuruşa satmıştır. Ancak Özgür satış bedelini borçlu Tatur'dan alamadığı için mahkemeye giderek şikayetçi olur. Mahkemeye çağrılan Tatur bu borcu inkâr edince davacının mahkemeye getirdiği şahitler Abdüllatif ve Ahmet Çelebi bu alışverişin yapıldığına tanık olduklarını söyleyerek davacının haklılığını ortaya koyarlar. Mahkeme de bu bedelin ödenmesi konusunda Tatur'a tembihte bulunur.³²⁸

³²⁶ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1068-1069)*, No. 114, 250/hüküm numarası yok.

³²⁷ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1068-1069)*, No. 114, 250/hüküm numarası yok.

³²⁸ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1058-1063)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 104, 98/hüküm numarası yok.

Mahallede ihtida olayları ise Yukarı Ermeniler mahallesine oranla kanaatimizce daha yaygındır.³²⁹ Ancak mahallenin mühtedîleriyle Hristiyan Ermenileri arasında kavga ve geçimsizlik vakaları da yaşanabilmektedir. Örneğin Aşağı Ermeniler mahallesinden Mustafa ve Mehmet isimli mühtedîler Vartan ve Karabet isimli Ermenilerden mahkemeye giderek davacı olmuşlardı. Mustafa şikayetinde “Mezbûr Ermeniler başımı bıçak ile urub mecrûh edip ve potkar? sapıyla darb edip ve başımın sol tarafını taş ile darb eylediler” diye şikayetçi olmuş. Mehmet ise Ermenilerin kendisine “mürted lafzıyla din ve imanına şetm eylediklerini” söyleyerek şikayetçi olmuştu. Ermeniler bu iddiaları inkâr edince de davacılarından beyyine istenmiş, kavgaya şahit olan bazı Ermeniler mahkemeye gelerek mühtedîlerin haklılığına şahit olduklarını söylemişlerdi.³³⁰

Mahalleye ait ev satışlarına dair kayıtlar ise genellikle Müslüman ahalinin Hristiyanlara evlerini sattıklarını göstermektedir. Bu da mahallenin azınlıkta kalan mühtedîlerinin mahalleyi terk etmeye meyilli olabileceklerini göstermektedir. Örneğin 1649’da, Gülhar, Üvez ve Mustafa (bin Abdullah) isimli kardeşler mahallede kendilerine miras kalan evlerini Asfador Ermeni’ye 27,5 riyal kuruşa satmıştır.³³¹ Yine aynı tarihte mahalle sakinlerinden olan Mehmet beşe (bin Abdullah) ise evini 60 kıt’a riyal kuruşa Mnatsagan’a satmıştı.³³² Bunun yanında mühtedîlerin bulunduğu aileler içinde İslama geçmeyip eski dininde kalanlar da vardı. Bu kimseler özellikle evlenmek istediklerinde Müslümanların engellemeleriyle karşılaşabiliyorlardı. Örneğin mahalle ahalisinden Ayine isimli kadın mahkeme huzurunda, Sarkiz isimli eşinin daha önce İslama geçtiğini sonrasında da vefat ettiğini beyan ederek, bir Ermeniyle ayinleri üzere evlenmek için izin istemek zorunda kalmıştı. Mahalle ahalisinden durum tahkîk olunduğunda evliliğine bir mani olmadığı anlaşılmış ve mahkeme kendisine izin vermişti.³³³ Benzer bir durum babası Müslüman olan Turfanda isimli Hristiyan kızın başına gelmişti. Turfanda bir Ermeniyle evlenmek istediğinde bazı kimseler buna mani olmak istemişlerdi. Durum yine

³²⁹ Aşağı Ermeniler mahallesinde yaşayıp baba adı Abdullah olan veya doğrudan mühtedî olduğu belirtilen kimselere dair bol miktarda kayda rastlamaktayız. Örneğin perakende Ermeni cizyesini toplamaya memur Üvez Beşe, sonradan Müslüman olan Aşağı Ermeniler mahallesinden Ağisa isimli kadının keniseye gidip diğer Ermenilerle ayine katıldığını, yani rücû edip İslâmdan çıktığını ve eski dinine döndüğü iddia eder. Ağisa bunu inkâr edince Üvezden iddiasını ispat için delil istendiğinde ise bundan acizdir. Ağisa ise yemin ederek rücû etmediğini söyler. *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1058-1059)*, No. 96, 83/hüküm numarası yok.

³³⁰ *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1058-1059)*, No. 96, 30/hüküm numarası yok.

³³¹ *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1058-1059)*, No. 96, 132/hüküm numarası yok.

³³² *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1058-1059)*, No. 96, 90/hüküm numarası yok.

³³³ *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1059)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 98, 206/hüküm numarası yok.

mahalle ahalisinden sual olunduğunda kızın 19 yaşında olduğu ve evliliğine bir mani olmadığı anlaşılmıştı.³³⁴ Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Mühtedîler bazen Ermeni toplumu tarafından hor görülüp dinden çıkmakla suçlanırken, Bazen de, onların Hristiyan olan yakınları Müslümanlar tarafından baskıya maruz kalabilmekteydiler. Manisa'nın Ermeni ahalisinin şehrin Rum ahalisiyle ilişkilerinde ise zaman zaman geçimsizlik yaşandığı bilinmektedir. Ancak özellikle ekonomik hayatta, şehirdeki tüm unsurların birbirleriyle olan ilişkilerinde olduğu gibi, bu iki cemaat arasında da yakın bir münasebet söz konusuydu. Hatta bazı sicil kayıtları Ermeni ve Rumların birbiriyle evlendiklerini, yani akrabalık ilişkileri kurduklarını göstermektedir.³³⁵

2.3.3. İzmir'de XVI. Yüzyıldan XVII. Yüzyıla Demografik Değişim ve Ermeni Nüfus

İzmir XV. yüzyılda kalıcı olarak Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra, XVII. yüzyıla kadar ekonomisi tarıma dayanan bir kasaba görünümünün ötesine geçememişti. İzmir'in XVI. yüzyıldaki nüfusuyla ilgili elimizdeki ilk bilgiler 1528 tarihli tahrir kayıtlarıdır. Bu dönemde İzmir dört mahallesinde Müslümanların bir mahallesinde de Rum ahalinin yaşadığı, beş mahallesi bulunan ufak sayılabilecek bir yerleşim yeridir. Bu dönemde nüfus ağırlıklı olarak Kadifekale civarındaki üç mahallede ikâmet etmektedir. Tahrir kayıtlarında adı geçen bir başka yerleşim yeri de şehrin dışındaki 50 haneli Boynuzsekisi köyüdür. Verilen hane sayılarına göre her bir hanenin beş kişiden oluştuğunu varsayarsak, İzmir'in nüfusunun 1.300 civarında olduğu düşünülebilir. Şehirdeki Rum ahalinin toplam nüfusa oranı ise % 14'tür.

1575 tarihli tahrirden ise İzmir'in nüfusunun önemli ölçüde arttığı anlaşılmaktadır. Bu tarihe gelene kadar mevcut beş mahalleye üç Müslüman mahallesi daha eklenmiştir. Müslüman nüfusu % 118 artışla 2.450, Gayrimüslim nüfusu % 156 artışla 400'e ulaşmıştır. Bu nüfus artışı daha ziyade çevre kaza ve adalardan yaşanan göçler neticesine gerçekleşmiştir. Asrın son çeyreğinde şehirdeki tek Gayrimüslim cemaatin yine Rum ahali olduğu görülmektedir. Asrın sonlarına doğru ise Selanikli Yahudilerin de İzmir'e

³³⁴ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1072-1073)*, No. 120, 198/hüküm numarası yok.

³³⁵ 1651 tarihli bir sicil kaydında, Zaka? İsimli bir Rum kadının Dönik isimli bir Ermeni'nin taht-ı nikahındayken öldüğüne şahit olmaktayız. Ermeni mahallesinin ahalisi ölen kadını Ermeni mezarlığına gömmek isteyince kadının annesi buna karşı çıkmış, eğer siz kızımı Ermeni mezarlığına defnederseniz kızımı katl eylediniz diye şikayetçi olurum tehdidinde bulunmuştu. Ancak sonradan, ya kızının Rum mezarlığına gömülmesi isteği kabul edilmiş ya da kendisi bu isteğinden vazgeçmiş olacak ki şikayetinden vazgeçmiş ve mahkemede kızının taundan öldüğünü itiraf etmişti. *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1061-1062)*, No. 102, 25/hüküm numarası yok.

göç etmeye başladığını biliyoruz. Bu tahrir kaydında Cemaat-i gebran olarak kaydedilen Gayrimüslim nüfusun toplam nüfusa oranı % 16'dır. Bu asırda şehirde Ermeni nüfusa dair ise bir tahrir kaydı yoktur.³³⁶

XVII. yüzyıla dair nüfus tahmini için ise tahrir kayıtlarından mahrumuz. Bu asır için güvenilirliği daha az olsa da avarız kayıtları hiç olmazsa şehirde hangi unsurların yaşadığını göstermesi açısından önem arz edebilir. 1660 tarihli mufassal avarız defterine göre İzmir'deki Müslüman mahallelerinin sayısı 15'e çıkmıştır.³³⁷ Defterdeki 15 Müslüman mahallesinde 1.320 nefer kayıtlıdır. Buna göre her bir neferi beş kişilik bir hane kabul edersek nüfusun 6.600 civarında olduğu varsayılabilir. Bu asırda artık şehirde Ermeni ve Yahudi nüfus da yaşamaktadır. Rumlar 301 nefer yani 1.505 kişiyle şehirdeki en kalabalık gayrimüslim unsurdur. Yahudiler ikinci kalabalık nüfusu oluşturur. Onların nefer sayısı 271, tahmini nüfusu ise 1.355'tir. Ermeniler ise en az nüfusa sahip Gayrimüslim gruptur. Onların nefer sayısı 61, nüfusu ise 300 civarındadır. Buna göre Ermenilerin toplam nüfus içindeki oranı % 5'in altındadır. Bu tarihte avarız kayıtlarına göre İzmir'in toplam nüfusunun 10.000 civarında olduğu varsayılabilir. Tabi bu nüfusa şehirde bulunan Avrupalılar dahil değildir.³³⁸

XVII. yüzyılda İzmir'deki Ermeni nüfusa dair elimizdeki bir başka arşiv kaydı ise maliyeden müdevver defterler içindeki Ermenilere ait cizye kayıtlarıdır. 1640 tarihli bir defterde (Mad 15169) Sığla Sancağı'nın merkezi olan İzmir'de 47 nefer Ermeni kayıtlıdır. İzmir'de XVII. yüzyıldaki Ermeni nüfus hakkındaki ilk kayıt budur. 1688'deki bir cizye icmal defterinde ise hala Ermenilerin 1660 tarihli avarız kaydındaki gibi 61 hane oldukları kayıtlıdır.

1690-91 tarihli bir başka defter ise (Mad 1233) İzmir'e sonradan yerleşmiş veya şehirde geçici süreliğine bulunan yava diye kaydedilmiş Ermeniler ve bir miktar da Rum ahali

³³⁶ 1528 tarihli tahrirde İzmir'de toplamda 225 Müslüman hane ve 31 Gayrimüslim hane yaşamaktadır. İzmir'deki mahalle isimleri şunlardır. Kadifekale çevresinde Faik Paşa, Han Bey (Pazaryeri), Mescit-i selâtinzâde, sahil kesiminde ise Liman Mahallesi bulunmaktaydı. Rum mahallesinin ise ismi ve yeri belirtilmemiştir. En kalabalık mahalleler Faik Paşa ve Mescid-i selâtinzâde'dir. Asrın sonunda ise mevcut mahallelere ilaveten üç Müslüman mahallesinin daha ismi verilir. Bunlar Yazıcı, Şeyhler, Ali Çavuş mahalleleridir. Mübahat S. Kütükoğlu, *İzmir Tarihinden Kesitler* (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2000), 11.

³³⁷ XVI. yüzyıldaki mahallelere ilaveten 1660 tarihinde adı verilen mahalleler şunlardır: Hasan Hoca, Hatûniye, Yayılar, Cami-i atik, Cedîde, Kefeli, Çiçek, Kasap Hızır, Kal'a-i bâlâ. XVI. asırda Ali Çavuş diye anılan mahalleye ise rastlanmaz. Ancak Mir Ali ve Ali Reis diye anılan mahallenin ismi verilir. Ali Çavuş mahallesi muhtemelen XVII. yüzyılda Ali Reis olarak anılmaya başlanmıştır. Kütükoğlu, *İzmir Tarihinden Kesitler*, 11-12.

³³⁸ Kütükoğlu, *İzmir Tarihinden Kesitler*, 12.

hakkındadır. “Defter-i Ermeniyân-ı yava der livâ-i Sığla kaza-i nefis-i İzmir” isimli defterdeki rakamlar önceki kayıtlardan ciddi farklılıklar arz eder. Bilindiği gibi bu asırda pek çok Osmanlı kentinde ciddi göç hadiseleri yaşandığından şehre yeni gelenleri vergiye tabi tutmak amacıyla yeni vergi düzenlemeleri yapılmış ve yava sayımlarıyla şehrin yeni sakinleri veya geçici olarak şehirde bulunanlar kayıt altına alınmaya çalışılmıştı. Ancak diğer kentlerde olduğu gibi İzmir’de de yava cizyesi toplama konusunda vergi tahsildarlarıyla mükellefler arasında anlaşmazlıkların yaşandığını biliyoruz. Yava kayıtları özellikle XVII. yüzyıl boyunca devam eden demografik hareketliliği göstermesi açısından kıymetlidir.

Bu defterde İzmir’deki yava Ermeni sayısının 944 olduğu kayıtlıdır. İzmir’de sakin olup elinde yava kağıdı bulunanların sayısı ise 71’dir. Bunlar muhtemelen daha önceden şehre yerleşmiş artık yerli sayılabilecek Ermenilerdir. Dolayısıyla şehre sonradan gelen veya geçici olarak şehirde bulunan Ermenilerin sayısı yerli sayılabilecek Ermenilerden çok daha fazladır. Defterde Ermeniler üç kategoride ifade edilmektedir. Biri 452 neferle Acem Ermenileridir. Özellikle uzun mesafeli ipek, tiftik ve kumaş ticaretiyle meşgul olan ve İzmir’in art alanında oldukça aktif olan bu grup İzmir’in artan ticaret hacmiyle birlikte adeta şehre dolmuştu. Bir diğer gurup ise 71 hane olarak kaydedilen artık ne zaman göç ettiği pek hatırlanmayan İzmir’in yerlisi haline gelmiş olan Ermenilerdi. Bir diğer grup ise İzmir’e henüz gelmiş, memleketleriyle ifade edilen 421 nefer Ermenilerdir. Bunların çoğu Anadolu’dan gelen ahaliydi ve çoğu çeşitli meslek erbabı olan kimselerdi. Öte yandan vergiye tabi Ermeni nüfus gelir seviyesine göre bir sınıflandırmaya da tabi tutulmuştu. A’lâ diye kaydedilenlerin sayısı 108, evsât diye kaydedilenler 747, ednâ diye kaydedilenler 14 kişiydi. Aynı tarihlerde bir başka defterde 1.786 nefer olan Rumların ise 1/3 ünün ednâ olarak kaydedildiğini biliyoruz. Buna göre önemli bir kısmı tüccar olan İzmir’deki Ermenilerin Rum ahaliye göre gelir seviyesinin daha iyi olduğu sonucuna varabiliriz.³³⁹

Görülüyor ki XVII. yüzyılda değişik zamanlarda değişik memleketlerden Ermeni ahali İzmir’e göç etmişti. Bunların bir kısmı İzmir’e kalıcı olarak yerleşmiş, bir kısmı da yeniden Acem diyarına dönecek veya İzmir’den Avrupa’ya gidecek Ermenilerdi. İzmir’de Acem tüccarlarının sayısının bu denli çok olmasında kuşkusuz bu dönemde şehirdeki Avrupalılarla olan canlı ticaret hayatının etkisi vardı. Şehirde uzun süre kaldıklarından

³³⁹ Kokdaş, “17. Yüzyılda İzmir’e Ermeni Göçü”, 230-234.

devlet varlıklı sayılabilecek bu grubu cizyeye tabi nüfus içerisinde tutma çabası içerisindeydi. Bahsi geçen yava kayıtlarından, tahrir ve avarız kayıtlarındaki gibi bir nüfus tahmininde bulunmak ise sakıncalıdır. Çünkü İzmir'e ticaret amacıyla gelen bu grubun önemli bir kısmı şehirde geçici olarak ikâmet etmekteydi ve aileleri de İzmir'de sakin değildi.

İzmir'in XVII. yüzyıl demografik yapısı ve Ermeniler hakkında bilgi veren diğer kaynaklar ise seyahatnamelerdir. XVI. yüzyılda Avrupalı seyyahlar şehre ilgi göstermezken, XVII. yüzyılda şehrin ticarete artan önemine binaen çok sayıda Avrupalı seyyah İzmir'i ziyaret etmiş ve şehrin nüfusu hakkında rakamlar vermiştir.³⁴⁰ Asrın başında İzmir'e gelen ve şehirde üç ay kalan Polonyalı Simeon İzmir'den büyük bir liman kenti olarak bahseder. Sadece Ermeni nüfus hakkında bilgi veren seyyah şehirde 100 hane Ermeni yaşadığını söyler. Ayrıca Ermenilerin şehirde iki kilisesi bulunduğunu, bir piskopos bir keşiş bir de papazın görev yaptığını da belirtir.³⁴¹ 1653 senesinde İzmir'de bulunan d'arvieux İzmir'in nüfusunu 60.000 Türk, 8.000 bin Yahudi, toplamda ise 90.000 olarak verir.³⁴² 1656'da İzmir'e gelen Thevenot nüfus hakkında bir rakam vermezken İzmir'i büyük bir şehir olarak tanımlar ve yalnızca Müslüman ve Hristiyanların yaşadığını söylemekle yetinir.³⁴³ 1657'de şehre gelen Tavernier ise İzmir'i çok kalabalık olarak nitelerken nüfusunun 90.000'in altına asla düşmediğini söyler. Kentte yaklaşık olarak 60.000 Türk, 15.000 Rum, 8.000 Ermeni ve 7.000 Yahudi yaşadığını ifade eder. Ticaretle uğraşan Avrupalı Hristiyanların sayısı ise bu rakamlardan çok daha azdır.³⁴⁴ 1675'te İzmir'de bulunan Jacop Spon şehirde 30.000 Türk, 10.000 Rum, toplamda 55.000 kişi olduğunu belirtir.³⁴⁵ 1688 depreminden sonra İzmir'e gelen seyyahların verdiği rakamlar ise çok daha düşüktür. Örneğin 1699'da İzmir'e gelen De la Motray 14.000 civarında Türk, 8.000 Rum, 400 Ermeni, 1.500 Yahudi, 200 civarında da Frenk olduğunu söyler. 1701'de İzmir'e gelen Tournefort ise 15.000 Türk, 10.000 Rum, 1.800 Yahudi, 200 Ermeni, 200 kadar da Avrupalı yaşadığını ifade eder.³⁴⁶ Avrupalı seyyahlardan başka İzmir nüfusu hakkında bilgi veren seyyahlardan biri de Evliya Çelebi'dir. 1671'de

³⁴⁰ Pinar, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir*, 3.

³⁴¹ Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 27.

³⁴² Kütükoğlu, *İzmir Tarihinden Kesitler*, 12.

³⁴³ Thevenot, *Thevenot Seyahatnamesi*, 118.

³⁴⁴ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 115.

³⁴⁵ Kütükoğlu, *İzmir Tarihinden Kesitler*, 12.

³⁴⁶ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 247.

İzmir’de bulunan Evliya Çelebi İzmir’i şehir-i azîm olarak tanımlar. Vezir İsmail Paşa’nın şehri tahrir ettirdiğini ve bunun sicillâtta kayıtlı olduğunu belirttikten sonra da İzmir’de 10.300 vergi mükellefi olan hane olduğunu söyler. Evliya Çelebi’nin verdiği hane sayısına göre İzmir’in nüfusu 50.000’in biraz üzerinde olmalıdır.³⁴⁷

İzmir’in XVII. yüzyıl nüfusuna dair arşiv kayıtları ve seyahatnamelerden hareketle verdiğimiz rakamlar arasında ciddi tutarsızlıklar olduğu açıktır. Bazı kesimin kendini avarız ve diğer vergi kayıtlarından muaf tutmuş olmayı başardığı varsayılsa bile gerçek nüfusun seyyahların verdiği rakamların çok altında olduğu akla yatkındır. Mübahat Kütükoğlu İzmir kazasının nüfusunun gerçekte Tavernier’in verdiği 90.000 rakamının ancak üçte biri kadar olabileceğini söyler.³⁴⁸

İzmir nüfusuna dair her ne kadar birbirinden farklı rakamlar zikredilmiş olsa da şehrin XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla büyük bir demografik değişim yaşadığı yadsınamaz. Öte yandan şehirde yerleşik olmayıp geçici süreliğine bulunanların sayısı da az değildir. Şehirdeki artan nüfusun ve büyük insan hareketliliğinin temel sebebi ise şehirdeki canlı ticaret hayatıdır. İzmir, XVI. yüzyılda sadece Müslüman ve Rum ahalinin yaşadığı bir kasabayken XVII. yüzyılda artık sakinleri arasına Avrupalılar, Yahudiler ve Ermenilerin de katıldığı büyük bir şehir haline gelmiştir. Yerleşik Osmanlı tebaası olan nüfus içerisinde en az nüfusa sahip olan unsurun ise Ermeniler olduğu göze çarpmaktadır.

2.3.3.1. İzmir’e Ermeni Göçü

Kaynaklar tarihte İzmir’de farklı dönemlerde Ermeni varlığının söz konusu olduğunu belirtirler. İzmir’de Ermeni izlerine ilk olarak XIII. yüzyıla ait kaynaklarda rastlanır. 1261’de Mihail Paleologos ve Cenevizliler arasındaki bir ticaret anlaşmasında İzmir’deki Ermenilerden bahsedilir. Araştırmacılar bu dönemde Culfa, Nahçıvan ve Agulis’ten gelen Ermeni tüccarların burada Cenevizlilerle ticari anlaşmalar yaptıklarını ve Asya’dan getirdikleri malları İtalyan tüccarlara sattıklarını ileri sürerler.³⁴⁹ İzmir’e ilk büyük göç dalgası ise Kilikya’daki Ermeni krallığının 1375’te yıkılmasından sonra buradaki Ermenilerin Memlük istilasından kaçarak Anadolu’ya yayılmalarıyla yaşanmıştır.³⁵⁰ Ayrıca Ermeni kaynakları XV. ve XVI. yüzyıllarda da İzmir’e Ermenilerin göç ettiğini

³⁴⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname* 9, 50.

³⁴⁸ Kütükoğlu, *İzmir Tarihinden Kesitler*, 12.

³⁴⁹ Kharatian, “İzmir ve Ege Bölgesindeki Ermeniler”, 65.

³⁵⁰ Şenocak, *Levantın Yıldızı İzmir*, 184.

belirtirler.³⁵¹ Ancak Osmanlı tahrir kayıtları XVI. yüzyılda İzmir’de Ermeni bulunduğuna dair bir kanıt sunmaz.

İzmir’e ve Batı Anadolu’daki pek çok kente esas anlamda Ermeni göçü ise XVII. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu göçlerin en önemli sebepleri bu dönemde vuku bulan celâli isyanları, kıtlıklar ve Osmanlı-Safevi savaşlarının Doğu Anadolu’da yarattığı asayişsiz ortamdır. Bunun yanında Batı Anadolu’nun yaşama elverişli iklim ve coğrafyası, uygun iktisadi şartları da bu bölgeye olan göçlerin sebepleri arasındaydı. Osmanlı-Safevi sınır bölgelerinden Batı Anadolu’ya gerçekleşen göçlerin ilk dalgası, Şah Abbas’ın emriyle yerlerinden edilen Ermenilerin İran’a göç ettirildikleri esnada gerçekleşmişti. Bu bölgelerdeki bazı Ermeniler İran yerine Anadolu’ya ve İzmir’e göçmüştü. Öte yandan I. Şah Abbas döneminden sonra gelen hükümdarlar döneminde Abbas döneminin Ermeniler üzerindeki barışçıl politikaları tam anlamıyla uygulanmadı. Bu süreçte de Nahçıvan ve Revan civarından Batı Anadolu’ya göçler gerçekleşmişti.³⁵² Acem Ermeni tüccarların İzmir’e olan ilgisi ise İzmir’in ticaretteki yükselişiyle paralellik gösterir. Avrupalı tüccarların bölgeye gelmesi ve şehrin artan ticaret hacmi ile 1620’lerden itibaren İsfahan, Revan, Nahçıvan gibi bölgelerden hatırı sayılır bir Ermeni tüccar grubu İzmir’e gelip gitmeye başlamıştı. Özellikle Hollanda’nın Levant ticaretinde boy göstermeye başlaması Ermeni tüccarların İzmir vasıtasıyla Avrupa ile olan ticari ilişkilerinin gelişmesinde büyük rol oynamıştı. Çünkü Ermeni tüccarlar Avrupa’ya seyahatlerinde özellikle İzmir limanındaki Hollanda gemilerini kullanmaktaydılar.³⁵³ İzmir’e Anadolu’dan gelen Ermenilerin ise 1/4’ü yakın çevreden gelen ahaliydi. Bunun içinde Manisa, Bursa, Menemen, Aydın, Balıkesir, Afyon, Kütahya ve İstanbul’dan gelenler vardı. Anadolu’dan gelen bir diğer grup ise Konya, Kayseri, Tokat, Merzifon, Sivrihisar, Ankara, Sivas gibi orta Anadolu kentlerinden olan Ermenilerdi. Ancak bunların içinde Kayserili Ermeniler çoğunlukta idi. Bir diğer grup da daha doğudaki Van, Arapkir, Erzurum Eğin, Bitlis, Şebinkarahisar gibi bölgelerden gelenlerdi. Bunun yanında Halep, Diyarbakır, Kilis, Adıyaman gibi kentlerden gelenler de vardı.³⁵⁴

³⁵¹ Kharatian, “İzmir ve Ege Bölgesindeki Ermeniler”, 66.

³⁵² Sebouh David Aslanian, *From the Indian Ocean to the Mediterranean, The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa* (Berkeley, London, New York, University of California Press, 2011), 68; Kharatian, “İzmir ve Ege Bölgesindeki Ermeniler”, 68; Bauden, *İzmir Gezisi*, 73.

³⁵³ Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 133-134.

³⁵⁴ Kokdaş, “17. Yüzyılda İzmir’e Ermeni Göçü”, 242.

Bu göç hadisesinin XVII. yüzyıl boyunca süregelen bir hal almasında kuşkusuz hemşehrilik ilişkilerinin rolü vardır. İzmir ve diğer Batı Anadolu kentlerine gelen Ermeniler hemşehrilerini de peşlerinde sürüklediler. Kayıtlarda Eğinliler, Sisliler, Arapkirliler, Vanlılar, Kayserililer ya da şarkî diye geçen ifadeler, zincirleme olarak bir göç olayının yaşandığını, aynı köy veya kasabadan olan Ermenilerin yeni yerleştikleri yerlerde yine bir arada yaşama kültürünü devam ettirdiklerini göstermektedir.³⁵⁵ XVII. yüzyıl boyunca peyderpey İzmir’e olan Ermeni göçü bir sonraki asırda da devam etmiştir. Bilhassa 1720’lerde İran’daki siyasi istikrarsızlık ve yeniden alevlenen Osmanlı-İran savaşları nedeniyle yine bu bölgelerden İzmir, İstanbul ve diğer Anadolu kentlerine göçen Ermeniler olmuştur.

Kaynaklar İzmir’de kurulan ilk Ermeni mahallesinin Türk mahallesine yakın bir konumda olduğundan ve adının “Apona Mahala” olduğundan bahsederler. XV. yüzyılda ise Ermeni mahallesinin şehrin merkezinde Rumların oturduğu alana daha yakın bir yere kaydığını ve adının da “Les Haynots” olarak anıldığı ifade edilir. Bu mahalle İzmir limanından Anadolu’ya açılan kervan yolunun iki kenarı boyunca kuruludur. Ermenilerin şehrin en işlek ticaret güzergâhı boyunca ikâmet ediyor olmaları ticarete olan meyillerinden olsa gerektir.³⁵⁶ XVII. yüzyılda ise Ermenilerin Frenk sokağının arka tarafındaki alanda ikâmet ettikleri bilinmektedir. Bu alan iki Ermeni tarafından basma fabrikası kurulan Basmane denilen alana yakın bir konumdadır.³⁵⁷ Bazı kaynaklar XVII. yüzyılda Ermenilerin bir kilisesi bazı kaynaklar da iki kilisesi olduğunu söyler. Ermeni kaynakları ise XVII. yüzyılda İzmir’de Surp Partoğimeos ve Surp Isdepanos adında iki tane Ermeni kilisesi olduğu belirtir.³⁵⁸

İzmir’e göç eden Ermeniler şehrin iktisadi yaşamına entegre olma konusunda ise zorluk yaşamamışlardı. Ermenilerin İzmir’e geldiklerinde icra ettikleri meslekleri geldikleri yerlere göre değişebiliyordu. Mesela İzmir’deki kavukçu Ermeniler genelde Bursa’dan, papuççu Ermeniler Konya’dan gelmişti. Acem’den gelenlerin çoğu ise ticaretle uğraşan kimselerdi, bunun yanında kuyumcu olan, inşaat, tekstil sektörlerinde çalışan ve rençber olan Ermeniler de vardı. Batı Anadolu’dan gelenler içerisinde tekstil, kuyumculuk rençberlik, inşaat; Orta Anadolu’dan gelenler içerisinde inşaat, tekstil, rençberlik

³⁵⁵ Kokdaş, “17. Yüzyılda İzmir’e Ermeni Göçü”, 238.

³⁵⁶ Şenocak, *Levantın Yıldızı İzmir*, 184.

³⁵⁷ Ünal, *İki Osmanlı Liman Kenti*, 67.

³⁵⁸ Kharatian, “İzmir ve Ege Bölgesindeki Ermeniler”, 78.

hizmetçilik; Doğu Anadolu'dan gelenler içerisinde rençberlik, hizmetçilik, inşaat sektörlerinde çalışanlar ağırlıktaydı. Göç edenler içerisinde bilhassa İnşaat sektöründe faaliyet gösteren Ermenilerin yoğunluğu dikkat çekicidir. 1688 depreminden sonra şehrin yeniden inşası için yoğun bir imar faaliyeti söz konusu olmuştu. İnşaat işlerinde uzman olan Ermenilerin de şehrin imarında önemli bir fonksiyon üstlenmiş olması muhtemeldir.³⁵⁹

³⁵⁹ Kokdaş, “17. Yüzyılda İzmir’e Ermeni Göçü”, 243-244.

3. BÖLÜM: ACEM ERMENİ TÜCCARLARIN TİCARİ FAALİYETLERİ VE YEREL HALK İLE İLİŞKİLER

3.1. Acem Ermeni Tüccarların Ticaretini Yaptıkları Mallar

Acem Ermeni tüccarların ticaretini yaptıkları emtia hakkında, incelediğimiz Bursa ve Manisa sicillerinde çok sayıda mahkeme kaydı bize detaylı bilgi sunar. Bu tür kayıtlar genellikle hırsızlık, soygun vakalarına dair dava kayıtları, borç davaları veya karşı tarafta bir borcun kalmadığına dair beyanlar ve Acem tüccarlarının beytülmal eminleriyle veya Bursa'daki Acem şehbenderiyle olan anlaşmazlıklarına dair davalardır. Bunun yanında tereke kayıtları da ölen tüccarların malları hakkında detaylı bilgi vermektedir. Çoğu zaman ölen tüccarların kayda geçen malları kap, kakak, tencere, giyim eşyası gibi şahsi günlük yaşam malzemeleridir. Ancak bazen bol miktarda ticari emtia kaydına da rastlarız. Örneğin İzmir'de ölen Acem Ermeni tüccarı Malar'ın terekesinde günlük kullanım eşyalarının yanı sıra bol miktarda kıymetli ticari emtianın ismi geçer. Bu da onun varlıklı sayılabilecek bir tüccar olduğuna işaret etmektedir.³⁶⁰

XVII. yüzyılda Anadolu'da faaliyet gösteren Acem tüccarları bazen kendi mallarıyla bazen de iş ortaklığı kurdukları yatırımcılarının mallarıyla ticaret yapmaktaydılar.³⁶¹

XVII. yüzyılın başında özellikle Culfalı Ermeni tüccarlar Safevi şahı I. Şah Abbas adına Anadolu'da ve buradan da Avrupa ve Mısır gibi denizaşırı ülkelere giderek ticaret yapmışlardı. Şahın malı diye anılan ise genellikle Acem ipeğiydi. Şah Abbas'ın 1629'da ölümünden sonra ise Ermeni tüccarların şah adına ticaret yaptıklarına dair pek kayıt yoktur. İran ipek ticareti Şah Abbas döneminde devlet tekelindeyken onun ölümünden sonra Ermeni tüccarların kontrolüne geçmiştir.³⁶²

Acem tüccarlarının en çok ticaretini yaptıkları emtia olarak ipek ön plana çıksa da arşiv kayıtları esasen Anadolu'da faaliyet gösteren Ermeni tüccarların birer kumaş tüccarı olduklarını göstermektedir. İncelediğimiz Bursa ve Manisa sicillerinde ipekten daha çok dokuma ve boya sanayiine dair ürünlerin isimlerine rastlarız. Bu mallar genellikle Anadolu, İran, Hind ve Avrupa menşeli mallardır. Bunun yanında kıymetli taşlar, altın ve gümüş takılar da tüccarların ellerinde bulundurdıkları kıymetli mallar arasındadır.

³⁶⁰ Yılmaz, "İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi", 204-214.

³⁶¹ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1061-1062)*, No. 102, 151/hüküm numarası yok; R. W. Ferrier, "The Armenians and the East India Company", 40-41.

³⁶² *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1032-1034)*, No. 50, 218/hüküm numarası yok.

Dava kayıtlarında çoğu zaman ticari emtia isimleriyle listelenmiş olsa da bazen de malların isimleri zikredilmez. Bunun yerine Acem esvâbı ve Acem Metai gibi ifadeler kullanılır. Burada kastedilen de daha ziyade dokuma ürünleridir.³⁶³

Harîr-i Acem³⁶⁴, Harîr-i Meşdûd³⁶⁵, Elvan Harîri³⁶⁶, Şam Kumaşı³⁶⁷, (Alaca) Dârâyî³⁶⁸, Kayyumhâne Dülbend, Acem Bogasisi³⁶⁹, Gömlek, Mutalla Dülbend³⁷⁰, Raksbendi? Dülbent, Hamâmî Telli Dülbend, Behrampûrî Çit, Serencî Çit, Lekpûrî Bogasi, Pûrî Bogasî, Ermeni Mendili, Hassa-i Verengel?, Yezdi Dârâyî, Hindî Bogasi³⁷¹, Hind Alacasi³⁷², Sire Alacasi³⁷³, Çuka³⁷⁴, Kımızı, Mai, Nefti, Yeşil Renklerde Londra Çuka, Dimi Kumaş³⁷⁵, Sof³⁷⁶, Zerbaft Kumaş³⁷⁷, Sim Kuşak, Kılbadan, Yastık³⁷⁸, Yastık Yüzü, Saye Çuka³⁷⁹, Havlu Makrama³⁸⁰, Münakkaş Makrama³⁸¹, Şerbetî Makrama, Alaca Gömlek, Alaca Kuşak, Kaftan³⁸², Acem Bogasi Kaftan³⁸³, Merdane Entarî Kaftan³⁸⁴, İbrişim Alaca Kaftan, Alaca

³⁶³ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1056-1057)*, No. 93,154/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1049-1050)*, No. 81, 174/hüküm numarası yok; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHH.d.]*, No. 96, Gömlek No. 548, 109.

³⁶⁴ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1055)*, B 65, 6/hüküm numarası yok; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1097-1098)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 145, 43/292.

³⁶⁵ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1048-1049)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. A 161, 138/hüküm numarası yok.

³⁶⁶ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1052-1054)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. C 2, 111/hüküm numarası yok.

³⁶⁷ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1046-1048)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. A 160, 105/hüküm numarası yok.

³⁶⁸ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1051-1054)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. A 162, 166/848.

³⁶⁹ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1055)*, No. B 65, 41/334; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1058)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 70, 53/335.

³⁷⁰ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1072-1073)*, No. 120, 98/hüküm numarası yok.

³⁷¹ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1055)*, No. B 65, 4/hüküm numarası yok.

³⁷² *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 37/225.

³⁷³ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1059-1060)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 99, 98/hüküm numarası yok.

³⁷⁴ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 94/632; *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1077)*, No. 128, 141/hüküm numarası yok.

³⁷⁵ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1055-1059)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 72, 27/158; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1099-1100)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 149, 41/hüküm numarası yok.

³⁷⁶ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1073-1075)*, No. B 186, 35/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1026-1027)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 39, 123/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1027-1028)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 41, 8/hüküm numarası yok.

³⁷⁷ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1080)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 103, 38/171.

³⁷⁸ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1092-1094)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 143, 40/288.

³⁷⁹ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1101-1102)*, No. B 286, 4/hüküm numarası yok.

³⁸⁰ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1081-1082)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 90, 75/509.

³⁸¹ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1058-1065)*, No. 94, 164/hüküm numarası yok.

³⁸² *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1049)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 146, 112/752.

³⁸³ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1049-1050)*, No. 81, 57/hüküm numarası yok.

³⁸⁴ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1061-1062)*, No. 102, 118/hüküm numarası yok.

Dülbend, Tefârik Halı Esvâbı³⁸⁵, Hamam Rahtı³⁸⁶, Sim Raht³⁸⁷, Erguvânî Kemha³⁸⁸, Yorgan³⁸⁹, Yemenî Yorgan Yüzü, Lekpûrî Dülbend, Sofra Peşkiri, Beyaz Bogasi, Celâlşâhî Çotar?, Donluk Alaca Dârâyî, Behrampûrî Dülbend, Serhindî Alaca Dülbend, Celâlşâhî Dülbend, Hassa Dülbend, Kirmânî Deve Tüyü Şal, Kırmızı Atlas, Donluk Yeşil Atlas, Donluk Al Atlas, Keşan Makraması³⁹⁰, Engürü Kuşağı³⁹¹, Peştamal³⁹², Mısır Şalı³⁹³, Keşan Şalı, Keşan Kuşağı, Horde Kuşak, Serabadi Bogasi³⁹⁴, Seccade³⁹⁵, Kalıçe³⁹⁶, Acem Çiti³⁹⁷, Kürk³⁹⁸, Sağrı (Deri)³⁹⁹, Pembe İpliği⁴⁰⁰, Alaca Çarşab, Şemle (sarık), Bogasi Câme, Alaca Câme, Alaca Kilim, Alaca Mendil, Yemenî Yorgan, Alaca Don, Kebe, Gılâf-ı Minder⁴⁰¹, Çuka Dolama⁴⁰², Aba⁴⁰³, Altın İbrişim⁴⁰⁴, Akmişe⁴⁰⁵ Keremsûd, Halep Alacası, Yemeni Basma, Kutnu, Halep Alaca Kutnusu, Destâr-ı Halep, Yemenî Destmal, Deve Tüyü Mintan, Hatayî-i Halep, Peşm-i Halep, Felemenk Bezi, İstanbul Basması.⁴⁰⁶

Tablo 1: Dokuma Ürünleri

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

³⁸⁵ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1049-1050)*, No. 81, 24 /hüküm numarası yok.

³⁸⁶ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1087-1089)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 114, 17/118.

³⁸⁷ *Amasya Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1083-1084)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 17, 63/hüküm numarası yok.

³⁸⁸ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1049-1050)*, No. 81, 133/hüküm numarası yok.

³⁸⁹ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1052)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 85, 195/hüküm numarası yok.

³⁹⁰ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1049-1050)*, No. 81, 162/hüküm numarası yok.

³⁹¹ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1049-1050)*, No. 79, 52/hüküm numarası yok.

³⁹² *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1056-1057)*, No. 93, 84/hüküm numarası yok.

³⁹³ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1056-1057)*, No. 93, 91/hüküm numarası yok.

³⁹⁴ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1061-1062)*, No. 102, 73/hüküm numarası yok.

³⁹⁵ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1059-1060)*, No. 99, 63/hüküm numarası yok.

³⁹⁶ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1071)*, No. 118, 130/hüküm numarası yok.

³⁹⁷ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1077)*, No. 128, 98/hüküm numarası yok.

³⁹⁸ *Amasya Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1073-1074)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 14, 82/hüküm numarası yok.

³⁹⁹ *Amasya Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1076-1078)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 16, 21/hüküm numarası yok.

⁴⁰⁰ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1041)*, No. 66, 159/hüküm numarası yok; *Amasya Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1076-1078)*, No. 16, 59/hüküm numarası yok.

⁴⁰¹ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1048-1050)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. A 187, 116-117/424.

⁴⁰² *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1099-1100)*, No. B 149, 88/hüküm numarası yok.

⁴⁰³ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1027-1029)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 38, 91/916.

⁴⁰⁴ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1052-1054)*, No. C 2, 149/hüküm numarası yok.

⁴⁰⁵ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1022-1023)*, No. B 43, 11/109.

⁴⁰⁶ Yılmaz, "İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi", 204-213.

Horde İnci⁴⁰⁷, Mercan⁴⁰⁸, Firûze Taşı⁴⁰⁹, Rastuh Taşı⁴¹⁰, Gümüş, Sim Kemer Tutağı⁴¹¹, Kehribar⁴¹², Gümüş Kemer Kuşak, Gümüş Pazubend, Gümüş Mai Taşlı Altun Küpe⁴¹³, Zerberced ve Piruze ve Şikest Akut Taşlı Altın Küpe, Hurda Sim⁴¹⁴, Altın, Altın Gerdan bukağusu, Altın Küpe, Sim Bukağı, Sim Küpe, Yemeni Kaşlı Hâtem (mühür)⁴¹⁵, Altın Zincir, Altın Düğme, Altın Bilezik, Sim bakraç, Sim Kandil, Sim Tas, Sim Kılıç⁴¹⁶

Tablo 2: Mücevherat ve Kıymetli Taşlar

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Boncuk, Ayine⁴¹⁷, Mazi⁴¹⁸, Lök⁴¹⁹, Çivid (Lahor ve Hind Çividi)⁴²⁰, Çiçek Boya, Kal Toprağı⁴²¹, Zağferan⁴²², Sahtiyan, Sabun, Ravent, Mahmûde, Afyon⁴²³, Kitap, Minkâle, Pandul Saat, Tüfenk, Pistov Tabanca, Terazî⁴²⁴.

Tablo 3: Diğer Ticari Emtia ve Ticari İşlere Dair Günlük Kullanım Eşyası

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur.

3.2. Acem Ermeni Tüccarların Ticaret Yaptığı Mekânlar: Han, Bedesten ve Çarşılar

Hanlar kentlerde ve ticari güzergâhlar üzerinde, uzak memleketlerden gelen tüccarların ve yük hayvanlarının barınma ve diğer günlük ihtiyaçlarının karşılandığı, malların

⁴⁰⁷ Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1055), No. B 65, 6/hüküm numarası yok.

⁴⁰⁸ Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1057), No. B 68, 16/123; Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1049-1050), No. 81, 133/hüküm numarası yok.

⁴⁰⁹ Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1052-1054), No. C 2, 76/hüküm numarası yok; Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1077), No. 128, 98/hüküm numarası yok.

⁴¹⁰ Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1052-1055), Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. C 3, 6/hüküm numarası yok.

⁴¹¹ Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1049-1050), No. 81, 24/hüküm numarası yok.

⁴¹² Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1069), Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 132, 19/108.

⁴¹³ Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1049-1050), No. 79, 52/hüküm numarası yok.

⁴¹⁴ Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1061-1062), No. 102, 73/hüküm numarası yok.

⁴¹⁵ Amasya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1083-1084), No. 17, 63/hüküm numarası yok.

⁴¹⁶ Yılmaz, "İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekisi", 210-211.

⁴¹⁷ Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1055), No. B 65, 41/334.

⁴¹⁸ Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1057), No. B 68, 30/252.

⁴¹⁹ Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1052-1055), No. C 3, 6/hüküm numarası yok.

⁴²⁰ Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1027-1028), No. 41, 8/hüküm numarası yok.

⁴²¹ Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1097-1098), No. B 145, 43/292.

⁴²² Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1069), No. B 132, 19/108.

⁴²³ Tavernier, Tavernier Seyahatnamesi, 117.

⁴²⁴ Yılmaz, "İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekisi", 204-211.

depolandığı, ticari faaliyetlerin yürütüldüğü, gümrük, mîzân gibi resimlere dair tartım ve vergi tahsil işlerinin yapıldığı mekânlardır.⁴²⁵ Bursa şehri fethedildiği tarihten itibaren sadece idari yönüyle değil iktisadi yönüyle de devletin özel bir önem yüklediği şehirlerden biri olmuş ve şehirde ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü çok sayıda han inşa edilmişti. Acem Ermeni tüccarların Bursa'ya geldiklerinde kaldıkları hanlardan biri Koza Han'dır.⁴²⁶ Koza Han, Bursa'da Uluslararası İpek ticaretinin gelişmesiyle birlikte, hem bu alanda tüccarlara hizmet vermesi hem de İstanbul'daki cami ve imarete gelir sağlaması amacıyla II. Bayezid tarafından yaptırılmıştı. Hanın ismi belgelerde Yeni Han, Simkeş Hanı, Han-ı Cedîd ve Pirinç Hanı'nın yapımından sonra Han-ı Cedîd-i Evvel diye de geçer. Bu hanın inşasıyla şehrin uzak memleketlerle yaptığı ticari işleri ağırlıklı olarak bu handa görülmeye başlamıştır.⁴²⁷ Belgelerden anlaşıldığına göre yabancı ülke tüccarlarının en çok kalmayı tercih ettikleri hanlardan biridir. XVII. yüzyıla ait Bursa ve Manisa mahkeme kayıtları Yeni Han'da kalanlar içerisinde İran'dan ve Halep'ten gelen Acem Ermeni tüccarların yanı sıra Osmanlı tebaası olup uzak mesafeli ipek ticaretiyle uğraşan çok sayıda Müslüman ve Ermeni tüccarların da olduğunu göstermektedir.⁴²⁸ Hanın en önemli hususiyetlerinden biri Bursa'da ipek yüklerinin tartıldığı ve vergi tahsilinin yapıldığı han olmasıdır. Bursa'ya ipek getiren tüccarlar eğer mallarını Bursa'da satacaklarsa ipek yüklerini doğrudan bu hana indirmek zorundaydılar.⁴²⁹ Ermeniler hanın sakinleri olmanın yanında handa çeşitli vazifeler de almaktaydılar. Örneğin 1648 senesinde hanın dellâllık vazifesi Mustafa Çelebi isimli bir Müslüman, Aslan isimli bir Yahudi'nin yanı sıra Ohan ve Haçador isimli iki Ermeni'nin uhdesindeydi. Dellâllar handa tartılan metanın her yüz akçesinden iki akçe dellâliye ücreti almaktaydılar. Handaki ticarete simsar vazifesi gören dört dellâlden ikisinin Ermeni olmasının da herhalde bu dönemde handa kalan çok sayıda Ermeni ipek tüccarının olmasının etkisi vardı.⁴³⁰ Handa

⁴²⁵ Ümit Ekin, "Hanlar, Kervansaraylar ve Yolcular", *Evliya Çelebi'nin Dünyası*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Medam, 2013), 249-254.

⁴²⁶ Hülya Taş, "Bursa'da Yakın Mesafeli Ticaret Faaliyetlerinin Mekanı Olan Çarşılar", *Osmanlı Coğrafyasında Çarşı Kültürü ve Çarşılar*, ed. Sezai Sevim (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010), 11-17.

⁴²⁷ Han ayrıca Han-ı Cedîd-i Amire, Yeni Kervansaray, Beylik Han, Beylik Kervansaray, Sırmakeş Hanı isimleriyle de anılmaktadır. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, 257.

⁴²⁸ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1031-1032)*, No. B 42, 59/370; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1058)*, No. B 70, 53/335; *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1056-1057)*, No. 93, 76/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1056-1057)*, No. 93, 82/hüküm numarası yok.

⁴²⁹ Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, 238-252; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1058-1059)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 71, 91/613.

⁴³⁰ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1058)*, No. B 70, 18/118.

yürütülen aracılık hizmetlerinin satılan malın çeşidine göre, belli delâllarca yapılması konusunda dellâllar arasında anlaşmazlıkların vuku bulduğuna şahit olmaktayız. Örneğin 1634 yılında bu konuda handa yaşanan bir anlaşmazlık mahkemeye taşınmıştı. Hindistan ve diğer memleketlerden gelen tefârik (ufak tefek eşya) denilen eşyaların Müslüman dellâllarca satılması, Yahudi olan dellâlların ise baharat türü ürünleri satması konusunda bir müracaat vuku bulmuştu. Bu kayıтта ifade edilmese de, handaki ipek satışında aracılık hizmetini üstlenmeye talip olanlar ise muhtemelen Ermeni dellâllar oluyordu. Mahkeme dellâlların şikayetine verdiği yanıtta handaki tüm dellâlların her hususta eşitlik üzere hareket edebileceklerini bildirmiştir.⁴³¹

Koza Han tüccarlar için mimari açıdan ise ferah, kullanışlı ve düz ayak denilebilecek bir tarzda inşa edilmiştir. Şehre gelen tüccarlar hanın üst kattaki odalarında gecelerken, tüccarların malları ise alt katta mahzen denilen hücrelerde muhafaza edilmekteydi. İnşa edildiği tarihten itibaren zaman zaman yıpranan kısımları tamir edilen han, Bursa'daki ticari yapılar içerisinde en muhkem olanlarından biridir ve günümüze kadar gelmeyi başarmıştır.⁴³²

Acem Ermeni tüccarların Bursa'da kaldıkları hanlardan biri de Pirinç Hanı'dır. Bu han Koza Han gibi II. Bayezid tarafından İstanbul'daki cami ve imaretinin giderleri için inşa ettirilmiştir. Pirinç Hanı, Han-ı Cedîd-i Sâni (İkinci Yeni Han) adıyla da bilinir. 1507 yılında yapıldığı bilinen han bu asırda Bursa'ya gelen çok sayıda Venedikli, Rus ve Frenk tüccarını ağırlamıştır. Kayıtlar bu handa kalan Avrupalı tüccarların bilhassa kürk ticaretiyle ilgilenen tüccarlar olduklarını göstermektedir. Bunun yanında hanın yakınında bulunan Şehreküstü Mahallesi de bu tüccarların ev kiralamak suretiyle ikâmet ettikleri bir alandır.⁴³³ XVI. yüzyılın ikinci yarısında ise ipek bükücü esnafının ve ipek boyacılarının bu handa faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır.⁴³⁴ Handa dükkân işletenler veya ticaret amacıyla kalanlar arasında Müslümanların yanı sıra çok sayıda Yahudi ve Ermeni de bulunmaktadır. Örneğin 1638 tarihli bir kayıтта Pirinç Hanı'nda kaldığı ifade edilen Ermeni tüccar taifesinden Arakel'in, Ağazar isimli Ermeniden 580 kuruş ve kırk akçe

⁴³¹ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü* 3 (Bursa: Bursa Kültür A. Ş., 2010), 51.

⁴³² Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, 258.

⁴³³ Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 38; Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, 259.

⁴³⁴ Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, 259.

alacağı olduğu için mahkemeye gittiği ve alacağını Ağazar'ın kefilî olan Kiryako'dan tahsil ettiği belirtilmektedir.⁴³⁵

Bursa'daki ipek ticaretinde kullanılan en büyük yapılardan biri de Fidan Hanı adıyla da bilinen Mahmut Paşa Hanı'dır.⁴³⁶ Bu han, Fatih Sultan Mehmet'in sadrazamı Mahmut Paşa tarafından, İstanbul'daki imaret ve camisinin giderleri için inşa edilmiştir.⁴³⁷ Koza Han'ın kuzey doğu kesiminde inşa edilen hanın her iki katında 75'er odası ve toplam 18 mahzeni bulunmaktaydı. Güney tarafında olan kapısı çarşıya, doğu tarafında olan kapısı ise ahır ve depolara açılırdı. Ancak zaman içinde hanın üst katı harap bir hal almıştır.⁴³⁸ Belgelerden anlaşıldığına göre XVI. yüzyılın son çeyreğinde Mahmut Paşa Hanı'nın önü Bursa'da suç işleyenlerin cezalandırıldığı veya asıldığı bir mekân haline gelmişti. Bu durum karşısında burası tüccarların kalmaktan imtina ettikleri ayıplanan bir mekân halini almıştı ve vakfın geliri büyük oranda düşmüştü. Bursa kadısına gönderilen hükümde de bu meselenin çözümü için artık hanın önünde bu tür bir eylemin yapılmaması emredilmişti.⁴³⁹ XVII. yüzyılda ise handa ipek ticaretinin yanı sıra kıymetli sayılabilecek çeşitli türde emtia alınıp satılmaktaydı. 1649 tarihli bir belgede Gelibolu sükkânından ve Alaman ahalisinden olan Avraham isimli Yahudi bir tüccarın Mahmut Paşa Hanı'nda kalan Solomon isimli bir başka Yahudi tüccara 450 kuruş değerinde su sığırdı derisi sattığı, alacağını da nakit olarak değil şeker, kahve ve nişadır olarak tahsil ettiği görülmektedir.⁴⁴⁰ Handa Acem Ermenilerinin kaldığına dair de çok sayıda dava kaydı mevcuttur. Örneğin Nahçıvan'dan Bursa'ya ticaret amacıyla gelen ve Mahmut Paşa Hanı'nda kalan Avanos isimli Ermeni tüccar mahkemeye giderek oğlu Vartan'ın ve Nahçıvan'da bulunan Vartan'ın annesi Asel'in vârisleri olduğunu, başka vârisi bulunmadığını beyan etmişti. Handa ölmesi halinde de mallarının vârislerine kalacağı kayıtlara geçirilmişti. Avanos'un mahkemeye gidip vârislerinin kimler olduğunu bildirmesinde bir hastalığının ya da yaşlı olmasının mı etkisi vardı bunu bilmiyoruz. Ancak ölmesi halinde beytülmal emininin mallarına el koyacağı Avanos'un malumu olduğundan böyle bir davranışta bulunmuş

⁴³⁵ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1052-1054)*, No. C 2, sayfa numarası yok/hüküm numarası yok; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1046-1048)*, No. A 160, 189/1135.

⁴³⁶ Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, 257.

⁴³⁷ Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 37.

⁴³⁸ Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları* (İstanbul: Cenkler Matbaacılık, 1982), 104.

⁴³⁹ Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *On Altıncı Asırda Bursa, 1558-1589* (Bursa: Bursa Halkevi Neşriyatı, 1943), 115.

⁴⁴⁰ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1058-1059)*, No. B 71, 102/668.

olmalıdır.⁴⁴¹ 1648 tarihli bir başka hükümde ise Murat isimli Ermeni tüccarın Mahmut Paşa Hanı'nda öldüğü ve mallarına el koyan beytülmal emini Mehmet Ağa'nın, ölen Ermeni tüccara olan borcunun tamamını ödemediği gerekçesiyle Çemen isimli bir tüccardan davacı olduğunu görmekteyiz. Çemen mahkemedeki savunmasında Murat'a olan borcunun 4.250 akçesini çeşitli türde mal takası ile ödediğini ifade etmiş, ifadelerinin doğru olduğu da Mahmut Çelebi, İsmail çelebi ve Mehmet isimli kimselerin mahkeme huzurundaki şahitlikleri sayesinde kanıtlanmıştı.⁴⁴²

Bahsettiğimiz üç han şer'iyeye sicillerinden anlaşıldığına göre Acem tüccarlarının Bursa'da en çok gittikleri hanlardı. Bunların dışında XVII. yüzyılda Bursa'nın ticari hayatında önemli yer tutan ve Acem Ermeni tüccarların kaldıkları veya ipek, Kumaş ve kıymetli taş ticareti yaptıkları diğer önemli hanlar arasında Eski Yeni Han⁴⁴³, Emir Hanı (Eski Bedesten)⁴⁴⁴, Kapan Hanı⁴⁴⁵, İpek Hanı⁴⁴⁶, Hacı İvaz Paşa Hanı bulunmaktaydı.⁴⁴⁷ Hanlar dışındaki Bursa'da ticari hayatın kalbi sayılabilecek bir diğer alan, şehrin ilk bedesteni sayılan Emir Hanı'ndan sonra inşa edilmiş olan ve sonradan şehrin asıl bedesteni fonksiyonunu üstlenen, Yıldırım Bayezid'in yaptırdığı Yıldırım Bedesteni (Yeni Bedesten)'dir.⁴⁴⁸ Yapı doğu batı yönünde dikdörtgen biçiminde inşa edilmiştir ve dört yanında birer kapısı bulunur. Üzeri ise iki sıra kurşun örtülü ve on kubbelidir.⁴⁴⁹ Bedestenin önemli işlevlerinden biri hâce denilen büyük tüccarların uzak memleketlerden getirdikleri kıymetli malları muhafaza ettikleri ve sattıkları bir mekân olmasıdır. Bunun

⁴⁴¹ *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1058)*, No. B 70, 41/252.

⁴⁴² *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1058)*, No. B 70, 54/343.

⁴⁴³ *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1037-1039)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 48, 27/213; *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1037-1039)*, No. B 48, 27/214; *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1031)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 41, 43/hüküm numarası yok.

⁴⁴⁴ Türkçeye Bedesten diye yerleşmiş olan kelimenin Bezzâzistân veya Bezistân kelimelerinden geldiği düşünülmektedir. Bezzâz Arapça bez satan demektir. Ahmet Vefik Paşa *Bedesteni* "Bez satılan bezzâz mahalli, akmişe-i nefise satılan çarşı" olarak tarif eder. Osmanlı bedestenlerinde daha çok mücevherler, değerli taşlar, silahlar, gösterişli koşum takımları ve değerli kumaşlar gibi pahalı ürünler satılır. Semavi Eyice, "Bedesten", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/302.

⁴⁴⁵ Sezai Sevim, "Kapan Hanları ve Bursa Kapan Hanı İşlevi", *Osmanlı Coğrafyasında Çarşı Kültürü ve Çarşılar*, ed. Sezai Sevim (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010), 81-90.

⁴⁴⁶ *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1031-1032)*, No. B 42, 8/59; *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1027-1029)*, No. B 38, 98/979.

⁴⁴⁷ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Hanları 4* (Bursa: Halkevi Neşriyatı, Bursa Yeni Basımevi, 1935), 12; Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, 256-257.

⁴⁴⁸ Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 33.

⁴⁴⁹ Baykal, *Bursa ve Anıtları*, 105.

yanında bedestenin özel bir idaresi bulunmaktaydı ve devlete ait gelirler burada saklanırdı.⁴⁵⁰

Bursa'da ticari hayatın en canlı olduğu, dolayısıyla uzak ve yakın yerlerden gelen tüccarların ilgi gösterdiği alanlar ise çarşılarıdır. Uzunçarşı Bedesten'den başlayıp doğuda At Pazarı'na, batıda Kapan Hanı'na ve Tahte'l-kal'a'ya ulaşan, bunun yanında tali yollarla diğer çarşılarla da açılan büyük alışveriş merkezi konumundaydı. Burada çok sayıda dükkânın yanı sıra sergiciler de faaliyet göstermekteydiler.⁴⁵¹ Evliya Çelebi seyahatnamesinde Bursa çarşılarının vasıflarını anlatırken Uzunçarşı'nın gayet ma'mur ve müzeyyen bir çarşı olduğunu, insan deryasını andıran bir kalabalığın orada bulunduğunu ifade eder. Bunun dışında Bursa'da Kuyumcular Çarşısı⁴⁵², Gelincik Çarşısı⁴⁵³, Hacı İvaz Paşa Çarşısı, Tahte'l-kal'a Çarşısı⁴⁵⁴, Sipahiler Çarşısı, Haffâflar Çarşısı⁴⁵⁵ gibi çok sayıda çarşı bulunmaktaydı.⁴⁵⁶ Bursa'ya gelen Acem tüccarları özellikle Bursa çarşılarındaki kumaş ve boya satan esnafla yoğun bir ticari ilişki içerisindeydi.⁴⁵⁷

Acem Ermeni tüccarlar Manisa'ya geldiklerinde ise yine özellikle belli hanları tercih etmekteydiler. Manisa bu dönemde, çevresindeki yol ağı sayesinde İç Anadolu ve Batı Anadolu'daki kaza ve sancaklar arasında köprü vazifesi gören bir yerleşim yeri idi. Özellikle Bursa-İzmir arasındaki, tarihi kayıtlarda "kârbân yolu" diye adlandırılan yol bu asırda kervan hareketliliği ile dikkat çeken bir güzergâhtı. Uluslararası ticarete ise İzmir limanını doğu memleketlerine bağlayan uluslararası bir ticaret yolu üzerinde olması nedeniyle şehir, Acem, Arap, Halepli tüccarlar ile Rumeli ve Frenk diyarından gelen tüccarların bir buluşma noktasıydı. Manisa'ya ulaşan yolların bu denli işlek olmasında,

⁴⁵⁰ Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü* 1 (Bursa: Bursa Kültür A. Ş., 2010), 200; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, 175.

⁴⁵¹ Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 39-40.

⁴⁵² Evliya Çelebi, *Seyahatname* 2, 18.

⁴⁵³ Asım Yediyıldız, *Şer'iyye sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa esnafı ve Ekonomik Hayat* (Bursa: Arasta Yayınları, 2003), 62.

⁴⁵⁴ Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 40-41.

⁴⁵⁵ Yediyıldız, *Bursa esnafı ve Ekonomik Hayat*, 61-62.

⁴⁵⁶ Evliya Çelebi'nin aktardığına göre Bursa çarşıları cümle 9.000 dükkândan oluşmaktaydı. Bahsettiğimiz çarşılardan başka Kazzâzlar Çarşısı, Kavukçular Çarşısı, Takyeciler Çarşısı, İpekçiler Çarşısı, Bezzâzlar Çarşısı, Hemhâlet Çarşısı, Terziler Esvâkı, Hallâçlar Esvâkı, Kebapçılar Çarşısı, Bakkallar ve Yemiş Pazarcıları Çarşısı bulunmaktaydı. Evliya Çelebi, *Seyahatname* 2, 18; Sicil kayıtlarına yansıyan çarşı isimleri ise Taftacılar Çarşısı, Attârlar Çarşısı, Kebeciler Çarşısı, Ketenciler Çarşısı, Bakırcılar Çarşısı, Pabuççular Çarşısı, Leblebiciler Çarşısı, Bıçakçılar ve İğneciler Çarşısı'dır. Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 42.

⁴⁵⁷ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1055-1059)*, No. B 72, 27/157; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1055-1059)*, No. B 72, 27/158; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1080)*, No. B 103, 82/416.

İzmir'in bu asırdaki yükselişinin yanı sıra Manisa'nın sahip olduğu kendi zirai ve sınai imkânlarının da etkisi vardı.⁴⁵⁸

XVII. yüzyılda Acem Ermeni tüccarların Manisa'da kalmayı en çok tercih ettikleri han, çarşı semtinde bulunan Hatûniye külliyesi binalarından biri olan Han-ı Cedîd ya da Yeni Han isimleriyle de bilinen Kurşunlu Han'dır.⁴⁵⁹ Bu hanın dahil olduğu külliye II. Bayezid'in eşi, Şehzade Şehinşah'ın annesi Hüsnüşah Sultan tarafından 1490'da yaptırılmıştır. Bugün vakfiyesi mevcut olmayan iki katlı hanın ana giriş kapısı batı tarafındaydı ve dikdörtgen bir planı olan hanın tahtânî 36 odası, fevkânî 38 odası, bir ahır, meydanı ve havuzu vardı. Alt kattaki odaların önünde kemerli revaklar olup, üst kata ise taş merdivenle çıkılırdı. Orijinalinde kurşunla örtülü olan hanın tavanı sonradan kiremitle örtülmüştü.⁴⁶⁰ Kurşunlu Han 1531'de 7.334 akçeye mukataaya verilirken, bu asrın sonlarına doğru şehrin ticari potansiyelinin büyümesiyle hanın gelirleri artmış ve 1579'da 13.000 akçeye mukataaya verilmişti. Bu dönemde hanın bazı odaları terzi olan gayrimüslimlerin eline geçmiş, bu terzilerin kaldıkları odalarda gayri ahlaki işlerle iştigal oldukları ve bu durumun hanın gelirlerine ve handaki tüccarlara zarar verdiği yönünde şikayetler söz konusu olmuştu.⁴⁶¹

Kurşunlu Han 1611'deki meydana gelen depremde ise büyük zarar görmüştür. Yapılan keşifte tamiri için dört yük akçenin kâfi geleceği tahmin olunmuş ve bu meblağın vakıf zevâidinden karşılanacağı kararlaştırılmıştı.⁴⁶² Bir başka kapsamlı onarımın ise 1643 senesinde veya bu tarihten biraz sonra, Acem Ermeni tüccarların şehre ilgisinin arttığı dönemde yapıldığı anlaşılmaktadır. Hanın ait olduğu vakfın mütevellisi Mehmet Efendi'nin talebiyle tamirat için bir keşif heyeti gönderilmiş, yapılan keşifte hanın kible tarafındaki fevkânî ve tahtânî 12 kemerinin, altı bâb hücresinin, ahırının sakfının (çatı) ve hücrelerin kapı ve pencerelerinin mürûr-ı eyyâm ile harabe olduğu tespit edilmişti. Kemer

⁴⁵⁸ Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa*, 194-196; Emecen, *Manisa Yahudileri*, 18.

⁴⁵⁹ Emecen, *Manisa Kazası*, 76; Evliya Çelebi seyahatnamesinde Manisa hanlarını anlatırken Tahıl pazarı hanından bahseder. Hanın özelliklerini anlatırken de “kurşumlu kal'a-misâl kırk ocaklı ve kırk kubbeli han-ı kebîrdir. Kim cümle Arap u Acem Bezirgânları anda meks ederler. İsmine Hatûniye Hanı derler” dediği han muhtemelen Kurşunlu Han'dır. Evliya Çelebi, *Seyahatname* 9, 41.

⁴⁶⁰ Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa*, 33.

⁴⁶¹ Emecen, *Manisa Kazası*, 76.

⁴⁶² *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1020)*, No. 33, 303/hüküm numarası yok.

ve hücrelerine 120.000 akçe, ahırın çatısına 24.000 akçe, hücrelerin kapı ve pencereleri ile tamir olunacak duvarlarına 10.000 akçe sarf olunacağı belirlenmişti.⁴⁶³

Manisa şer'iyye sicillerindeki dava kayıtlarında Acem Ermeni tüccarların Kurşunlu Han'da kaldıklarına dair çok sayıda kayıt vardır. Ermeni tüccarlar muhtemelen hanın en çok gelir getiren müşterileri arasındaydılar ve onların hanın işleyişi ve düzeni hakkındaki şikayetleri, hanın en kalabalık müşterilerinden oldukları için göz ardı edilmiyordu. Örneğin 1651'de Kurşunlu Han'ın müste'ciri Osman Çelebi Manisa mahkemesinde hanın tamir işleriyle ilgili bir keşif talebinde bulunmuştu. Mahkeme kayıtlarına geçen ifadesinde hanın fevkânî odalarının kemerleri önünde olan ağaç trabzanların harap olduğunu, bu sebeple handa bulunan misafir ve kiracılardan birkaç kişinin buradan düşüp öldüğünü belirtmişti. Ayrıca odalarda kalan Acem tacirleri ve diğer kimselerin bu trabzanları yaptırmazsanız odalardan çıkarız dediklerini ve bu durumun da hanın gelirine büyük zarar getireceğini ifade etmişti. Yapılan keşifte ise harabe olan yerlerin 15 günde toplam 3.890 akçeye yapılabileceği belirlenmişti.⁴⁶⁴

Hanın önde gelen tüccarlarının Acem tüccarları olduğunu gösteren bir başka kayıt ise 1652 senesinde hanın müste'ciri olan Hüseyin beşe ile hanın sabık müste'ciri olan Osman Çelebi arasındaki anlaşmazlığa dair mahkeme kayıdır. Hüseyin Beşe'nin mahkemedeki ifadesi şöyledir: "Osman Çelebi 1651 senesi Martı ibtidâsından han-ı mezbûru isticâr eyledikde içinde sakin olan Acem ve sair tüccarlardan ve diğer tüccarlardan miftah (anahtar) baha namıyla 15,5 riyal kuruş alıp 60 gün zabt ve ba'de fâriğ olmağla han-ı mezbûru ben isticâr eylediğimde merkûm Osman kabz eylediği meblâğ-ı mezbûr 15,5 kuruştan 13 kuruşunu bana teslim edip ben dahi ahz ve kabz eyledim, baki 2,5 kuruşunu teslimden imtina eder sual olunsun" diye talepte bulunmuştur. Osman Çelebi ise cevabında Hüseyin Beşe'nin ifadelerini doğrulamış ancak kabz ettiği 2,5 kuruşun kendi hakkını olduğunu söylemişti. Nihai olarak Hüseyin Beşe de bu bedelin Osman'da kalmasını kabul etmiş ve dava bu şekliyle mahkeme defterine kaydedilmişti. Verdiğimiz bu örneklerde bizim için asıl dikkat çeken ise hanın müşterileri arasında Acem

⁴⁶³ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1052-1053)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 84, 218/hüküm numarası yok; Hakkı Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 471.

⁴⁶⁴ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1060-1061)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 100, 117/hüküm numarası yok.

tüccarlarının özellikle zikrediliyor olmasıdır. Bu da XVII. yüzyıl ortalarında Acem tüccarlarının hanın en önemli müşterileri olduğunu açıkça göstermektedir.⁴⁶⁵

1647 senesinde handa kalan Acem tacirlerinden Bağdasar'ın ismi bir soruşturma vesilesiyle kayıtlara geçmiştir. Bu tarihte Manisa'daki Ermeni taifesinin cizyesini toplamaya memur olan Ahmet Ağa'nın vekili Dilaver Bey (bin Abdullah) Bağdasar'ı mahkemeye getirtip bir açıklamada bulunmuştur. Dilaver Bey, Bağdasar bundan önce Kurşunlu Han'da vefat eden Ağrolig Ermeni ile aynı odada kalıp ticaret ederlerdi, ölen Ermeni'nin görünürde vârisi olmadığı için muhallefâtını emanetim sebebiyle tahrir etmeyi murat ederim, ölen Ermeni'nin âhar diyarda vârisi var mıdır? Bağdasar'dan sual olunsun diyerek talepte bulunmuştu. Bağdasar ise cevabında ölen tüccarın Bilâd-ı Acem'de Nahçıvan'da Derman isimli babasının ve bir kızının olduğunu, Bursa'da ise Hani? İsimli erkek kardeşinin olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁶

XVII. yüzyılda Acem tüccarlarının Manisa'daki en önemli uğrak yeri olduğunu bildiğimiz Kurşunlu Han'ın, sonraki asırlarda zamana yenik düşen kısımları zaman zaman tamir görmüştür. 1954 yılına gelindiğinde ise kuzey tarafındaki 21 dükkân Borsa Caddesi'nin genişletilmesi amacıyla yıkılmıştır. Alt kattaki odalar içten kapatılıp dış tarafına kapı yapılarak dışarıya açılır hale getirilmiştir. 1967-70 yılları arasında tekrar bakıma alınan han bugün hala hayattadır.⁴⁶⁷

Manisa'daki önemli hanlardan biri de Evliya Çelebi'nin Ali Bey Vakfı'ndan olduğunu söylediği Eski Han (Han-ı Atık)'dır.⁴⁶⁸ Ancak biz Acem Ermenilerinin bu handa kaldıklarına dair bir kayda rastlamadık. Handa daha ziyade Manisa'ya yakın çevreden gelen Müslüman ve Rum tüccarlar kalmaktaydılar.⁴⁶⁹

Manisa'daki ticari hayatın kalbinin attığı mekânlardan biri de Rûm Mehmet Paşa Bedesteni (Bedesten-i Atık)'dır. Evliya Çelebi seyahatnamesinde atık ve cedîd adıyla Manisa'da iki bedesten olduğunu söyler. Eski Bedestenin özelliklerinden bahsederken “nısfını cami etmişler, bezistân câmi'i derler. Ve nısfı kazzâzlar bezistânıdır. Şâhrâhında

⁴⁶⁵ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1061-1062)*, No. 102, 146/hüküm numarası yok.

⁴⁶⁶ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1058-1065)*, No. 94, 63/hüküm numarası yok.

⁴⁶⁷ Acun, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, 471.

⁴⁶⁸ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1071)*, No. 118, 46/hüküm numarası yok; Evliya Çelebi, *Seyahatname* 9, 41.

⁴⁶⁹ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1027-1028)*, No. 41, 37/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1051-1053)*, No. 82, 122/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1054-1056)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 90, 263/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1053-1054)*, No. 87, 157/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1054-1055)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 89, 3/hüküm numarası yok.

ibrîşim taft ederler. Eski bezistân demek ile ma‘rûfdur” der ve onun belirttiğine göre bu bedestenin bânisi kimsenin malûmu değildir.⁴⁷⁰ Bir vakfiyesi bulunmayan eski bedestenin bugün ise etrafındaki dükkânlarla birlikte, Fatih dönemi devlet adamlarından Rum Mehmet Paşa’nın Üsküdar’daki inşa ettiği camiye vakfetmek amacıyla inşa edildiği bilinmektedir. Buna dair 1583 tarihli Aydın vakıf defterinde bir kayıt mevcuttur.⁴⁷¹ Kuzey güney yönlü dikdörtgen planlı ve tek katlı olan yapı taş ve tuğladan yapılmıştır. Dört taraftan dört kapısı bulunmaktaydı. Kiremit örtülü olan yapının dış cephelerinde 29 dükkân vardı ve bedesten değişik zamanlarda değişik kişilerce kiralamıştır. Evliya Çelebi’nin yarısı camidir dediği kısım ise sonradan camiye çevrilmiştir.⁴⁷² Bedesten XVII. yüzyılda çıkan iki yangında zarar görmüş ama tekrar onarılmıştır.⁴⁷³ Bu asırda Bedesten Manisa’da alışverişin en canlı alanlardan biriydi. Özellikle dokuma ürünleri ve diğer kıymetli eşyalar bu şehre gelen yabancı tüccarların da ilgisini çekmekteydi. Eski Bedesten bugün Çarşı mahallesinde Çeşnigir Camii ve Cumhuriyet Hamamı’nın olduğu alandadır ve Manisa’nın günümüze ulaşmış iyi korunan tarihi yapılarıdandır.

Manisa’da atık bedesten dışında bir de Yeni Bedesten adıyla bir bedesten daha bulunmaktaydı. Evliya Çelebi bu bedestenin Sipahi Pazarı kurbunda olduğunu söyler. Bu yapı için köhne ve gayet mamur bir yapıdır, giyilecek eşyalar ve kıymetli malların satıldığı, iki başı kapılı, bir anayolun iki tarafındaki yüz kadar kargir dükkânlardan oluşur der.⁴⁷⁴

Turgutlu’da Acem Ermeni tüccarların kaldıkları hanlar bizim sicil kayıtlarında rastladığımız Mehmet Çavuş Hanı ve Zeytincik mahallesinde bulunan Çorbacı Hanı’ydı⁴⁷⁵ Evliya Çelebi ise Turgutlu’da 11 han olduğunu belirtir. İsmi verdiğ en meşhur hanlar kiremitli ve kerpiç duvarlı olduğunu söylediği Semerciler Hanı ile pazar yerinde bulunan Voyvoda Hanı ve Yeniçeri Hanı’dır.⁴⁷⁶

Acem Ermeni tüccarların Batı Anadolu’daki nihai varış noktası olan İzmir’de, özellikle Köprülü Fazıl Ahmet Paşa döneminde önemli ticari yapılar inşa edilmişti. Bu dönemde,

⁴⁷⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname* 9, 42.

⁴⁷¹ Acun, *Manisa’da Türk Devri Yapıları*, 466-467.

⁴⁷² Eyice, “Bedesten”, 308; Bayır, *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa*, 34.

⁴⁷³ Acun, *Manisa’da Türk Devri Yapıları*, 466.

⁴⁷⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname* 9, 42.

⁴⁷⁵ *Manisa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1069-1071)*, No. 87, 157/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1054-1055)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 116, 29/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1077)*, No. 128, 98/hüküm numarası yok.

⁴⁷⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname* 9, 36.

Evliya'nın ziyaretinden hemen sonra İnşa edildiği bilinen en önemli yapılardan biri bedestendi. Kasap Hızır mahallesinde bulunan iki katlı yapının üst katında odalar alt katında mahzen ve dükânlar vardı.⁴⁷⁷ Bedestendeki dükkânlarda kıymetli mallar satılmakta ve banka vazifesi gören sarraflar bulunmaktaydı.⁴⁷⁸ Bedestenin inşasının henüz bitirildiği dönemde, 1675'te İzmir'e gelen Spon bedestenin 400 adım uzunluğunda olduğunu, üstünün kesme taşlarla kapalı olduğunu ve kurşun örtülü olduğunu söyler. Belirttiğine göre ön ve arka tarafta toplam 4 kapısı vardır, üstten ışık alması için de küçük kapaklar bırakılmıştır. Ayrıca bedestenin inşasında kaleye giderken şehrin yamacında bulunan amfiteyatronun taşlarının kullanıldığını söyler.⁴⁷⁹ Yapı 1688 depreminden sonra da faaliyet göstermektedir. 1699'da İzmir'e gelen De la Motray bedesteni kubbeli taştan yapılma demir kapılı ve korunaklı büyük bir mağaza olarak tanımlar. İçerisinde değeli malların bulunduğu dükkânların olduğunu söyler.⁴⁸⁰

Şehirde artan ticarete paralel olarak inşa edilen diğer önemli yapılar hanlardır. XVII. yüzyıl başlarında şehirdeki han sayısı 25 civarındaydı.⁴⁸¹ Bu dönemde yaşamış olan Katip Çelebi 1648'de yazmaya başladığı Cihânnüma adlı eserinde İzmir'de 60 kadar han olduğunu ifade eder. Dönemin hanları hakkında en detaylı bilgiyi ise bundan çeyrek asır sonra 1671'de İzmir'e gelen Evliya Çelebi verir. Onun şehri ziyaret ettiği zaman henüz bedesten yapılmadığından seyyah şehrin “bezzâzistânı yoktur ammâ benî âdemin eceline dermân can otu hânlar mevcûddur” der ve İzmir'de toplam 82 han olduğunu söyler. Ancak bunlardan meşhur olan 19 tanesinin ismini verir. Diğerlerinin isimleri ve yerleri hakkında bilgi vermez.⁴⁸² İzmir hanları yapılış amacı olarak pek çok klasik Osmanlı hanlarından farklılık arz etmektedir. Çoğu Osmanlı hanında güvenliğin ön planda tutulduğu, yapıların da buna göre inşa edildiği görülmektedir. Ancak İzmir hanlarının ticari yönü daha ön plandadır. Yapılarda birden fazla giriş kapısı bulunabilmekte ve alt ve üst katlarında dışarı bakan pencereleri olabilmekteydi. Dönemin en önemli han yapısı ise Fazıl Ahmet Paşa'nın yaptırdığı iki binadan oluşan hanlardır. Bunlar İzmir ticaretinin en önemli mekânı olan Acem Ermeni tüccarların da çokça bulunduğu Kasap Hızır mahallesinde, bedestene de yakın bir konumda olan Büyük Vezir Hanı ve Küçük Vezir Hanı diye bilinen

⁴⁷⁷ Münir Aktepe, “İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi”, *Tarih Dergisi* 25 (1971), 151.

⁴⁷⁸ Ülker, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi*, 13.

⁴⁷⁹ Pınar, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir*, 20.

⁴⁸⁰ La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, 33; Yapı 1922'deki büyük İzmir yangınında yok olmuştur.

⁴⁸¹ Kasaba, “İzmir”, 394.

⁴⁸² Evliya Çelebi, *Seyahatname* 9, 51; Aktepe, “İzmir Hanları ve Çarşıları”, 108.

hanlardır.⁴⁸³ Bu iki yapı vezirin İzmir'e getirdiği vezir suyu diye bilinen suya gelir sağlamak amacıyla yapılmış vakıf yapılarıdır. Yapımında İzmir'deki eski tiyatrun taşları kullanılmıştı. Büyük Vezir Hanı muhtemelen 1677'de Vezir Kara Mustafa Paşa zamanında bitirilmişti. Bu Hana ait olan 1678 tarihli vakfiye de Fazıl Ahmet Paşa'nın ölümünün ardından tanzim edilmiştir. Büyük han iki tatlı olup üst katta 47 odası, alt katta 44 mahzeni ayrıca büro işlevi gören 7 dairesi vardı. Küçük Vezir Hanı'nın vakfiyesi ise 1679 tarihlidir. 1678'de tamamlanmış olduğu düşünülen Küçük Vezir Hanı'nda ise üst katta 19 oda, alt katta 20 mahzen bulunuyordu.⁴⁸⁴

Evliya Çelebi'nin ismini verdiği İzmir'deki diğer meşhur hanlar ise şunlardır: Malkoçzade Hanı, Beyler Hanı, Çavuşzade Hanı, Kurşunlu Han, Altıparmak Hanı, Tercüman Hanı, Mehmed Efendi Hanı, Kethüda İbrahim Paşa Hanı, Muhtesip Hanı, Bölükbaşı Hanı, Tavşanlı Han, Çukur Han, İmamzâde Hanı, Hacı Hüseyin Hanı, Hacı Ömer Hanı, Fazlullah Ağa Hanı, Sulu Han, Bostancı Hanı.⁴⁸⁵ Acem Ermeni tüccarlar ise başta vezir hanları olmak üzere şehirdeki pek çok hanı aktif olarak kullanmaktaydılar. Bunlar arasında belgelerde bizim dikkatimizi çeken hanlar ise Muhtesib Hanı⁴⁸⁶ ve İmamoğlu Hanı'ydı.⁴⁸⁷

3.3. Acem Ermeni Tüccarlar ve İş Ortaklıkları

Osmanlı arşiv kayıtları Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Acem Ermeni tüccarların iş ortaklıkları hakkında kayda değer bir bilgi sunmazlar. Yabancı literatürde ise özellikle Yeni Culfalı Ermeni tüccarların Hindistan, Rusya ve Avrupa sahasındaki iş ortaklık anlaşmalarına dair dikkat çekici örnekler bulunmaktadır. Bu açıdan konunun izahını Osmanlı toprakları haricinde faaliyet gösteren Acem Ermeni tüccarlara ait iş ortaklık anlaşmaları üzerinden yapmaya çalışacağız.

Batıda commenda İslam dünyasında ise mudârebe olarak bilinen terim bir ticari ortaklık kontratının ismidir. Bir sermaye sahibinin parasını ya da malını onu işletecek olan

⁴⁸³ Ünal, *İki Osmanlı Liman Kenti*, 58.

⁴⁸⁴ Bülent Çelik, "XVIII. Yüzyıl İzmir Hanları Hakkında Düşünceler ve Vezir Hanları", *Tarih Araştırma Dergisi* 20/31 (2000), 222-224; Münir Aktepe ise Büyük Vezir Hanı'nın üst katta 54, alt katta 50 olmak üzere 10 odadan oluştuğunu, Küçük Vezir Hanı'nın üst katta 18, alt katta 17 oda olmak üzere 35 odadan oluştuğunu söyler. Aktepe, "İzmir Hanları ve Çarşıları", 146.

⁴⁸⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname* 9, 51; İzmir'deki hanlar hakkında detaylı bilgi için bk. Aktepe, "İzmir Hanları ve Çarşıları", 105-154.

⁴⁸⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri, Sultan Ahmed III [AE. SAMD. III]*, No. 34, Gömlek No. 3256, 1.

⁴⁸⁷ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1071)*, No. 118, 130/hüküm numarası yok.

acenteye (aracı tüccar, ortak, temsilci) vermesi ve acentenin de bu yatırımla ticaret yaparak elde edilecek kârı, taraflar arasında belirlenen oranda yatırımcısıyla bölüşmesine yönelik anlaşmadır.⁴⁸⁸ Bu anlaşma en az iki kişinin ortaklığıyla oluşur. Sermayedar, yani pasif tüccar genelde seyahat etmez. Aktif tüccar olarak isimlendirebileceğimiz acente ise emeği ile ortaklığa katkı sağlar. Bu tür ortaklıklarda acentelerden iş yapma kabiliyetine sahip olmaları, belli bir şöhrete ve güvene sahip olmaları ve uzun mesafeler boyunca yatırımcısının sermayesiyle ticaret yapmak konusunda istekli olmaları beklenir. Bu anlaşmada temel prensip acentenin, yatırımcının verdiği mal veya parayla ticaret yapması eve dönüşünde de aldığı sermayeyi sahibine teslim etmesi ve bu ticaretten elde edilen kârın kontratta belirtildiği oranda bölünmesidir. Akdeniz dünyasındaki ortaklıklarda aracı tüccarlar kârdan genellikle % 25 oranında pay alırken, Culfa Ermeni tüccar toplumunda bu oran % 33 hatta daha yüksek bir seviyeye ulaşabilir. Ticarete başarısız olma riskini, yani oluşabilecek herhangi bir kaybı göze alan ise yatırımcıdır. Temsilci bu konuda sorumluluk almaz, kaybettiği sadece zamanı ve emeği olur.⁴⁸⁹

Batıdaki commendanın kökeni hakkında farklı görüşler olsa da en güçlü tez kaynağının İslam hukuku olduğu yönündedir. İslam'daki qırad/mudârebe commendaya benzer bir ortaklık anlaşmasıydı. İşleyiş şekli, kâr oranları, risk konusunda temsilcinin sorumluluğunun olmaması gibi uygulamalar benzerlik arz etmekteydi. İslam ve Akdeniz ortaklığındaki dikkat çeken farklardan biri ise mudârebede anlaşmanın hem deniz hem kara yolculuğu için geçerli olabilmesi ve sözleşme süresinin sınırlı olmamasıydı. Avrupa'da ise deniz yolculuklarında her bir yolculuk için bir sözleşme yapıldığını biliyoruz.⁴⁹⁰

Esasında mudârebenin Arap dünyasında kullanımı İslam'ın doğuşundan bile önceye tarihlendirilebilir. Örneğin Hz. Muhammet ilk eşi Hatice'nin ticarete temsilciliğini yapmıştı. Ancak İslam'ın Akdeniz'de yayılışı esnasında Avrupalı tüccarların Akdeniz limanlarında Müslüman tüccarlarla teması neticesinde bu anlaşma türünü benimsemiş olması kuvvetle muhtemeldir.⁴⁹¹ Endülüs Müslümanları daha VIII. asırda Akdeniz limanlarında bu ortaklık türünü kullanmaktaydılar. Avrupalı tüccarlar tarafından

⁴⁸⁸ Murat Çizakça, *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 4-12.

⁴⁸⁹ Aslanian, *The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, s. 122.

⁴⁹⁰ Sebouh Aslanian, "The Circulation of Men and Credit: The Role of the Commenda and the Family Firm in Julfan Society", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 50/2-3 (2007), 127-128.

⁴⁹¹ Aslanian, *The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, 124.

kullanımına dair ise ilk bilgiler ise IX ve X. yüzyıllara aittir. Bu ortaklık türünün Akdeniz dünyasında yayılmasında İslam tesirinin olduğu açıktır. Örneğin Fransız ticaret hukukunda ortaklık metnini ifade eden “quirad” kelimesi Müslüman Araplar arasında kullanılan akdül-kırad ifadesinden gelmektedir. Bu ortaklık türü önce Akdeniz Hristiyanları arasında sonraki yüzyıllarda da İngiltere gibi diğer Avrupa ülkelerinde yaygın olarak kullanılmaya başlamıştır.⁴⁹²

İslam dünyasındaki mudârebe ortaklığı Batılı Hristiyan tüccarların yanı sıra başta Yeni Culfalı Ermeni tüccarlar olmak üzere tüm Acem Ermeni tüccarlar arasında yaygın olarak kullanılmaktaydı ve İslam medeniyetinin tesiriyle muzarabat ya da muzarba olarak anılmaktaydı.⁴⁹³ İslam ve Ermeni ortaklık anlaşmasında her ne kadar ufak tefek farklılıklar olsa da temelde kâr-zarar bölüşümü, acentenin sermayeyi başka mudârebe ortaklıklarında kullanabilmesi, birden fazla sermayedarın sermayelerini birleştirebilmesi gibi uygulamalar İslam dünyasındaki mudârebe ile Ermeni ortaklık anlaşması arasında benzerlik göstermekteydi.⁴⁹⁴ Aslanian muzarba/muzarabat terimlerinin yanı sıra bu ortaklık kontratına Ermenice enkeragir denildiğini de belirtir. Yatırımcı kişi için ağa (agha), hâce, ya da Ermenice ter (efendi, üstad, lord, bey) isimlerinin kullanıldığını, acentenin ise enker (aracı tüccar, ortak, temsilci) olarak adlandırıldığını söyler.⁴⁹⁵

Ermeni tüccarların bu ortaklık türünü nereden öğrendikleri hakkında farklı görüşler de mevcuttur. Bunlardan biri XII. yüzyılda Kilikya Ermeni Krallığı zamanında Anadolu’lu Ermeni tüccarların Venedikli tüccarlarla ilişkileri esnasında bunu İtalyan tüccarlardan öğrendikleri yönündedir. Ama Culfa commenda ortaklığının İslam’daki mudârebeden geldiği daha kabul görür bir tezdur. Ermeniler Arap ve Fars dünyasıyla aynı coğrafyada

⁴⁹² Murtaza Köse, “Ticaret Hukuku Tarihi Açısından Mudarebe ve Commenda Ortaklıklarının Etkileşimi Hakkında Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2002), 151.

⁴⁹³ Edmund Herzig, “The Commercial Law of the New Julfa Armenians,” *Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l’ère moderne*, ed. Sushil Chaudhury-Kéram Kévonian (Paris: 2007), 63-81.

⁴⁹⁴ Çizakça, *İş Ortaklıkları Tarihi*, 18.

⁴⁹⁵ Aslanian, *The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, 124; Edmund Herzig ise commenda kontratına Ermeni toplumunda *enkerut’iwn* denildiğini söyler, Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 214; XVII. yüzyılda özellikle Culfalı Acem Ermeni tüccarların ticari hayatlarında kredi ya da para transferi sistemi de yaygın olarak kullanılan bir uygulamaydı. Bu yönüyle ticaret hayatında çok bilinen bahsettiğimiz ortaklık (commenda) kontratlarının yanı sıra avak (exchange contract) denilen borç kontratları da yaygın olarak düzenlenmekteydi. Özellikle Hindistan’daki Ermeni tüccarlar arasında faizle para alışverişi, yerel sarraflardan faizle borç alma ve başka şehirlerdeki tüccarlara para gönderme gibi uygulamalar yaygındı. Shushanik Khachikian, “The Bill of Exchange in the Milieu of New Julfan Armenian Merchants”, *Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l’ère moderne*, ed. Sushil Chaudhury-Kéram Kévonian (Paris: 2007), 277-282; Ruquia Hussian-Ruquia Husain, “The Armenians in India: Trading Together But Separately”, *Proceedings of the Indian History Congress* 72 (2011), 404.

yaşadığından bir kültür etkileşiminin olduğu açıktır. Bu nedenle Yeni Culfa toplumunda enkeragir, muzarbay ya da muzarabat denen iş ortaklığının kaynağının İslam medeniyeti olması muhtemeldir. XVIII. yüzyılda Astrahanlı Ermeni tüccarların yazdığı yasalar kitabında *berat* tabirinin kullanılması da Ermeni tüccarların ticari işlerindeki Arap-Fars etkisini göstermektedir. Araştırmacılar Ermeniler arasında bu ortaklığın kullanılmaya başlandığı dönemi VII. yüzyıla kadar getirmenin mümkün olduğunu ifade ederler.⁴⁹⁶ XVII. yüzyılda Ermeni ticaretinin zirveye ulaştığı dönemde Ermeni tüccarlar arasında commenda ortaklığı çok yaygın bir iş yapma biçimiydi. Bunun sebeplerinden biri bu kontratların, kredi ilişkilerindeki borç verme ve borçlu olma gibi yükümlülüklerle nazaran daha güçlü yükümlülüklerinin olmasıydı.⁴⁹⁷ Bunun yanında bu ortaklık biçimi bu çağda özellikle uzun mesafeli ticaretlerde sıkça kullanılan önemli bir araçtı.⁴⁹⁸ Ermeni tüccarlar da bilhassa uzun mesafeli ticarete uzmanlaştıklarından bu uygulamayı sıkça kullandılar. İsfahan'daki sermayedar zengin tüccarlar bu yolla, istisnalar dışında Yeni Culfa'dan ayrılma gereği duymadan, bir emek harcamadan acentelerini dışarı göndererek kazanç elde etme imkânına sahip olabiliyordu. Kontrat sağlam bir güvence olduğundan yatırımcı açısından risk de sınırlıydı, ciddi bir kâr elde edilmese bile sonuçta sermayesinin yine kendisine geri döneceğini biliyordu. Öte yandan aracı tüccar için de bu anlaşma avantajlar sağlamaktaydı. Genç bir girişimci hiç sermaye sahibi olmadan sadece emeğiyle ticarete atılma, hatta başarılı olması halinde ciddi bir sermaye sahibi olabilme imkânına kavuşabiliyordu. Öte yandan acente ticaret sonunda bir kazanç elde edemezse bile bir yükümlülük taşımıyordu, kaybedecek tek şeyi zaman ve emeği, kariyerine başladığı

⁴⁹⁶ Herzig, "The Commercial Law", 63-81; Aslanian, "The Circulation of Men and Credit", s. 130; *Astrahan Ermenilerinin Kanun Kitabı* ya da *Astrahan Kanunları* olarak bilinen metin 1765'te Astrahanlı Ermeni tüccarlar tarafından tüccarların birbirlerine karşı olan sorumlulukları, bir yatırımcı ile bir acente arasındaki commenda kontratının şartlarının nasıl olması gerektiği gibi ticaret hukukunu ilgilendiren konular hakkında oluşturulmuş bir yasalar kitabıdır. Ermeni tüccar toplumu içerisinde öteden beri uygulanagelen genel ticari kaidelerin derlenmesiyle meydana getirilmiştir. McCabe, *The Armenian Merchants of New Julfa*, 82-83.

⁴⁹⁷ Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa*, İsfahan, 214.

⁴⁹⁸ Hami Gerber XVII. yüzyıl Bursa'sında mudârebe uygulamasının bilhassa uzun mesafeli ticarete uygulanan bir ortaklık olduğunu söyler. Örneğin Bursalı Hüseyin b. Mustafa büyük ölçekli bir ithalatçıdır. Bursa'ya uzak memleketlerden çeşitli türde ürünler getirmektedir. Mesela 1688'de ölümünden önce 290 esedî kuruşluk bir meblağı bir mudârebe ortaklığına yatırdığını ve iki acentesini kahve satın almak için Antalya'ya gönderdiğini biliyoruz. Bunun gibi uzun mesafeli ticarete kurulan ortaklıklar içerisinde, Bursalı İpek tüccarlarının da İran ile bağlantı kurmanın bir aracı olarak mudârebe ortaklıklarına başvurmaları çok yaygındı. Şer'iyye sicillerinden Bursalı ipek tüccarlarının bu yolla büyük çapta ipek ticareti yaptıklarını biliyoruz. Örneğin 1677'de Gence'de ölen Rumelili bir Hristiyan tüccar, Bursalı ipek tüccarı Ebubekir efendinin acentesi olarak burada bulunuyordu. Gerber, Bursa'da yerel ticarete ise müfâvaza ve inan ortaklıklarının daha yaygın olduğunu belirtir. Haim Gerber, "The Muslim Law of Partnerships in Ottoman Court Records", *Studia Islamica* 53 (1981), 115-117.

yerden yeniden işe başlama şansına da sahipti. Bir de bu tür bir ortaklık aracı kişi için ticarete yükselme konusunda bir fırsattı ve daha yüksek bir statü anlamına geliyordu.⁴⁹⁹ Yeni Culfa'daki bazı aileler uluslararası ticarete acenteleriyle kurdukları bu tür ortaklıklar sayesinde devlete kaynak sağlayabilecek derecede bir maddi güce kavuşmuşlardı. Örneğin 1667'de Süleyman Şah'ın kumandanı Ali Kulu Han Yeni Culfa'lı tüccarlardan borç istemiş onlar ise paralarının Hindistan ve Avrupa'daki acentelerinin elinde olduğunu söylemişlerdi. Georges Roques bu konuda Yeni Culfa'da 5-6 güçlü ev olduğunu, her bir evin 80-100 civarında acenteye sahip olduğunu ve buradaki zengin tüccarların sermayelerini acenteleriyle dünyanın pek çok yerine yolladığını söyler.⁵⁰⁰ Öte yandan bazı tüccarlar kariyerlerine başlangıçta commenda acenteleri olarak başlamalarına rağmen, kısa sürede yeterli sermayeyi biriktirip Yeni Culfa'daki firmalardan finansal olarak bağımsız hareket etme imkânına kavuşabilmişti. Buna en ilgi çekici örneklerden biri Hindistan'a yerleşen Culfa'lı tüccar Hâce Nazar Hakobjandır. Hakobjan, Yeni Culfa'da Minasyan ailesinden olan Hâce Kahnian'dan, 460 tümenlik bir sermaye alarak ticaret yapmak amacıyla Hindistan'a gitmişti. Ancak bir süre sonra Nazar Hakobjan'ın Kalküta, Bengal ve Madras'ta inşa ve hayır faaliyetlerinde bulunduğunu ve büyük bir sermayedar haline gelmeyi başardığını görmekteyiz.⁵⁰¹

Kurulan bir commenda ortaklığında bir yatırımcı bir acenteyi işe alırken bazı hususları göz önünde bulundururdu. Mesela temsilci olacak adayın belirli bir şöhrete sahip olması, işinde uzmanlık ve deneyime sahip olması beklenirdi. Ortaklar arasında güven unsurunun oluşmasında ve yeni iş anlaşmalarının yapılmasında aracı tüccar olacak şahsın geçmişteki deneyimlerinin büyük önemi vardı.⁵⁰² Bu konuda Tavernier hâcelerin acentelerini seçerken en terbiyeli ve en akıllılarını seçmeye özen gösterdiklerini söyler. Roques ise dışarıdaki acentelerin yatırımcılarına olan bağlılıklarına dikkat çeker. Ayrıca gurbette iş yapan tüccarların bir dayanışma kültürü içerisinde birbirlerine daima yardımcı olduklarını

⁴⁹⁹ Ruquia Hussain, "The Firm in Armenian Asian Commerce of the Seventeenth Century", *Studies in People's History* 2/1 (2015), 78; Aslanian, "The Circulation of Men and Credit", 157; Vazken S. Ghougassian, "Wealthy Merchants and Factors. The Legacy of Julfa", *Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l'ère moderne*, ed. Sushil Chaudhury-Kéram Kévonian (Paris: 2007), 51-61.

⁵⁰⁰ Shireen Moosvi, "Armenians in Asian Trade 16th and 17th Centuries", *Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l'ère moderne*, ed. Sushil Chaudhury-Kéram Kévonian (Paris: 2007), 103-112; a.mlf., "Armenians in the Trade of the Mughal Empire", 267.

⁵⁰¹ Bhaswati Bhattacharya, "The "Book of Will" of Petrus Woskan (1680-1751): Some Insights into the Global Commercial Network of the Armenians in the Indian Ocean", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 51/1 (2008), 76-77.

⁵⁰² Bhattacharya, "The Book of Will", 70.

da söyler.⁵⁰³ Bu konuda Aslanian ise Yeni Culfa tüccarlar hakkında grup içi dayanışmaya dayalı bir koalisyonun kapalı yapısına dikkat çekmektedir ve Yeni Culfa tüccarları tarafından atanan commenda acentelerinin neredeyse tamamen aynı gruptan (aynı aileden ya da aynı yerleşim yerinden) geldiğini söyler.⁵⁰⁴ Bu açıdan Yeni Culfa'daki ve diğer Ermeni topluluklarındaki babaerkil aile yapısı dışarıdaki tüccar organizasyonunda belirleyici bir faktördür.⁵⁰⁵ Mesela tüccar Hovhannes'in yatırımcıları olan Yeni Culfa Embroom Ağa ve Zakarya kardeştiler. Tüccar Phanos ise üç ortakdan borç almıştı. Bu kişiler Hoca Minassents'in oğul ve yeğenleri Hoca Safraz, Sahib Agha Emniaz ve Ağa Baron Gregor idi. Agulisli Zakarya'nın durumu da konuya iyi bir örnek teşkil eder. Zakarya da aile bireylerinin yanında iş hayatına başlamış, aile üyelerinden borç almış ve sonrasında iş hayatına başlaması için kayınbiraderine borç vermişti. Bu konuda bazı araştırmacılar soylu ailelerin oğul ve yeğenlerinin özellikle acenteleri denetlemek için kullanıldığına da dikkat çekerler.⁵⁰⁶

Öte yandan uzak Ermeni diasporalarında tesis edilen Ermeni kiliseleri buraya yerleşen Ermeni toplumunun hem kimliğinin muhafazasında hem de buralara ticaret için gelen acentelerin organizasyonunda önemli bir fonksiyona sahipti. Tüccarlar yaptıkları seyahatlerde özellikle Ermeni kiliselerinin bulunduğu noktalara seyahat etmekteydiler. Kiliselerin yönlendirmesi sayesinde tüccarlar buralardaki ticari işlerini organize etmekte zorluk yaşamadılar. Örneğin XVII. yüzyıl sonlarında tüccar Hovannes Yeni Culfa'daki sermayedarları Zakarya ve Embroom Ağa için Hindistan, Nepal ve Tibet'e ticari seyahat düzenlemişti. Onun izlediği güzergâh ve kaldığı yerler Ermeni kiliselerinin ve halkının

⁵⁰³ Ruquia Hussain, "Armenian Merchants in India Trade From French Sources, *Proceedings of the Indian History Congress* 74 (2013), 270.

⁵⁰⁴ Bhattacharya, "The Book of Will", 70.

⁵⁰⁵ McCabe, *The Armenian Merchants of New Julfa*, 70.

⁵⁰⁶ Hussain, "The Firm", 84; Ticaretin bir aile bünyesinde yürütülmesi sadece Culfa Ermenilerine özgü bir uygulama değildi. Anadolu'da 19. yüzyılda bile Ermeni tüccarlar arasında bu uygulama yaygındı. Örneğin Çorum'a ticaret yapmak üzere gelen gayrimüslimlerin çoğu Ermeni olup büyük bir kısmı da Kayseri'nin Talas Köyü'ndendi. Bunların aralarında baba-oğul, kardeş, yeğen veya aynı mahalleden olanların bulunması Ermeni ticaret hayatında aile ve aidiyetin önemi bakımından dikkat çekicidir. Gülcan Avşin Güneş, "Çorum'da Bir Tüccar Taife: Kayserili Ermeniler", *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi* 5/1 (Bartın: 2018), 31; Ancak Haim Gerber XVII. yüzyıl Bursa'sındaki ticari ortaklıklar üzerine yaptığı araştırmasında Osmanlı toplumundaki ortaklık ilişkilerinde sanıldığı kadar aile bağlarının ön planda olmadığı sonucuna varmıştır. Yazar Bursa şer'iyye sicillerinde bulduğu doksan ortaklıktan sadece altısının aile ve akrabalar arasında gerçekleştiğini söyler. Bu açıdan İran'daki ve Anadolu'daki Ermeni tüccar toplumundaki ticaretin aile ilişkilerine dayalı bir faaliyet olarak yapılması Osmanlı toplumundakine göre farklılık arz ettiği söylenebilir. Gerber, "The Muslim Law of Partnerships", 114.

bulunduğu yerlerdi. Tüccar buralarda Ermeni din adamlarından yardım görmüştü. Tibet'te de kaldığı 6 yıl boyunca ise buradaki din adamlarıyla yakın ilişkiler kurmuştu.⁵⁰⁷ Ticaret üzere uzak memleketlere giden acentelerin yatırımcılarına karşı birtakım yükümlülükleri vardı. Bu tüccarlar yaptıkları seyahatler boyunca yapılan ticari işlemleri bir deftere not etmek zorundaydı. Bu deftere Yeni Culfa toplumunda “kata ruzname” deniyordu. Temsilci belirlenen süre zarfında seyahatini tamamlayıp eve dönmek ve eve döndükten sonra ticari aksiyonlarını içeren bu defteri yatırımcı tüccara (ağaya) sunmakla mükellefti. Eğer bu görevi yerine getirmezse sadece ekmek ve su ile beslenme koşuluyla 1 yıla kadar hapsedilme ve kırbaçlanma cezasıyla karşılaşabilirdi. Ayrıca eğer sermayedarın parasında bir kayıp söz konusu ise kaybedilen meblağı ödemek zorundaydı.⁵⁰⁸ Bu konuda Tavernier'in anlattığına göre görevinde yoldan çıkan veya bir şekilde başarısız olan herhangi bir acente İsfahan'a ayak basmaya cesaret edemezdi.⁵⁰⁹ Acente eve dönüp yatırımcıya kata ruznameyi sunduğunda eğer bir problem yoksa yatırımcı commenda ortaklığını sonlandırırdı. Bunun için anlaşmanın kısa bir özeti niteliğinde her iki tarafta da olacak şekilde iki kopya halinde “tomar” denilen bir metin kaleme alınır. Tomarda commenda kontratının özeti, yapılan işlemler, alınan emtianın listesi, yapılan işlemlerin muhasebesi (alacak ve borç vs.) yazılırdı. Rulo şeklindeki bu belge bir anlamda yapılan tüm aksiyonların özeti, bir azat olma belgesiydi. Tomarda ayrıca temsilcinin kontratta belirlenen kârını aldığı da belirtilirdi.⁵¹⁰ Bu tür commenda ortaklıklarında Yeni Culfa'da oturan sermayedarın gurbetteki temsilcisine tavsiye ve bilgiler içeren mektuplar göndermesi ise yaygın bir uygulamadır. Bu mektuplar Culfa toplumunda ordnagir olarak isimlendirilir. Aracı tüccar mektupta belirtilen yatırımcısının tavsiyelerine uymakla mükelleftir. Mektupta belirtilen talimatlara uyulmaması durumunda yaşanabilecek kayıplarda sorumluluk aracı unsura aittir. Eğer sermayedar anlaşmanın bozulması, sermayesinin kendisine ulaştırılması yönünde bir talepte bulunursa aracı bunu hemen uygulamak zorundadır. Mektupların acentelere ulaştırılmasında ise genellikle bir kurye sistemi işlev görür. Bu açıdan evde oturan

⁵⁰⁷ Abdülkadir İlgen, “Siyasal Yapıları İçeren ‘Ekonomi-Dünyalar’ İçinde Bir Ticaret Diasporası: Ermeniler (XVII. ve XVIII. Yüzyıllar)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler, Sosyo-Ekonomik Hayat 5* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 62.

⁵⁰⁸ Aslanian, *The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, 128.

⁵⁰⁹ McCabe, *The Armenian Merchants of New Julfa*, 83.

⁵¹⁰ Aslanian, *The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, 132; Hussain, “The Firm”, 80.

yatırımcıların, temsilcileri üzerinde nasıl hareket edeceklerine dair uzak diyarlarda olsalar da yönlendirici rolleri devam etmektedir. Öte yandan sermayedar yapılan anlaşmaya göre yolculuğa çıkan aracı unsurun geride kalan eşi ve çocuklarının ihtiyaçlarını karşılamakla da yükümlü olabiliyordu.⁵¹¹

3.3.1. Commenda Türleri: Tek Yönlü ve Çift Yönlü Ortaklık

Kaynaklar Ermeni tüccar toplumunda iki farklı türde commenda türüne dikkat çekerler. Bunlar tek yönlü (unilateral) ve iki yönlü (bilateral) commenda ortaklıklarıdır. Tek yönlü ortaklık kontratında yatırımcı kişi sermayenin tamamını üstlenirken diğer ortak, yani acente ise sadece iş gücüyle ortaklığa dahil olur. Bu ortaklıkta acentenin ticaretten elde edilecek kârdan alacağı oran nispeten düşüktür. İki yönlü commenda ortaklığında ise acente emeğinin yanında sermayenin de bir kısmını üstlenirdi. Tabi daha fazla risk aldığı için yapılan anlaşmaya göre ticaretten elde edilen kârdan daha büyük bir pay alırdı. Bu ortaklık aracı tüccarın emeğinin yanında sermayeye de katkıda bulunması bakımından İslam hukukundaki inan ortaklığına karşılık gelecek ortaklık türüydü denebilir.⁵¹² Ermeni toplumunda sadece sermayedarın yatırım yapmasıyla oluşan tek yönlü ortaklığa “mekkalamani”, aracı tüccarın da sermayeye katkıda bulunduğu çift yönlü ortaklığa ise (eşit oranda veya farklı oranlarda olabilir) “erkukolmani” denirdi. Bu tip ortaklıkta kârdan elde edilecek pay acentenin yatırdığı sermaye oranında değişiklik göstermekteydi.⁵¹³

Ortaklar arasında düzenlenen klasik bir tek yönlü commenda kontratının içeriği ise şu şekildedir: Öncelikle metne dua ve şükran içeren ifadelerle başlanırdı. Ardından “enker” yani acente ismini yazdıktan sonra sermayedardan yani ağadan miktarıyla beraber sermaye aldığını beyan ederdi. Bu parayla ne yapılacağına dair her zaman detay verilmezdi. Bazen de ticaret için kullanılacağı ifade edilirdi. Sonrasında tarafların elde edilecek kârdan ne oranda pay alacağı belirtilirdi. Yeni Culfa toplumunda genelde ağa yani yatırımcı tüccar % 66, enker yani acente ise % 33 oranında kârdan gelir elde ederdi.

⁵¹¹ Aslanian, “The Circulation of Men and Credit”, 133-134; a.mlf., *The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, 130; Ghougassian, “Wealthy Merchants and Factors”, 51-61.

⁵¹² Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 214; Bhattacharya, “The Book of Will”, 86; Murat Çizakça’nın İslam hukukunda uygulanan İnan, (müşâreke) tanımına göre bu ortaklıkta aracı kişi de sermayede pay sahibidir. Yani aracı hem emeğiyle hem de sermayeye kattığı mal veya parayla ortaklığa katılır. Bu durum tabiatıyla aracı tüccar için daha fazla risk anlamına gelmektedir. Bu sebeple aracı tüccar elde edilecek kârdan daha fazla pay alır. Yani bir anlamda inan ortaklığıyla aracı tüccar sermayeye katkıda bulunarak kârdan daha fazla kâr elde etmeyi amaçlamış olur. Çizakça, *İş Ortaklıkları Tarihi*, 5.

⁵¹³ Hussain, “The Firm”, 82; Aslanian ise iki yönlü commenda ortaklığına yerkkoghmani enkeragir denildiğini belirtir. Aslanian, “The Circulation of Men and Credit”, 132.

Metnin devamında aracı tüccar gerekli yükümlülükleri yerine getireceğine dair taahhütte bulunurdu. Son olarak da kontratın tarihi ve düzenlendiği yer belirtilir, acente belgenin kendi adına yazıldığını beyan ederdi. Metnin altında ise baba adlarıyla birlikte şahitlerin isimleri bulunurdu. Bu tür anlaşmalarda sermayedar tüccar yazılı bir taahhütte bulunma mecburiyetinde değildi. Yani bir anlamda sermayeyi alan kişi bu kontratla yükümlülükleri üstlenmiş olurdu. Bu tür commenda ortaklıklarında birden fazla acente veya birden fazla yatırımcının katılımının söz konusu olduğu ortaklıklar söz konusu olabiliyordu.⁵¹⁴

Aracı tüccarın sermayeye katkı sağladığı çift yönlü commenda kontratında ise aracının sağladığı katkı genellikle yatırımcıya göre daha cüzi miktarlardır. Mesela Herzig'in commenda ortaklıklarına dair verdiği örnekler içinde Reşt'te yapılan bir commenda anlaşmasında bir yatırımcı 900 tümen, aracı 300 tümen sermayeye katkı sağlamıştı. Toplamda 1200 tümen olan sermayenin % 25 gibi ciddi sayılabilecek bir miktarı aracıya aitti. İşin sonunda, aracı tüccar emeğini de ortaya koyduğu için kârdan sermayeye kattığı oranın üzerinde % 50'lik bir pay alacaktı. Mesela Saidabad'da yapılan başka bir anlaşmada yatırımcı 340 tümen, aracı 75 tümen sermaye ortaya koymuştu. Toplam 415 tümen tutan sermayenin % 18'i aracıya aitti. Yapılan kontrata göre buradaki kâr paylaşımında yatırımcıya % 61, aracıya ise % 39 düşmekteydi. İki örnekten görüldüğü

⁵¹⁴ Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 214-215; Örneğin 1659 yılında Livorno'da Culfa diyalektiğinde yazılan bir ortaklık kontratı şu şekilde düzenlenmiştir: Metne Tanrının adıyla, Mesih İsa'nın isteğiyle şeklinde bir dua cümlesiyle başlanmıştır. Ardından aracı unsur "ben Markar oğlu Hovanyan diyerek kendini tanıtmış, ardından Hâce Saruhan'ın commenda acentesi (aracısı) oldum ve toplamda ondan 156 tümen sermaye aldım şeklinde beyanda bulunmuştu. Sonrasında tanrı ihsan edecek olursa Saruhan elde edilen kârdan 2 pay alacak, ben 1 pay alacağım" diye ifade vermişti. Metnin devamında bu kontratın Livorno'da, 1659 yılının Temmuz ayının 25'inde kaleme alındığı belirtilmişti. "İyilik ve kötülük tanrıya aittir. Bu benim el yazımdır" dendikten sonra da paragraf tamamlanmıştı. Son olarak da commenda ortaklığına şahit olan 12 kişinin isimleri baba adlarıyla birlikte listelenmişti. Bu kontrat örneği aslında çok sadedir. Kontratta aracının yükümlülüklerine, yatırımcının isteklerine ve sermayesinin geri getirilmesi yükümlülüğüne değinilmemiştir. Verebileceğimiz bir başka örnek ise iki yatırımcılı commenda örneğidir: Bu kontratta yine klasik bir dua cümlesiyle başlandıktan sonra aracı tüccar "ben M'krtum oğlu Petros diyerek kendisini tanıtmış, İsfahan'daki üstatların Paron Hovannis ve Paron Harutyun'dan tanrının yardımıyla ticarete kullanmak için 320 tümen aldım. Elde edilen kârı 4 parçaya bölüp sermayenin 160 tümeni ve kârın 1,5/4'ünü Paron Hovannis'e, sermayenin 160 tümeni ve kârın 1,5/4'ünü Paron Harutyun'a vereceğim ve ben Petros kârın kalan 1/4'ünü alacağım, her yer ve her durumda ticaret üzere olacağım. Yukarıdaki gibi kâr paylarına uyacağım. Tanrı bana iyi şans versin kötülükten korusun, iyilik ve kötülük tanrının elindedir. Ben yazdığım bu dokümanın iki eşit kopyasından birini yatırımcım Paron Harutyun'a verdim. Ben ona 160 tümen (sermaye) ve onun kârını getireceğim" diyerek taahhütte bulunmuştu. Ardından metnin hangi tarihte yazıldığı belirtilmiş ve son bir dua cümlesi "iyilikle başarılı olsun, amin" denerek paragraf tamamlanmıştır. Son olarak da metnin altına şahitlerin kimlik beyanı yapılmıştır. Bu ortaklıkta görüldüğü üzere aracının kâr oranı % 25 gibi düşük bir orandır, yatırımcılar ise % 37,5 kâr elde etmektedir. Aslanian, "The Circulation of Men and Credit", 161-162.

üzere aracının sermayeye koyduğu meblağ düştükçe kârdan elde edeceği pay da düşmektedir.⁵¹⁵

Bir acente olarak Yeni Culfa'daki yatırımcıları adına iş yapan en bilindik tüccarlardan biri tüccar Hovannes'tir. Onun seyahatleri boyunca tuttuğu seyir defteri commenda sözleşmeleri ve acenteler hakkında bilgi sahibi olabilmemiz açısından kıymetli bilgiler verir. Tüccarın bu defteri Tibet ve Hindistan'da 11 yıl (1682-1693) boyunca yaptığı seyahatleri, iş ortaklıklarını ve yatırımcıları için yaptığı ticari aksiyonları gösterir. Ayrıca acentelerin kullandığı muhasebe sistemi, alınan ve satılan mallar, İran'ın doğusundaki seyahat rotaları, paralar, ödeme yöntemleri, faiz oranları ve tüccarın günlük yaşamına dair bazı bilgiler de sunar.⁵¹⁶

Hovannes 1682'nin Aralık ayında Yeni Culfa'da Hoca Guerak'ın oğulları Zakarya ve Embroom Ağa ile bir commenda kontratı yapmış ve bu tüccarların acentesi olmuştur. Hovannes yatırımcılarından Hindistan'da ticaret yapmak amacıyla 250 tümenlik bir sermaye almıştı. Bu sermayenin bir kısmı nakit para, 217 tümeni ise 738 metrelik İngiliz kumaşından oluşuyordu. Yapılan kontrata göre yapılacak ticaretten elde edilecek kârın % 25'i Hovannes'in, % 75'i yatırımcıların olacaktı.⁵¹⁷ Tüccar Yeni Culfa'dan ayrıldıktan sonra Bender Abbas'a ulaşmış, buradan Sleman isimli bir gemiye binerek Mart'ın sonlarına doğru önemli bir Ermeni kolonisinin bulunduğu Surat'a ulaşmıştı. Bir süre burada kaldıktan sonra dönemin siyasi ve ekonomik açıdan önemli bir şehri olan ve Ermeni kilise ve yerleşimin de bulunduğu Agra'ya gitmişti. Tüccar Hindistan'da kaldığı yaklaşık dört yıl boyunca farklı şehirlerde ticari işler yapsa da Surat ve Agra başlıca

⁵¹⁵ Herzig, *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan*, 221; Bu konuda Aslanian dikkat çekici bir kontrat örneği verir: "Tanrının adıyla" denerek başlayan dua cümlesinden sonra metnin 1680 yılının 4 Şubat'ında Haydarabad'da yazıldığı belirtilir. Belgede aracı tüccar "ben Sargis oğlu Martiros Commenda acentesi oldum, Haydarabad'da Sahab Hakhnazar Bey'den 22.050 rupi sermaye aldım ve benim koyduğum sermaye de 8.909 rupidir. Toplamı 30.954 rupi yapar" diyerek beyanda bulunur. Bu anlaşma diğer commenda türlerinden farklılık arz etmektedir. Bu kontratta taraflara paylaştırılacak kâr payı farklı bir yöntemle belirlenir. Buna göre aracı kârını diğer sermayedarın yatırımı olan meblağın 5.000 rupisi üzerinden ve kendi yatırımı olan 8.900 rupi üzerinden alacaktır. Yani aracının kârı 30.954 rupi tutan toplam sermayenin 13.900 rupisi oranında, yatırımcının kârı ise sermayenin geri kalan kısmı oranında olacaktı. Nihai olarak aracının kâr oranı % 44,9 sermayedarın kâr oranı % 55,09 olacaktı. Metin klasik olarak dua cümleleri, nerede yazıldığı ve şahitlerin beyanı ile son bulmuştur. Bu arada yatırımcı tüccar Hakhnazar Bey Hindistan'daki meşhur Culfa tüccarlardandır. Avrupalılarca da tanınır ve buradaki siyasi tabaka tarafından büyük itibar görür. Thevenot onu -a favourite of the kings- (kralların gözdesi) olarak tanımlar. Kimi Avrupalılar da Hindistan'daki Ermenilerin hamisi olduğunu söyler. Aslanian, "The Circulation of Men and Credit", 163-166.

⁵¹⁶ Bu eser Lizbon'da Portekiz Ulusal Kütüphane'dedir. Buraya nasıl gittiği hakkında bir bilgi yoktur. 44 yapraktan oluşan defter 18 cm. genişliğinde 54 cm. uzunluğunda darca bir defterdir. McCabe, *The Armenian Merchants of New Julfa*, 81.

⁵¹⁷ Khachikian, "The Ledger of the Merchant Hovannes", 153.

bulunduğu kentlerdi. Hovannes defterinde belirttiği üzere Agra’da Şubat 1686’da Şirazlı Hovannes isimli bir tüccarla bir iş ortaklığı yapmıştı. Ancak Şirazlı Hovannes anlaşmanın yapıldığı esnada Agra’da değildi onun yerine, Hovannes’in defterinde saygıyla bahsettiği ve pek çok ticari ilişkisi bulunan Avedik anlaşmayı imzalamıştı. Hovannes bu anlaşmayla Tibet’e kadar uzun mesafeli bir ticaret yapmayı üstlenmiş oluyordu. Ancak yeni bir iş ortaklığına girse de defterde de belirtildiği üzere Hovannes bir taraftan Yeni Culfa’daki sahiplerine bağlılığını devam ettirdi ve onlar adına iş yapmaya devam etti. Öte yandan Hindistan’da bulunduğu süre zarfında artık kendi sermayesine de sahipti ve bireysel olarak yatırım yapabilme imkânına kavuşmuştu.

Hovannes’in Hindistan’dan Tibet’e olan yolculuğu ise 1686’nın Şubat ayında başlamış, yolculuğa çıkarken yanına iki de silahlı Ermeni hizmetçi almıştı. Agra’dan bir kervanla ayrılan tüccar önemli bir Ermeni toplumunun bulunduğu Patna’ya varmış ve burada kaldığı süre zarfında Ermeni ve yerli tüccarlarla bazı ticari anlaşmalar yapmıştı. Hatta burada bir din adamına misafir olmuş, Tibet’e getirmek amacıyla bazı mallar satın almıştı. Tüccarın buradan sonraki Nepal’e kadar olan yolculuğu ise yolun dağlık oluşundan ötürü biraz meşakkatli idi. Bu yolculukta yüklerini taşıması için “yak” (Tibet sığırı) denilen bir hayvan kiralamıştı. Tüccar Nisan ayında Nepal’e ulaşmış ve burada 3 ay kalmıştı. Burada kaldığı süre içinde yine Tibet’e getirmek için bazı mallar aldı. 1686 yılının Eylül ayında ise Hovannes Lhasa’ya (Tibet) ulaşmıştı. Buraya ilk geldiğinde yerel dil, gümrük, mesafeler, ağırlıklar gibi yerel ticarete kullanılan temel kaideler hakkında bir bilgisi yoktu. Ancak Hovannes’in Yeni Culfa’daki yatırımcılarının Tibet’teki diğer çalışanları her konuda Hovannes’e yardımcı oldular. Tüccar burada kaldığı beş yıl boyunca Ermeni, Keşmirli ve Tibetli tüccarlarla pek çok iş yaptı. Hovannes burada bazen masrafları paylaşmak kaydıyla Nikogos isimli bir Ermeni’nin ailesiyle birlikte yaşıyordu. Tüccar Lhasa’dan daha uzak memleketlere gitmemişti. Ancak defterde belirttiğine göre buradaki Ermeni toplumu içerisinde, yolu üzerinde yerleşim olmayan ve zorlu dağ geçitlerinden geçilerek ulaşılabilen 1.700-1.800 km. uzaktaki Çin sınırında bulunan Si-nin (Slink) şehrine gidip misk, çay, slink eşarbi, külçe altın alan Ermeni tüccarlar vardı. Hovannes’in Lhasa’da ticaretini en çok yaptığı mallar ise misk, altın ve çaydı. Bunun yanında pirinçten yapılma eşya, Çin malları, yün kumaş, baharatlar ve tütün çokça alıp sattığı ürünler arasındaydı. 1692 yılının Haziran ayında Hovannes Hindistan’a dönmek için Lhasa’dan

ayrılmış ve bu seyahati boyunca yol üzerinde uğradığı şehirlerden Hindistan’a getirmek için çeşitli mallar almayı ihmal etmemişti.⁵¹⁸

Seyahat ve commenda ortaklıklarıyla bilinen bir diğer tüccar ise Şahveli’nin oğlu Sarhad Bandurean’dır. Hakkında bilgi edindiğimiz hesap defteri, 1711-1718 yılları arasında Bandurean ailesinin Hollanda ve Rusya’daki ticari aktivitelerini ele alır. Bu dokümanda belirttiğine göre Sarhad babası Şahveli ve kardeşi Hocamal ile birlikte 900 tümenlik (bu para 328,5 gümüşe eşitti) bir sermayeyle işe başlamıştır. Bu sermaye Sarhad ve ailesine ticaret yapmak amacıyla Yeni Culfa’lı zengin tüccarlardan Ohan’ın oğulları Murat ve Yakobhan ile Markar’ın oğlu Hovannes tarafından verilmişti. Düzenlenen kontrata göre bu sermayeyle yapılacak ticaretten elde edilecek kârın % 75’i sermayedarlara, % 25’i de Şahveli ve oğullarına kalacaktı. Aracı tüccarlar arasında yapılan paylaşıma göre ise baba Şahveli’ye % 16,6, büyük kardeş Sarhad’a % 6,8, küçük kardeş Hocamal’a ise % 1,6’lık bir pay düşecekti. Bu anlaşmanın dışında defterde belirtildiğine göre Bandurean ailesi 200’e yakın Ermeni ve yabancı tüccarla iş yapmıştı.

XVII. yüzyıl sonlarında Rus çarlığı ile Yeni Culfa’lı Ermeni tüccarlar arasında yapılan anlaşmadan sonra, Astrahan, Moskova, Arkhangel rotası Culfa’lı Ermeni tüccarların Amsterdam’a ulaşan ana güzergâhlarından biri haline gelmişti. Sarhad da bu yol üzerinden 1712’de Moskova’ya ulaşmış, ardından Arkhangel üzerinden 5 Şubat 1713’te Amsterdam’a gitmişti. Sarhad bir yıldan uzun bir süre kaldığı Amsterdam’da getirdiği malları satmış, Rusya ve İran’da satmak için de buradan yerel ürünler almıştı. Tüccarın Amsterdam’dan ayrıldıktan sonra Arkhangel, Moskova ve Tebriz’e gidip yeniden Hollanda’ya döndüğünü görüyoruz. Özetle bu güzergâh üzerinde ticari amaçlı yolculuklarına devam etmişti. Yaptığı seyahatlerde Sarhad’ın sattığı ana ticaret metaı İran ham ipeğiydi. Ancak Rusya’da ipek endüstrisi çok gelişmediği için taşıdığı ipeğin büyük kısmını Hollanda’da satarken ufak bir kısmını Rusya’da satıyordu. Hollanda’dan Rusya ve İran’a ise çeşitli türde ürünler taşıdı. Bunların içinde dokuma ürünleri, pamuklular, yün kumaş, iğne, kandil, çatal-bıçak, porselen, kahve öğütücü, ayna, eldiven, kemer, saat, kozmetik ürünleri, mücevherat, tablolar vardı.⁵¹⁹

⁵¹⁸ Khachikian, “The Ledger of the Merchant Hovannes, 153-161.

⁵¹⁹ Shushanik Khachikian, “On the Commercial Activities of an 18th Century New Julfa Merchant Sarhad Bandurean in Amsterdam”, *Iran & the Caucasus* 5 (2001), 101-104; Petrus Woskan’ın vasiyetnamesi Ermeni tüccarların iş ortaklıkları ve ticaret ağıyla ilgili bilgi edinebileceğimiz bir diğer önemli kaynaktır. Woskan 1680 yılında Yeni Culfa’nın ünlü Velijanyan ailesinin bir üyesi olarak dünyaya gelmişti. Büyük büyükbabası Petrus Velijanyan, muhtemelen Nahçıvan’daki Culfa’dan İsfahan’a sürülen nesildendi. XVII.

3.4. XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Parasal Durum ve Acem Ermeni Tüccarların Kullandıkları Paralar

XVI. yüzyılda Avrupa'da, Amerika'dan getirilen madenler sayesinde sikke basımında önemli değişiklikler olmuştu. Maden bolluğundan dolayı daha çok sayıda ve daha büyük paralar basılmaya başlanmış ve bu para bolluğu Avrupalı devletlerin XVII. yüzyılda dünyadaki ticari etkinliğinin artmasında önemli bir rol oynamıştı. Avrupa menşeli büyük sikkeler bu asırda dünya ticaretinde en yaygın ödeme aracı olurken Osmanlılar da bu durumdan ciddi oranda etkilendiler. Artan ticaret sayesinde Osmanlı liman ve ticaret merkezlerinde, hatta kır ve kent arasındaki ticari ilişkilerde dahi önceki dönemlere göre para kullanımı daha yaygın bir hal almıştı.⁵²⁰

XVII. yüzyıl bir taraftan da Osmanlılar için parasal istikrarı sürdürmenin zor olduğu bir dönem olmuştu. Osmanlılar Asya ve Avrupa arasında kıymetli malların taşındığı büyük ticaret yolları üzerinde bulunmaktaydı. Osmanlı topraklarına gelen Avrupalı tüccarlar sayesinde para tedavülde daha çok bulunur olsa da doğuyla olan ilişkilerinde Osmanlılar ticari açık vermektedirler. İpek, baharat gibi İran ve Hindistan menşeli ürünler Osmanlı dünyasında çokça revaç bulmakta bu sebeple Avrupa'dan Osmanlıya gelen madeni paranın önemli bir kısmı tüccarlar eliyle doğuya gitmekteydi.⁵²¹ Bunun yanında bu asırdaki güvensizlik ortamı, maden arzının yetersiz olması, çok sayıda darphanenin

yüzyılın ikinci yarısında İran'daki siyasi ve dini koşullar ve Hindistan'daki ekonomik fırsatlar nedeniyle birçok Ermeni Hindistan'a yerleşmişti. Petrus da bu tüccarlardan biriydi. Petrus'un bıraktığı vasiyetnamesinin büyük bölümü onun acenteleriyle olan ticari ilişkilerinden bahseder. Defterde ortaklarına ne kadar sermaye verdiği ve ne tür ortaklıklar kurduğu hakkında bilgiler vardır. Defterden anlaşıldığına göre Petrus Woskan'ın Hindistan'ın pek çok noktasına ve Basra'ya gönderdiği çok sayıda acentesi vardı. Arakel oğlu Hâce Hovannes, Joseph oğlu Hâce Petrus, Arakel oğlu Hâce Margar, Petrus'un vasiyetnamesinde adı geçen acentelerden sadece birkaçıdır. Bhattacharya, "The Book of Will", 85-90.

⁵²⁰ Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 2-14.

⁵²¹ Bu konuda Na'imâ'nın "...Hind metâ'larına bu kadar hazîne emvâl gider ve Hindiler Memâlik-i Osmaniyye'den bir şey almazlar ve lâzımları dahi değildir. Bunlardan gümrük alınmak fâ'idesi zımında olan zarar-ı ma'nevîye değmez îrâdları çok bilâd-ı âhara adem-i ihtiyaçla masrafları yok menzilesinde olmakla dünyanın malı Hind'de ve kahvesi sebebi ile Yemen'de cem' olup mütemevvilleri Kâr'un'a mu'âdil olmuşlardır..." ifadesi konunun izahı açısından veciz bir ifadedir. *Târih-i Na'imâ* 3, haz. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007), 1144; Halil İnalcık ise Hindistan'da emek maliyetinin ucuz olması, hammaddenin yerinde üretimi, kaliteli ve günün modasına uygun pamuklu ürünleri sayesinde Hindistan'ın dünyanın önde gelen pamuklu üretici ve ihracatçısı konumuna geldiğini söyler. Osmanlılarda ise emek maliyeti Avrupa'dan düşük olmasına rağmen, Hindistan'dan daha yüksektir ve Hindistan rekabeti karşısında Osmanlı pamuklu sanayii fazla direnememiştir. Çoğunlukla Hindistanlı tüccarlar tarafından getirilen Hint menşeli şalların ve pamuklu ürünlerin Osmanlı topraklarında rağbet görmesi Osmanlı tekstil sanayiinde kötüye gidişin habercilerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Halil İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *Odtü Gelişme Dergisi* (1980), 4-11.

kapanması ve geniş Osmanlı dünyası içerisindeki farklı ticari ağlardaki (Mısır, Rumeli, Kafkasya gibi) maden akışını denetlemenin güçlüğü parasal istikrarı olumsuz yönde etkileyen unsurlar olmuştur.⁵²² Bu açıdan özellikle 1580'lerden 1640'a kadar olan dönem Osmanlılar için parasal istikrar açısından çalkantılı bir dönem oldu. Bu süreçte temel para birimi olan akçenin değerinde düzenlemeler yapmak amacıyla çok sayıda tağşiş yapıldı ve akçenin gümüş içeriği ciddi oranda azaltıldı. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde akçenin gümüş içeriği 0,3 grama kadar düştü ve akçe gündelik hayatta çok kullanılan bir para olmaktan çıkmıştı. Özellikle kıymeti yüksek mallar için artık çok sayıda akçe kullanılması gerekmektedir.⁵²³

Akçenin piyasadan kaybolmaya başladığı ve alınan tedbirlerin yeterli sonuç vermediği bu parasal istikrarsızlık döneminde, piyasanın talep ettiği gümüş ve bakır para ihtiyacının karşılanamaması gibi bir problem söz konusu olmuş, bu boşluğu da Avrupa menşeli paralar doldurmuştu. XVII. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında akçe her ne kadar kullanılmaya devam etse de tedavülde olan paraların önemli bir kısmı Avrupa menşeli paralardı.⁵²⁴

XVII. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında tedavülde olan madeni paralar ise altın, gümüş ve bakır içerikli paralardı. Altın paraların İstanbul'da ve taşrada kullanımı sınırlıydı ve piyasada bol miktarda bulunmuyordu. Altın paralar daha ziyade devlet hazinesinde veya varlıklı tüccarların elinde bulunuyordu. Osmanlıların kullandığı altın sikkeler döneme göre filori, sikke-i filur, şahî, eşrefî ya da şerefi altın gibi değişik adlarla anılmıştır.⁵²⁵ Devlet 1690'lardaki para reformuyla yeni altın ve gümüş para basımı yoluna gitmiş ve 1696-97'de İstanbul altını (zer-i İstanbul) ya da cedîd şerefi altın adında yeni altın sikke basmıştı. Dönemin ravaçta olan bir diğer altın parası ise yaldızlı altın olarak bilinen Venedik dukasıydı. Venedik dukasının değeri eşrefinin içeriğinde biraz bakır ve gümüş bulunduğundan biraz daha fazlaydı. Örneğin 1584'te duka 125 akçe ederken eşrefi 120 akçe, 1664'te duka 170 akçe ederken eşrefi 160 akçe, 1700'de duka 315 akçe ederken, eşrefi 300 akçe ediyordu. Ancak piyasa şartlarında altın paraların akçe olarak karşılığı

⁵²² Pamuk, *Paranın Tarihi*, 15-17; Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 52.

⁵²³ Arif Bilgin, "Evliya'nın Seyahat Evreninde Para", *Evliya Çelebi Atlası*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: Medam Yayınları, 2012), 406.

⁵²⁴ Ruhi Özcan, "Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 17, (2005), 250.

⁵²⁵ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi* 1, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan (Ankara: Türk Tarih kurumu, 1990), 216.

devletin belirlediği rakamların üzerinde olabiliyordu. Çokça bilinen bir diğer altın para ise Macar altınıdır. Macar altınının rayici ise Venedik altınından biraz daha düşüktü. Duka 250 akçe ederken Macar altını 240 akçe ediyordu. Nadir bulunan Alman ve Hollanda dukaları da genellikle Macar altınıyla aynı değerdeydi.⁵²⁶

XVII. yüzyılda Osmanlı piyasalarında en çok kullanılan paralar gümüş içerikli paralardı. Osmanlılarda erken dönemlerden beri basılan, özellikle günlük ihtiyaçların karşılanmasında tedavülde bolca bulunan para akçe ya da akçe-i osmanî diye bilinen küçük beyaz Osmanlı parasıydı. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, XVII. yüzyılda içeriğindeki gümüş oranı iyice azaltılan ve bakır oranı arttırılan akçe çok küçük ve ince bir para haline gelmiş, neredeyse tedavülden kalkmıştı. Ancak akçe gündelik alışverişlerde kullanılmaya devam etmiştir.⁵²⁷

Osmanlı piyasalarında XVI yüzyılda dolaşıma giren, XVII. yüzyılda kullanımı daha yaygın olan ve piyasada daha rahat bulunabilen paralar ise akçeden daha büyük boyda olan Avrupa menşeli olan gümüş sikkelerdi. Orta Avrupa’da grosso ya da groschen olarak bilinen bu gümüş sikkeler Osmanlılarca kuruş olarak anılmıştı.⁵²⁸ Şevket Pamuk Osmanlı piyasalarında bu paraların büyük rağbet gördüğünü ve kur değerlerinin gümüş içeriğinin de üzerinde bir kıymete ulaşmış olabileceğini söyler.⁵²⁹

XVI. yüzyılda Osmanlılar büyük boydaki tüm sikkeleri kuruş olarak isimlendirmektedirler. Ancak 1580’lerde Avrupa paralarının bol miktarda Osmanlı topraklarına gelmesiyle kuruş olarak anılan bu paralar bir ayrıma tabi tutuldu.⁵³⁰ Bunlardan biri XVII. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında kullanımı çok yaygın olan, Osmanlıların esedî kuruş yada arslanlı kuruş dedikleri Hollanda taleridir. Güney Osmanlı eyaletlerinde ise bu para köpekli anlamında ebukelp olarak bilinirdi. Hollanda’nın bu yüzyılda Akdeniz ticaretinde etkin bir şekilde yer almasıyla Avrupalı tüccarlarca Osmanlı

⁵²⁶ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* 1, 219; Halil Sahillioğlu, “Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)”, *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı* (Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1978), 20; Acem Ermeni tüccarların Osmanlı topraklarından altın ve gümüş külçesi alarak İran’a getirmesi Osmanlı’daki yeni para basımını güçleştiren bir unsurdur. İlgili kadılara gönderilen yazıda tüccarların yüklerinin aranması altın ve gümüş ele geçerse zolotayla değiştirilmesi emrediliyordu. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet, Darphane [C. DRB.]*, No. 35, Gömlek No. 1739, 1.

⁵²⁷ Haim Gerber, “The Monetary System of The Ottoman Empire”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 25/3 (1982), 310.

⁵²⁸ Şevket Pamuk, “In the Absence Domestic Currency: Debased European Coinage in the Seventeenth Century Ottoman Empire”, *The Journal of Economic History* 57/2 (1997), 348.

⁵²⁹ Pamuk, *Paranın Tarihi*, 136.

⁵³⁰ Sahillioğlu, “Osmanlı Para Tarihi”, 12.

topraklarına getirilmiş, Osmanlı coğrafyasında büyük rağbet görmüştü.⁵³¹ Önceleri 8,5 dirhem ağırlığında olan esedî kuruşlar kıymetli maden içeriği açısından iyi bir konumda olsa da zamanla Osmanlı limanlarına gümüş içeriği düşürülmüş esedîler getirilmeye başlanmıştı. Ancak genişleyen ticaretle birlikte tağşiş edilen paralar dahi değerinden pek bir şey kaybetmedi. XVII. yüzyılda Osmanlı mali ofislerinde ve piyasalarında en çok kullanılan paralardan oldu.⁵³²

XVII. yüzyılda esedî ile birlikte büyük itibar gören bir diğer yabancı para uzun dönem dünya ticaretinde oldukça popüler olan sekizlik Sevilla sikkesi olarak da bilinen İspanyol realiydi. Bu para Osmanlı belgelerinde tam kuruş, tamam kuruş, kâmil kuruş ya da riyal kuruş olarak geçmektedir. Riyal kuruş ismi zamanla sadece İspanyol gümüş paraları için değil muhtemelen döviz manasında diğer yabancı paralar için de kullanılır olmuştu.⁵³³ Büyük ve iyi bir alışıma sahip olduğu için Osmanlı ticaret merkezlerinde büyük itibar gören bu para XVII. yüzyılda genelde İtalyan ve Fransız tüccarlarca Osmanlı limanlarına getirilmekteydi. Bu paranın rayici bu dönemde Osmanlı topraklarında en çok kullanılan yabancı paralardan olan esedî kuruşa göre daha yüksekti. Mesela 1650’de esedî kuruş 80 akçe ediyorken real kuruş 90 akçe, 1669’da esedî kuruş 100 akçe ediyorken real kuruş 110 akçe ediyordu.⁵³⁴

Osmanlı topraklarında esedî ve riyal kuruş kadar popüler olmasa da kullanımı yaygın olan Avrupa menşeli gümüş paralardan biri de zolotaydı. Polonya menşeli olan bu paranın İngiltere, Hollanda ve Venediklilerce de taklitlerini üretilmişti.⁵³⁵ Hatta Osmanlı yönetimi bu paradan esinlenerek 1690’da yeni sikke basarak piyasaya sürmüştü. Bu yeni Osmanlı sikkesi kayıtlarda zolota-i cedîd, II. Süleyman döneminde basıldığı için Süleymanî zolota ismiyle anılmaktaydı, bazı kaynaklarda da kuruş ismiyle geçmekteydi. Bu yeni sikke basımıyla Osmanlılar Avrupa paralarının yerini alacak yerli kuruşa dayalı para sisteminin ilk adımını atmışlardı. Yeni Osmanlı zolotası için model alınan ve darphane kayıtlarında zolota-i atik olarak geçen bu Polonya sikkesi 19,242 gram ağırlığa % 69 gümüş içeriğine

⁵³¹ Halil Sahillioğlu, “Esedî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/368-369.

⁵³² Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* 1, 222.

⁵³³ Ömerül Faruk Bölükbaşı, “Riyal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/426-428.

⁵³⁴ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* 1, 224-226.

⁵³⁵ Pamuk, *Paranın Tarihi*, 154.

sahipti. Yeni Osmanlı zolotası ise 1690'da ilk basıldığında 20,043 gram ağırlığa % 60 gümüş içeriğine sahipti.⁵³⁶

XVII. yüzyılda kullanımı yaygın olan Polonya zolotasının rayici diğer Avrupa paralarından daha düşüktü. Örneğin XVII. yüzyıl ortalarında esedî kuruş 75 akçe ederken zolota 55 akçe ediyordu. 1669'da riyalin 110 akçe esedî kuruşun 100 akçe ettiği dönemde zolota 66 akçe etmekteydi. Bahsettiğimiz esedî, riyal ve zolota kuruşlardan başka Alman ve Fransız eküleri de az da olsa Osmanlı piyasalarında tedavüldeydi.⁵³⁷

Osmanlı piyasalarında kullanılan gümüş içerikli yabancı paralardan biri de Fransa'nın 1641'de bastığı Osmanlılarda sümün ya da tümün denilen daha çok günlük alışverişlerde kullanılan paralardı. Fransa'da 1 altın ekü ya da bir İspanyol reali için 12 tane bu beş sollük paralardan vermek gerekiyordu. Osmanlı piyasalarında ise bu sikkelerin 8 tanesi bir İspanya realine eşitti. Bu sebeple bu Fransız paraları Osmanlı piyasasında 1/8 anlamında sümün ya da tümün adıyla anılmaktaydı. Fransız tüccarlar Osmanlılarda bu paranın kullanımı yaygınlaşınca bu paraların aynı boyutlarda ve görünümde olup gümüş içeriği azaltılmış bakır içeriği artırılmış olanlarını da getirdiler. Böylelikle gümüş içeriği fazla olan paraların Osmanlı piyasasından çekilip daha değersiz olanların Osmanlı piyasasına sürülmesi Avrupalı tüccarlar için kazançlı bir iş haline gelmişti.⁵³⁸ 1661 tarihli arşiv kayıtlarında kâmil kuruşun 88, esedî kuruşun 77 akçe olduğu dönemde sümünün rayicinin 10 akçe olduğu, kuruş karşısındaki oranının da 1/9 ve 1/8 olduğu görülmektedir. 1670'lerde ise sümün kuruş ve pâreyle birlikte en yaygın ödeme aracı haline gelmiştir. Sümün bazen müstakil olarak alışverişlerde kullanılan bir para iken bazen de kuruş cinsinden daha büyük paraların üzerine küsürat olarak eklenen bir para birimi olarak vazife görmüştü. Kullanımının iyice yaygınlaştığı asrın son çeyreğinde sümünün kuruş karşısındaki rayici 1/12 olmuştur. 1690'lara ve XVIII. yüzyılın başlarına ait kayıtlarda da yine sümünün kuruş karşısında 1/12 olan rayicini koruduğu görülmektedir.⁵³⁹

XVII. yüzyılda akçenin değer kaybıyla birlikte asrın ortalarına doğru tedavüle sokulan 3 akçe değerindeki pâre ya da para denilen sikkeler de günlük alışverişlerde çokça

⁵³⁶ Ömerül Faruk Bölükbaşı, "İstanbul'da Doğan Bir Osmanlı Sikkesi: Kuruş, (Yeni Belge ve Tespitler Işığında Osmanlı Kuruşunun Ortaya Çıkış Hikayesi)", *Osmanlı İstanbulu VI, VI. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri*, ed. Feridun M. Emecen vd. (İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2018), 403-406.

⁵³⁷ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* 1, 225-226.

⁵³⁸ Pamuk, "In the Absence Domestic Currency", 349.

⁵³⁹ Elibol, "Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Sümün", 112-117.

kullanılan paralardı. Ancak zaman zaman bu paranın rayici 4 akçe olabiliyordu. Örneğin 1660'larda Tavernier bu paraların 4 akçe ettiğini söyler. 1678'de ise yine 3 akçe ettiği bilinmektedir. Hammer 1690'da 4 akçe ettiğini söylerken XVIII. yüzyılın başında La Motraye ise 3 akçe ettiğini belirtmektedir. Bu paranın önemli bir işlevi de kuruşun kurunu belirlemede bir hesap birimi olarak kullanılmasıydı. Buna göre 40 para 1 kuruşa tekabül ediyordu.⁵⁴⁰

Altın ve gümüş paralar dışında devlet 1678—88'de piyasanın ufak para ihtiyacını karşılamak ve gelir elde etmek için mangır denilen bakır para piyasaya sürmüştür. Önceleri yarım akçe değerinde olan mangırın değeri sonradan 1 akçe olmuştur. Tavernier bu paranın imparatorluğun her bölgesinde bulunmadığını söyler. Bu paranın da piyasadan kaybolmaya başlaması uzun sürmemiş, devlet yeni mangırlar basmak zorunda kalmıştır.⁵⁴¹

1690'larda Osmanlılar para konusunda reformist bir politika izlemeye başlamışlardı ve bazı Avrupa aralarına benzer paralar bastılar. Bastıkları gümüş paralar daha çok esedî formundaydı ve bu para esedî diye anılmaktaydı, ancak üzerinde aslan resmi yoktu. Bundan başka Osmanlılar zloti denilen esedînin 2/3 ve 3/4'ü ağırlığında gümüş sikkeler de basmışlardı. Bu dönemde yabancı menşeli paraları yasaklamak gibi bir politika uygulanmak istense de savaşlar nedeniyle bu hayata geçirilememiş ve yabancı paraların kullanımı devam etmişti.⁵⁴²

3.4.1. Acem Ermeni Tüccarların Kullandıkları Paralar

XVII. yüzyılda Osmanlı kent ve limanlarındaki ticarete boy gösteren Acem Ermeni tüccarların kullandığı paralar, bu dönemde Osmanlı piyasalarında en fazla tedavülde olan esedî kuruş, riyal kuruş ve zolotaydı. Akçe ise daha çok günlük ihtiyaçların karşılanmasında kullanılmaktaydı. Tüccarların alıp sattığı ipek, kumaş, kıymetli taş gibi değeri yüksek mallar için akçe küçük bir para birimiydi ve bu paralardan yanlarında on binlercesini bulundurmaları icap etmekteydi. Bu sebeple piyasada kolayca bulunabilen ve akçe karşısında rayici daha yüksek olan esedî, riyal ve zolota kuruşlar ticari hayattaki en muteber paralar oldular. Avrupalı tüccarlarla yoğun ilişkilerinden ötürü de Acem Ermeni tüccarların elinde bu Avrupa menşeli paraların çok bulunması tabiiydi.

⁵⁴⁰ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* 1, 228-229.

⁵⁴¹ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* 1, 229-230.

⁵⁴² Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihi", 20; Gerber, "The Monetary System", 311.

Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Acem Ermeni tüccarların kullandıkları paralar hakkında Osmanlı mahkeme kayıtları bol miktarda malumat sunar. İncelediğimiz Bursa ve Manisa mahkeme kayıtlarındaki Acem tüccarlarına dair özellikle borç davaları bu tüccarların kullandıkları paralar hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlar. Bu tür borç dava kayıtları yapılan alışverişin içeriği açısından çeşitlilik arz edebilir. En çok karşımıza çıkanlar ticari meta alışverişinden kalan borç davalarıdır.⁵⁴³ Bunun yanında tüccarlar arasındaki bir mülk satışına dair kayıtlar⁵⁴⁴, tüccarların aldığı nakliye hizmeti veya hizmetkarlık bedeline dair davalar⁵⁴⁵, veya kurulan bir iş ortaklığında çıkan anlaşmazlığa ilişkin borç kayıtları vesilesiyle tüccarların kullandıkları para türleri hakkında bilgi edinebiliyoruz.⁵⁴⁶

Tüccarlar aralarındaki anlaşmazlıkların yanı sıra, mahkemeler bir güvence kapısı olarak görüldüğünden yapılan bir alışverişi belgelendirmek amacıyla da mahkemeye gidebiliyorlardı. Bu tür kayıtlarda satılan malın türü ve miktarı bazen ifade edilir bazen de ifade edilmezdi. Ancak mal karşılığı ödenecek paranın (miktarıyla birlikte) ödendiği, alacaklının “bir akçe ve bir habbe” alacağını kalmadığı beyan edilirdi.⁵⁴⁷ Tüccarların kullandıkları para türlerine ilişkin hırsızlık, soygun gibi olaylara ilişkin dava kayıtları da önemli bilgiler verir. Bu tür dava kayıtlarında tüccarların çalınan malları listelenirken her bir malın kıymetinin ne olduğu belirtilir.⁵⁴⁸ Acem Ermeni tüccarlara dair bu tür mahkeme kayıtlarında adı geçen paralar genellikle esedî ve riyal kuruştur. Bunun yanında az da olsa akçe, sümün, zolota ve altın para kullandıklarına dair kayıtlar mevcuttur.

⁵⁴³ *Bursa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1055)*, No. B 65, 31/hüküm numarası yok; *Bursa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1022-1023)*, No. B 43, sayfa numarası yok/465; *Bursa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1057-1059)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 69, 37/hüküm numarası yok; *Bursa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1098-1099)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 147, 97/705; *Bursa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1055-1059)*, No. B 72, 27/158; *Manisa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1052-1053)*, No. 84, 153/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1056-1057)*, No. 93, 82/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1058-1059)*, No. 96, 205/hüküm numarası yok.

⁵⁴⁴ *Bursa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1051-1052)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 63, 124/hüküm numarası yok.

⁵⁴⁵ *Bursa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1094-1096)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 144, 51/354.

⁵⁴⁶ *Bursa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1069)*, No. B 132, 19/108.

⁵⁴⁷ *Manisa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1068-1069)*, No. 114, 194/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1058-1059)*, No. 96, 20/148.

⁵⁴⁸ *Manisa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1049-1050)*, No. 81, 133/hüküm numarası yok.

Elimizde Acem tüccarlarının borç davalarında kullandıkları paralara dair çok sayıda kayıt örnek bulunmaktadır. Örneğin 1642 tarihli bir dava kaydında Acem tüccarlarından Zakarya'nın çok sayıda Müslüman ve Ermeni tüccara borcu bulunduğu belirtilmektedir. Zakarya Bursa'dayken alacaklılarının talebi üzerine mahkemeye giderek borç beyanında bulunmuş, kendisinin de başka diyarlardan olan tüccarlardan alacağı olduğunu ve alacaklarını tahsil ettiğinde borçlarını ödeyeceğini ifade etmişti. Ayrıca alacaklı tüccarlar bir kefil talebinde de bulunmuşlar, Ermeni tüccarlardan Yagob Zakarya'nın borçlarına kefil olmuştu. Zakarya'nın kime ne kadar borcu olduğu ise şu şekilde ifade edilmişti: Zeyneddin Çelebi'ye 600 kamil riyal kuruş, Elhâc Mehmed'e 1.770 riyal kuruş, Başart zimmiye 640 riyal kuruş, Yasef zimmiye 225 kuruş, Avanos'a 300 kuruş, Mardinosa 462 kuruş, Toma'ya 766 kuruş, Bağdasar'a 300 kuruş, Zakarya'ya 144 kuruş, Avram'a 132 kuruş, Cani'ye 200 kuruş, Hüdaverdi'ye 150 kuruş, Yağlı'ya 125 kuruş, Mürşidkulu'na 191,5 kuruş, Ağami'ye 115 kuruş, Rüçhat'a 70 kuruş, Harabid'e 100 kuruş. Zakarya'nın borçlarının toplamı ise 6290,5 kuruş ediyordu. Bu kayıta Zakarya'nın bu kimselere ne tür bir meta karşılığında borçlandığı belirtilmemişti. Ayrıca Zeyneddin Çelebi, Elhâc Mehmet ve Başart'a olan borçları riyal cinsindendi, diğerlerinin ise esedî mi riyal mi olduğu belirtilmemişti. Riyal olarak ifade edilenler bu paranın kuru daha yüksek olduğu için özellikle vurgulamış olmalıdır, diğerleri de muhtemelen esedî kuruş türünden olan borçlardır.⁵⁴⁹

Para isimlerinin geçtiği bir başka dava kaydı bir hırsızlık olayıyla ilgilidir. Manisa'daki Kurşunlu Han'da kalan Acem tüccarlarından Allahverdi'nin malları Turgutlu'da çalınmış ve çalınan mallar ve ne kadar ettikleri şu şekilde deftere kaydedilmiştir: her biri bir riyal kuruş kıymetli 30 adet çet tabir olunan yemeni yorgan yüzü, her biri ikişer buçuk riyal kuruş kıymetli otuz adet sofra peşkiri, her biri ikişer kuruş kıymetli lekpûrî? altı adet dülbend, her biri ikişer riyal kuruş kıymetli lekpûrî 4 adet beyaz bogasi, her biri üçer kuruş kıymetli celâlşahi çotar, her biri üçer riyal kuruş kıymetli kablıhani? altı adet dülbend ve harîri, beşer riyal kuruş kıymetli iki donluk alaca darayi, her biri beşer riyal kuruş kıymetli dört adet behrampuri dülbend, her biri ikişer riyal kuruş kıymetli otuz adet serhindi alaca dülbend, her biri üçer riyal kuruş kıymetli 4 adet celâlşahi dülbend, her biri üçer buçuk riyal kuruş kıymetli kayyumhane iki adet dülbend, her biri beşer riyal kuruş kıymetli beş adet hassa dülbend, her biri ikişer riyal kuruş kıymetli yedi adet kirmânî deve tüyü şal,

⁵⁴⁹ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1052-1054)*, No. C 2, sayfa numarası yok/hüküm numarası yok.

her bir donluğu on altışar riyal kuruş kıymetli beş donluk kırmızı atlas, her bir donluğu on altışar riyal kuruş kıymetli üç donluk yeşil atlas, her bir donluğu on altışar riyal kuruş kıymetli iki donluk al atlas, her biri dörder riyal kuruş kıymetli beş adet keşan makraması ve bazı esvâb.⁵⁵⁰

Ticareti ilgilendiren konuların yanı sıra tüccarların kişisel ihtiyaçlarına binaen harcadıkları paralar da mahkeme kayıtlarına geçebilmekteydi. Mesela Bursa'daki Yeni Han'da kalan Avanos isimli Ermeni tüccar Bursa mahkemesinde bulunduğu beyanda "ben fitık marazına mübtela olmağla şak (yarma) idüp mualece (tedavi) için Hristo ile sekiz esedi kuruşa anlaştık, eğer şak-ı mezbûra mualece ederken fevt olursam Hristo'dan diyetim talep olunmaya" şeklinde bir aşıklamada bulunmuştu.⁵⁵¹

Acem Ermeni tüccarların kullandığı kuruş türünde paralara dair örneklerimizi çoğaltabiliriz. Ancak piyasada çok bulunmasa da Ermeni tüccarların elinde bol miktarda altın da bulunabilmekteydi. Örneğin Turgutlu'daki Çorbacı Hanı'nda kalan Acem tüccarlarından Avanos'un İzmir'e giderken çalınan kıymetli mallarının içinde 500 altını, 400 adet esedî kuruşu, 400 kuruşluk sümünü bulunmaktaydı. Altının türü ise belirtilmemişti.⁵⁵²

Acem Ermeni tüccarların Safevi topraklarında kullandığı paralar hakkında da kısaca bilgi vermek icap eder. XVII. yüzyılda Safevi topraklarında Osmanlılara benzer altın, gümüş ve bakır içerikli paralar kullanılmaktaydı. Osmanlılarda olduğu gibi kullanımı en yaygın olan paralar gümüş paralardı. Devlet harcamalarında, vergi toplamada ve ticari hayatta genellikle gümüş paralar kullanıldı. Safevilerde gümüş sikkelerin genel ismi dirhemdi. Genellikle tüccarlarca Safevi topraklarına getirilen gümüş paralar saf gümüş değildi. Devlet sınırı geçen tüccarları ellerindeki madeni paraları darphaneye getirmekle mükellef kılınıştı. Darphanelere getirilen paralar eritilerek saf hale getirilmekte ve Safevi parası halinde yeniden basılmaktaydı. XVII. yüzyılda en çok kullanılan para I. şah Abbas döneminde basılan Abbasî denilen gümüş paralardı ki, Avrupalı seyyahlarca da bu paralar

⁵⁵⁰ *Manisa Sancağı şer'iyye Sicil Deşteri (1049-1050)*, No. 81, 162/hüküm numarası yok.

⁵⁵¹ *Bursa Sancağı şer'iyye Sicil Deşteri (1074-1079)*, No. B 109, 17/109.

⁵⁵² *Bursa Sancağı şer'iyye Sicil Deşteri (1050-1051)*, No. B 66, 101/661; *Bursa Sancağı şer'iyye Sicil Deşteri (1050-1051)*, No. B 66, 102/662; *Manisa Sancağı şer'iyye Sicil Deşteri (1077)*, No. 128, 98/53.

methedilir.⁵⁵³ Ayrıca Abbasî Osmanlı topraklarında da tedavülde olan paralardan biriydi.⁵⁵⁴

Safevilerde kullanılan gümüş içerikli paralar hakkında Tavernier Abbasînin yanı sıra, Mahmudî, şaye, bisti denilen paraların isimlerini ve kur değerlerini verir. İki şayenin bir mahmudî değerinde olduğunu, iki mahmudînin de bir abbasî ettiğini söyler. Ayrıca bir İspanyol reali üç abbasî ve bir şaye etmektedir.

Altın paralar ise tedavülde bol miktarda bulunmuyordu daha ziyade devlet hazinesinde, uzun mesafeli ticaretle uğraşan varlıklı tüccarların ve sarrafların ellerinde bulunuyordu.

⁵⁵⁵ XVII. yüzyılda I. Abbas döneminde ve sonraki hükümdarlar döneminde Abbasî adıyla basılan altın paralar en bilinen altın para türü oldular.⁵⁵⁶ İran basımı altın paralar standartları açısından eşrefî altın paralara benziyordu bu sebeple eşrefî diye anıldığı da oluyordu. İran'ın uluslararası ticaretinde yabancı altın paralar da oldukça yaygındı özellikle Venedik dukası ve onun Osmanlı taklitleri İranlı tüccarlarca kullanıldı. Ticarete altın para kullanımı gümüş paralar kadar yaygın olmasa da kullanıcıları için bir prestij göstergesi olarak görüldü ve gittikleri yerlerde daha kolay kabul gördüler.⁵⁵⁷

Pul, pul-e siyah, kara pul, kazbegi olarak anılan bakır paralar ise genellikle günlük alışverişlerde kullanılırdı. Bu tür paralar değeri düşük olduğu için tüccarlar tarafından çok kullanılmadılar.⁵⁵⁸ Tavernier kazbeki denildiğini söylediği bakır paraların tekli ve çiftlilerinin olduğunu söyler. Dört tane tekli ya da iki tane çiftli kazbeginin bir bisti ettiğini, on tane tekli kazbegi ya da beş tane çiftli kazbeginin bir şaye ettiğini söyler.⁵⁵⁹

Acem Ermeni tüccarlar XVII. yüzyılda artan uluslararası ticaretle Avrupa'dan Osmanlı topraklarına gelen madeni paraların Osmanlı topraklarından İran'a taşınmasında başrol oynamışlardı. Batılı kaynaklarda rivayet edildiğine göre her bir Ermeni kervanı İran'a dönüşünde 200.000 gümüş sikke getirmektedir. Ama bir taraftan da Hindistan'la olan ticaret sayesinde İran'daki paranın önemli bir kısmı Hindistan'a gitmektedir.⁵⁶⁰

⁵⁵³ Rudi Matthee vd., *The Monetary History of Iran, From the Safavids to the Qajars* (London, New York: I.B. Tauris, 2013), 34.

⁵⁵⁴ Bilgin, "Evliya'nın Seyahat Evreninde Para", 408.

⁵⁵⁵ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 156.

⁵⁵⁶ "Abbasî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/30.

⁵⁵⁷ Matthee vd., *The Monetary History of Iran*, 30-32.

⁵⁵⁸ Matthee vd., *The Monetary History of Iran*, 26.

⁵⁵⁹ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 156.

⁵⁶⁰ Matthee vd., *The Monetary History of Iran*, 52; Osmanlı topraklarına Avrupa'dan gelen değerli madenlerin bir kısmı Frenk tüccarlarınca getirilirken bir kısmı da Acem Ermeni tüccarlarca getirilmekteydi. 1691'de devlet Frenk ve Acem Ermeni tüccarların Avrupa'dan getirdiği gümüş ve kuruşların darphane-i amire için satın alınması yönünde bir karar çıkarmıştı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri*,

Osmanlı yönetiminin ise Acem tüccarlarınca İran’a gümüş ve altın getirilmesine karşı tedbirler aldığını biliyoruz. 1641 tarihli Bursa’ya gönderilen altın ve gümüş arayıcı emrinde “Acem tüccarlarının altın ve gümüş akçe ve altın külçe ve gümüş evanisi getirdikleri istima’ olunduğu, gümüş arayıcısı Mehmed’in hanlardaki tüccarların ve hanlardan çıkıp giden tüccarların yüklerini açıp araması, içlerinde harçlıklarından ziyade altın, kuruş zolota, rub’, hurda akçe, altın ve gümüş evanisi bulunursa el koyulması” istenmişti.⁵⁶¹ Yine aynı tarihli “Acem bezirganlarının metainı yoklayıp kuruşların metaa bozalar deyu gümüş arayıcı emri” adıyla Bursa’ya bir talimat daha gönderilmiş, yükleri aranan tüccarların ellerinde harçlık olacak miktarda kuruş bırakılması, fazla paranın meta karşılığında bozdurulması emredilmişti.⁵⁶²

Osmanlı yönetimi İran’dan Bursa, İzmir gibi kentlere ipek ve sair yükler getiren Acem tüccarlarının getirdikleri mal karşılığında yine Osmanlı kentlerinden mal alıp geri dönmeleri yönünde tedbirler alırken, Acem tüccarları kentlerden madeni para ile çıkmak niyetindeydiler. Kimi tüccarlar madeni para ile yakalanıp sual olunduklarında “Biz İran’a değil Frengistan’a, İstanbul’a, Ankara’ya gideriz” gibi gerekçeler üretmekteydiler. Özellikle Osmanlıların yeni sikke basımına gittiği dönemlerde, şah adına Osmanlı topraklarında ipek ticareti yapan Acem Ermeni tüccarların eski sikkeleri devletten önce piyasadan toplamaları, ticaretin yanında bir diğer önemli kazanç kapısı olarak görülmekteydi.⁵⁶³

Süleyman II [AE.SSÜL.II.], No. 21, Gömlek No. 2153, 1; Bazı araştırmacılar bu dönemde batıdan doğuya doğru gerçekleşen madeni para akışının bir başka nedeni olarak Çin’deki yoğun gümüş talebini göstermektedir. Acem Ermeni tüccarların Osmanlı topraklarından İran’a getirdikleri madeni paranın bir kısmı Hindistan’a giderken bir kısmı da muhtemelen Türkistan üzerinden Çin’e gitmekteydi. Dennis Flynn - Arturo Giraldez, “Cycles of Silver: Global Economic Unity through The Mid- Eighteenth Century”, *Journal of World History* 13/2 (2002), 394-395.

⁵⁶¹ *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 101/661; *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 102/662.

⁵⁶² *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 102/667; Altın ve gümüş gibi değerli madenlerin Acem Ermeni tüccarlarca İran’a getirilmesine engel olunmasıyla ilgili sadece Bursa’daki değil Anadolu’daki pek çok kazadaki görevlilere emirler gönderilmekteydi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaflı, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHM.d.], No. 127, Gömlek No. 1095, 261; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri, Sultan Mehmed IV [AE.SMMD.IV.]*, No. 34, Gömlek No. 3874, 1.

⁵⁶³ Cahit Telci-İrfan Kokdaş, “Anadolu’da “Eramine-i Acem”i Haritalandırmak: Yollar, Hanlar, Mallar ve Gümüş”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 37/2 (2022), 692-694.

3.5. Acem Ermeni Tüccarlar ile Esnaf ve Zanaatkârlar Arasındaki İlişkiler

XVII. yüzyılda Ecem Ermeni tüccarların önemli bir kısmı ipek ve kumaş toptancısı olan tüccarlardı. İran'dan Batı Anadolu'ya kadar yolları üzerinde bulunan şehirlerdeki ticarete rol sahibiydiler. Satmak amacıyla Anadolu'ya getirdikleri İran, Hindistan ve Avrupa menşeli ürünlerin yanı sıra Ankara yünüleri, Bursa ipeklileri, Manisa ve çevresinin pamuklu ürünleri ve dokuma sektörüne dair hammadde olabilecek her türlü ürün onların ilgi alanı içerisindeydi.⁵⁶⁴ Dolayısıyla bu tüccarların uğradıkları şehirler onların mallarını pazarladıkları, başka diyarlara veya İran'a getirebilmek için mal satın alabildikleri, bazen de sadece gelip geçtikleri ve konakladıkları şehirlerdi. Ermeni tüccarların Osmanlı şehirlerindeki esnafla, ticaretteki aracı unsurlarla, hizmet sektöründeki kimselerle yakın ilişkiler içinde olmaları kaçınılmazdı.⁵⁶⁵

Ermeni tüccarlar ile uğradıkları şehirlerdeki esnaf arasındaki ilişkiler hakkında, incelediğimiz Bursa ve Manisa mahkeme kayıtlarına yansıyan davalar, bu konuda fikir sahibi olmamız açısından kıymetlidir. Bilhassa tüccarların şehirlere getirdiği bir malın esnaf içinde veya farklı esnaf grupları arasında eşit şekilde dağıtılmaması üzerine meselenin bir dava olarak mahkemeye taşınması sık rastlanılan bir durumdu.⁵⁶⁶ Ancak bu tür dava kayıtlarında daha çok odaklanılan ilgili esnaf ve şikayet konusudur. Malı getiren tüccar grubu hakkında çoğu zaman kim olduğu ve nereden geldiği hakkında detay verilmez. Genelde çuka getiren tüccar, kırmızı getiren tüccar, ipek getiren tüccar diye ifade edilir. Ama bu tüccarlar içerisinde Acem Ermeni tüccarların da olduğunu varsayabiliriz. Zira başka dava örneklerinde gördüğümüz Ermeni tüccarların taşıdıkları ürünler, kaldıkları hanlar, esnaf ile aralarındaki alacak verecek meselelerinden ötürü mahkeme kayıtlarına yansıyan çok sayıda dava ve kimi esnafın Ermeni tüccarların çarşı pazarda yaptıkları satıştan şikayetçi olmasına dair kayıtlar şehir esnafıyla Acem Ermeni tüccarlar arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koymaya kâfidir.

Tüccarların şehirlere getirdiği emtianın tevzi'inde usulsüzlük yapıldığına dair elimizde çok sayıda kayıt mevcuttur. Mal arzının ve nakliyesinin sınırlı olduğu XVII. yüzyılda, esnaftan birilerinin evvelce davranıp tüccarın getirdiği maldan gizlice hakkından fazlasını satın alması, diğer esnaf üyelerinin mal bulamamasına ve zarar etmelerine sebep

⁵⁶⁴ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi* 2, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990), 58.

⁵⁶⁵ Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, 99.

⁵⁶⁶ Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, 194.

olabiliyordu. Dolayısıyla bu durum bir şikayet konusu olarak mahkemeye taşınıyordu.⁵⁶⁷ Örneğin buna dair 1618 tarihli bir kayıta Bursa'daki bezzâzlar taifesinin yiğitbaşısı Mustafa ve esnafın ileri gelenleri, yine aynı taifeden olan İsa isimli esnaftan şikayetçi olmak amacıyla mahkemeye gitmişlerdir. İfadelerinde dükkânlarında sattıkları emtiayı tüccar taifesinin âhar diyardan getirdiğini ve gelen bu malın eskiden beri cümle esnafın ittifakıyla aralarında tevzi' olduğunu belirtmişlerdir. Ancak İsa birkaç defa bu duruma muhalefet edip gizlice tüccar taifesinden emtia almış ve kendi dükkânında satmıştır. Kadılık ise mahkeme sonunda İsa'yı diğer esnaf üyeleri yokken tüccardan gizlice mal almaması yönünde uyarılmış ve tüccarın getirdiği malın esnaf nizâmına uygun biçimde dağıtılmasını tembih etmişti. Bu belgede bezzâzların sattığı ürünü getiren tüccarın kim olduğu belirtilmemiştir. Ama tüccar nereli olursa olsun bu tür gizlice yapılan satış işlemi yaygın bir durumdur. Şikayetçi olan esnaf grubu genelde usulsüzlük yapan diğer esnaf üyeleri hakkında şikayetçi olmaktadır. Ama aslında dolaylı olarak tüccar kesimi de gizlice satış yaptığı için usulsüz davranışta bulunmuş oluyordu. Zira tüccarın belirlenen alan dışında toptan satış yapması yasaktı ve nereden gelirse gelsin bu tür davranışlarda bulunan tüccarların sayısı az değildi.⁵⁶⁸ 1618 senesinde ise Bursa'nın Arakiyeciler⁵⁶⁹ esnafı içerisinde de buna benzer bir olay yaşanmıştı. Esnafın yiğitbaşısı Mihal ve esnaf grubundan bir Müslüman ve zimmi üyeler mahkemeye giderek, yine esnaf grubundan olan bazı zimmi esnafın, tüccarın getirdiği çuka ve abayı gizlice aldıkları, kendi haberleri olmadan malın tevzi' olunduğu yönünde şikayetçi olmuşlar ve bu konuda ilgili kişilerin tembih olunmaları yönünde ricacı olmuşlardı. Mahkeme de bu kişileri yine uyarmakla yetinmişti.⁵⁷⁰ 1624 yılında ise Bursa'da çuka satan zimmi esnaf mahkemeye giderek esnaf grubundan bazı kimseler hakkında şikayetçi olmuştur. İfadelerinde bu kimselerin gizlice hanlara gidip tüccar taifesinin Bursa'ya getirdiği çukayı gizlice alıp kendi kârlarına sattıkları ve bu durumun çukanın killetine neden olduğunu belirtmişlerdi. Mahkemeden tevzi'âtın yiğitbaşılarının önünde esnafın da ittifakıyla yapılmasını talep etmişlerdi. Bu dava da mahkeme ilgilileri yine uyarmakla yetinmişti. Bu tür dava kayıtlarından görüldüğü üzere davalılara önemli bir yaptırım uygulanmıyordu, sadece mahkeme bir daha yapmamaları konusunda tembihte bulunuyordu. Usulsüz satış yapan tüccar

⁵⁶⁷ Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplumsal Hayatı, Bursa Örneği* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2009), 215; Yediyıldız, *Bursa esnafı ve Ekonomik Hayat*, 68-69.

⁵⁶⁸ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1027-1029)*, No. B 38, 59/659.

⁵⁶⁹ Arakiye: Yün veya tiftikten yapılmış keçe kumaş.

⁵⁷⁰ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1027-1029)*, No. B 38, 91/916.

hakkında ise doğrudan bir şikayet söz konusu olmadığından bir muamelede bulunulmamıştı.⁵⁷¹

1651 yılında yaşanan olay ise aynı esnaf grubu içinde değil farklı esnaf grupları arasında yine mal dağıtımından kaynaklanan problem neticesinde mahkemeye taşınmıştı. İpek boyacıları taifesinin Müslüman esnafı, attâr esnafından olan Serkis isimli Ermeni'den şikayetçi olmuştu. Başka diyarlardan tüccarın getirdiği kırmızı önce boyacı esnafı alması ve onların arasında tevzi' olduktan sonra eğer kalırsa attâr esnafına verilmesi mu'tad iken, Serkis gizlice gidip tevzi' olunmadan tüccardan kırmızı almıştır. Halbuki esnaf nizâmına göre boyacı esnafından artarsa alması gerekmektedir. Serkis mahkemede sorgulandığında ise hakkındaki iddiaları kabul etmiş ve mahkeme tarafından bir daha yapmaması konusunda uyarılmıştı.⁵⁷²

Tüccar kesiminin Bursa'ya dışarıdan ham madde getirip esnafa siparişle kendisi için üretim yaptırması ise tüccar esnaf ilişkileri açısından sık rastlanan bir durumdu. Kayıtlarda tüccarlarla esnaf arasında belli bir miktar malın, belli bir fiyata, belli bir tarihe kadar tüccar için üretileceği konusunda akit yapıldığına dair anlaşmalara rastlıyoruz.⁵⁷³ Ancak bu durum zaman zaman esnaf grubunun diğer üyeleri arasında şikayet konusu olabiliyordu. 1665'de kumaş arakiyecisi taifesinin kethüdası Ali çelebi ve diğer esnaf üyeleri yine esnaf grubundan Süleyman hakkında mahkemede şikayetçi olmuşlardı. Süleyman'ın tüccar taifesinin getirdiği kumaşın cümlesini kendi aldığını ve tüccarın ona arakiye diktirdiğini beyan ederek bu durumdan kendilerinin zarar gördüklerini ifade etmişlerdi. Hatta bu durumun tüccar taifesine dahi zarar verdiğini söylemişlerdi. Süleyman da bu ifadelerin gerçekliğini kabul etmiş, mahkeme kendisini bir daha yapmaması konusunda uyarmıştı.⁵⁷⁴

Esnaf tüccar ilişkilerinde tüccarlarca şikayete konu olan fiillerden biri esnafın ürettiği ürünün belli kalite ve standartlarda üretilmemesiydi. Böyle durumlarda kimi zaman esnaftan alışveriş yapan tüccar şikayetçi oluyor, kimi zaman da esnaf grubu kendi içerisinde noksan üretim yapan esnaf hakkında şikayetçi oluyordu. Özellikle esnaf ve zanaatkâr kesiminin hammadde bulmada sıkıntı yaşadığı ve fiyatların arttığı dönemler

⁵⁷¹ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1033-1034)*, No. B 44, 38/231.

⁵⁷² *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1060-1061)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 115, 51/375.

⁵⁷³ Yediyıldız, *Bursa esnafı ve Ekonomik Hayat*, 83.

⁵⁷⁴ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1073-1075)*, No. B 186, 84/hüküm numarası yok.

esnaf nizâmına aykırı bu tür uygulamaların sık görüldüğü zamanlardı.⁵⁷⁵ XVII. yüzyıl belgelerinde de bu konuyla ilgili çok sayıda kayıt karşımıza çıkmaktadır. Örneğin 1630 senesinde kadifeci taifesinin ehl-i hibresi Süleyman mahkemede “Bursa’da işlenen büyük çatma kumaşın tûlu 14 zirâ ve arzı bir endâze ve bir rub’ ve yastığın dahi tûlu 2 endâze ve arzı bir endâze ve bir rub’ ve boya dahi lök veya gügez ile boyanıp bakam ile boyanmaz iken hala zikr olunan kumaşların tûl ve arzında noksan olduğundan mâadâ boyası dahi bî-tamâm olup kalb ve celb işledikleri, tüccar taifesi ve kumaş işтира edenlere külli gadr ve hayf olmağla...” diye şikayetçi olmuştu.⁵⁷⁶ Yine kadifeci taifesiyle ilgili bir başka belgede ise taifenin ehl-i hibresi Süleyman artık üstatlar yerine ham-dest olan kimselerin kadife işlediğinden ve bu kimselerin kendi sözüne itaat edilmediğinden yakınmaktaydı.⁵⁷⁷

Standart dışı ürün işlenmesiyle ilgili en çok şikayetin söz konusu olduğu esnaf gruplarından biri de Bursa’nın ipek boyacıları taifesiydi. Özellikle 1670 ve 1680’lerde kendi menziline boyahane ihdâs eden, ham-dest işçi çalıştıran, düşük fiyata kalb boya ile ipek boyayan esnafla ilgili çok sayıda dava kaydı karşımıza çıkmaktadır.⁵⁷⁸ Bu tür kayıtlardan öyle anlaşılıyor ki, Bursa’da dokuma endüstrisinde bir iş kurmak şehirdeki en kârlı iş alanlarından biriydi ve tekstil sektörü en gözde meslekler arasındaydı. Bu alanda usta olmayanlar dahi alelade yerlerde iş yeri açabiliyor, ehil olmayan kişileri bu iş yerinde istihdâm edebiliyordu. Tabi Osmanlı esnaf nizâmı bu gibi kişileri dışlama konusunda cesur davranmıştır. Özellikle esnaf loncalarının ileri gelenleri ve esnaf üyeleri böyle durumları mahkemeye taşımada tereddüt göstermemişlerdir. Çünkü esnafın nizâmına aykırı hareket etmek diğer esnaf üyelerinin ve Bursa’ya gelen tüccarın zarar görmesi anlamına gelebilirdi. Öte yandan düşük kalitede işlenen ürünler, ilgili esnaf grubunun şöhretine de hâlel getirebilirdi. Osmanlılar özellikle üretilen el işi dokuma ürünlerinin,

⁵⁷⁵ Cafer Çiftçi, “Osmanlı Döneminde Bursa Kumaşçıların Sanat Nizamı”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 7/11 (2006), 179; Öte yandan tüccar şehre yeterli miktarda hammadde getiremediği zamanlarda esnaf loncası standart dışı üretim talebinde bulunabiliyor, devlet de buna cevaz verebiliyordu. Mesela 1581 yılında taftacı esnafı mahkemeye giderek tüccarın Bursa’ya eskisi gibi bol miktarda ham ipek getirememesinden yakınmış ve eskiden işledikleri çifte taftayı şerit az olduğundan artık sade işlemek zorunda kaldıklarından bahsetmişlerdi. İpek bol gelene kadar ve çifte tafta şeridi bulununcaya kadar sade işlemek için izin istemişlerdi. Kadı tarafından bu durum bezzâzistanda teftiş ettirilince, durumun hakikati anlaşılmış ve “vüs’at üzere harîr gelip çifte tafta şeridi bulununcaya kadar esnafa sade işlemek için izin verilmiştir” şeklinde bir karar açıklanmıştı. Ergenç, *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*, 220.

⁵⁷⁶ *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1039-1040)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 55, 122/830.

⁵⁷⁷ *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1031-1032)*, No. B 42, 188/1297.

⁵⁷⁸ *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1080)*, No. B 103, 73/360; *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1089-1099)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 112, 92/486.

mecbur kalmadıkça belli kalite ve standardın dışında üretilmemesine özen göstermişlerdi. Ancak XVII. yüzyılda tüccar ve esnaf kesiminin şikayetlerinden de görüldüğü üzere esnaf nizâmına aykırı bu tür olayların sık yaşandığı anlaşılmaktadır.⁵⁷⁹

Bursa'ya gelen tüccarlar ile Bursa esnafı arasında kimi zaman da alışverişte alışıl gelmiş uygulamaların dışında hareket edilmesi neticesinde anlaşmazlıklar çıkabiliyordu. 1649'da Bursa'nın kazzâz esnafı İstanbul'a bir arzuhal gönderip Bursa'ya ipek getiren tüccar taifesi hakkında şikayette bulunmuştu. Bursa kazzâzları bu ana kadar tüccarın dışarıdan getirdiği ipeği lüdre hesabı ile satın alırlarken artık tüccar taifesi ipeği batman hesabı ile satmak istemektedir diye rahatsızlıklarını dile getirmişler, eskiden beri ipeği nasıl alıyorlarsa yine o şekilde satın alınması hususunda emr-i şerîf rica etmişlerdi. Gönderilen emirde eskiden beri hangi hesap üzere hareket ediliyorsa yine o şekilde hareket edilmesi, yani kazzâz taifesine yine lüdre hesabı üzere ipek satılması tembih edilmektedir.⁵⁸⁰

İranlı Ermeni Tüccarların Bursa'da en çok muhatap oldukları kimselerin başında ise dellâllar ve han işletmecileri geliyordu. Alışverişte birer aracı unsur olarak vazife gören dellâllar belirli hanlarda satma zorunluluğu olan daha ziyade değerli kumaş, ipek, kürk, altın, değerli taş gibi kıymetli ürünlerin satışında rol alıyordu.⁵⁸¹ XVII. yüzyılda Ermeni tüccarların ticaretteki aktif rolünden olsa gerek, Bursa'da dellâllık işinde çok sayıda Ermeni görev yapmaktaydı. Örneğin 1648'de Han-ı Cedîd'de kalan Ermeni tüccarlardan Tatil ile hanın dellâlları olan Mustafa Çelebi, Ohan, Haçator ve Aslan arasında dellâliye ücreti konusunda bir anlaşmazlık vuku bulmuştu. Tatil'in 10.800 kuruşluk emti'ası handa satıldıktan sonra, satılan maldan % 2 dellâliye alınması adet iken, Ermeni tüccar Tatil, dellâlların hakları olan 216 kuruşun tamamını vermede inat etmiş, sadece 67 kuruş dellâliye ücreti ödemiştir. Konu yargıya taşındığında ise arabulucuların sulh önerisiyle 60 kıt'a riyal kuruşa taraflar sulh olmuşlardı.⁵⁸² 1669 senesinde ise parça dellâllarının dellâlbaşı olan Azlan ile yine grubun diğer üyeleri Esseyit Mehmet, Mustafa, Taki,

⁵⁷⁹ *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1094-1096)*, No. B 111, 127/670; Suraiya Faroqhi Bursa'daki esnafın standart dışı üretimi ile ilgili ilginç bir tespitte bulunmuştur: Faroqhi, Bursa'da pahalı giysileri almaya gücü yetmeyen ama pahalı ipekli kumaşların taklidi olan giysileri giymeye hevesli bir halk kitlesinin olduğunu belirtir. Dolayısıyla daha düşük kalitede işlenen pamuk ipek karışımı kumaşlar düşük gelirli kesim tarafından aranan ürünlerdi ve bu talebin bir sonucu olarak bu kitleye yönelik bir üretim söz konusuydu. Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, 116-117.

⁵⁸⁰ *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1059-1060)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 74, 74/559.

⁵⁸¹ Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul* 2, 75-76.

⁵⁸² *Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1058)*, No. B 70, 18/118.

Zakarya, Avraham, Kirkor, diğer Zakarya ve İlya Bursa mahkemesinde ikrârda bulunmuşlardı. İfadelerinde Acem, Diyarbakır, Halep ve Şam'dan tüccarın getirdiği parça esbâbı, çuka, astar gibi emtiayı gizlice pazar etmeyecekleri, birbirlerinin ettiği pazarı bozmayacakları, dellâllıktan hasıl olan meblağı emin bir kimsenin eline verip daha sonra aralarında eşit olarak taksim edecekleri ve aralarından birinin gizlice dellâllık yapmayacağı hususunda taahhütte bulunmuşlardı. Bu kaidelere uymayan ise dellâllıktan ihraç edilecekti.⁵⁸³ Öte yandan hanlarda uygunsuz davranışlarda bulunan ve hanın kaidelerine uyamayan tüccarlar hakkında da şikayetler söz konusu olabiliyordu. Devlet bu durumun düzeltilmesi adına gerekli girişimde bulunuyordu ama tüccarların da rencide edilmemesine dikkat ediliyordu. 1675 tarihinde Karaca Ahmet Paşa'nın bina eylediği hanın mütevellisi İstanbul'a gönderdiği bir arzuhalde hanın tahtânî katındaki odalarda ve dükkânlarda sakin olan kimi tüccarın burada uzun süre kalmasından şikayetçi olmuştu. İfadesinde bu kimselerin "misafiren kâh bir ay kâh iki ay kâh daha fazla kaldıkları, gidip geldikleri ve ticaret eyledikleri, bazen daima handa ticaret üzere bulunduklarını belirtmiş, beni rencide eylerler han onların yüzünden hali kalır" diye şikayetçi olmuştu. İstanbul'dan gelen emirde ise durumun araştırılıp kimseye gadr getirilmemesi, tüccarların da rencide edilmemeleri tembih olunmuştu.⁵⁸⁴ Belgelerde tüccarlar ile bedesten yöneticileri arasında da anlaşmazlıklara dair kayıtlara rastlıyoruz. Bedestende bilindiği gibi ancak belli malların satılmasına izin verilmekteydi. Tüccarlar da bazen satışı yasak olan ürünleri bedestende veya bu mekânın kapıları önünde satabiliyordu. Bu durum da bazen bedesten yöneticilerinin veya esnafının şikayetine konu oluyordu.⁵⁸⁵

Bunun yanında Ermeni tüccarların nakliye sektöründeki mekkâri taifesiyle ilişkilerine dair de elimizde kayıtlar mevcuttur. Bana dair örneklerde yolculuk esnasında kaybolan yük hayvanları ve eşyalarla ilgili dava örneklerine sık rastlarız. Örneğin 1683'te nereli olduğunu bilmediğimiz Sinan isimli Ermeni bir tüccar İzmir'deki kardeşine göndermek için mekkâri taifesinden olan Bursalı Mahmut isimli kişiye bir top darayı, bir çift yastık, bir sim kuşak ve 150 dirhem sarı kılabdani emanet etmişti. Yükleri devralan Mahmut İzmir'e vardığında ise kılabdani yüklerin içinden kaybolduğu anlaşılmıştı. Bunun üzerine Mahmut, yüklerini taşıdığı başka bir tüccar olan Bali isimli Yahudi'den şikayetçi

⁵⁸³ Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, 224-225.

⁵⁸⁴ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1084-1085)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 83, 75/hüküm numarası yok.

⁵⁸⁵ Faroqhi, *Kentler ve Kentliler*, 34.

olmuş, Bali ise Ermeni'ye ait eşyayı aldığını kabul etmişti. Ancak eşyanın miktarı ve vasfı konusunda bilgim yoktur diyerek işi yokuşa sürmüştü. Mahmut ile Bali arasında vuku bulan münâza'at (çekişme, münâkaşa) arabulucuların sulh önerisiyle son bulmuş, mesele 12 kıt'a esedî kuruşa tarafların sulh olmasıyla neticelenmişti.⁵⁸⁶

Acem Ermeni Tüccarlar ile Bursa ve Manisa esnafı arasında hem halka yapılan ürün satışında hem de pazarlara gelen hammaddenin kullanımı konusunda keskin bir rekabet söz konusuydu. Özellikle Acem Ermeni tüccarların kendilerine belirtilen yerler dışında satış yapması üzerine tüccarlar ile esnaf arasında anlaşmazlık yaşanması sık rastlanan bir durumdur. Manisa'da satış yapan Acem Ermeni tüccarların hanlarda, tuttukları dükkânlarda veya bezzâzlar sükunda satış yapmalarına müsaade edilmekteydi. Mallarını yanına alıp mahalle mahalle, köy köy "koltukçu" diye tabir olunur bir seyyar satıcı gibi dolaşmalarına müsaade edilmemekteydi. Bu kurala riayet etmedikleri takdirde Manisa'daki dokumacı esnafı bu işten zarar ettikleri gerekçesiyle tüccarlar hakkında şikayette bulunmaktaydı.⁵⁸⁷ Örneğin 1659 senesinde bezzâz taifesinin Müslüman esnafı İstanbul'a bir arzuhal gönderip hem Acem Ermeni tüccarlardan hem de yerli Ermenilerden şikayetçi olmuşlardı. "Bu tüccarlar daha önce bezlerini pazarlar içinde satarken şimdi âhar yerlerden bez getirip köylerde, hamam önlerinde, iplik pazarında, mahalle aralarında, han köşelerinde, Müslümanların evleri ve ehl-i 'iyâlları üzerinde satarlar, külli fesâd ederler, 5 akçeye olan şeyi 10 akçeye verip satış yaparlar, dükkân ehli olanlara külli gâdr getirirler" diye rahatsızlıklarını dile getirmişler ve bir daha böyle bir olay yaşanmaması için İstanbul'dan emr-i şerîf ricasında bulunmuşlardı. Gönderilen emir ise esnafın taleplerine cevap verecek şekildeydi. Tüccarların bahsi geçen yerlerde satış yapmasına müsaade edilmemesi, ancak bezzâzân sükunda satış yapabilecekleri belirtilmekteydi.⁵⁸⁸ Manisa'daki özellikle dokuma sektöründe faaliyet gösteren esnaf ve zanaatkârların seyyar satıcılık yapan tüccarlara karşı bu tür şikayetlerine sık tanık oluruz. Ancak Acem Ermeni tüccarlar da mahkemeye giderek esnafın kendi satışlarına mani olduğu gerekçesiyle davacı olabiliyordu.⁵⁸⁹ 1646 senesinde beş Ermeni Acem tüccarı

⁵⁸⁶ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1092-1094)*, No. B 143, 40/288.

⁵⁸⁷ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1027-1028)* No. 41, 144/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1053)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 83, 138/hüküm numarası yok.

⁵⁸⁸ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1067-1069)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 112, 51/hüküm numarası yok.

⁵⁸⁹ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1056)*, No. 92, 310/hüküm numarası yok.

Manisa mahkemesine gidip Hasan Ağazade'nin bina eylediği boş dükkânlar önünde oturup Pazar günü bey' ve şîrâ eylediklerinde bazı dükkânlarda oturan kimselerin kendilerinin satış yapmasına mani oldukları yönünde şikayette bulunmuşlardı. Mahkemeden gelen yanıt Acem tüccarlarının bu alanda Pazar günü satış yapmalarının engellenmemesi yönündeydi.⁵⁹⁰

Benzer bir rekabet Bursa esnafıyla şehre gelen tüccar kesimi arasında da yaşanmaktaydı. Tüccarın esnaf dükkânlarına yakın yerlerde halka doğrudan satış yapması veya mallarını narhtan düşük noksan fiyat ile satmaları şehir esnafıyla tüccarlar arasında anlaşmazlıklara neden olmaktaydı.⁵⁹¹ 1665 senesinde Bursa'daki Yeni Han'da kalan bazı tüccarlar, bezzâz taifesinin kendilerini rahatsız etmeleri üzerine İstanbul'a şikayette bulunmuşlardı. İfadelerinde “hana getirdiğimiz metaı kadîmü'l-eyyâmdan beri narh-ı cari üzere bey' ederiz ve kimesneye zarar vermeyiz, bezzâz taifesi siz han içinde düşük baha ile meta satarsınız bu bizim kârımıza gadr getirir diyerek bizi rencide eder” diye açıklamada bulunmuşlardı. Tüccar taifesi arzuhallerinde bezzâz taifesine zarar vermedikleri ve handa meta satmalarının devam etmesi için emr-i şerîf ricasında bulunmuşlardı. İstanbul'dan Bursa kadısına gönderilen emirde ise durumun teftiş edilip, meselenin kimsenin gelirin hâlel getirmeyecek şekilde çözülmesi tembih edilmekteydi.⁵⁹² 1649 tarihli başka bir kayıta ise yine Yeni Han'da kalan tüccarlar, başka diyardan getirdikleri tefârik⁵⁹³ ile hana konduklarında bazı kimseler onları “ya para verin ya da buradan kalkıp gidin” diye rahatsız etmişlerdi. Bu olay tüccarlarca İstanbul'a bildirilince, İstanbul'dan gönderilen

⁵⁹⁰ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1065-1069)*, No. 110, 64/hüküm numarası yok.

⁵⁹¹ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 107/695; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaflı, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHH.d.]*, No. 95, Gömlek No. 19, 3; Yediyıldız, *Bursa esnafı ve Ekonomik Hayat*, 69; Acem Ermeni tüccarlar için sadece belli bir handa konup, orada dellâllar vasıtasıyla bir toptancı gibi satış yapmak gibi bir zorunluluk yoktu. İpek dışında da çeşitli ürünler satmaktaydılar. Bu amaçla kasaba kasaba, mahalle mahalle ve köy köy gezdiklerini biliyoruz. İlla bir handa veya sabit bir dükkânda satış yapmak gibi bir bağlayıcılıkları yoktu. Dolayısıyla serbestçe dolaşmakta özgürdüler. Bu yönde şikayetlerin olması bu tür satış konusunda faal olduklarını göstermektedir. Bu konuda bazen dükkân sahipleri bazen de dolaştıkları yerlerdeki ahali onlardan şikayetçi oluyordu. Halkın evleri önünde satış yapmaları da kimi ahali tarafından hoş karşılanmıyordu. Hatta Rumeli'de bazı evlere girdikleri bazı kötü fiiller işledikleri yönünde şikayetler olduğu dahi bilinmektedir. XVIII. yüzyılda ise Anadolu'da bazı kasabalarda köy köy dolaşan Ermenilerin fesâd ve hıyanet gerekçesiyle şikayet edildiklerine dair kayıtlar mevcuttur. Ensar Köse, “Acem Ermeni Tüccarların Osmanlı Ülkesindeki Faaliyetleri (18. Yüzyılın İlk Yarısında)”, *T. C. İzmir Demokrasi Üniversitesi, Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-3*, ed: Mustafa Öztürk-Ayşe Değerli (İzmir: 2019), 51.

⁵⁹² *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1073-1075)*, No. B 186, 90/hüküm numarası yok.

⁵⁹³ Ufak tefek eşyalar

emirde bir daha böyle bir olaya müsaade edilmemesi, handa satış yapan tüccarların rencide edilmemesi emredilmişti.⁵⁹⁴

1676 senesinde ise Bursa'nın attâr taifesi ile şehirde boya satışı yapan Ermeni bir tüccar arasında, tekâlif talebi hususunda bir anlaşmazlık söz konusu olmuştu. Esnafın kethüdası Elhâc Mehmet, Şahin isimli Ermeni'den esnafın ödediği vergiyi talep etmiş, Şahin ise bunu reddedince taraflar davalık olmuşlardı. Mehmet mahkeme huzurunda âhar diyardan kırmızı boya getiren Şahin'in Bursa'da tuttuğu dükkânda bu boyayı sattığını, Ordu-yu hümâyûn için kendisinden 5 kuruş istediğinde de bu parayı vermede inat ettiğini söylemişti. Bu durum Şahin'den sual olunduğunda “ben tüccar taifesinden olup âhar diyardan meta getirip Bursa'da satan tüccarlardanım ordu ve sair teklifler için benden şimdiye kadar para alınmış değildir” diye cevap vermiştir. Durumun hakikati tüccar taifesinin diğer üyelerinden sual olunduğunda tüccarlar Şahin'in Ermeni tüccar taifesinden olduğunu, onun başka diyardan Bursa'ya meta getiren ve burada satan tüccarlardan olduğunu ve bu tüccarlardan daha önce böyle bir akçe talebinin söz konusu olmadığını söylemişlerdi. Böylelikle Elhâc Mehmet'in Şahin isimli tüccardan akçe talebinin men' olunması tembih olunmuştu.⁵⁹⁵

Esnaf ve tüccarlar arasında anlaşmazlığa neden olan bir diğer mesele ise esnafın ihtiyacı olan bir hammaddenin onlardan evvel tüccarlarca pazardan satın alınıp şehir dışına çıkarılmasıdır. Özellikle Manisa cullâhları pazara gelen pamuk ipliğinin kendileri almadan tüccar tarafından satın alınmasından sık sık şikayetçi olmaktaydılar. Bu durum onların hammadde bulamamasına, doğal olarak yeterli miktarda ürün işleyememelerine neden oluyordu.⁵⁹⁶ 1625 senesinde cullâh esnafı İstanbul'a bu konuda bir arzuhal göndermişti. Esnaf ifadesinde “Manisa pazarına gelen penbe ipliğini biz kifayet miktarı almadıkça âhardan gelen tüccarın ipliği satın alması vaki değildir. Mu'tad olduğu üzere esnaf kifayet miktarı aldıktan sonra ancak âhardan kimseler iplik alabilir, ayrıca pazara gelen ipliğin ticaret tarikiyle başka vilayetlere getirilmesi yasak olduğu halde âhardan kimesneler bizden önce pazara gelip iplik alır ve âhar diyara satmaya getirir” diye ifade vermişlerdir. Esnaf özellikle bu konuda bezirgan taifesinden şikayetçidir ve bezirgan taifesinin Manisa pazarından iplik almaması konusunda emr-i şerîf ricasında bulunurlar. İstanbul'dan gönderilen emir ise şehirli cullâhların pazarda kendi mühimmatı için kifayet

⁵⁹⁴ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1058-1059)*, No. B 71, 117/745.

⁵⁹⁵ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1080)*, No. B 103, 82/416.

⁵⁹⁶ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1026-1027)*, No. 39, 184/hüküm numarası yok.

miktarı iplik almadıkça bezirgan taifesinin iplik alıp başka diyara gitmesinin yasak olduğu belirtilmiştir.⁵⁹⁷ Ancak sonraki tarihlerde cullâh esnafının aynı konudaki şikayetlerinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Anlaşılan tüccarların pazardan iplik almasına yönelik yasaklar tam anlamıyla uygulanabilmiş değildir. Şehir esnafı benzer sıkıntıları sonraki senelerde de yaşamaya devam etmiştir. Manisa pamuk üretimi açısından her ne kadar verimli arazilere sahip olsa da dönemin üretim olanakları göz önüne alındığında sınırlı olan üretimin, hem Manisalı zanaatkârların ihtiyacına hem de artan uluslararası talebe kâfi gelmediği açıktır. Devlet üretilen pamuğun veya ipliğin satın alınmasındaki önceliği şehir esnafına tanısa da bu kaideye pek de riayet edilmediği açıktır. Çünkü iplik üreticisi daha yüksek bir teklifle karşılaştığında ürününü yasak olmasına rağmen tüccara satmaya meyilli olmuştur.⁵⁹⁸

Manisa'ya gelen tüccarlar hakkındaki benzer şikayetler, şehrin önde gelen zanaatlarından olan debbâğ taifesinden de gelmiştir. Cullâhların pamuk ipliğinde yaşanan sıkıntıyı, debbağlar da mazıda yaşamışlardır. 1637'de Manisa debbâğları İstanbul'a arzuhal gönderip eskiden beri Manisa'ya gelen mazının debbağlara ait olduğu, debbağlardan başka kimsenin alıp satması söz konusu olmadığı belirtildikten sonra tüccar taifesi bizim alacağımız mazıyı alıp der-mahzen edip, başka diyara götürüp yüksek fiyata satar diye şikayetçi olmuşlardır. Bu durumun bir daha yaşanmaması için de İstanbul'dan emr-i şerîf ricasında bulunmuşlardı. Gönderilen emirde konunun araştırılması, anlatılanlar vaki ise buna engel olunması tembih edilmiştir.⁵⁹⁹ Bu şikayetten kısa bir süre sonra debbâğlar İstanbul'a bir daha şikayette bulunmuşlar, bu kez hem mazının hem de Manisa'da kesilen keçi ve koyun derilerinin tüccarlarca şehir dışına çıkarılması konusundaki şikayetlerini dile getirmişlerdi. İstanbul'dan gelen yanıt yine bu durumun men' edilmesi yönündedir. Ancak tüccarın hammaddeye olan talebi karşısında, alınan tedbirlerin tam anlamıyla sonuç vermediği, benzer şikayetleri sonraki dönemlerde de olduğu düşünülebilir.⁶⁰⁰ Manisa'ya gelen tüccar taifesi sadece şehir zanaatkârlarına lazım olan hammaddeyi değil Manisa'da mîrî için tahsis olunmuş ürünleri dahi satın alma konusunda istekliydiler. Nitekim devlet bu riski bildiğinden, 1625'te Manisa'da üretilen sahtiyanın mîrî için lazım gelen miktarı alınmadan tüccara satılmamasının mu'tad olduğu ve bu kuralın ihlal

⁵⁹⁷ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1035-1036)*, No. 53, 367/hüküm numarası yok.

⁵⁹⁸ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1041)*, No. 66, 159/hüküm numarası yok.

⁵⁹⁹ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1047-1048)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 75, 216/hüküm numarası yok.

⁶⁰⁰ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1047-1048)*, No. 75, 312/hüküm numarası yok.

edilmemesi gerektiği yönünde uyarı mahiyetinde Manisa'ya yazı göndermişti. Devlet için ayrılmış sahtiyanın Manisa'da sakin hassa tabaklardan Ahmet ve Kara Ali marifetiyle ederi karşılığında alınacağı tembih olunmuştu.⁶⁰¹

Esnaf ve zanaatkâr kesimi ile Acem Ermeni tüccarlar arasındaki ilişkilere dair mahkeme kayıtlarında karşımıza çıkan bir diğer husus meta alışverişine ilişkindir. Bu tür ilişkilerde bir ürünün alışverişinin yapıldığı ve taraflar arasında herhangi bir borcun kalmadığına ilişkin noter kayıtları tutulduğu gibi⁶⁰², alışverişten kalan borç veya satın alınan malın ayıplı çıkması gibi taraflar arasında anlaşmazlığa konu olan dava kayıtları da vardır. Örneğin 1617 tarihinde Manisa debbâğlarından Hamza, Culfalı Ermeni tüccarlardan Murat isimli tüccarla takas yoluyla bir alışveriş yapmıştır. Ancak aldığı malın ayıplı çıktığı iddiasıyla Ermeni tüccardan davacı olmuştur. Hamza mahkemedeki ifadesinde “mezbûrun kırk sekiz vukıyye lökü olup bana şamatar löküdür deyu bir vukıyyesin üçer yüz yigirmişer akçeye tutub (15.360 akçe) ben dahi yüz kırk sahtiyanı yüz onar akçeye tutub (15.400 akçe) bu tarîk üzre mübâdele eyledik hala mezbûrun şamatar deyu verdiği kızıl tabldır? alçaktır, ayıplıdır. Sual olunsun...” diye davacı olmuştur. Murat ise bu iddia karşısında “zıkr olunan lökü hâli üzere mübâdele eyledim ve makbûlün olmazsa yine alayım demedim” diyerek cevap vermiştir. Mahkemede bu anlaşmazlık bu şekliyle deftere kaydedildiğine göre anlaşılan Ermeni tüccarın sözleri mahkemece makbul bulunmuş, bu alışverişin geçerliliğine ve Hamza'nın şikayetinin yersiz olduğuna hükmedilmiştir.⁶⁰³

Acem Ermeni tüccarların zanaatkâr kesiminin yanı sıra, şehirlerdeki tüccar taifesiyle de yoğun ticari münasebetleri bulunmaktaydı. Bu tüccarların içinde yerli Müslüman ve Gayrimüslim tüccarlar ile hemşehrileri olan Acem tüccarlar ve az sayıda Frenk tüccarı bulunmaktaydı. Bu hususta da yine Acem Ermeni tüccarların ticari münasebetlerine dair şer'îyye sicillerinde kayıtlar mevcuttur.

3.6. Acem Ermeni Tüccarların Yerel Halk İle İlişkileri

Acem Ermeni tüccarlar Osmanlı şehirlerine geldiklerinde daha ziyade hanlarda kalmaktaydılar. Bunun yanında ev tutup geçici süreliğine evlerde ikâmet edenler de vardı. Hanlarda kalan tüccarlar han işletmecileriyle yüz göz olurken, genel olarak tüccarlar şehir

⁶⁰¹ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1035-1036)*, No. 53, 282/hüküm numarası yok.

⁶⁰² *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1058-1065)*, No. 94, 164/hüküm numarası yok.

⁶⁰³ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1026-1027)*, No. 39, 41/hüküm numarası yok.

esnafıyla, nakliye vasıtası işleten esnafla ve ihtiyaç halinde şehirdeki vergi toplayıcılarıyla (yavacılar), beytûmal eminleriyle ve Manisa mahkemesiyle münasebetleri söz konusu oluyordu. Ancak şehirlerdeki asıl gayeleri ticari faaliyetlerde bulunmaktı. Bu maksatla tüccarların esnafın yanı sıra esnaf dışındaki şehir ahalisiyle de yakın bir alışveriş ilişkisi bulunmaktaydı. Örneğin Ermeni tüccarlar İran'dan ve diğer Osmanlı kentlerinden getirdikleri malları veya İzmir'de Frenk tüccarlardan aldıkları Avrupa menşei malları Bursa ve Manisa'ya getirdiklerinde bezzâzlar çarşısında tuttıkları dükkânlarda ve pazar yerlerinde açtıkları tezgâhlarda halka satmaktaydılar. Ama en bilindik satış yöntemleri Osmanlılarda koltukçu diye tabir olunan seyyar satıcılıktı. Yanlarına mallarını alarak köy köy, mahalle mahalle gezip insan kalabalığının olduğu yerlerde veya insanların evleri önünde satış yapmaktaydılar. Bu durum, onları kendilerine bir rakip gören şehir esnafınca hoş karşılanmadığı gibi kadınlarla mahalle aralarında ve evlerin kapılarının önlerinde yüz göz olmaları özellikle de Müslüman ahalisi rahatsız etmekteydi. 1614'te Manisa ahalisi bu konuyla ilgili şikayetlerini İstanbul'a bildirmişlerdi. Şikayetlerinde "Manisa'daki tüccar taifesi eskiden bezzâzlar içinde veya dükkânlarında oturup bey' ederlerken şimdi ellerinde mallarını mahalle mahalle gezdirip avratlar hamamı kapılarında, Müslümanların evlerinin önünde, kaldırımlar üzerinde, iplik pazarında ve dükkânlar önünde oturup, dükkânları boş kalmakla beraber Müslümanların avratları ve oğlanları ile muamele edip kimi ızlâl (yoldan çıkarma) edip, kimisi fesâda sebep olmakta ve ziyade para almaktadır" diye açıklamada bulunmuşlar ve durumun men'ini rica etmişlerdi.⁶⁰⁴ Ancak bu şikayetlerin devam ediyor olması durumun pek de düzeltilemediğini göstermektedir. Manisa ahalisinin bu konuyla ilgili bir başka şikayetinde "Acem taifesi dükkânlarda ve hanlarda oturup metalarını bey' etmeyip mahalle mahalle gezip nisvân (kadınlar) taifesiyle ihtilât (görüşüp temas etme) etmektedirler. Bu şer'-i şerîfe mugayirdir" diye şikayetçi olmuştu. Gönderilen emirde tüccarların çarşılarında, dükkânlarda mallarını satmaları, mahalle

⁶⁰⁴ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1027-1028)*, No. 41, 144/hüküm numarası yok; Acem tüccarlarının köy dolaşarak mal satmaları sadece Anadolu'da değil, farklı Osmanlı coğrafyalarında da uyguladıkları bir ticari yöntemdi. Örneğin Acem bezirganlarının Akkirman civarında köylerde dolaşarak satış yaptıkları, çalınan mallarının parasını da şehir ahalisine ödetmeleri şikayet konusu olmuş, bu sebeple artık köylerde dolaşmalarına müsaade edilmemesi kararlaştırılmıştı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İbnülemin, Dahiliye [İE. DH.]*, No. 4, Gömlek No. 301, 1; Kandıra, Şeyhli, Taşköprü kaza ve köylerinde dolaşıp satış yapan Acem Ermeni tüccarlara ise bu yörelerin esnafınca müdahale edilmekteydi. Bu konuda Üsküdar mollasına gönderilen yazıda Acem Ermeni tüccarların satış yapmasına mani olunmaması istenmekteydi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHH.d.]*, No. 95, Gömlek No. 250, 42.

mahalle dolaşmalarına müsaade edilmemesi emredilmiş, uymayan varsa bunların İstanbul'a bildirilmesi istenmişti.⁶⁰⁵

Kapı kapı dolaşıp satış yapan Acem tüccarlar bazen şikayet edilmek yerine ahali tarafından darp edilmek gibi sert müdahalelere de maruz kalabiliyorlardı. Nahçıvanlı Acem tüccarlarından Tatos, Adala Kazası Yağbasan Köyü sakinlerinden Mehmet Çelebi'den darp edildiği ve parası alındığı iddiasıyla şikayetçi olmuştu. İfadesinde "Bundan akdem adı geçen karyede refiklerim olan Sakar ve kardeşi Kirkor ile iken Mehmet Çelebi 500-600 kuruşluk Acem esvâbımızı ahz ve kabz eyledi, beni de elindeki asa ile darp eyledi" diyerek şikayetçi olmuş, arkadaşlarından Sakar'ın firar ettiğini Kirkor'dan ise haber alamadığını söyleyerek Mehmet Çelebi'nin sorgulanmasını istemişti. Mehmet Çelebi ise cevaben Ermenilerin menzilinin kapısına gelerek cariyeleriyle Acem esvâbı alışverişi yaptığı için elindeki asayla vurduğunu, paralarını kabz etmediğini diğer Ermenilerden de haberi olmadığını söylemişti.⁶⁰⁶ Ermeni tüccar Tatos'un kendisinden davacı olmasının hemen ardından Mehmet Çelebi de Ermeni tüccardan davacı olmuştu. Mehmet Çelebi, "Tatos Ermeni ve refiki Sakar daima evimin havlusunun civarında alışveriş yapar daha önce birkaç defa men' eylemişken yine mahremim olan havlum kapısında cariyelerim ile onları gördüğümde asam ile birkaç defa darp eyledim" diyerek Ermeni'nin sorgulanmasını talep etmiştir. Tatos bunu inkâr ettiğinde ise Mehmet Çelebi'nin mahkemeye getirdiği şahitler İsmail ve Süleyman "Ermenileri Mehmet Çelebi'nin kapısında gördük" diye ikrârda bulunmuşlar, mahkeme de Ermeni tüccarları Müslümanların kapıları önlerinde satış yapmaması hususunda uyardı.⁶⁰⁷ Bu hadisede dikkat çeken hususlardan biri de tüccarların taşıdığı Acem esvâbının değerinin 500-600 kuruş gibi yüksek bir meblağ olmasıdır.

Köy köy dolaşıp satış yapan Acem tüccarları sattıkları ürünün parasını nakit aldıkları gibi anlaşılan veresiye yoluyla da yerli ahaliye mal satmaktaydılar. Bu da onların uzun süre

⁶⁰⁵ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1113-1114)*, No. 168, 13/hüküm numarası yok; Bazı Acem Ermeni tüccarların başka kazalarda da halkı rahatsız eden gayri ahlaki davranışlarda bulunduğu dair kayıtlar mevcuttur. Örneğin Acem diyarından gelip Vidin'e yerleşen Serkis isimli Ermeni zinakârlık, şirret ve fesatlıklarından dolayı şikayet edilmiş, bu konuda Vidin nazırına ve Vidin kalesi dizdarına bu kişinin kalebind edilmesi yönünde emir gönderilmişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHH.d.]*, No. 110, Gömlek No. 2164, 489; 1711 tarihli bir mühimme kaydında ise Acem taifesinden olan bazı Ermenilerin, sabıka Edirne kadısı olan Ahmet'in yolunu keserek, kadının kuzu kürkü, sansar kalpak ve gümüş at takımının aralarında bulunduğu eşyalarını çaldıkları, bu kişilerin yakalanarak cezalandırılmaları gerektiği yazmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHH.d.]*, No. 116, Gömlek No. 155, 38.

⁶⁰⁶ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1071-1072)*, No. 119, 51/hüküm numarası yok.

⁶⁰⁷ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1071-1072)*, No. 119, 52/hüküm numarası yok.

geldikleri şehirlerde ve civarında kaldıklarını göstermektedir. Ancak bazen sattıkları ürünlerin parasını alamadıkları oluyordu. Örneğin 1648’de bununla ilgili Ermeni tüccarların şikayeti söz konusu olmuştu. Tüccarlar, köy köy dolaşıp emtialarını sattıktan sonra akçelerini tahsil etmek için köylere çıktıklarında, bazı kimseler bizi rencide eder hakkımızı almamıza mani olurlar diye davacı olmuşlardı. Mahkeme de tüccarların satış yapmasına ve akçelerini almalarına mani olunmaması yönünde ilgililere tembihatta bulunmuştu.⁶⁰⁸

Acem Ermeni tüccarlar ticaret amacıyla gittikleri köylerde genellikle köylü ahalinin evlerinde misafir olarak kalmaktaydılar. Mesela Nahçıvanlı Acem tüccarlarından Yuri bir defasında ticaret amacıyla gittiği Adala kazasındaki Koyunbeyli Köyü’nde, daha önceden ticari ilişkisi olduğunu bildiğimiz Hüseyin Bey’in evinde kalmıştı. Evde kaldığı esnada da Hüseyin Bey’in Ali isimli Arap gulamının ölümüne sebep olmuştu. Hüseyin Bey mahkemedeki ifadesinde gulamının boynunda maraz olduğunu ve kendi rızası olmadan Yuri’nin gulamın boynuna alaç yaptığını söylemiş, sonrasında da gulamının bu maraz sebebiyle öldüğünü ifade etmişti. Ancak taraflar her biri 10 riyal kuruş olan 10 seccade bahasına sulh olmuşlar böylelikle gulamın ölümüne neden olan ihtilâf ortadan kalkmıştı.⁶⁰⁹ Bir defasında da Revanlı tüccarlardan Matros Manisa’nın Çullu köyüne ticaret amacıyla gittiğinde misafir olarak Kerime Hatun’un evinde kaldığında gece yarısı bohçasının içinde bulunan 40 adet Acem esvâbı ve Sire alacası ile 55 nakd-i kuruşu çalınmıştı. Matros mahkemede firar eden iki kişiyi gördüğünü söyleyerek köylünün sorgulanmasını istemişti. Ancak sorgulanan kimseler hırsızlığı inkâr etmişti. Olaya dair Matros’un bir şahidi olmadığı için de anlaşılan tahkikattan bir sonuç alınamamıştı.⁶¹⁰

⁶⁰⁸ *Manisa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1058-1065)*, No. 94, 67/hüküm numarası yok.

⁶⁰⁹ *Manisa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1059-1060)*, No. 99, 63/hüküm numarası yok.

⁶¹⁰ *Manisa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1059-1060)*, No. 99, 98/hüküm numarası yok.

4. BÖLÜM: ACEM ERMENİ TÜCCARLARIN İZLEDİĞİ ROTALAR VE TİCARİ MALLARIN NAKLİYESİ

4.1. Acem Ermeni Tüccarların İzlediği Rotalar

Osmanlılar daha ilk dönemlerinden itibaren devletin istikbali için ticaret yollarının ele geçirilmesinin ne denli önemli olduğunu farkındaydılar. Bu amaçla bir taraftan Rumeli'deki fetihleri gerçekleştirirken, ipek yolunu kontrol etmek için de Anadolu'da fetih hareketlerine başlamışlardı. Bu amaçla 1401'e kadar Ankara, Osmancık, Tokat ve Erzincan'ı ele geçirerek Kuzey Anadolu ipek yolunun önemli bir kısmını kontrol altına almışlardı. XVI. yüzyılda da Erzurum ve Halep'i ele geçiren Osmanlılar İran ipeğinin ihraç edildiği iki güzergâhtaki kontrol alanını genişletmişler, hatta Kanuni döneminde Tebriz'e kadar olan sahayı ele geçirmişlerdi.⁶¹¹ Bunun sonucu olarak özellikle Bursa XV. ve XVI. yüzyıllarda insan ve nesne hareketliliğinin yoğun yaşandığı bir şehir haline gelmişti. Bazen sadece gelip geçmek maksadıyla bazen de belli bir süre kalmak maksadıyla çok sayıda tüccar beraberindeki meta ve köleler ile şehre uğramaktaydı. Bursa'nın refah seviyesi yüksek bir kent olmasında, İstanbul'un yanı başında olan bir hizmet kenti olmasının ve İran, Hindistan ve Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir ticari yol ağının üzerinde bulunan dokuma endüstrisinin geliştiği bir kent olmasının katkısı büyüktü. XVII. yüzyılda şehrin bu refahı, celâli eşkıyasının faaliyetleri, Osmanlı-Safevi savaşları nedeniyle zarar gören İran ipek ticareti ve Şah Abbas'ın ipek ticareti rotasını değiştirme çabaları nedeniyle inkıtaya uğrasa da, şehir 1650'lere kadar yerli ipek üretimi ve yeniden canlanan İran ticareti sayesinde büyük oranda bunun üstesinden gelmesini başarmıştı. Her ne kadar Bursa lüks üretimde eski şöhretini kaybetmiş olsa da iç pazara yönelik üretim faaliyetlerine devam etti ve pek çok tüccar grubu için uğrak bir kent olma özelliğini XVII. yüzyılda da korudu. Acem Ermeni tüccarlar ise esas manada bu asırda Bursa'nın ticari hayatında faaliyet göstermeye başlamışlardı.⁶¹²

⁶¹¹ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, 1300-1600* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 271.

⁶¹² Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler, Zanaatkârlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler, 16.-18. Yüzyıllar*, çev. Zülal Kılıç (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016), 166-168; Özer Küpeli, "İpek, Ticaret Yolları ve Osmanlı Safevi Mücadelesinde Ekonomik Rekabet", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, İslam Kongresi Özel Sayısı*, ed. Bekir Koçlar vd. (2018), 334.

Osmanlılar esasen tüm imparatorluk topraklarında Roma ve Bizans döneminden kalan yol sistemini kullanmaktaydılar. Ancak şehirler arasında ihtiyaç duyulan insan ve meta akışının sağlanması için gerek görüldüğünde mevcut yolların tamir edilmesi, yeni yolların ve köprülerin inşası ve bu yolların güvenliğinin sağlanmasından da geri durmadılar. Bu amaçla tahsis edilmiş olan kaldırımcılık, köprücülük, derbetçilik gibi hizmetler avarız vergisinden muaf olmak kaydıyla bazı köy ahalilerine tevcih edilmekteydi. Her ne kadar bu gibi hizmetler ihtiyaca tam manasıyla cevap veremese de bu müesseselerin teşekkülü fikri manada devletin bu işe ehemmiyetle yaklaştığını göstermektedir. Öte yandan yol ve köprü tamiri gibi işlemler daha ziyade ordunun sefere çıkacağı zaman geçilecek yollar üzerinde yapılmaktaydı. Mesela IV. Murat döneminde Bağdat Seferi için Anadolu'daki yolların önemli ölçüde iyileştirilmesi buna dair dikkat çekici bir örnektir.⁶¹³

Osmanlı klasik dönemde kervanlar için inşa edilmiş esaslı bir yolun varlığından ise söz edilemez. Kervanlar tecrübeyle edinilen bilgileriyle veya kılavuzlar eşliğinde yerleşimler arasındaki belli belirsiz izler üzerinden, kimi zaman da sarp ve zorlu geçitlerden geçerek varmak istedikleri yerlere varmaktaydılar.⁶¹⁴ Kervanlar için önemli olan en kısa yoldan gitmek istenilen yere varmak değil, herhangi bir can ve mal kaybına mahal vermeden güvenle hedefe ulaşmaktı. Bu nedenle arazi ve güvenli şartlarının uygun olduğu, aynı zamanda kervanın ihtiyaçlarının karşılanabileceği konaklama mekânları, su kaynakları ve köylerin olduğu güzergâhlar tercih edilmekteydi.⁶¹⁵ Bu yollar üzerinde kervanlarla birlikte seyahat eden Avrupalı seyyahlar seyahatnamelerinde genelde yolların bakımsızlığı ve güvenli olmadığından dem vururlar. Bu görüşü desteklercesine Evliya Çelebi de Osmanlı yollarını “cehennemden bir parça” diye tanımlamaktadır. Bu durum hem Rumeli hem de Anadolu toprakları için aynıdır.⁶¹⁶ Ancak aynı seyyahlar bazı yerlerde Roma döneminden kalma taş döşeli yolların bulunduğunu da ifade etmektedir. Öte yandan devlet, topraklarında seyahat eden kervanları gümrüklerini ödememeleri ihtimaline karşı belirli bir güzergâhı izlemekle mükellef tutmuştu. Dolayısıyla han ve

⁶¹³ Ümit Ekin, “Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)”, *Belleten* 81/291 (2017), 389.

⁶¹⁴ Sadık Müfit Bilge, “15. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Osmanlı Topraklarından Güney Kafkasya’ya Kervan Ticareti, Yollar, Kervanlar, Tüccarlar, Mallar, Gümrükler”, *Osmanlı Araştırmaları-2, Doğu ve Batı Türklüğünün Ortak Tarihi Devirleri ve Münasebetleri, Toplum ve Ekonomi*, ed. Alaattin Aköz vd. (Konya: Selçuk Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2018), 161.

⁶¹⁵ Hüseyin Çınar vd., “Tarihi İpek Yolunun Kuzey Anadolu Güzergâhı”, *Medeniyetler Güzergâhı İpek Yolu*, ed. Mehmet Bulut (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2014), 132.

⁶¹⁶ Ekin, “Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler”, 390.

derbent organizasyonu daha ziyade gümrük noktaları arasındaki bu güzergâhlar üzerinde tesis edilmişti.⁶¹⁷

XVII. yüzyıldaki Anadolu ticaret yolu ağını öğrenmemiz açısından seyahatnameler önemli kaynaklardır. Bursa'ya gelip giden Acem Ermeni tüccarların izlediği rotalar, uğradıkları şehirler ve kervan yolculuğu hakkında bize en detaylı bilgiyi çoğu zaman onlarla birlikte seyahat eden Avrupalı seyyahlar vermektedir. Seyyahlar güvenlik gerekçesiyle bazen kalabalık bir grupla, bazen bir paşanın maiyetinde seyahat etseler de, Anadolu yollarında çok sayıda kervana rastlama imkânı olduğundan genellikle kervanlarla birlikte seyahat etmekteydiler. Bu sırada Bursa'ya Doğu Anadolu tarafından gelen kervanlar ağırlıklı olarak Türk ve Ermeni tüccarlardan oluşuyordu. Avrupalı seyyahlar belki dindaş oldukları için belki de iletişim kurma açısından Ermenilerle daha iyi anlaşabildikleri için Ermeni tüccarlarla daha yakın bir temas içerisindeydiler. Doğal olarak da gördükleri yerler hakkındaki bilgileri çoğunlukla Ermeni tüccarların anlattıklarından ediniyorlardı ve notlarında onlar hakkında önemli bilgiler vermekteydiler. Acem Ermeni tüccarların izlediği rotalar hakkında seyahatnameler dışındaki önemli bir kaynağımız da Agulisli Ermeni tüccar Zakarya'nın seyir defteridir. Zakarya Anadolu'daki önemli ticaret merkezlerine, Erzurum, Tokat, Bursa, İstanbul ve İzmir'e defalarca uğramış, tüccarların izlemesi gereken rotalar, önemli duraklar ve yolların durumu hakkında önemli bilgiler vermiştir.

4.1.1. Bursa-İstanbul Güzergâhı

İstanbul'un fethinden sonra Bursa şehri adeta İstanbul'un arka bahçesi haline gelmişti. İstanbul'a sadece bir veya bir buçuk günlük mesafede bulunan şehir hem sarayın hem de İstanbul halkının ihtiyaçlarının karşılanması açısından ayrıcalıklı bir yere sahipti. İstanbul'a ulaşım hem denizden hem de karadan yapılabilmekteydi. Ancak İzmit körfezini dolaşarak İstanbul'a ulaşmak ve boğazı geçmek zaman alacağından fazla tercih edilmiyordu. İstanbul'a ulaşmanın en kolay yolu Mudanya iskelesinden bir deniz vasıtasıyla yapılan yolculuktu. Kaynaklar bu yolun çok işlek olduğunu her gün çok sayıda deniz vasıtasının ve tüccarın bu güzergâhta yolculuk yaptığını göstermektedir.⁶¹⁸ Ayrıca

⁶¹⁷ Bilge, "Kervan Ticareti, Yollar, Kervanlar, Tüccarlar, Mallar, Gümrükler", 161.

⁶¹⁸ Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol ağı, 49 Tablo ve 1 Harita İle Birlikte*, ed. Yücel Öztürk, çev. Nilüfer Epçeli (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2010), 121; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983), 286-287; İstanbul Mudanya arasında çalışan pereme ücretleri için bk. a.mlf., *Narh Defteri*, 286-287.

kaynaklardan anlaşıldığına göre Bursa-Mudanya arasındaki yol arabalı taşımacılığa da imkân vermektedir.⁶¹⁹ Evliya Çelebi seyahatnamesinde İstanbul'dan sonra bahsettiği ilk şehir olan Bursa seyahatini bu güzergâh üzerinden yapmıştır. Seyahatnamesinde 1640 yılının Muharrem ayının ilk Cuma günü kuşluk vakti Eminönü'nden Mudanya gemisine bindiğini ve Mudanya iskelesine ulaştığını aktarır.⁶²⁰ Ayrıca Mudanya'nın tüccarlara hizmet veren iki hanının olduğunu, limanının da emin ve bakımlı olduğunu söyler. Seyyah Mudanya-Bursa Arasındaki kara yolculuğunu ise Filadar sahrası ve Nilüfer nehrinden geçerek tamamlamıştır.⁶²¹ Bursa'dan ayrıldıktan sonra da yine Mudanya iskelesi üzerinden hareket eden seyyah bu güzergâhta önemli bir durak olan, girdap ve sert dalgalarıyla meşhur Bozburun İskelesi'nden bahseder. Yolcular özellikle seyahat için elverişli olmayan kötü havalarda, bir han ve camisi bulunan bu virane köyde günlerce kalmak zorunda kalırlar der.⁶²² Bu güzergâhtan bahseden seyyahlardan biri de Jean Thevenot'tur. Seyyah 1656 yılının Ağustos ayında başlayan İstanbul-Mısır yolculuğunu Bursa-Mudanya-İzmir üzerinden yapmıştır. Seyyah 30 Ağustos'ta Tophane'den bir kayık kiralayarak Mudanya yolculuğuna başladığını söyler. Ancak hava şartları iyi olmadığı için yolculuğu oldukça meşakkatli geçmiş ve sonraki gün öğleden sonra Mudanya'ya varabilmiştir. Buradan da bir binek hayvanı kiralayıp 18 mil uzakta olduğunu söylediği Bursa'ya gitmiş ve bir hana yerleşmiştir.⁶²³ Polonyalı Simeon ise daha erken bir tarihte, Bursa'nın celâli eşkıyası yüzünden harap olduğu XVII. yüzyılın başında, aynı yol üzerinden Bursa'ya gelmiştir. Seyahatnamesinde Mudanya'nın halkının çoğunun Türk ve Rumlardan oluştuğu şehirde az da olsa Ermeni bulunduğunu söyler.⁶²⁴ Bu seyyahlardan daha erken bir tarihte Bursa'ya Mudanya yoluyla gelen bir diğer seyyah ise Reinhold Lubenau'dur. Seyyah 1588 yılının 4 Temmuz günü sabahı bir peremeye binerek İstanbul'dan yola çıkmış, akşama doğru Armutlu'da Bozburun köyüne yakın bir yerde karaya çıkarak bir kervansaraya gitmiştir. Bir süre dinlendikten sonra da yeniden yola çıkıp 5 Temmuz sabahı Mudanya'ya varmış ve burada ahşap bir eve yerleşmiştir. Seyyah seyahatnamesinde Mudanya'nın Bursa'nın iskelesi olduğunu ve bu iskelenin İstanbul'la yapılan taşımacılıkta dikkat çektiğini söyler. Ayrıca burada Yahudiler tarafından işletilen

⁶¹⁹ *Bursa Sancağı Ser 'iyye Sicil Defteri (1029)*, No. B 40, 80/hüküm numarası yok.

⁶²⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname* 2, 7.

⁶²¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname* 2, 9.

⁶²² Evliya Çelebi, *Seyahatname* 2, 34.

⁶²³ Thevenot, *Thevenot Seyahatnamesi*, 112.

⁶²⁴ Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 24.

bir gümrük bulunduğunu da belirtir. Seyyah Mudanya'dan Bursa'ya ise yarım günde gitmiş ve burada 5 gün kalmıştır.⁶²⁵ Acem Ermeni tüccarlar da bahsi geçen seyyahlar gibi Bursa-Mudanya-İstanbul arasındaki bu kara ve deniz yolunu yoğun bir şekilde kullanmışlardır.

Bursa İstanbul arasındaki, yine bir kısmı kara bir kısmı deniz yolcuğu olan, alternatif bir güzergâh ise daha çok Üsküdar tarafına gidecek yolcuların kullandığı, İzmit Körfezi'ndeki Hersek ve Dil iskeleleri arasındaki deniz yolunun kat edilmesiyle yapılan yolculuktur. Evliya Çelebi bu yolu İstanbul'dan Halep, Şam ve Mısır'a gitmek isteyen tüccarların ve hac kabilelerinin kullandığını ve bu iki iskele arasında at kayıklarının hizmet verdiğini söyler. Bu denizyolunun uzunluğunu ise 1 mil olarak verir.⁶²⁶ Hersek İskelesi'nden Bursa'ya gelecek yolcular ise hacıların izlediği Konya istikametinden değil, İznik Gölü ve Gemlik Körfezi arasındaki geçitten geçerek Bursa'ya varırlar. Evliya Çelebi bu yol üzerinde geçilen köyler hakkında detaylı bilgi vermektedir. Belirttiğine göre Hersek-Karakilise-Pazarköy-Gemlik-Engürücük-Filadar köyünden geçilir, ardından Bursa ovası ve Nilüfer Çayı üzerinden Bursa'ya ulaşılır.⁶²⁷

4.1.2. Bursa-Manisa-İzmir Güzergâhı

Bu güzergâh, İstanbul-İzmir arasında seyahat eden tüccarların veya İran-İzmir arasında seyahat ederken doğrudan İzmir'e gitmek yerine Bursa'ya uğramayı tercih eden tüccarların kullandığı bir güzergâhtır. Bu güzergâh için en detaylı bilgiyi ise 1656 yılının 30 Ağustos Çarşamba günü İstanbul'dan İzmir'e gitmek için yola çıkan Thevenot vermektedir.⁶²⁸ Seyyah seyahatnamesinde her Perşembe günü Bursa'dan İzmir'e kervan kalktığını söyler. Kendisi de İstanbul'dan Bursa'ya gelirken Perşembe günü Bursa'dan kalkan bu kervana katılmayı planlamıştır. Ama deniz yolculuğu meşakkatli geçtiği için Perşembe günü Bursa'ya geç vakitte ulaşmış ve bu kervana yetişememiştir. Bu sebeple bir hafta sonraki Perşembe günü kalkan kervana katılmak zorunda kalmıştır. Seyyah Bursa'da bir hafta vakit geçirdikten sonra, kervan kalkmadan bir gün önce kervancıbaşıdan kendi ve hizmetkârı için iki at yükleri için de bir katır kiralamıştır.

⁶²⁵ Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi, Osmanlı Ülkesinde (1587-1589)* 2, çev. Turkiye Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016), 481-485.

⁶²⁶ Cemal Çetin, "Anadolu İskeleleri ve Karayolu Bağlantıları (XVI. Yüzyıl Sonları)", *The Journal of Academic Social Science Studies* 28, (2014), 359.

⁶²⁷ Taeschner, *Anadolu Yol ağı*, 123.

⁶²⁸ Thevenot, *Thevenot Seyahatnamesi*, 112-114.

Kervan 7 Eylül Perşembe günü akşamüstü Bursa'dan İzmir'e doğru hareket ettikten sonra o akşam tahtalı köyünde konaklamış, ardından gece yarısı yola çıkıp Cuma günü öğlen vakti Ulubat'a varmıştır. Yine gece yarısı Ulubat'tan hareket eden kervan gündüz 25 mil uzaklıktaki Susurluk'a varmıştır.⁶²⁹ Seyyah, kervanın Pazar günü gece yarısı Susurluk'tan ayrıldıktan sonra Çarşamba gününe kadar bozuk yollardan ilerlediğini, Gelembe ve Palamut köylerine vardıktan sonra ise İzmir'e kadar yolların iyi olduğunu söyler. Seyyah Balıkesir ve Akhisar'a yakın bir mevkiden geçmesine rağmen bu şehirlerden hiç bahsetmez. Bu yol üzerinde İzmir'e seyahat eden kervanlar Balıkesir'i yolun sağında Akhisar'ı ise yolun solunda bırakarak genellikle bu şehirlere uğramadan Manisa'ya doğru yollarına devam ederler. Seyyah Perşembe günü akşam saatlerinde büyük bir şehir olarak betimlediği Manisa'ya vardıklarını söylemektedir. Manisa'ya yaklaştıklarında ise seyyahın berberî olduklarını söylediği şaki denilen eşkıyaların sık sık burada kervanlara saldırdığından bahseder. Bu sebeple buradan geçerken tedirgin ve eller tetikte yolculuk etmişlerdir. Bu şaki denilen kişiler ise Haziran 1656'da Çanakkale Boğazı girişinde Venedik donanması ile yapılan deniz savaşında Osmanlıların yenilmesinden sonra kaçıp bu civara yayılan insanlardır. Seyyah büyük bir şehir olarak tanımladığı Manisa'da güzel bir handa kaldıklarını ve aradıkları her şeyi burada bulabildiklerini söyler. İki gün burada kaldıktan sonra da 16 Eylül Cumartesi sabahı kervan yeniden hareket etmiş ve aynı gün öğle vakti İzmir'e varmıştır. Molalarla birlikte kervanın Bursa-İzmir yolculuğu 9 gün sürmüştür.⁶³⁰

Bursa İzmir yolunu kullanan bir başka ise seyyah Tournefort'tur. O, Tiflis ve Revan seyahatinin dönüşünde 1701 senesinin sonbaharında Tokat ve Ankara üzerinden Bursa'ya varmış, burada bir süre kaldıktan sonra bir kervana katılarak 8 Aralık'ta İzmir'e hareket etmişti. Onun katıldığı kervan da aynı Thevenot'un kervanı gibi Ulubat, Susurluk, Gelembe ve Palamut rotasını izleyerek Balıkesir ve Akhisar'a uğramadan Manisa'ya varmış, ardından da 18 Aralık'ta İzmir'e ulaşmıştı. Tournefort'un kervanının yolculuğu ise 10 gün sürmüştü. Seyyah seyahatnamesinde bu dönemde bu yörede herhangi bir eşkıya tehlikesinin olduğundan bahsetmemektedir.⁶³¹

Bu güzergâh hakkında önemli bilgiler veren kaynaklardan biri de Agulisli Ermeni tüccar Zakarya'nın seyir defteridir. 30 Temmuz 1647'de, mollalarla birlikte 5 aylık bir

⁶²⁹ Thevenot, *Thevenot Seyahatnamesi*, 115-116.

⁶³⁰ Thevenot, *Thevenot Seyahatnamesi*, 117.

⁶³¹ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 242-246.

yolculuktan sonra Agulis'ten İzmir'e gelen tüccar, burada bir süre kaldıktan sonra 6 Ağustos'ta İzmir'den ayrılıp Tournefort ve Thevenot'un izlediği aynı rotayı izleyip 17 Ağustos'ta Bursa'ya gelmişti. Burada üç ay kadar kaldıktan sonra da Mudanya üzerinden İstanbul'a gitmişti. Zakarya'nın bir sonraki İzmir, Bursa seyahati ise 1655 yılında idi.⁶³² Bu güzergâh üzerinde seyahat eden Spon ve Wheeler'in kervanı ise yine aynı rotayı izlemişti. Ancak onlar bir süreliğine yoldan ayrılarak kervan yolunun dışında kalan Akhisar'a giderek buradaki Thyatira harabelerini görme fırsatı bulmuşlardı. Sonradan da yeniden kervana katılarak İzmir'e doğru yollarına devam etmişlerdi.⁶³³ Polonyalı Simeon ise Bursa-İzmir yolculuğunu bir kervana katılarak yapmamıştı. Onun yolculuğunun amacı doğrudan İzmir'e ulaşmak yerine özellikle Ermenilerin kalabalık olduğu kasabalarda uzun süreler kalarak seyahat etmektir. Seyyah Ulubat'tan geçen kervan yolundan ayrılarak batıya doğru yola devam edip yüz hane olduğunu söylediği Mihaliç'e ulaşmış ve orada bir ay beş gün kalmıştı. Ardından yüz elli hane olduğunu söylediği Edincik'e giderek burada da iki ay kalmıştı. Sonrasında ise Balıkesir ve Manisa'da bir müddet kalıp İzmir'e gitmişti.⁶³⁴ Bazı kaynaklar ise Balıkesir'den sonra belki eşkiya tehlikesinden olacak, Manisa'ya uğramadan Bergama ve Foça üzerinden İzmir'e giden kervanların da olduğunu belirtmektedir.⁶³⁵ Ancak pek çok kaynak XVII. yüzyılda Bursa-İzmir arasındaki en işlek yolun Manisa'dan geçen belirttiğimiz güzergâh olduğunu gösterir. Acem Ermeni tüccarlar da bu güzergâhı yoğun bir şekilde kullanmaktaydılar.

4.1.3. Bursa-Tokat-Erzurum-Tebriz-İsfahan Güzergâhı

Hazar Denizi'nin güneyi ve batısı İran ipeğinin üretiminin yapıldığı alandı. Tebriz ise ham ipeğin toplandığı ve kervanlara yüklendiği bir pazar konumundaydı. Buradan ipek yükleriyle hareket eden kervanlar Aras vadisi üzerinden İstanbul, Bursa, İzmir veya Halep'e doğru yola çıkardı. XVII. yüzyılda İran ipeğini Batı Anadolu'ya ulaştırmak için Trabzon üzerinden Karadeniz yoluyla taşımak gibi bir seçenek olsa da ipek kervanları deniz yolculuğu tehlikeli olduğu için Anadolu'yu doğu batı yönünde geçen karayolunu kullanmayı tercih ettiler. Ancak ipek kervanlarının kullandığı Anadolu'daki bu yol sistemi

⁶³² *The Journal of Zakaria of Agulis*, 42-44.

⁶³³ Taeschner, *Anadolu Yol Ağı*, 208.

⁶³⁴ Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 25-27.

⁶³⁵ Çınar vd., "Tarihi İpek Yolu", 141.

belli kavşak noktalarında ayrılarak farklı şehirlere uğramak koşuluyla Bursa, İstanbul ve İzmir'e ulaşıyordu. Yani Anadolu'yu enine geçen bu güzergâh boyunca tek bir yolun varlığından söz edilemez.⁶³⁶

Bursa İran arasındaki yol hakkında en detaylı bilgiyi 1632 yılında Acem Ermeni tüccarların bulunduğu bir kervanla birlikte İstanbul'dan İran'a seyahat eden Tavernier vermektedir. Seyyah seyahatnamesinde İstanbul'dan İran'a çok sık kervan kalkmadığını belirtir. Ancak Bursa'dan İsfahan'a mutlaka iki ayda bir kervan kalktığını söyler. İstanbul'dan İsfahan'a giden yolla Bursa'dan İsfahan'a giden yolun ise Sapanca'da birleştiğini belirtir. Seyyah bu yolculuğunda ilk önce İstanbul'dan Üsküdar'a geçmiş ve burada yolculuk için son hazırlıklarını yapan kervana katılmıştır. Üsküdar'dan hareket eden kervan Kartal, Gebze ve İzmit'i geçtikten sonra dört günde Bursa yolu ile kavşak noktası olan ve iki hanı bulunan Sapanca kasabasına varır.⁶³⁷ Ardından seyyah Sakarya nehri kıyısında konakladıklarını ve tahta bir köprünün üzerinden nehri geçtiklerini söyler. Bu civarda bir han bulunmasa da bir mil uzakta ahalisinin çoğu Ermeni olan Ada denilen yerden şarap ve erzak getirttiklerini söyler. Ardından Kanköli dediği muhtemelen Hendek'e, Düzce Pazar'a ve dağların eteklerinde kurulu olan Bolu kentine ulaşmıştır. Onun belirttiğine göre bu yörede yollar zorlu ve engebelidir. Ancak yapılan köprüler ve yolların taş döşeli olması sayesinde yolun ulaşımına imkân verdiğini söyler.⁶³⁸ Yolun devamında ise kervan Gerece, Çerkeş, Ilgaz, Tosya'dan geçerek iki hanı bulunan Osmancık kentine varmıştır. Burada Kızılırmak üzerindeki on beş kemerli kesme taştan yapılan köprüden geçtikten sonra Gümüşhacıköy ve Gelkiras civarında eşkıya tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarını ve kervanı korumak için Tosya subaşı tarafından

⁶³⁶ Nilüfer Alkan, "15 ve 16. Yüzyıllarda İran İpek Yolu'nda Kervanlar", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/11 (Bursa: 2006), 142.

⁶³⁷ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 47; XVII. yüzyılın başında Polonyalı Simeon da Doğu Anadolu'ya yaptığı gezisinde bu rotayı izlemiştir. Bursa'dan yola çıkan seyyah Sapanca'dan sonra ağaç denizi olarak tanımladığı İzmit-Bolu arasındaki yolu geçtikten sonra Tosya-Osmancık-Merzifon-Amasya'dan geçerek Tokat'a varmış, buradan Ermeni tüccarların izlediği ipek yolu rotasını değil de Sivas ve Malatya'ya doğru seyahat etmiştir. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 102-112.

⁶³⁸ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 48-49. Bolu'daki Acem Ermeni tüccarlar hakkında Bolu şer'iyye sicillerinde dava kayıtları bulunmaktadır. Örneğin bir dava kaydı Acem tüccarlarından Andırya'nın Bolu'da Hamza Bey Hanı'nda ölen kardeşi Nazar'ın mallarına, nazır vekili olan Ahmet Bey'in el koyması üzerine mahkemede ondan şikayetçi olmasıyla ilgilidir. Ahmet Bey mahkemede Nazar'ın Andırya'nın kardeşi olmadığını iddia etmesi üzerine durumun hakikatinin Erzurum kervanından bazı kimselere sorulması kararlaştırılmıştır. Şahitlerin ifadeleriyle de Nazar'ın Andırya'nın kardeşi olduğu doğrulanmış ve malların vâris Andırya'ya intikali sağlanmıştır. *Bolu Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1089)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 832, 9/hüküm numarası yok; Bir başka kayıt ise bir katli-i ikrâr hüccetidir. Vartan isimli Acem Ermenisi oğlu Sefer'in katledilmesiyle ilgili Bolu mahkemesinde şikayetçi olmuştur. *Bolu Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1089)*, No. 832, 21/hüküm numarası yok.

muhafız gönderildiğini söyler. Yolun devamında kervan seyyahın büyük bir kent dediği ve çok beğendiği Amasya'ya, ardından da Turhal ve Tokat'a varmıştır. Seyyah Tokat'ın önemli bir kavşak noktası olduğunu İsfahan'dan İzmir yönüne giden kervanların burada yoldan ayrılıp sol taraftaki yolu izleyerek İzmir'e ulaştığını İstanbul ve Bursa'ya gidenlerin ise sağ taraftaki yoldan gittiklerini söyler. Ayrıca Tokat sadece İran ve Batı Anadolu'dan değil, Diyarbakır ve Sinop'tan gelen kervan yollarının da kesişme noktasıdır.⁶³⁹ Kervan Tokat'tan ayrıldıktan sonra ise yine eşkıya tehlikesinin olduğu bazı zorlu geçitlerden geçerek Suşehri ve Aşkale'den geçip Erzurum'a yakın bir mesafede gümrük noktasında konaklamıştır. Seyyahın verdiği bilgilere göre kervan burada beklemek zorundadır. Gümrük görevlisi paşanın görevlendirdiği adamlarla buraya gelerek yükleri bir iple çapraz bir şekilde bağlar ve ipleri mühürler. Burada amaç tüccarların yüklerini açmamaları ve içlerinden herhangi bir yükü kaçırmamaları içindir. Bu durum gümrük noktalarına yaklaşıncı sık yaşanan bir durumdur. Çünkü Osmanlı topraklarında malın ederi üzerinden gümrük alınır. Gümrükçü genelde burada konaklamaları için kervana üç gün süre verir sonra gene gelerek yükleri açtırır ve malların dökümünü alır. Bu iş uzun sürdüğünden ve deve değiştirme işi olduğundan burada kervan 20-25 gün vakit geçirmek zorundadır.⁶⁴⁰ Seyyah, kervan Erzurum'dan ayrıldıktan sonra da gümrük görevlisinin adamlarıyla gelerek tekrar bir kontrol yaptığını söyler. Seyyahın Erzurum'a dair verdiği bilgilerden biri de bu şehrin, Trabzon'a giderek denizyolunu kullanmak isteyen tüccarlar için kavşak noktası olmasıdır. Ama belirttiğine göre deniz çoğu zaman sisli ve dalgalı olduğu için bu yolu kullanan tüccarlar seyahatten pek memnun kalmazlar.

⁶³⁹ Tevarnier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 50-53; Tokat'a ait XVII. yüzyıl şer'iyye sicillerinin mevcut olmayışı, Tokat'taki Acem Ermeni tüccarlar hakkındaki bilgilerimizi sınırlandırmaktadır. Ancak bu asra ait elimizde bir sakk mecmuası bulunmaktadır. Mecmuada Acem Ermeni tüccarlarla ilgili, Acem diyarındaki hangi köy veya kasabadan oldukları, Tokat'ta hangi hanlarda ikâmet ettikleri, beytülmal eminleriyle olan ihtilâf davaları, vâris beyanı, borç davaları, mekkârî taifesiyle olan anlaşmalarına dair kayıtlar mevcuttur. Ümit Ekin, *Kadı Buyurdu Kâtip Yazdı, Tokat'a Dair Bir Sakk Mecmuası* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010), 53-326; Tokat'taki Acem Ermeni tüccarlar hakkında XVII. yüzyıla ait başta Amasya şer'iyye sicilleri olmak üzere diğer arşiv evrakı içerisindeki kayıtlar bol miktarda malumat sunarlar. Örneğin 1666 tarihli bir sicil kaydında Tokat'taki Acem Ermeni tüccarların Kibleli Mustafa Paşa Hanı'nda kaldıklarından ve Tokat voyvodası Süleyman'a yava cizyesi vermekte muhalefet ettiklerinden bahsedilmektedir. *Amasya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1074-1075)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 15, 88/hüküm numarası yok; 1665 tarihli, İstanbul'dan Tokat mollasına ve voyvodasına gönderilen, şehirde kalan ve çevre kasabalarda dolaşan Acem Ermenilerinden yava cizyesi alınması yönündeki bir emr-i şerif, Acem Ermenilerin bu şehirde uzun süre kaldıklarına, hatta içlerinde emlak sahibi olanların dahi bulunabileceğine işaret etmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). *Maliyeden Müdevver Defterler. [MAD. d.]*. Defter No. 3613, 52.

⁶⁴⁰ Tevarnier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 54-59.

Seyyah, kervanın Erzurum'dan ayrıldıktan sonra Çobanpınar denilen yerde konakladığını söyler. Belirttiğine göre burada yol ikiye ayrılır, bir taraf daha ıssız ve zorlu olan ama daha az masraflı olan Kars'a doğru giden yol, diğer taraf da Üç Kilise (Eçmiadzin) ve Revan'a doğru giden yoldur. Seyyah Osmanlı topraklarındaki son yerleşim yerinin Kağızman olduğunu ve bu yerleşimin ardından Safevi topraklarına geçildiğini belirtir. Revan ise Safevi topraklarındaki ilk gümrük noktasıdır.⁶⁴¹

Bursa İran güzergâhı hakkında detaylı bilgiler veren bir başka seyyah ise Tournefort'tur. Tournefort 1701 yılındaki Tiflis ve Revan gezisinin ardından Bursa'ya gitmek için Kars üzerinden Erzurum'a gelmişti. Burada bir süre İran'dan gelecek olan Tokat kervanını beklerken vaktinin çoğunu Erzurum'daki hanlarda kalan Ermenilerle sohbet ederek geçirmişti. Eylül ayının ortalarında Erzurum'dan ayrılan kervan Koyulhisar ve Hacımurat'tan geçerken Tokat'a en yakın konaklama yeri olan Almus Köyü'nde kamp kurmuş, 28 Eylül'de de Tokat'a varmıştı. Tournefort da seyahatnamesinde tıpkı Tavernier gibi Erzurum Tokat arasındaki eşkıya tehlikesinden bahseder. Erzurum'da Kürt eşkıyalar kervanlara saldırırken, Tokat yakınlarında da Türkmen eşkıyaların kervanlara saldırdığını belirtir.⁶⁴²

Seyyah Tokat'ın ticari açıdan önemine dair bilgiler verirken, ipek taşıyan Acem kervanlarının Gence'den aldıkları ipeği burada satmak yerine, İzmir'e kadar getirme zahmetine katlandığını söylemektedir. Çünkü tüccarların İzmir'de çok daha yüksek bir kâr elde etme imkânları vardır. Mesela Gence'de 20 eküye alınan ipek tüm yol masrafları çıktıktan sonra İzmir'de 30 ekü edebilir. Seyyahın hesaplamalarına göre tüccarlar İzmir'de bir at yükünden bin ekü kazanabilirler. Tabi bir de dönüş yolu için İzmir ya da Bursa'dan alıp İran'a taşıdıkları mallardan elde ettikleri kâr söz konusudur.⁶⁴³

Seyyah 10 Ekim'de Gence'den gelen bir kervana katılarak Ankara'ya doğru hareket etmiştir. Tokat'tan sonraki durak ise Turhal kasabasıdır. Burası Osmancık Bolu güzergâhını kullanan kervanların yol ayrımı olan bir kavşak noktası. Tournefort'un kervanı ise Turhal'dan sonra sol taraftaki yolu kullanarak Çekerek ve Balışeyh köylerinden geçip, Kırıkkale üzerinden 22 Ekim'de Ankara'ya ulaşmıştır. Seyyahın belirttiğine göre kervanlar Ankara-İzmir arasındaki mesafeyi 26 günde, Ankara-Bursa

⁶⁴¹ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 60-66.

⁶⁴² Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 195-216.

⁶⁴³ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 224.

arasındaki mesafeyi de 10 günde kat ederler. Seyyah bu bilgileri muhtemelen bu yolu defalarca kullanmış olan beraber yolculuk ettiği Ermeni tüccarlardan öğrenmiştir.⁶⁴⁴ Seyyahın 2 Kasım'da başlayan Ankara-Bursa yolculuğu ise bir kervanla değil ufak bir kafiyle yapar. Ankara'dan sonra Beypazarı Eskişehir, Bozüyük, Kurşunlu ve İnégöl üzerinden Bursa'ya ulaşılır.⁶⁴⁵

Bahsettiğimiz bu iki ana güzergâh dışında Bursa'dan İran'a doğru hareket eden kervanlar için, Ankara yoluna ve ardından kuzey Anadolu ipek yoluna bağlanan tali yollar da söz konusudur. Örneğin XVII. yüzyılda İran kervanlarının pek tercih etmediği Bursa, Yenişehir, İznik, Mekece, Geyve, Yenice-i Taraklı, Göynük, Nallıhan, Beypazarı üzerinden Ankara'ya ulaşan yol, ya da Göynük'ten sonra Mudurnu üzerinden Bolu'ya giden ve buradan Tokat'a ulaşan yol bilinen diğer güzergâhlardır. Beypazarı üzerinden Ankara'ya ulaşan kervanlar ise Ankara'dan sonra Merzifon'dan veya Tokat'tan yeniden kuzey Anadolu yoluna bağlanırlar. Sapanca üzerinden giden kervanlar ise eğer isterlerse buradan Geyve'ye geçip bahsettiğimiz duraklardan geçerek Ankara istikametinde gidilebilirler.⁶⁴⁶

Acem Ermeni tüccarların Osmanlı topraklarından Safevi topraklarına geçtikten sonra izlediği güzergâh ise şöyleydi: Tebriz ve İsfahan'a gidenler için Revan, Nahçıvan, Eski Culfa, Merend, Sufiyan'dan sonra Tebriz'e varılır, Tebriz'den sonra ise ikiye ayrılan yoldan biri Kum ve Kaşan üzerinden İsfahan'a, diğeri Erdebil ve Kazvin üzerinden İsfahan'a varırdı.⁶⁴⁷ Kaşan'dan Bursa'ya bir kervanla seyahat eden İngiliz tüccar John Newbery 4 Kasım 1581'de başladığı yolculuğunu Tebriz, Revan, Erzurum, Tokat üzerinden gerçekleştirmiş, Bursa'ya sonraki yılın 23 Şubatında varmıştı. Kaşan ile İsfahan arasında da 5-6 günlük bir mesafe olduğu düşünülürse, İsfahan-Bursa yolculuğunun molalarla birlikte dört aya yakın bir süre aldığı söylenebilir.⁶⁴⁸

Ayrıca Erzurum'dan sonra Revan istikametinde izlemek yerine daha az tercih edilen Diyadin, Bayezid, Hoy üzerinden ya da Erciş, Van, Hoy üzerinden de Tebriz'e ve İsfahan'a varılabilirdi. Tebriz ve İsfahan değil de Gence ve Şamahı'ya gitmek isteyen tüccarlar Erzurum'dan sonra Kars ya da Kağızman üzerinden Safevi topraklarına girerek Revan'a ulaşırlar, Revan'dan sonra ise doğu istikametinde yollarına devam edip Gence ve

⁶⁴⁴ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 225-229.

⁶⁴⁵ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 230.

⁶⁴⁶ Taeschner, *Anadolu Yol Ağı*, 232.

⁶⁴⁷ Bilge, "Kervan Ticareti, Yollar, Kervanlar, Tüccarlar, Mallar, Gümrükler", 163.

⁶⁴⁸ Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century*, 31.

Şamahı'ya varırlardı. Bahsettiğimiz İran coğrafyasındaki bu güzergâhlar aynı zamanda Anadolu'yu Hindistan ve Orta Asya'daki ticaret merkezlerine bağlamaktaydı.⁶⁴⁹

4.1.4. Bursa-Halep Güzergâhı

Hac yolu olarak da bilinen bu güzergâh aynı zamanda Bursa-Halep arasında gidip gelen tüccar kervanlarının yoğun bir şekilde kullandığı rotadır. Bu yol üzerinde Türk, Arap ve Hintli tüccarların yanı sıra Halepli veya daha ziyade aslen Culfalı olan Acem Ermeni tüccarlar da faaliyet göstermekteydiler. Örneğin 1628'de Bursa'ya gelen Culfalı Ermeni tüccar taifesi Bursa gümrük emini Hacı Mehmed'in kendilerinden gümrük talep etmesi üzerine “biz mallarımızı Acem'den değil Memâlik-i Osmaniye'den Halep, Şam, Diyarbakır'dan getirdik” diyerek gümrük eminine resim vermek istememişlerdi.⁶⁵⁰ Bursa'yı başlangıçta Kütahya ve çevresindeki hububat temin edilebilen yakın mesafedeki kazalara bağlayan bu yol,⁶⁵¹ devamında Karahisar ve Adana üzerinden Halep'e ulaşıyordu. Ayrıca Karahisar'dan sonra Alanya ve Antalya istikametinde seyreden tüccarlar buralardan itibaren deniz yolculuğuyla Mısır'a ulaşabiliyordu.⁶⁵² Halep-Bursa arasında seyahat eden seyyahlardan biri Fransız doğa bilimci Pierre Belon'dur. Belon XVI. yüzyılın ortalarında Fransa kralının İstanbul'a büyükelçi olarak yolladığı diplomat Gabriel d'Aramon'un heyetindeki bilim adamlarından biridir. Heyetle birlikte önce İstanbul'a gelen Belon burada bir süre kaldıktan sonra İskenderiye'ye bir deniz yolculuğu yapmış, ardından Halep'e geçmiştir. Burada bir süre kaldıktan sonra Antakya ve Adana'ya sonrasında da Toros dağlarını aşarak Konya, Akşehir ve Karahisar'a ulaşmıştı. Bütün kışı Karahisar'da geçirdikten sonra baharda yeniden yola çıkan seyyah Kütahya ve Bozüyük'ten geçerek Bursa'ya gelmiştir. Seyahatnamesinde geçtiği şehirlerin coğrafi özelliklerinin yanı sıra Türkler, Ermeniler, Yahudiler ve Rumların yaşantıları hakkında da önemli bilgiler verir.⁶⁵³

Bursa'yı önemli ticaret merkezlerine bağlayan bahsettiğimiz güzergâhlar ve ticari merkezlerden başka, Bursa'nın XVII. yüzyılda Rumeli'deki pek çok şehir ve kasabayla

⁶⁴⁹ Bilge, “Kervan Ticareti, Yollar, Kervanlar, Tüccarlar, Mallar, Gümrükler”, 164.

⁶⁵⁰ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1038-1039)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 50, 127/749.

⁶⁵¹ *Bursa Sancağı Ser'iyye Sicil Defteri (1029)*, No. B 40, 67/hüküm numarası yok.

⁶⁵² Taeschner, *Anadolu Yol Ağı*, 211.

⁶⁵³ Pierre Belon, *Pierre Belon Seyahatnamesi, İstanbul ve Anadolu Gözlemleri (1546-1549), Antakya, Adana, Konya, Afyon, Kütahya, Bursa*, çev. Hazal Yalın (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020), 66-195.

da yakın ticari ilişkileri bulunmaktaydı. Rumelili ve Bursalı Türk ve zimmi tüccarlar karşılıklı olarak Bursa ve Rumeli'deki şehirler arasında gidip geldiler.⁶⁵⁴ Acem Ermeni tüccarların ise bu asırda Rumeli'deki şehir ve kasabalarda faaliyet gösterdikleri⁶⁵⁵, İtalyan şehir devletleri ile yapılan ticarete Adriyatik kıyısındaki Split limanını kullandıkları bilinmektedir.⁶⁵⁶ Ancak bu ticarete kuzey Anadolu ipek yolunu izleyen Acem Ermeni tüccarlar Bursa'ya uğramak yerine daha ziyade İstanbul-Edirne üzerinden Rumeli'ye ulaşmaktadırlar. Ayrıca şer'iyye sicillerinde Bursa'daki hanlarda uzun süreler kalıp aslen nereli oldukları belirtilmeyen ve ticaret üzere Bursa'dan başka diyarlara gidip gelen Ermeni tüccarlara dair kayıtlar bulunmaktadır. Muhtemelen Acem Ermeni tüccarlar içerisinde Bursa'yı Rumeli ile ticarete geçici bir üs olarak kullanan tüccarlar da bulunmaktaydı.⁶⁵⁷

4.1.5. İzmir-İran Transit Rotası

İzmir'in XVII. yüzyılda Akdeniz'in önemli bir liman kenti haline gelmesinden sonra İran'dan gelen kervanlar, Bursa'ya ulaşan güzergâh yerine ağırlıklı olarak doğrudan İzmir'e ulaşan güzergâhı kullanmaya başladılar. Böylelikle Anadolu'daki ipek yolu rotası bu asırda daha güneye kaymış oldu. Öyle ki sadece Acem tüccarları değil bazı Bursalı ipek tüccarları bile İran'dan getirdikleri ipeği İzmir'de daha iyi fiyata satabileceklerini bildiklerinden, çoğu zaman Bursa yerine doğrudan İzmir'e gitmeyi yeğlediler.⁶⁵⁸

İran-İzmir arasında seyahat eden ve tüccarların izlediği rota hakkında bize detaylı bilgiler veren en önemli iki kaynak ise Agulisli Zakarya ve Tavernier'dir. Zakarya seyir defterinde, Agulis'ten İzmir'e yaptığı yolculuğunda hangi tarihte nereye uğradığı hakkında bilgi verir. Tüccar Agulis'ten sonra Nahçıvan, Şerur, Revan, Eçmiatzin, Kağızman, Hasankale, Erzurum, Ilıca ve Almus üzerinden Tokat'a varmıştır. Tokat'tan sonra ise Bursa ve İstanbul'a ulaşan kervan yolu yerine güneye yönelerek Sorgun, Mucur istikametinde yola devam edip Ankara'ya uğramadan Tuz Gölü'nün güneyinden geçmiş,

⁶⁵⁴ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1038-1039)*, No. B 50, 34/214; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 62, 53/382; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1059-1060)*, No. B 74, 75/566.

⁶⁵⁵ Svetlana Ivanova, "The Empire's "Own" Foreigners: Armenians And Acem Tüccar In Rumeli In The Seventeenth And Eighteenth Centuries", *Oriente Moderno* 3 (Istituto per l'Oriente C. A. Nallino, 2003), 687-690.

⁶⁵⁶ Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, 36.

⁶⁵⁷ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1087-1089)*, No. B 114, 106/714.

⁶⁵⁸ Kasaba, "İzmir", 390-392.

Afyon, Uşak, Alaşehir, Sart ve Turgutlu'dan da geçtikten sonra İzmir'e ulaşmıştır. Zakarya 5 Mart 1647 yılında Agulis'ten başlayan bu ilk yolculuğunda Erzurum'da 33 gün, Tokat'ta 10 gün kadar kalmıştı. 30 Temmuz'da İzmir'e ulaşan tüccarın seyahati 5 aya yakın bir sürede tamamlanmıştı.⁶⁵⁹

Tavernier ise İzmir'den İsafahan'a yaptığı seyahatini Zakarya ile aynı güzergâh üzerinden yapmıştır. Onun söylediğine göre İzmir'den ayrıldıktan sonra kervanların kamp kurup toplandıkları ilk yer Pınarbaşı köyüdür. Seyyah Afyon'a geldiğinde kentteki kervansarayların harabe halde olduğunu ve kervanın burada asla mola vermediğini söyler. Kentte bulunan Ermeni ve Rumların da bilgisizliğinden yakınıdır. Ayrıca buradan geçen İran şahının uyruğu olan Ermenilerin ve diğer Hristiyanların başka bir yerde vermemişlerse haraç vermek zorunda olduklarını da belirtir. Bir yolculuğunda hizmetinde bulunan Ermeni hizmetçiler için kendisinden haraç istenmiş ama kendisi Fransız tüccarı olduğu için haraç ödemeyi reddetmiştir. Seyyahın söylediğine göre Afyon'dan sonra yol ikiye ayrılır, İran'a giden kervanlar sol taraftaki yoldan, Halep'e giden kervanlar sağ taraftaki yoldan ilerlerler.⁶⁶⁰

Seyyahların anlattıklarından başka XVII. yüzyıl Karahisar şer'iyeye sicilleri de İran'dan gelip Afyon'dan geçen ve İzmir'e ulaşan bu güzergâhın ne kadar işlek bir yol olduğunu göstermesi açısından kıymetli bilgiler sunar. Tavernier her ne kadar Afyon'un tüccar kervanlarının mola vermesi için pek tercih edilmeyen bir kasaba olduğunu belirtse de siciller kentin Acem tüccarlarının mola verdiği duraklardan biri olduğunu göstermektedir. Zira şehirde İran'dan gelen tüccarların uğradığı Acem Hanı ismiyle bilinen bir han bulunmaktaydı.⁶⁶¹ Ayrıca Acem Ermeni tüccarların ihtiyaçlarını karşılaması açısından temasta bulunabileceği ciddi bir Ermeni nüfus da yaşamaktaydı.⁶⁶² Belgelerden edindiğimiz izlenime göre şehre uğrayan Acem Ermeni tüccarlar gerekli olduğu hallerde Afyon mahkemesine giderek şehir kadısının huzuruna çıkmaktaydılar. Ancak mahkemedeki adli işleri genellikle ticari maksatlı değildi. Afyon, Acem tüccarlarının

⁶⁵⁹ *The Journal of Zakaria of Agulis*, 24.

⁶⁶⁰ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 125-126.

⁶⁶¹ "Medine-i Karahisar'da vaki Acem Hanı demekle ma'ruf karbansarayda sakin olan zimmilerden..." *Karahisar Sancağı Ser'iyeye Sicil Defteri (1061)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 502, 17/113; "...Diyar-ı Acem'de Medine-i Nahçıvan'a tabi Aliabad karyede mütemekkin hala Medine-i Karahisar-ı sahib sukûnda Acem Hanı demekle ma'rûf handa sakin Elhâc Mirza...". *Karahisar Sancağı Ser'iyeye Sicil Defteri (1079-1081)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 511, 16/35.

⁶⁶² Afyonkarahisar'da Ermeni Mahallesi adıyla bir mahalle bulunuyordu. *Karahisar Sancağı Ser'iyeye Sicil Defteri (1054-1055)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 500, 6/29.

ticaret için geldikleri bir şehir değil daha ziyade gelip geçtikleri, mola verdikleri bir yerdi. Örneğin elimizde 1649 tarihli, Diyar-ı Acem'den gelen tüccar fırkasından olan Yagob isimli Ermeniye dair bir dava kaydı bulunmaktadır. Belge tüccarın daha önce Afyon'dan geçerken Girit seferi dolayısıyla atına el koyulduğu, atının bedeli olan 20 kuruşu kadı Esseyid Ahmed Efendi'den bi't-tamâm aldığı ve başka alacağı kalmadığına dairdir.⁶⁶³

4.2. Acem Ermeni Tüccarlarının Mallarının Taşınması: Kervan Yolculuğu

Osmanlı klasik dönemdeki uzun mesafeli kervan ticareti mekân farkından yararlanarak elde edilen kâr üzerine kurulu bir sistemdi. Yani bir yerde bol bulunan bir metân, daha az bulunan başka bir mekânda, nakliye masrafları da eklendikten sonra kâr getirecek bir fiyatla satılmasıydı. Uzak mesafeli ticarete kâr elde edebilmek, hububat gibi yükte ağır taşıma maliyeti yüksek ve düşük fiyattaki ürünlerin taşınması yerine, ipek, sof, pahalı kumaşlar ve kıymetli taşlar gibi yükte hafif pahada ağır kıymetli ürünlerin taşınması ile söz konusu olabilirdi. Bu işte uzmanlaşanlar ise zamanlarının büyük bölümünü seyrüsefer halinde geçiren Osmanlılarca seffâr diye anılan tüccarlardı.⁶⁶⁴ Bu tür uzun mesafeli taşımacılıkta yol üzerindeki çoğu bölge arabalı taşımacılığa imkân vermediğinden bunun yerine at, deve, katır, eşek gibi yük hayvanları tercih edilmekteydi.⁶⁶⁵ Yapılan yolculuklar 10-12 kişilik ufak kabileler halinde yapılabildiği gibi yüzlerce deve, at ve katırdan oluşan üstelik güvenlik açısından daha elverişli olan kervanlarla da yapılabilmekteydi. At, katır gibi hayvanlarla yapılan taşımacılık daha hızlı olsa da yük taşıma kapasitesi daha az olduğundan, kervan yolculuklarında daha yavaş olmasına rağmen yük taşıma kapasitesi daha fazla olan develer tercih ediliyordu.⁶⁶⁶ Tavernier'in soğuk ülke develeri diye tanımladığı Tebriz-İstanbul arasında görülen develer (Türkmen develeri) diğer coğrafyalardaki develere göre daha büyük olup daha ağır yükleri taşıyabilen ve çamurlu yollarda yürüyebilen develerdir. Bu develere genellikle 500 kg. yük yüklenebilmekteydi. Ancak tüccar deveciyle anlaşırса gümrüğe yakın yerlerde bu yük 750 kg'a kadar çıkarılır ve üç deve yükü iki deveye yüklenmiş olurdu.⁶⁶⁷ Bu tür deve kervanlarını ise

⁶⁶³ *Karahisar Sancağı Ser'iyne Sicil Defteri (1057)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 501, 8/38.

⁶⁶⁴ İlber Ortaylı, "Devenin Taşıma Maliyeti Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 28/1 (Ankara: 1973), 188.

⁶⁶⁵ Ekin, "Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler", 389.

⁶⁶⁶ Halil Sahillioğlu, "Bir Tüccar Kervanı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 2/9 (1968), 65.

⁶⁶⁷ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 154.

büyükliklerine göre üçe ayırabiliriz. Orta büyüklükteki kervanlar genelde 450 deveden oluşurken, küçük kervanlar ise 100 deve civarı oluyordu. Büyük kervanlardaki deve sayısı ise 1000 ve daha fazlası olabiliyordu.⁶⁶⁸ Rumeli, Anadolu ve Azerbaycan'da kervanlar genelde bahar ve yaz mevsiminde seyahat ederdi. Bahar başında başlayan seyahat ağır kış şartları bastırmadan bitmek zorundaydı. Kuzey Afrika ve Arap yarımadasında seyahat eden kervanlar ise daha ziyade kış mevsiminde seyahat etmekteydiler. Kervanlar sıcaklığa bağlı olarak gündüz veya gece yol almaktaydılar.⁶⁶⁹ Soğuk hava ve mevsim şartlarında yolculuklar gündüz yapılırken, sıcak mevsimde yapılan yolculuklar güneş batmaya yakın bir vakitte başlayıp sabah gün doğumuna kadar devam ederdi. Örneğin 1656 yılının Eylül ayında Bursa'dan Manisa'ya seyahat eden Thevenot'un kervanı her konaklama yerinden gece saatlerinde ayrılıp gündüz öğlen vaktine yakın bir saate kadar yolculuk yapmış, günün sıcak saatlerini dinlenerek geçirmişti. Ancak Bursa'dan hareket eden kervanların zaman zaman gece yola çıkmalarının yasaklandığını biliyoruz. Örneğin 1556'da kervanların Bursa hassa harç emini ve mîzân eminden izin almak kaydıyla gündüz vakti şehirden ayrılmalarına müsaade edilmekteydi. Buradaki amaç herhalde tüccarların gümrükten mal kaçırmalarını engellemekti. XVII. yüzyılda ise bu konuda böyle bir mecburiyetin olup olmadığını bilmiyoruz.⁶⁷⁰

Kervanların günde kaç saat boyunca yol aldıkları konusunda Tavernier, kervanın 6 saat, 10 saat bazen de 12 saat boyunca yürüdüğünü söyler. Bunda belirleyici olan çoğu zaman bir su kenarına ulaşmaktır.⁶⁷¹ Bu konuda Agulisli Zakarya'nın seyir defteri de fikir sahibi olmamız açısından katkı sağlayabilir. Zakarya, defterinde güzergâh üzerindeki belli köy, konaklama yeri ve kaleleri birer istasyon olarak işaretlemiş, bu mesafeler arasında kat edilen yolu da fersah olarak vermiştir. Bir fersah, at ile yapılan bir saatlik yürüme yolu demektir. Bu yaklaşık olarak 1200 adım ya da 5,7 kilometreye tekabül eder. Bir atın bir saatte yürüdüğü bir fersahlık yolu deve ise iki saatte kat edebilir.⁶⁷² Buna göre bir günde geçilen 30 kilometrelik yolu bir at takriben 5,2 saatte alırken, deve ise bu yolu 10 saatten daha fazla bir sürede kat edebilmektedir. Çeşitli kaynaklar da kervanların günde 30-50

⁶⁶⁸ Erol Özvar, "Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar", *Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat*, der. Ahmet Davutoğlu vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), 120.

⁶⁶⁹ Özvar, "Gümrükler ve Kervanlar", 121.

⁶⁷⁰ Alkan, "İran İpek Yolu'nda Kervanlar", 145; Thevenot, *Thevenot Seyahatnamesi*, 115-116.

⁶⁷¹ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 145.

⁶⁷² *The Journal of Zakaria of Agulis*, 18.

kilometre arasında yol aldıklarını ifade etmektedir. Ancak bu arazinin durumuna ve hava şartlarına göre değişiklik gösterebiliyordu. Daha önceden de ifade ettiğimiz gibi bazen de kervanın ihtiyaçlarının karşılanabileceği belirli bir konaklama yerine ulaşma isteği bu süre ve mesafeyi etkilemekteydi.⁶⁷³

Her bir kervanın başında kervanbaşı⁶⁷⁴ denilen görevliler bulunmaktaydı. Kervanın seyahat programının ayarlanması, konaklama ve hareketi, izlenecek rotanın belirlenmesi, güvenliğin sağlanması ve yol harçlarının ödenmesi gibi işlemler kervanbaşının kontrolü altındadır. Kervanbaşı tüm bu görevleri her bir tüccardan yük başına aldığı ücret mukabilinde yapar. Tavernier kervanbaşının kervandaki tüccarların seçimiyle bu göreve atandığını söyler. Onun belirttiğine göre kervanda Ermeni tüccarların sayısı fazlaysa kervanbaşı Ermeni, Türk tüccarların sayısı fazlaysa Kervanbaşı Türk olur. Ancak Sahillioğlu kervanbaşının beratla da bu göreve tevcih olunduklarını ifade etmektedir. Ayrıca kervanbaşının katip, nakliyeciler gibi değişik görevleri ifa eden yardımcılar da bulunabilir.⁶⁷⁵

Eşkîyalık olayları açısından ise XVII. yüzyılın ilk yarısı dikkat çekici bir dönemdir. Celâli eşkıyasının Anadolu'yu kasıp kavurduğu bu dönemde, bol miktarda kıymetli mal ve paranın bulunduğu kervanlar tabiatıyla öncelikli hedeflerdi. Dönemin şer'îye sicilleri bu tür eşkıya saldırıları ile ilgili şikayetlerle doludur. Özellikle bahar ayları ağaçların yapraklanması eşkıya grupları için gizlenmeyi kolaylaştıran, soygun hadiselerini arttıran bir etmendi.⁶⁷⁶ Osmanlıların bu gibi haydut tehlikesine karşı ticaret yolları ve önemli geçitlerin güvenliğinin sağlanması için II. Murat döneminde tesis ettikleri derbent teşkilatı, hala vazife görmekteydi. Ama XVII. yüzyıl derbent müessesesinin görevini tam anlamıyla yerine getiremediği bir dönemdi. Bu asırda ülkede görülen asayişsizlik ortamı derbent reayasının dağılmasına neden olmuştu. Bu dönemde Anadolu'da özellikle belli bölgeler eşkıya yatağı haline gelmişti. Bu yüzden de kervanlar gerekli tedbirleri alarak kendi güvenliklerini kendileri sağlamak zorunda kalmışlar ya da kendilerini koruyacak silahlı adamlar istihdam etmişlerdi.⁶⁷⁷ Tournefort, Erzurum'dan Tiflis'e doğru seyahat

⁶⁷³ Bilge, "Kervan Ticareti, Yollar, Kervanlar, Tüccarlar, Mallar, Gümrükler", 171.

⁶⁷⁴ İran ve Hindistan'da Kervanbaşına Kervankeş veya Karbansalar denilmekteydi. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, der. Salih Özbaran (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1984), 144.

⁶⁷⁵ Sahillioğlu, "Bir Tüccar Kervanı", 66; Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 144.

⁶⁷⁶ Ekin, "Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler", 399.

⁶⁷⁷ Yusuf Halaçoğlu, "Derbent", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/163; Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century*, 61.

ederken mızrak, kılıç ve tüfeklerle donatılmış, içerisinde Ermeni tüccarların da bulunduğu 200 kişilik bir kervanla yolculuk yaptığını belirtir.⁶⁷⁸ Eşkîya tehlikesinden başka, kervan yolculukları aylar süren meşakkatli yolculuklar olduğundan hastalık vakaları ve attan düşme gibi kazalar da sık yaşanıyordu. Tavernier at üzerinde yolculuk yaparken sabah saatlerinde yorgunluktan bitkin düşüp uyuya kalan ve attan düşen tüccarların olduğunu belirtir.⁶⁷⁹ Sahillioğlu'nun yaptığı araştırmaya göre 1610 yılında Bağdat'tan Halep'e seyahat eden 120 tüccar ve 942,5 yükten (en az 943 yük hayvanı) oluşan bir kervandaki ölüm oranı % 6'dır. İncelediği belgede yolculuk esnasında vefat eden tüccarlar “mürd şüd” olarak belirtilmiştir.⁶⁸⁰

Hem Osmanlı hem de Safevi topraklarını gezen XVII. yüzyıl seyyahlarının belirttiğine göre Safevi toprakları güvenlik açısından Osmanlı'dan çok daha iyi durumdadır ve Safevi topraklarında soygun hadisesi pek yaşanmaz. Safevi ülkesinde her bir valinin sorumluluğu altında bulunan bölgelerde “rahdar” denilen güvenlik görevlileri önemli ticaret yolları üzerindeki belli noktalarda ve geçitlerde yol güvenliğini sağlarlar.⁶⁸¹ Bu müessese Safevilerin ilk dönemlerinden beri faaliyet gösteriyor olsa da I. Şah Abbas döneminde ticarete verilen öneme paralel olarak çıkarılan yeni kanunlarla daha da ehemmiyet kazanmıştır. Eğer bir bölgede bir hırsızlık yapılmışsa ve hırsız bulunamamışsa o hanlığın valisi çalınan malların bedelini karşılamak zorundadır. Örneğin Tavernier kaybolan iki balya eşyasının karşılığı olarak Cehrom valisinden 1.400 piastre bir ücret almıştır. Bir Ermeni tüccarın çalınan 13.000 livresi, soyulduktan altı gün sonra kendisine teslim edilmişti. Tüccarlar geçtikleri yol üzerinde yol güvenliğini sağlayan rahdar denilen bu görevlilere “rahdarî” denilen bir yol geçiş parası öderler. Bu Osmanlı topraklarındaki gümrük vergisi gibi malın ederi üzerinden alınan bir ücret değil, hayvan başına alınan bir ücrettir. Bu nedenle rahdarlar tüccarların yüklerini açıp kontrol etmezler. Rahdarî tarifesini hayvanın türüne ve geçilen bölgeye göre değişebilir. Tavernier Nahçıvan'dan geçerken

⁶⁷⁸ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 147.

⁶⁷⁹ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 146.

⁶⁸⁰ Sahillioğlu, “Bir Tüccar Kervanı”, 66.

⁶⁸¹ Vahan Papazian, “Protection of Trade Routes in the 17th Century Safavid Trade”, *Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l'ère moderne*, ed. Sushil Chaudhury-Kéram Kévonian (Paris: 2007), 253-258; Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century*, 68; Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 85.

her deve yükü için on abbasî ödendiğini aktarmaktadır. Aynı asrın bir başka seyyahı Gemelli Careri ise her at yükü için beş Abbasî ödendiğini söyler.⁶⁸²

Uzun mesafeli kervan ticaretinde Anadolu’da ihtiyaç duyulan develerin büyük bir kısmını ise deve besleyen göçebe, yarı göçebe ve köylü kesimi karşılamaktaydı. Anadolu’da develerini tüccarlara kiralamak isteyen göçebeler önemli ticaret merkezlerinin çevresinde veya hanlar çevresinde bekliyorlar, tertip edilen kervanlar için ihtiyaç halinde develerini kiraya veriyorlardı. Her deve grubunun başında bir lider bulunurdu. Bu kişi hem tüccarın güvenini kazanmak hem de gerekli sorumluluğu almak zorundaydı. Yolculuk esnasında yahut yükün yüklenmesi ve indirilmesi sırasında meydana gelen kazalarda ya da bir malın kaybolması gibi bir olay yaşandığında mahkemede hesap verecek öncelikli sorumlu bu kişiydi.⁶⁸³ Ancak develer belli mesafeler için kiralanabiliyordu. Bu nedenle uzun mesafeli taşımacılıkta belli yerlerde deve değiştirme durumu söz konusu olmaktaydı. Örneğin Tavernier’in kervanı Erzurum’a bir mil mesafedeki gümrük noktasında beklerken, gümrük işlemlerinin yanı sıra deve değiştirme işlemi de olmuştu. Kervan burada üç hafta zaman harcamıştı.⁶⁸⁴ Ama burada geçirilen vakit aynı zamanda tüccarlar için bir şeyler alıp satmak için bir fırsat anlamına geliyordu. Bu da onlar için nakliye masraflarının düşmesi demekti. Öte yandan deve sahipleri de dönüş yolunda ihtiyacı olan bir tüccarın mallarını alarak belli bir noktaya kadar taşıma fırsatı bulabilirdi.⁶⁸⁵ Taşımacılıkta genel kaide kiralanın develerin ücretlerinin nakit ödenmesi olsa da, belgeler deve sahiplerinin kimi zaman hizmetlerinin karşılığını nakit olarak değil, meta olarak aldığını da gösteriyor. Bu yönüyle deveciler meta alışverişiyle bizzat ticari hayata dahil oluyorlardı. Mesela belgelerde boya ve tabaklama işinde kullanılan şapın, yasak olmasına rağmen deveciler tarafından kimi kasabalarda esnafa satıldığını öğreniyoruz. Bu durum muhtemelen devecilerin de işine geliyordu. Hizmet karşılığı aldıkları ürünü belli bir kârla satma imkânı yakalıyorlardı.⁶⁸⁶

Osmanlı göçebeleri uzun mesafeli ticarete ihtiyaç duyulan yük hayvanlarını tedarik etmenin yanında, kervan yolları üzerindeki tüccarlara mal temin eden kimseler olarak da

⁶⁸² John Emerson, “Rahdars And Their Tools In Safavid And Afsharid Iran”, *Journal of The Economic And Social History of The Orient* 30/3 (1987), 320.

⁶⁸³ Suraiya Faroqhi, “Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and seventeenth Centuries”, *International Journal of Middle East Studies* 14/4 (Cambridge University Press, 1982), 526.

⁶⁸⁴ Alkan, “İran İpek Yolu’nda Kervanlar”, 146; Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 59.

⁶⁸⁵ Faroqhi, “Camels, Wagons, and the Ottoman State”, 526.

⁶⁸⁶ Faroqhi, “Camels, Wagons, and the Ottoman State”, 527.

faaliyet gösterdiler. Göçebeler kendileri ürettikleri halı, kilim gibi çeşitli dokuma ürünlerini ve Anadolu içlerinden temin ettikleri doğal boyaları ana ticaret yolları üzerinde veya bu yol üzerindeki kentlerde tüccarlara satmaktaydılar. Bunun dışında onların koyun yetiştiriciliğinde uzman olmaları bu yollar üzerindeki en önemli et tedarikçileri oldukları anlamına geliyordu. Tüccarların yolculuk esnasında ihtiyaç duyacakları her türlü gıda maddesi, at nalı, silah vs. göçebeler tarafından tüccarlara temin edilmekteydi.⁶⁸⁷

Kervan yolculuğunun nasıl yapıldığı hususunda en detaylı bilgileri Tavernier vermektedir. Onun belirttiğine göre kervan yolculuğunda yavaş olmasına rağmen daha az masraflı oldukları için ve daha çok yük taşıdıkları için genellikle develer tercih edilmekteydi. Ancak tüccarlar böyle uzun yolculuklarda genelde at veya katır üzerinde seyahat ederlerdi. Çünkü deve ile yolculuk insan için zahmetlidir. Seyyah İzmir-İsfahan yolculuğunda 600 deve ve bir o kadar da attan oluşan bir kervanla yolculuk yaptığını belirtmektedir.⁶⁸⁸ Develer yedişerli gruplar halinde birbirine iple bağlanmış şekilde art arda yolculuk ederler. Yolculuk esnasında düşme tehlikesi olduğundan develere bağlanan ipler sağlam bağlanmaz. Altı deve ticari emtiayı taşıırken sondaki deve tüccarların erzakını taşır. Deve sessiz bir hayvan olduğu için gece ipinin kesilip çalınması kolaydır. Bu nedenle tüccarlar ve yardımcıları yüklerinin başından ayrılmazlar. Tüccarlar yolculuk esnasında ya tütün içerek ya şarkı söyleyerek ya da aralarında işlerine dair sohbet ederek vakit geçirirler.⁶⁸⁹

Kervanların yol üzerindeki konaklama mekânları ise genellikle hanlardır. Tarihi ipek yolu üzerinde hemen hemen her 30-40 kilometrede bir han bulunmaktaydı. Bazı bölgelerde daha kısa mesafelerde han bulma imkânı olsa da bu mesafe bazen 70-80 kilometreye çıkabilmektedir. Anadolu'da topografyanın engebeli olduğu arazilerde hanlar arasındaki mesafe daha az iken, düz arazilerde hanların arasındaki mesafeler daha fazlaydı.⁶⁹⁰ Ancak seyyahların anlattığına göre bu dönemde Anadolu'da kullanışsız durumda olan hanların sayısı az değildir. Tavernier, İran'daki hanların daha güvenli ve rahat olduğunu söyler. Anadolu'daki hanlarda ise günlük ve gecelik ihtiyaçlarınızı kendiniz karşılamak zorundasınız der. Öte yandan kervanın konaklayabilmesi ve ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için bir su kenarı ya da bir köye yakın uygun bir alan kamp yeri olarak

⁶⁸⁷ Reşat Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğunda Göçebeler ve Aşiretler", *Osmanlı Dünyası*, ed. Christine Woodhead, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Alfa Yayınları, 2018), 37.

⁶⁸⁸ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 144-145.

⁶⁸⁹ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 146.

⁶⁹⁰ Çınar vd., "Tarihi İpek Yolu", 142.

seçilebiliyordu. Tavernier'in anlattıklarına bakılırsa, Ermeni tüccarlar genelde Ermenilerin olduğu köylere yakın yerlerde konaklamayı tercih etmekteydiler. Çünkü yol üzerinde her yerde şarap bulma imkânı yokken, Ermeni köylerinde şarap bulmak daha kolaydır. Zira Ermeniler yolculuk esnasında bol miktarda şarap tüketmekteydiler.⁶⁹¹

Netice itibariyle modern dönem öncesi çağlarda bir ticari emtiayı bir yerden bir yere getirmek amacıyla yapılan kervan yolculukları, bir taraftan da farklı dilde ve kültürde insanların kaynaştıkları ve sohbet ettikleri ortamları doğurmuştu. Tüccarlar bu yolculuklarda sadece meta ve para taşımadılar, aynı zamanda kendi kültür ve geleneklerini, fikirlerini, dinlerini ve o dönem için ulaşılması çok daha güç olan bilgiyi de bir yerden bir yere taşıdılar.⁶⁹²

4.3. Nakliye Vasıtaları Açısından Batı Anadolu

Saruhan bölgesi, ticari emtianın nakliyesi için gerekli olan yük hayvanlarının temini açısından elverişli bir konumdaydı. Bölgede özellikle çok sayıda konar göçer olması bilhassa uzun mesafeli yük taşımacılığında tercih edilen develerin bölgede bol miktarda bulunabilmesine imkân sağlamaktaydı.⁶⁹³ Konargöçerlerin yanı sıra Manisa'da yerleşik ahali içerisinde de mekkâri devecileri bulunmaktaydı. Deveci taifesi kasaba ve kazalarda hazır bulunmak suretiyle tüccar kesiminin yüklerini iskelelere veya farklı yerleşim yerlerine taşıyarak bölgesel ve uluslararası ticarete katkı sağlamaktaydılar. Öte yandan Saruhan ve Menemen memlehasının tuzunun taşınmasında develerin kullanılması da bölgeye çevre kazalardan gelip çalışmak isteyen deveci taifesi için bir istihdam alanı oluşturmuştu. Örneğin Aydın, Karahisar, Kütahya bölgesinden deveciler Manisa'ya gelerek burada çalışmaktaydılar. Bunun yanında Manisa'da sadece Türk unsurlar değil Arap deveciler de vardı. Bunlar Batı Anadolu'dan Anadolu'nun pek çok vilayetine kadar geniş bir sahada faaliyet göstermekteydiler.⁶⁹⁴

Deve sahipleri ile tüccarlar genellikle yük başına belirli bir ücret karşılığında kiralama yoluyla anlaşma yapıyorlardı. Hatta kimi zaman mahkemeye giderek yaptıkları anlaşmaya bağlı kalacaklarına dair taahhütte bulunuyorlar ve bunu sicile kaydettiriyorlardı. Böylelikle yapılan anlaşma bir noter kaydıyla taraflar arasında teminat

⁶⁹¹ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 143.

⁶⁹² Murat Özer, *Osmanlı'da Seyahat Kültürü, Kervansaraylar* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2018), 41.

⁶⁹³ Reşat Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk, Osmanlı'da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*, çev. Ayla Ortaç (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 42.

⁶⁹⁴ Emecen, *Manisa Kazası*, 266; Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa*, 53.

altına alınmış oluyordu. Örneğin ticaret amacıyla Manisa’da bulunan Çankırlı Mehmet isimli tüccar, Saz mahallesindeki mekkâri devecilerinden Durmuş ve kardeşi Halil ile üç yük pembe ve yetmiş vukıyye kalayı Çankırı’ya taşımak konusunda bir anlaşma yapmıştı. Buna göre Mehmet her bir devenin yükü için beşer esedî kuruş ödemiş ve deveciler yükün Çankırı’daki Mehmet’in babası Ahmet’e teslim edilmesi konusunda Manisa mahkemesinde taahhütte bulunmuşlardı.⁶⁹⁵ Bunun yanında devecilerin bedeli daha sonradan ödenmek kaydıyla, yani veresiye olarak da tüccarların yüklerini taşıdıkları oluyordu. Bunu mahkeme kayıtlarındaki devecilerle tüccarlar arasında bir alacak verecek kalmadığını gösteren noter kayıtlarından anlıyoruz. Örneğin mekkâri taifesinden İmamkulu Manisa mahkemesinde Aslan ve Marko isimli zimmi tüccarlar hakkında açıklamada bulunmuştu. Bundan önce Marko ve Aslan’ın, İzmir’den Manisa’ya çuka yüklerini getirmek için her biri altmış akçeye olmak üzere beş re’s devesini isticâr eylediğini belirtmiş ve bu taşımacılığın bedeli olan toplam 300 akçesini mezbûr tüccarlardan aldığını ve artık alacağının kalmadığını beyan etmişti.⁶⁹⁶

Manisa ve çevresindeki gibi Bursa’da da taşımacılık işiyle uğraşan deveci taifesi bulunmaktaydı. Bursa’da deveciler ve cemaîl mahallerinin bulunması ve deveciler adında bir mezarlığın bulunması burada bu işle iştigal olan bir esnaf grubunun olduğunu göstermektedir.⁶⁹⁷ Bir taraftan da Bursa ve çevresi ordunun ihtiyaç duyduğu develerin en önemli tedarik sahasıydı. 1672’de sefer esnasında lazım olacak zahire nakli için Bursa ve İzmir’e giden develerin iyilerinden 250 katar deve tedarik edilip İsakçı menziline gönderilmesi buyurulmuştu. 1670’de de Edirne’ye gönderilmek üzere 400 deve 400 katır talep edilmiş, 153 katır 141 deve Bursa’dan tedarik edilmişti. Dolayısıyla develerin ordu ihtiyacı için kullanılmasının kervan ticareti için olumsuz sonuçları olmaktaydı.⁶⁹⁸ Bir taraftan da Anadolu’da yetiştirilen deve sayısı her zaman için ihtiyaca cevap verebilecek

⁶⁹⁵ *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1056-1057)*, No. 93, 75/hüküm numarası yok; Bu konuyla ilgili bir başka mahkeme kaydında ise Durmuş ve Halil’in bu kez Manisalı tüccar Mehmet’in yüklerini taşımak konusunda mahkemede taahhütte bulunduklarını görmekteyiz. Bu anlaşmaya göre deveciler tüccar Mehmet’in 10 yük pamuğunu Ankara’ya getirecekler ve her bir devenin yükü için Mehmet’ten dörder esedî kuruş alacaklardı. *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1056-1057)*, No. 93, 78/hüküm numarası yok.

⁶⁹⁶ *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1052-1053)*, No. 84, 192/hüküm numarası yok; Manisa’daki develerin sefer zamanında ihtiyaç olması halinde ordu için istihdam edildiği de oluyordu. Ayrıca Menemen memlehasında bulunan mîrî için taşınacak tuzun Manisa’da bulunan deveci taifesince taşınması hususunda da kadırlara emirler gönderilmekteydi. Örneğin 1703 senesinde devecilerin üç gün süreyle ücreti mukabilinde mîrîye hizmet edecekleri emr olunmuştu. Manisa’da askerî, sadât, kuzât, Türkmen veya Kürt, her kimin devesi varsa görevlendirilmeleri tembih edilmişti. *Manisa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1113-1114)*, No. 168, 44/hüküm numarası yok.

⁶⁹⁷ Alkan, “İran İpek Yolu’nda Kervanlar”, 146.

⁶⁹⁸ Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü* 1, 279-280.

düzeyde olmamıştır. Faruqi'nin belirttiği gibi Anadolu'daki göçebe ve diğer unsurların yetiştirdiği toplam deve sayısı Suriye ve Irak'taki göçebelerin yetiştirdiği on binleri bulan sürüleriyle boy ölçüşebilecek durumda değildir.⁶⁹⁹ Ayrıca zaman zaman hayvanlar arasında görülen salgın hastalıklar hayvanların telef olmasına ve nakliye ücretlerinin artmasına neden olmaktaydı. Örneğin 1630'larda develer arasında yayılan salgın hastalık neticesinde deve temini noktasında yaşanan sıkıntılar ipek ticareti de olumsuz etkilenmişti.⁷⁰⁰

Yük taşımacılığında kullanılan hayvanlardan biri olan at ise Batı Anadolu coğrafyasında bolca yetiştirilmekteydi. Yuntdağı, Akhisar ve Turgutlu özellikle binek at yetiştiriciliğinde ün yapmıştı. Dağlık arazilerde ve kısa mesafeler arasındaki yük taşımacılığında daha ziyade katır ve merkep gibi hayvanlardan yararlanılmaktaydı.⁷⁰¹ Arşiv kayıtlarından da anlaşıldığı üzere Manisa'da bu tür kısa mesafeli yük taşımacılığında çalışan bir katırcı taifesi mevcuttu. Bunlar en çok da Manisa-İzmir-Bursa arasında gidip gelen tüccarlara hizmet etmekteydiler. Katırcılar daha çok tüccarların kaldığı hanlar çevresinde faaliyet göstermekte ve bu civarda mallarını taşımaya talip olabilecekleri müşterilerini aramaktaydılar. Acem Ermeni tüccarlar ise anlaşılan katırcı esnafının XVII. yüzyıldaki önde gelen müşterileriydiler.⁷⁰² Örneğin 1647 tarihli bir sicil kaydında Culfalı tüccarlardan Margire ile Manisa Ermenilerinden Tulun'un İzmir'den Bursa'ya ticari emtia taşımak için bir katırı birlikte 80 akçeye kol tuttukları belirtilmektedir. Ermeniler Bursa'ya gittiğinde ise aralarında katırın tasarrufu konusunda bir anlaşmazlık vuku bulmuş ve mesele mahkemeye taşınmıştı. Davanın nihayetinde ise Culfalı tüccarın haklı olduğu ortaya çıkmıştı.⁷⁰³

Tüccarlar yüklerini bir yerden başka bir yere taşımada kiralama yoluyla yük hayvanı temin etmenin yanında, bizzat yük hayvanı satın alarak da bu ihtiyaçlarını karşılayabiliyorlardı. Örneğin Acem tüccarlarından Yuri, Sart Kazası'na tabi Tatar Köyü'nden Hüseyin isimli birinden kırk buçuk kuruşa bir katır satın almıştı. Ancak katırın parasını ödemeyince Hüseyin satıştan 7 ay sonra mahkemeye giderek Ermeni tüccardan

⁶⁹⁹ Suraiya Faruqi, "On yedinci Yüzyılın İkinci Yarısında Devecilik ve Anadolu Göçebeleri, (Danışmendli Mukataası)", *IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler 2* (Ankara: Türk Tarih kurumu, 1988), 932.

⁷⁰⁰ Ekin, "Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler", 399.

⁷⁰¹ Emecen, *Manisa Kazası*, 266; Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa*, 53.

⁷⁰² *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1069-1071)*, No. 116, 5/hüküm numarası yok.

⁷⁰³ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1056-1057)*, No. 93, 72/hüküm numarası yok.

davacı olmuş ve parasını talep etmişti. Mahkeme ise Yuri'nin borcunu ödemesi konusunda kendisine uyarıda bulunmuştu. Anlaşılan Yuri Manisa'da uzun süre ikâmet edip civardaki kazalar arasında ticaret maksadıyla mekik dokuyan tüccarlardandı ve elinin altında her daim bir yük hayvanının bulunması elzemdi. En az yedi ay gibi uzun bir süredir Manisa çevresinde faaliyet gösteriyor olması da onu yük hayvanı kiralamak yerine bir yük hayvanı sahibi olmaya itmiş olmalıdır.⁷⁰⁴

4.4. Acem Ermeni Tüccarlar ve Haberleşme Kültürü

Siyasi, askeri, ekonomik ve toplumsal olaylar hakkında bilgi sahibi olmak siyasi iktidarlar için olduğu gibi elbette erken dönem tüccarların dünyasında da büyük önem arz etmekteydi. Hele ki günümüz dünyasıyla kıyaslandığında klasik dönemde ürünlerin fiyatlarının bölgeden bölgeye ciddi farklar gösterebilmesi, hatta zaman zaman bazı bölgelerde hiç bulunamaması gibi durumlar tüccarlar için pazarın durumu ve fiyatlar hakkındaki bilgiyi daha kıymetli hale getiriyordu. Braudel bu konuyla ilgili klasik dönemdeki “haber” kavramını lüks bir meta olarak tanımlamaktadır ve kıymetini ifade ederken ağırlığından fazla altın ettiğini söyler.⁷⁰⁵

Ticaret konusunda yapılan araştırmalarda genellikle etnik ve dini kimlikle bilgiye erişmek arasında sıkı bir bağ olduğu görüşü hâkimdir. Yani ticaret dünyasında bilginin aktarımı genelde belli bir dini ve etnik yapı içinde sınırlıdır. Benjamin Braude “her ticaret ağının kendi malumat pazarı sistemi olduğunu” söyler. Öte yandan bu konuda bir başka görüş ise bize bilginin sadece din ve belli bir toplumla sınırlı kalmayıp gayri resmi bir yolla ağızdan ağıza özgürce taşındığını söyler. “Duydum, gördüm, olduğunu söyledi” gibi ifadeler denizci ve tüccarların verdikleri yazılı ifadelerde sıkça karşımıza çıkar.⁷⁰⁶

XVII. yüzyıldaki Yeni Culfa ve diğer Ermeni tüccar grupları ise her ne kadar diğer unsurlarla iletişim halinde olsalar da ticari fayda sağlayan bilginin aktarımı konusunda kapalı bir yapı arz etmekteydi. Claude Markovits'in “bir düğüm merkezinden farklı

⁷⁰⁴ *Manisa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1058-1059)*, No. 96, 205/hüküm numarası yok.

⁷⁰⁵ Fernand Braudel, *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası 2*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), 39; Klasik dönemde bilgi tüccarlar için çok kıymetliydi. Ancak bir taraftan da tüccarlar siyasi otoritelerin önde gelen bilgi kaynakları arasındaydı. Devletler düşman veya rakip olarak gördükleri devletlerdeki siyasi ve askeri gelişmeler hakkında çoğu bilgiyi tüccarlardan öğrendiler. Örneğin XVI. asırda tüccarlar Budin Beylerbeyi'nin Avrupa'daki gelişmeler hakkında bilgi edindiği önde gelen istihbarat kaynaklarından biriydi. Emrah Sefa Gürkan, *Sultanın Casusları, 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları* (İstanbul: Kronik Kitap, 2017), 123.

⁷⁰⁶ Greene, *Katolik Korsanlar ve Rum Tüccarlar*, 154.

noktalara yayılmış bir çember” olarak tarif ettiği ticaret ağı kavramı Ermeni tüccar toplumu için de yerinde bir tanımlamadır. Özellikle Yeni Culfa merkezli ticaret ağı kuşkusuz insanların, malların ve paranın yanında bilginin de dolaşımında olduğu bir ağ olarak tarif edilebilir. XVII. yüzyıl Yeni Culfa’sı bu açıdan bilginin toplanıp dağıtıldığı bir haberleşme merkeziydi denebilir.⁷⁰⁷

Ermeni tüccar toplumunda, toplumsal mekânlarda bir araya gelindiğinde gelişmeler hakkında tüccarların bilgi alışverişinde bulunmaları en basit haberleşme yöntemi idi. Ancak esasen geniş bir ağ içerisindeki faaliyetlerinin başarıya ulaşmasının ardındaki temel unsur mektuplaşmaydı. Mektup yazımı bir düğüm merkezi olarak nitelenen Yeni Culfa’yı dışarıdaki yerleşimlere bağlayan bir araç oldu. Yatırımcılar temsilcilerine gönderdikleri mektuplar sayesinde dışarıdaki ticareti organize ettiler. Mektuplaşma günlük ticari işlerin yürütülmesinin yanında, ticaret ağının bir bütün olarak sürekliliğinin sağlanması ve tüccar toplumu anlayışının oluşmasında önemli bir etmendi.⁷⁰⁸

Mektupların içeriği ise ağırlıklı olarak ticareti ilgilendiren fiyatlar, pazarın durumu, yol güvenliği, gümrük tarifeleri veya iş ortaklıklarına dair hususi konulardı. Bunun yanında siyasi baskıların arttığı dönemlerde siyasi ve sosyal içerikli haberlere de sıkça yer verilirdi. Aile bireyleri arasındaki doğum, ölüm gibi hadiseler, yangın, kıtlık, deprem gibi afet haberleri mektupların diğer konularını teşkil ediyordu.⁷⁰⁹ Sıradan bir mektup bir sayfa olabildiği gibi birkaç sayfadan da oluşabiliyordu. Mektubu yazan iletmek istediği bilgiler için sayfanın tüm boş alanların kullanabilmekteydi. Yazılan mektup katlanıp kırmızı mumla mühürlenirdi. Üzerine gönderileceği kişi ile ilgili kısa bir bilgi yazısı ve adres yazılırdı. Tüccarlar pazarın durumuna göre sık sık yer değiştirdiklerinden mektubun üzerine kişinin bulunabileceği birkaç alternatif adres yazılırdı. Mektuplar genelde Ermenice kaleme alınmaktaydı ama gönderildiği yere göre üzerindeki adres yazısı çeşitli dillerde olabilirdi. Mesela İtalya’daki bir şehre gönderilecekse İtalyanca, Hindistan’a gönderilecekse Fransızca veya İngilizce olabilirdi.⁷¹⁰

Ermeniler arasında mektup iletimi genelde Safevi ve Arap toplumlarında da olan ulak sistemi ile sağlandı. Mektuplaşmada özel kuryeler kullanılmadığında firmaların seyahat eden aile üyeleri ve acenteleriyle veya toplumun güvenilir tüccarlarıyla mektuplar

⁷⁰⁷ Aslanian, “The Salt in Merchant’s Letter”, 130.

⁷⁰⁸ İlgen, “Bir Ticaret Diasporası”, 75-76.

⁷⁰⁹ Aslanian, “The Salt in Merchant’s Letter”, 147.

⁷¹⁰ Aslanian, *The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, 89.

ulaştırıldı. Tabi mektupların kaybolma ihtimali de söz konusu olabiliyordu. Yeni Culfa'daki şirketlerin önemli mektupları kaybolma ihtimaline karşı kopyalanarak farklı kuryelerle farklı yollardan gönderiliyordu. Uzak yerlerden Yeni Culfa'ya gönderilen bir mektup bazı aktarmalardan sonra, belli yerleşimler arasında el değiştirmek yoluyla ancak Yeni Culfa'ya ulaşabiliyordu. Mesela Bengal'den yola çıkan bir posta önce Hindistan'ın güneyine başka bir Ermeni yerleşiminin olduğu Madras'a, oradan da Batı Hindistan'daki Surat'a ulaştırılıyordu. Surat'tan da Basra'ya ve Bender Abbas'a uygun iklim şartlarında sıkı bir gemi trafiği söz konusuydu. Basra veya Bender Abbas'a gelen gemilerle gelen postalar Yeni Culfa'ya gidecek Ermeni tüccarlara teslim edilirdi. Bazen Bengal-Surat arasında deniz yolu yerine karayoluyla seyahat eden Ermeni ulaklar kullanıldı. Bu kara yolculuğu 50 güne yakın bir süre alıyordu. Ciddi bir Ermeni nüfusunun bulunduğu Surat'ın hem karayolundan hem de deniz yolundan gelen postalar açısından İran'la Hindistan arasındaki haberleşmede kilit bir istasyon vazifesi görmekteydi.⁷¹¹

Hindistan-İran arasında mektupların iletilmesinde zamanlama önemliydi. Çünkü burada gemilerin hareket etmesinde muson iklimi önemli bir etkendi. Ekim'den Mart'a kadar esen rüzgarlar İran'a giden gemilerin yolculuğu için kolaylık sağlarken, Nisan'dan Eylül'e kadar Afrika'dan Hindistan'a doğru esen rüzgarlar İran'dan Hindistan'a seyahat eden gemiler için kolaylık sağlamaktaydı. Bu rüzgarların kaçırılması geminin yani haberin ertesi yıla kalmasına neden olabilirdi. Braudel'in de dediği gibi Hint okyanusu ve coğrafyasının coğrafi ve ekolojik yapısı insanların sosyal ve ekonomik hayatını da şekillendirmiştir. Bu durum Ermeni tüccarların da Hindistan'daki ticari faaliyetlerini etkiledi. İnsanların ve malların dolaşımında olduğu gibi bilginin dolaşımında da muson sistemi belirleyici oldu.

Bir mektubun Hindistan'dan Yeni Culfa'ya ulaşması şartlara göre farklı süreler alabilmekteydi. Mesela Kalküta'dan Yeni Culfa'ya bir mektup 3-7 ay arasında ulaşıyordu. Bir defasında Surat'tan Kalküta'ya gönderilen bir mektup 47 günde gitmişti. Basra'dan İsfahan'a bir kurye 16 Günde gitmişti. Haberleşme Hindistan'la olan ticari bağlantının sürdürülebilmesi ve buradaki Ermeni kimliğinin korunmasında önemli bir işlev gördü.⁷¹²

⁷¹¹ Aslanian, "The Salt in Merchant's Letter", 163-165.

⁷¹² Aslanian, "The Salt in Merchant's Letter", 167-173.

Akdeniz dünyasındaki kurye sistemi ise Hindistan'dakinden biraz farklılık arz eder. Burada muson ikliminin etkileri söz konusu değildir. Akdeniz'deki taşımacılık bir kara ve deniz kombinasyonu teşkil etmektedir. Akdeniz'deki haberleşme hakkında Shahrimanyan ailesine ait İtalya'daki koleksiyonlardaki iş mektupları bir değerlendirme yapabilmemiz açısından önemlidir. Bu ailenin kimi üyeleri XVII. yüzyılda Venedik, Verona gibi İtalyan şehirlerine göç etmişlerdi. Aynı zamanda Yeni Culfa, Hindistan ve Global ağın diğer merkezlerinde aile bireyleri vardı. Dolayısıyla onların global ağ içerisindeki mektuplaşmaları kurye sistemi hakkında bilgi verir.⁷¹³

Venedik'teki Shahrimanyan ailesine Yeni Culfa'dan gönderilen iş veya aile mektupları üç farklı yoldan buraya ulaşüyordu. Halep'e, İzmir'e ve İstanbul'a kadar karadan gelip bu şehirlerin limanlarından gemilerle İtalya'ya gönderilebilirdi. Bir mektubun birden fazla kopyasının değişik yollarla yani biri Halep'ten biri İzmir'den biri İstanbul'dan yollandığı vakiydi. Rotanın seçilmesinde o vakitteki gemi kalkış programı yolların güvenliği gibi faktörler belirleyici olabilmekteydi. Bu tür mektuplar Yeni Culfa'daki iş firmalarına ait güvenilir görevlilere emanet edilir onlar vasıtasıyla gönderilirdi. Yeni Culfa'dan İtalya'ya bir mektubun gitmesi 5 aydan 13 aya kadar değişik süreler alabilirdi. Mesela İsfahan'dan İzmir'e bir mektubun ulaşması en azından 3 ay sürmekteydi. İzmir'den Venedik'e en hızlı sayılabilecek sürede gitmesi de 1,5 ayı alıyordu. Buna dair örnekte Venedik'teki bir Ermeni tüccara gönderilen mektup 43 günde sahibine ulaşmıştı. Bir başka örnekte ise mektubun ulaşması 66 gün sürmüştü.⁷¹⁴ Braudel'in İstanbul'dan Venedik'e yapılan deniz yolculuklarına dair verdiği rakamlar da verdiğimiz bu süreye yakın rakamlardır. İstanbul Venedik arasındaki toplam 16 deniz yolculuğundan en kısa süreli olanı 29 gün, en uzun süreli olanı ise 73 gündür. Braudel bu yolculukların ortalaması olan 41,5 günü İstanbul Venedik arasındaki ortalama yolculuk süresi yani bir mektubun ulaşma süresi olarak verir.⁷¹⁵

⁷¹³ Aslanian, *The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, 110; Akdeniz'deki haberleşme sisteminde bir kara ve deniz yolu kombinasyonu söz konusu olsa da, Braudel kara yolu üzerinden mektup iletiminin daha yavaş ve daha pahalı olmasına rağmen, denize göre daha tercih edilir olduğunu söyler. Çünkü karayolu seyahatleri daha düzenlidir. Deniz yolculuğunda ise değişkenlikler daha fazlaydı. Deniz yolculuklarında kadirganın durumu, hava ve mevsim şartları çok belirleyiciydi. Fırtınalı hava yüzünden bir limanda gemiler günlerce hatta haftalarca beklemek zorunda kalabiliyordu. Öte yandan haberin taşıdığı önem de ne kadar sürede iletildiği konusunda belirleyiciydi. Büyük haberler olağanüstü süratle yayılırdı. Örneğin Osmanlılar Lefkoşa'yı 9 Eylül 1570'deki ele geçirmişler, bu haber İstanbul'a 24 Eylül'de, Venedik'e 26 Ekim'de, Madrid'e 19 Aralık'ta ulaşmıştı. Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* 2, 29-30.

⁷¹⁴ Aslanian, *The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, 110-111.

⁷¹⁵ Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* 2, 38.

XVII. yüzyılda Ermeni tüccarların Akdeniz’deki haberleşme sistemi içinde bilhassa İzmir ön plandadır. Kaynaklar bu şehrin tüccarlar için “bilginin takas odası” işlevi gördüğünü söyler. İzmir’e bu sebeple sadece alışveriş için değil, ilgilendikleri malların ya da satmayı düşündükleri malların gerçek fiyatının ne olduğunu öğrenmek, talebin nerede daha fazla olduğunu öğrenmek amacıyla bile tüccarlar gelmekteydi. Bu açıdan İzmir gibi ticaret kentlerini sadece mal tedarik edilen yerler değil aynı zamanda malumat edinilen yerler olarak tanımlamak gerekir. Tüccarların bulunabileceği liman, ibadethane, kahvehane, çarşı-pazar, han hatta sokak gibi toplumsal alanlar bilgi alışverişinin yapıldığı yerler olmuştur.⁷¹⁶

İzmir’den Venedik’e gönderilen mektupların çoğu Livorno üzerinden gönderiliyordu. Çünkü İzmir ile Livorno arasındaki gemi trafiği Venedik’e göre daha fazlaydı. Özellikle Hollanda gemileri Livorno’ya uğramayı tercih etmekteydiler. Bu sebeple Venedik’e gönderilen postalar önce Livorno’ya ardından kara yoluyla kuryeler veya aile bireyleri vasıtasıyla Venedik’e yollanırdı. Bu karayolu da yaklaşık 6 gün sürmekteydi.⁷¹⁷

Ermeni tüccar toplumunda bahsettiğimiz bu mektuplaşma geleneği gerek toplum içindeki rekabette gerekse farklı unsurlarla rekabette bilgiye sahip olan tüccara ciddi avantajlar sağladı. Çünkü haberin bir yerden bir yere uzun bir sürede yayıldığı bu çağda ticari içerikli mektuplar en güncel bilgiye sahiptiler ve tüccarlara uygun reaksiyonu göstermeleri konusunda yol gösterici bir unsur oldular. Bu konuda Fransız Doğu Hindistan Şirketi kaynakları Ermeni tüccarların ticari mallar ve piyasa şartları hakkında en güncel bilgiye sahip olduklarını, bu yüzden onları dolandırmanın zor olduğunu belirtir.⁷¹⁸

Öte yandan iş mektupları tüccarlar için ileride yaşanabilecek anlaşmazlıklar için birer kanıt niteliği de taşımaktaydı. Tüccarlar yatırımcılarıyla ters düşmeleri ihtimaline karşı bu evrakları genellikle saklardı. Bir de fiyat listelerinin saklanması açısından önem arz etmekteydi mektupların muhafazası. Bugün Ermeni tüccar toplumuna ait mektuplar Avrupa’daki çeşitli arşivlerde bulunmaktadır. Mesela Shahrimanyan ailesinin mektupları

⁷¹⁶ Greene, *Katolik Korsanlar ve Rum Tüccarlar*, 154.

⁷¹⁷ Aslanian, *The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, 110-120.

⁷¹⁸ Aslanian, “The Salt in Merchant’s Letter”, 155.

Venedik devlet arşivindedir. Mektupların bulunduğu yerlerden biri de Culfa'daki “all saviors monastery archive” dir.⁷¹⁹

Zakarya'nın seyir defterinde anlattıkları haberin gerek mektup yoluyla gerekse dolaşımdaki tüccarlar vasıtasıyla iletilmesi konusunda bize dikkat çekici örnekler sunar. Zakarya'nın aldığı haberler genelde ticareti ilgilendiren konular hakkındaydı. Bunun yanında afetler ve dini haberler de seyir defterinde açıkladığı haberler arasındaydı. Örneğin Zakarya 1662 yılını İzmir'de geçirmişti ama bir taraftan da İran'da olan gelişmelerden İzmir'e gelen tüccarlar vasıtasıyla haberdar oluyordu. Aldığı bir habere göre II. Şah Abbas yeni para basımıyla ilgili ülkenin dört bir yanına emirler göndermişti. Buna göre tüm madenlerin 2 miskal ağırlığında yeni abbasî olarak basılacağı emrediliyordu. Eski paralar 4 şahî değerinde iken yeni basılacaklar 5 şahî değerinde olacaktı. Bu haberi de muhtemelen aynı yılın 20 Aralık günü Agulis'ten İzmir'e gelen biraderim dediği Aleksan'dan almıştı. Bu konu onu bir tüccar olarak ilgilendiriyordu elbette ancak bir taraftan da biraderi olan Simon'un Revan'daki darphaneden sorumlu olması ayrıca bu konuya dikkatini çekmiş olmalıdır.⁷²⁰

Bir başka ilginç haber ise tüccar 1676 yılında Agulis'teyken kasabaya ulaşmıştır. Zakarya seyir defterinde bunu “Agulis'e bir mektup geldi” diyerek anlatmaya başlar. Haber Venedik'teki dükün emriyle içinde Ermeni, Yahudi ve Yeni Culfalı tüccarların mallarının bulunduğu 600 pastav Londra çukasının yakılmasıyla ilgilidir. Bu malların içinde Agulisli Panos Şahsuvarents'in 230 pastav çukası da bulunmaktaydı. Bu mallar Amsterdam'dan yüklenmiş Venedik'e geldiğinde karadan Rumeli, Anadolu ve İran'a getirilerek satılacak mallardı. Venedikli kumaş üreticileri ve satıcıları bu durumu düke şikayet etmişler, malların Osmanlı topraklarına getirileceğini ve kendi satışlarına darbe vuracağını söylemişlerdi. Bu şikayet üzerinde dük de emir vererek gemileri boşalttırıp malları yaktırmıştı. Zakarya, bu haber Agulis'e ulaştıktan sonra Panos'un hastalandığını ve bir süre sonra üzüntüsünden öldüğünü söyler.⁷²¹

Bunun dışında kervan saldırıları ile ilgili haberler tüccar toplumunda çok çabuk yayılmaktaydı. Zakarya'nın 1667 yılına dair seyir defterinde anlattıkları genelde, kuraklık, salgın hastalık ve kervan saldırıları gibi Agulis'e ulaşan kötü haberlerdi. O yıl İran, Ermenistan, Azerbaycan coğrafyasında büyük bir kuraklık olmuştu. Tüccar bu

⁷¹⁹ Aslanian, “The Salt in Merchant's Letter”, 162.

⁷²⁰ *The Journal of Zakaria of Agulis*, 66.

⁷²¹ *The Journal of Zakaria of Agulis*, 135-136.

sebeple halkın içecek su dahi bulamadığını ve salgın hastalıklar yüzünden çok sayıda insanın öldüğünü belirtir. Ayrıca Anadolu'dan gelen kervanlar hakkında da olumsuz haberler Agulis'e ulaşır. O yıl 8-9 kervana saldırı olmuş, çok insan öldürülmüş ve malları çalınmıştır. Bunun yanında İran'da da kızılbaş topraklarında 2-3 kervanın soyulduğunu söyler Zakarya.⁷²² Kervan saldırıları ile ilgili kendisine ulaşan haber hakkında bilgi veren bir diğer kişi de, kendisi hem tüccar hem de bir seyyah olan Chardin'dir. Chardin Tebriz'de bulunduğu sırada bir soygun haberinin kente ulaştığını söyler. İsfahan'dan Hindistan'a karayoluyla Kandahar üzerinden giden büyük bir kervan Afganların saldırısına uğramıştır. Bu kervan yılda bir defa Ağustos ayında İsfahan'dan yola çıkan bir kervandır. Ama bu haberi önemli kılan kervandaki kişi sayısının ve malların çok olmasıydı. Habere göre 500 kişilik silahlı ve atlı Afgan soyguncular bir geçitte kervanı kısırmışlardı. Çoğu Hintli ve Ermenilerden oluşan 2.000 kişilik kervanın 200 muhafızı bulunuyordu ama saldırı olunca muhafızlar kaçmıştı. Bunu görünce kervandaki tüccarlar da kaçışmaya başlamış, eşkıyalara pek karşı koyan olmadığından kervanda yalnızca 11 kişi öldürülmüştü. Şah'a sunulan raporlardan kaybın 300.000 tümen olduğu belirtilmişti. Bu soygun nedeniyle Kandahar valisi de suçlanmıştı. Şah onun boynuna demir halka geçirilip deve sırtında İsfahan'a getirilmesini emretmişti.⁷²³

Tüccar toplumunda çabuk yayılan haberlerden biri de afet ve ölüm haberleriydi. Zakarya 1668 yılının 22 Eylül'ünde Agulis'e bir adamın bir mektupla birlikte geldiğini söyler. Bu habercinin anlattığına göre Anadolu'da büyük bir deprem meydana gelmiş, Tokat, Niksar, Bolu, Bursa, Merzifon'da pek çok bina yıkılmış ve çok sayıda insan ölmüştü.⁷²⁴ Zakarya 1679 yılının Mayıs ayında ise Revan'dayken Tokat'ta büyük bir yangın olduğu, evlerin, dükkânların, kervansaray gibi ticari yapıların ve tüccarların çok sayıda malının yandığı haberinin geldiğini söyler. Neyse ki yangın gündüz olduğu için zarar gören insan sayısı azdır.⁷²⁵

1667 yılında gelen bir haber ise doğrudan Zakarya'yı ilgilendiriyordu. Bu, İzmir'de yaşayan Yeni Culfalı zengin tüccarlardan Grigor isimindeki bir tüccarın İzmir'de öldüğü

⁷²² *The Journal of Zakaria of Agulis*, 78-79.

⁷²³ Chardin, *Chardin Seyahatnamesi*, 334-335; Toplumsal olaylarla ilgili dikkat çekici haberlerden biri de kazakların yaptığı saldırılarla ilgilidir. Zakarya 1668 yılının Temmuz ayının 26'sında Agulis'e elinde bir mektupla bir habercinin geldiğini belirtir. Habercinin kasabaya getirdiği habere göre Hazar'ın Gilan tarafında olan bölgeye, özellikle de Reşt'e 20.000 kadar Kazak isyancı saldırmış çok sayıda insanı öldürüp halkın mallarını çalmışlardır. *The Journal of Zakaria of Agulis*, 83.

⁷²⁴ *The Journal of Zakaria of Agulis*, 83-84.

⁷²⁵ *The Journal of Zakaria of Agulis*, 147.

haberi idi. Zakarya'nın anlattığına göre bu kişi çok sayıda tüccarla iş yapan, Hindistan ve Avrupa'da büyük çaplı bağlantıları olan bir tüccardı. Öldüğünde 300.000 marchils değerinde mal varlığı bırakmıştı. Ancak Zakarya bu tüccardan pek hayırla bahsetmez. Çok kişinin ondan alacağı olduğunu söyler, alacaklılar arasında kendisi ve kardeşi Simon da bulunur. Ama neyse ki ölen tüccarın ortakları İzmir'den gelerek 15.000 marchils olan borcu ödemiştir.⁷²⁶

Zakarya'nın aldığı ölüm haberlerinden biri de 2 Ağustos 1680'de İstanbul'da ölen katolikos Hakob'un ölüm haberidir. Mektup Revan'a 27 Ağustos'ta yani ölümden 25 gün sonra ulaşmıştır. Haberde bu kişinin Beyoğlu mezarlığına gömüldüğü belirtilmişti. Zakarya Hakob'un 25 yıl katolikos olarak hizmet ettiğini ve 73 yaşında iken vefat ettiğini söyler.⁷²⁷

⁷²⁶ *The Journal of Zakaria of Agulis*, 79.

⁷²⁷ *The Journal of Zakaria of Agulis*, 154.

5. BÖLÜM: ACEM ERMENİ TÜCCARLARIN MALİ YÜKÜMLÜLÜKLERİ VE OSMANLI MAHKEMESİNDE ACEM ERMENİ TÜCCARLAR

5.1. Acem Ermeni Tüccarların Bursa'da Ödediği Resimler

5.1.1. Mîzân-ı Harîr Resmi

Bursa'nın fethine müteakip Orhan Bey döneminde cami, imaret gibi hayır müesseselerinin yanı sıra bu kurumlara gelir sağlayacak Emir Hanı diye bildiğimiz bir han yapılmıştı. Yapılan bu handa Bursa'ya getirilen ticari emtianın tartımı yapılmakta ve bu işlem için belli bir ücret alınmaktaydı. Bu amaçla Emir Hanı'nın giriş kapısının iki tarafında bulunan küçük odalara hana gelen malların tartılması için kantar ve teraziler konulmuştu. Zamanla Bursa'da yeni han ve kapanların inşasıyla şehre gelen her bir ürünün tartılması ve vergilerinin tahsili işi bu yeni han veya kapanlarda yapılır oldu. Bursa'ya getirilen ipeğin tartılıp resminin alındığı Emir Hanı'ndaki terazinin bulunduğu yer ise büyük terazi anlamına gelen mîzân ismiyle anılmaya başlanmıştı. İpekten alınan vergiye de mîzân-ı harîr resmi denilmekteydi. Ancak daha sonraki dönemlerde ipek ticaretinin hacminin artmasıyla bu terazinin Koza Hanı ya da Acem Hanı diye bildiğimiz handa kurulu olduğunu görmekteyiz. Dalsar buna dair verdiği bilgide 1586'da mîzân işlerinin Koza Hanı'nda yapıldığını söyler.⁷²⁸

Osmanlılar pek çok vergi ve işletme gelirinde olduğu gibi, mîzân-ı harîr gelirlerinin işletme hakkını da mukataa olarak emanet veya iltizâm usulüyle belirli kimselerin uhdesine bırakmaktaydı. Bu işi emanet olarak işletenler devlet tarafından atanan memurlardı. Ancak mukataa genellikle iltizâm usulüyle işletilmekteydi. Bu işe talip olanlar açık arttırma yoluyla tahvil denilen 3 yıllık sürelerle mukataanın gelirlerini işletme hakkını alırlardı. Mültezim veya emin denilen bu kişi bir taraftan bu işletmeden kâr elde etmeyi amaçlarken bir taraftan da işletme hakkı için belirlenen meblağı devlete ödemekle yükümlü olurdu.⁷²⁹

⁷²⁸ Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, 238-252.

⁷²⁹ Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, 238-240; Mukataayı açık arttırma yoluyla eline alan mültezime amil de deniyordu. Mültezim kimi zaman, mîzânın denetimi yine kendi elinde olmak şartıyla mîzân idaresini emin denilen görevlilere bırakırdı. Emin mukataanın zarara uğramamasını, işlerin düzenli bir şekilde yürümesini sağlar, kontrol ve hesap işlerine bakardı. Katip ise handa yapılan işlemlerin kaydını tutardı. Bunun için handa mîzân defterleri bulunurdu. Kervanbaşılar gelen yüklerin kime ait olduğunu katibe bildirirlerdi.

Öte yandan XVII. yüzyıl belgelerinde İstanbul gümrüğü ve tevâbii mukataalarından olduğu belirtilen Bursa mîzânına, bu dönemde ipek ticaretinin faaliyet alanı İzmir'e kadar genişlediği için İzmir'de kurulan mîzânın da dahil edildiğini görmekteyiz. İstanbul gümrük emini bu kadar geniş bir alandaki mukataaları idare etmek güç olduğu için Bursa ve İzmir mîzân gelirlerini bir arada ya da ayrı ayrı, sipariş ya da emanet yoluyla başkalarının idaresine bırakabilmekteydi. XVII. yüzyılda İzmir'deki mîzân gelirlerinin Bursa mîzân-ı harîr mukataasına dahil edilmesi, bu asırda Bursa'ya İran'dan gelen ipek miktarı azalmasına rağmen, mukataanın gelir kaynakları açısından şehirdeki en büyük mukataa olma özelliğini devam ettirmesini sağlamıştı.⁷³⁰ Bu nedenle mîzân-ı harîr mukataası büyük mukataa anlamına gelen “mukataa-i cesime” olarak da isimlendirilmekteydi. Ayrıca Bursa'daki mîzân mukataasını elinde bulunduranlar şehirdeki darphane, yasakıyye ve kassâbiyye mukataalarının gelirlerini de işletme hakkına sahip oluyorlardı.⁷³¹ Bu asırda mîzân-ı harîr mukataasının en önemli gelir kaynakları ise İran'dan getirilen ipek ve “şehrî harîr” denilen Bursa'da üretilen ipekti.⁷³² Bunun yanında Rumeli ve Anadolu'nun bazı kazalarından da Bursa'ya ipek getirilmekteydi. Örneğin Alaiye, Bursa'ya gönderilen ipeğiyle dikkat çeken kazalardan biridir. 1633'te mîzân-ı harîr emini Yasef, Alaiye'den gelen ipeğin gelirini “şehrî harîr” ile birlikte 40.000 akçeye, Ramazan ayının ortalarından senenin tamamına değin (3,5 ay) emaneten Esseyid Haşim Çelebi'ye vermişti.⁷³³ Ham ipek yükleri ister Bursa'da üretilmiş

Vezzânlar ise tartım işinden sorumlu görevlilerdi. Alımcı denilen kişiler ipeklerin türlerine göre değerini tayin ederdi. Didebanlar handa gözcülük hizmetini görürlerdi. Mîzânda olup biteni takip eder, yüklerin mîzâna getirilmesini sağlar ve kaçakçılığa engel olurlardı. Alımcı ve didebanlar belli bir miktar ücrete çalışırlar, sayıları değişiklik gösterebilirdi. Dellâllar satıcı ve alıcılar arasında aracılık vazifesi görür, sahibi adına ipeğin satış işini yapardı. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, 252; Havaleci denilen görevli ise ipektan alınan vergileri toplardı. Mîzân bünyesinde farklı gelir kalemleri olduğu için bu vergilerin tahsili işi de ayrı birer görevli tarafından yapılmakta idi. Havaleci toplanan vergileri merkez hazinesine veya hassa harç eminine teslim ederdi. Bu kişi devlet veya mültezimler tarafından atanırdı. Bu görevi bazen mültezimler de üstlenirdi. Yasak kulları ise mîzândaki işlerin kanunnamelere uygun şekilde yürütülmesini sağlardı. Bu kişiler, kurallar ihlal edildiğinde cezai işlem uygulamak ve hatta gerektiğinde zor kullanmak yetkisine sahipti. Bu sebeple genelde askeriden kimseler arasından seçilirlerdi. Gümüş arayıcıları ise gümüş yasağı için alınan vergiyi tahsil ederdi. Ayrıca ayarı bozuk paraları araştırıp el koyma yetkisine de sahipti. Bilgin, *Bursa Hassa Harç Eminliği*, 81-82.

⁷³⁰ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1073-1075)*, No. B 186, 124/hüküm numarası yok; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1069-1070)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 131, 14/77.

⁷³¹ Bilgin, *Bursa Hassa Harç Eminliği*, 76-77.

⁷³² Örneğin 1611 yılının Recep ayında 18 günlük bir süre zarfında mîzân-ı harîr mukataası 78.609 akçe gelir elde etmişti. Dalsar, *Bursa'da İpekçilik* 184; 1624 tarihli bir kayıta ise mîzân-ı harîr mukataası gelirinden dakik-i hassa için senelik üç yük akçenin (aylık 25.000 akçe) ayrıldığı ve bu bedelin hassa harç eminine teslim edildiği yazmaktadır. *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1033-1034)*, No. B 44, 132/hüküm numarası yok.

⁷³³ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1041-1044)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 54, 149/hüküm numarası yok.

olsun ister dışarıdan getirilmiş olsun mutlaka resmi kantarın bulunduğu ipek hanına indirilmek zorundaydı. Mîzânda tartılmayan ipeklerin şehirde satılması yasaktı. İpekler mîzânda tartılıp resmi alındıktan sonra ise şehirde ipekçilikle uğraşan esnaf tarafından ya da başka bir yere getirilmek amacıyla tüccarlar tarafından satın alınmaktaydı. Bursa’da İnceciyan veya dolapçı denilen esnaf ham ipekleri alıp büküm işlemini yaparak iplik haline getirmekte, ardından bu iplikler boyacı esnafı tarafından boyanmaktaydı. Sonrasında boyanmış iplikler kumaş dokunan tezgâhlarda işlenmekte, son aşama olarak da işlenen kumaşlar mengenelerde perdahtlanmaktaydı. Yapılan her işlem esnaf örgütlerinin kontrolünde belli standartlar gözetilerek yapılmakta ve işlenen ipek bahsettiğimiz her aşamada vergilendirilmekteydi. Mîzân-ı harîr emini sadece ipeğin ham halinden vergi alabilmekteydi.⁷³⁴ XVII. yüzyılın başı ise Osmanlı-Safevi savaşları nedeniyle mîzân gelirlerinin önemli ölçüde azaldığı bir dönem olmuştu. 1617 tarihli belge Bursa mîzân-ı harîr mukataasına emin olan Kemal isimli Yahudi’nin, şark seferleri nedeniyle İran’dan yeteri kadar ipek gelmediğinden mukataayı idare edemediğini göstermektedir. İstenilen bedeli karşılamak için ise mukataa Kemal’e, Yasef isimli bir Yahudi ile ortak olmak kaydıyla verilmişti.⁷³⁵ Mîzân gelirini etkileyen bir başka faktör ise salgın hastalıklardı. 1572’de mîzân emini olan Yasef, Diyar-ı Acem’de taun illeti vaki olduğundan bu diyarda insanlar ipek işiyle eskisi gibi ilgilenemediği için Bursa’ya önceki senelere göre daha az ipek geldiğinden ve mukataanın zarar ettiğinden şikayetçi olmuştu. Eminin şikayetinin gerçek olup olmadığı ise bazı tüccarlardan sual olunmuştu.⁷³⁶ Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen yerli ipeğin üretiminin yaygınlaşması ve Osmanlı-Safevi savaşlarının sona ermesiyle canlanan ipek ticareti XVII. yüzyıl ortalarında mîzân gelirlerinin yeniden artmasını sağlamıştı.

Bursa’da ithalatı ve ihracatı yapılan çeşitli türde emtia gümrüğe tabiyken, Bursa mîzânında alınan resim yalnızca ham ipeğe has bir vergi idi. Eski gümrük kanunnamelerinde ithalat ve ihracat mallarından alınacak vergiler izah edilirken “ipeklerin gümrükten müstesna” olduğu ifade edilir. Çünkü Bursa’ya getirilen ipekten mîzân resmi alındığı için ayrıca gümrük alınmamaktadır. Mîzân resmi diye tahsil olunan vergi hem satandan hem alandan alınmaktadır. Bunun için ipekten alınan bu vergiye “iki baştan resim” de denirdi. Osmanlılarda gümrük vergisi, o malın değeri üzerinden belli bir

⁷³⁴ Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, 263.

⁷³⁵ *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1027-1028)*, No. B 118, 121/786.

⁷³⁶ Dalsar, *Bursa’da İpekçilik*, 180.

oranla alınmaktaydı. Ham ipek yüklerinin değerini ve alınacak resmi belirlemek için ise ağırlığını tespit etmek, yani tartmak gerekmekteydi.⁷³⁷ Mîzân resmi devletin önemli gelir kaynakları arasında yer aldığından bu işin belli bir nizâma göre yapılması amacıyla, II. Mehmet, II. Bayezid ve Kanuni dönemlerinde bu konuda kanunnameler hazırlanmıştı. Örneğin Fatih döneminde ipekten hem Tokat'ta hem de Bursa'da terazi resmi alınmaktaydı. Bu amaçla Bursa'daki mîzânda kaçakçılığı önlemek için Bursa ibrişim yasağı adıyla bir kanunname hazırlanmıştı. Yasaknameye göre Bursa'ya gelen ipeğin belirli bir handan başka bir yere getirilmesi ve simsarın kontrolündeki resmi terazide tartılıp resmi alınmadan handan çıkarılması yasaktı. İpeğin satışının yapılması veya ipeğin cendereye çekilmesi ancak simsarın izniyle mümkün olabilirdi. Tüccarlar kervansarayı da yine simsarın onayıyla terk edebilirdi. Tahsilatı yapılan mîzân bedelinin kontrolü kethüda tarafından yapılmaktaydı.⁷³⁸ 1489 tarihli II. Bayezid dönemine ait Bursa mîzânı yasaknamesinde ise mîzânda tartılan ipeklerden bayi'den ve müşteriden her veznde iki baştan 100 akçe resim alınması, sonrasında da dellâliye, vezzân vs. ücretlerin tahsil edilmesinden bahsedilmektedir. Kanunnamenin bir diğer maddesinde de tüccar tıfesi mîzânda yükünü tartıp gerekli akçeleri ödedikten sonra hiçbir mîzân görevlisinin müdahalede bulunmaması tüccarın dilediği gibi malını satması emredilir.⁷³⁹ I. Selim dönemine ait 14 maddelik Bursa mîzânı yasaknamesi, Fatih ve II. Bayezid dönemindeki yasaknamelerin tekrarı mahiyetindedir. Kanunname Bursa, Tokat, Trabzon, Kastamonu ve İstanbul mîzânlarına dair hükümleri içerir. Yasakname nizâmında Acem, Amasya, Tokat, Rumeli ve başka yerlerden ibrişim getiren tüccarlar simsar desturu olmadan yükünü bozmaması evlerde ve başka yerlerde yüklerini saklamaması tembih edilmekte, saklayanların ibrişimlerinin beylik olunması emredilmektedir. Ayrıca resimlerini ödemedi kervansaraydan ayrılan bezirganlara fırsat verilmemesi, resmini ödeyenlere de müdahalede bulunulmaması gerektiği ifade edilmekteydi.⁷⁴⁰ Kanuni dönemi Trabzon iskelesi gümrüğüne ait kanunnamelerde ise mîzân-ı harîre ve Bursa'ya giden ipek yüklerine ait hükümler vardır. Kanunnameye göre bir tacir Trabzon iskelesine ibrişim

⁷³⁷ Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, 244.

⁷³⁸ Halil İnalçık'ın *Bursa Araştırmaları*, haz. Yusuf Oğuzoğlu (Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa Araştırmaları Merkezi, 2012), 265.

⁷³⁹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* 2 (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 240-241.

⁷⁴⁰ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* 3 (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1991), 168.

getirse her vezni (30 lidre=1 vezn) için 65 akçe alandan 65 akçe satandan alınır. Ayrıca taş akçesi namıyla da alandan ve satandan 4'er akçe alınır. Taş akçesinin 7 akçesi hassaya ait olup bir akçesi dellâlin hakkıdır denilmektedir. Eğer tüccar malını Trabzon'da satmayıp Bursa yahut İstanbul'a gitmek isterse burada resim vermek icap etmez denilmektedir.⁷⁴¹

Kanunnamelerde Acem Ermeni tüccarlarla ilgili hükme ise Kanuni dönemi Bursa gümrük kanunnamelerinde rastlıyoruz. Kanunnamenin 8. maddesinde “ve diyar-ı Acem'den meta'la Ermeni gelse getirdiği metadan harîrden gayrı misk ve ravend ve akmişe-i mütenevvia dan % 5 gümrük aldırasin” ifadesi geçmektedir. Bu ifade Acem Ermeni tüccarların Bursa'ya getirdikleri ipek yüklerinden gümrük alınmadığını, bunun yerine mîzân resmi alındığını gösterir. Dolayısıyla Acem Ermenileri Bursa'ya satmak için getirdikleri ipek yüklerini mîzâna getirmek zorundaydılar. Ancak Bursa'dan satın alınıp şehir dışına çıkarılmak istenen yükler için durum farklıdır. Buna dair aynı kanunnamede Frengistan'a giden diğer yüklerle beraber ipeğe dair gümrük oranlarından bahsedilir. Buna göre zimmi, Acem Ermeni ve harbi tüccarlar Bursa'dan aldıkları çeşitli meta ve ipek yükleri için bu dönemde % 3 gümrük ödemek zorundadırlar denilmektedir.⁷⁴² Ancak tüccarların Bursa'ya dışarıdan getirdikleri ama Bursa'da değil de başka yerlerde satmak istedikleri ipek yükleri için de zaman zaman gümrük resmi talep edildiğini biliyoruz. Buna örnek teşkil edebilecek 1586 tarihli bir belgede, Acem bezirganlarından olan Vali isimli Ermeni tüccarın Bursa'ya ipek getirdiği, yüklerini mîzâna getirmeyip âhar diyara gitmek istediğinde kendisinden gümrük talep edilmesi üzerine bir ihtilâfın ortaya çıktığı belirtilmektedir. Bu anlaşmazlığın çözümü için, belgenin diliyle bî-garaz diye ifade edilen şehrin Müslüman ahalisinden olan Haydar ve Yunus isimli kimselere danışıldığında bu kişiler, “küffar ve Ermeni taifesinden ham ipek getirip mîzânda tartılmadan âhar vilayete alıp giden bezirganlar 100 akçede 3 akçe gümrük veregelmişlerdir” diye ikrârda bulunmuşlardır.⁷⁴³

Bursa mîzânında ipeklerin tartım işlemi ise Dalsar'ın belirttiğine göre 176 dirhem (1 lidre) ağırlığındaki bir taş ile yapılır, alınacak resim bu ağırlığın 30 misli üzerinden hesap edilirdi. 30 lidre ipeğe bir vezn denirdi. Bir vezn ipekten alan ve satandan 52'şer akçe

⁷⁴¹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* 6 (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 300.

⁷⁴² Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri* 5 (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 106.

⁷⁴³ Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, 183.

resim alınırdı. Yani bir vezn ipek için 104 akçe resim ödenmiş olurdu. Tüccar malını satmak istemeyip başka yere getirmek isterse bu meblağın tamamını ödemek zorundaydı. Mîzân resmini vermeyenler ise yakalanırlarsa iki kat resim yani ipek yüklerinin her bir vezni için 208 akçe ödemek zorundaydılar.⁷⁴⁴ XVII. yüzyılda ise yük hesabıyla bir yük ipek için 3.000 akçe mîzân resmi ödendiğini biliyoruz. Aynı dönemde bir yük ipek 62.000 akçeye satıldığına göre Müslüman bir tüccarın vergi oranı % 2,4 kadardı.⁷⁴⁵ 1650 tarihli bir kayda göre ise 1635 tarihinden beri Bursa mîzânına gelen ipeklerin resminin batman hesabı üzerinden tahsil edildiği anlaşılmaktadır. Bursa mîzânında ipeğin veznine ilişkin çıkan ihtilâf üzerine mîzân-ı harîr emini İstanbul'a bir arzuhal göndermiştir. Emin ifadesinde, Acem tarafından ipek getiren tüccarlar gümrüklerini Erzurum, İzmir ve İstanbul iskelelerinde batman hesabı üzere vezn ederken 15 senedir Bursa'da da batman hesabı üzere vezn etmektedirler. Ancak Bursa'da bazı kimseler ellerindeki emr-i şerîfle buna muhâlif hareket etmekte, eskisi gibi lidre hesabı ile vergilerin tahsil edilmesini istemektedirler. Tüccarlar da bu sebeple Bursa mîzânına uğramamakta, bu durum mukataanın zarar etmesine neden olmaktadır denmiştir. İstanbul'dan gönderilen cevapta ise olagelmişe mugayir hareket edilmemesi, 15 yıldır olduğu gibi yine batman hesabı ile vergilerin tahsil edilmesi tembih edilmektedir. Belgede her bir batmandan ne kadar resim aldığı ise belirtilmemiştir. Ancak belgede Acem tüccarların lidre hesabı ile resim ödememek için Bursa'ya uğramadıkları ifade edildiğine göre, lidre yerine batman hesabıyla resim ödemenin Acem tüccarlarının da işine geldiği ve daha az vergi ödeyerek mallarını burada satabildikleri düşünülebilir.⁷⁴⁶

Bursa şer'iyye sicillerinde mîzân-ı harîr mukataasına ait kayıtların çoğu esasen mukataanın idari işleri, gelir-gider ve atama ve azillere ilişkin kayıtlardır. Acem Ermeni tüccarlarla mîzân eminleri yahut mîzân görevlileri arasında ihtilâf yaşandığına dair çok sayıda dava kaydı bulunmamaktadır. Bu da mîzân nizâmına görevlilerce önemli ölçüde riayet edildiği ve tüccarların buradaki işleyişi iyi bildikleri anlamına gelir. Ama yine de

⁷⁴⁴ Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, 244.

⁷⁴⁵ Bilgin, *Bursa Hassa Harç Eminliği*, 77.

⁷⁴⁶ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1059-1060)*, No. B 74, 73/550; Bu konuda Bursa'nın kazzâz esnafıyla ipek tüccarları arasında bir anlaşmazlık vuku bulmuştur. Bursa'daki kazzâz taifesi İstanbul'a bir arzuhal gönderip Bursa'ya ipek getiren tüccar taifesi muvâcehesinde ikrârda bulunmuştur. Esnaf, bu ana kadar tüccarın getirdiği ipeği lidre hesabı ile satın alırken, artık tüccar taifesi ipeği batman hesabı ile satmak istemektedir diyerek şikayetçi olmuş ve kadimden olageldiği gibi hareket edilmesi için emr-i şerîf ricasında bulunmuştur. Gönderilen emirde ise eskiden beri hangi hesap üzere hareket ediliyorsa yine o şekilde hareket edilmesi, yani tüccarın getirdikleri ipeği kazzâz taifesine yine lidre hesabı ile satmaları tembih edilmektedir. *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1059-1060)*, No. B 74, 74/559.

mîzânda, genellikle mîzân emini veya görevlilerinin usulsüz davranışlarından kaynaklanan anlaşmazlıklar vuku bulmuş, buna dair dikkat çekici dava kayıtları sicillere yansımıştır. 1619 tarihli bir belgede Diyar-ı Acem'den meta ve ipek getiren Emirzacan isimli Ermeni tüccarın ve yoldaşlarının şikayetinden bahsedilir. Kayıta belirtildiğine göre tüccarlar Acem'den getirdikleri meta ve ipek yüklerinin gümrüğünü Erzurum'da ödemişler, sonrasında Tokat üzerinden İzmir'e gelerek burada da gümrüklerini ve diğer resimlerini ödemişlerdir. Ancak yüklerini gemiye yüklerken Bursa mîzân-ı harîr emini Yasef tarafından Bursa'daki mîzâna uğramadıkları gerekçesiyle malları kabz edilmiştir. Kendilerine 40 gün mühlet verilerek İstanbul'dan bu konunun aydınlatılması için İzmir kadısı vasıtasıyla emr-i şerîf rica edilmiştir. Gönderilen emirde ise tüccarlar şehirde mallarını satmadıkları müddetçe mîzân resmi alınamayacağı, el koyulan mallarının kendilerine teslim edilmesi tembih edilmiştir. Bu ifadelerden, Acem tüccarlarının getirdiği ipeğin, eğer Osmanlı topraklarında satılmayacaksa ve gümrüğü ödenmişse mîzân resminin talep edilemeyeceği sonucu çıkarılabilir. Mîzân resmi ödenecek olan ipek ise Bursa veya İzmir'de satılmak amacıyla getirilen ipektir. Bu belgede dikkat çeken bir detay da Bursa mîzân emininin yetki alanı içinde olsa da 1619'da henüz İzmir'de bir ipek mîzânının kurulmamış olmasıdır. Bu dönem Acem tüccarlarının artık Bursa yerine İzmir'e gitmeyi tercih ettikleri ve İzmir'in yükselişe geçtiği dönem olarak değerlendirilebilir. Muhtemelen bu tarihten kısa bir süre sonra İzmir'de de ipek mîzânı tesis edilmiştir.⁷⁴⁷ 1622 yılına ait başka bir kayıt ise Acem şahının (I. Şah Abbas) Venedik'e gönderdiği 40 yük ipeğin resminin Bursa'da talep edilmesiyle ortaya çıkan anlaşmazlığa dairdir. Elçi namına olduğu belirtilen ipek yüklerinin gümrüğü Erzurum'da ödenmiş olmasına rağmen, yükler Bursa'ya geldiğinde mîzân eminleri yeniden resim talep etmişlerdir. Belgede şahın ipeğini taşıyan tüccarların elinde emr-i şerîf bulunduğu ve Acem elçisinin kardeşi Hacı Nimetullah eliyle İstanbul'a gönderilen bu emr-i şerîfe göre, tüccarların Bursa'da satacakları ipeğin resmini vereceklerine dair taahhütte bulundukları, Venedik'e getirdikleri ipeğin resminin ise Bursa'da tekrar ödenmeyeceği belirtilmektedir. Bu konuda İstanbul'dan yeni bir emr-i şerîf rica olunduğunda gönderilen emirde Bursa'da satılacak ipekten mîzân resmi alınması Venedik'e gidecek ipekten resim alınmaması tembih olunmuştur.⁷⁴⁸ Ele aldığımız XVII. yüzyıla ait bu iki belge Acem

⁷⁴⁷ *Bursa Sancağı Ser'iyne Sicil Defteri (1029)*, No. B 40, sayfa numarası yok/hüküm numarası yok.

⁷⁴⁸ *Bursa Sancağı Şer'iyne Sicil Defteri (1031-1032)*, No. B 42, 188/1300.

Ermeni tüccarların ödedikleri mîzân resminin sadece Osmanlı topraklarında açılıp satılan ipek yüklerinden alındığını göstermektedir. Bursa'ya satılmak amacıyla getirilen ipeğin gümrüğünün başka bir şehirde ödenmiş olması mîzân resminden muaf olacağı anlamına gelmemektedir. İran'dan gelip Avrupa'ya gönderilen ipek yükleri ise Osmanlı topraklarına girdiğinde (Erzurum'da) ve İzmir'de gemiye yüklenmeden evvel gümrüğe tabiydi.

Mîzân-ı harîre ipek yükleri getiren tüccarlardan mîzân resmine ilave olarak yasakiyye, kassâbiyye ve dellâliye adı altında ek resimler talep edilmekteydi. Yasakiyye I. Selim dönemindeki siyasi olayların neticesinde koyulan bir vergiydi. Bu dönemde Safevilerle yaşanan savaşlar neticesinde İran'dan Osmanlı topraklarına getirilen ipeğin ithalatına yasak konmuştu. Bu yasakla İranlı tüccarların stratejik öneme sahip altın, gümüş gibi değerli madenleri, Osmanlılara sattığı ipek karşılığında İran'a alıp gitmesi engellenmek istenmiş, böylece İran ekonomisine zarar verilmek amaçlanmıştı. Kanuni döneminde ise bu ipek ithalatı yasağı kaldırılmış yerine yasakiyye denilen vergi ikâme edilmişti. 1592 tarihli bir fermanda yük başına 6 kuruş alındığı bilinen bu vergi, XVII. yüzyılın başında 3 kuruşa indirilmiştir. 1624'te ise Osmanlı-Safevi savaşlarının etkisiyle olsa gerek yeniden 6 kuruşa çıkarılmıştı.⁷⁴⁹ Kassâbiyye ise 1590'lardan beri, ordunun et ihtiyacını karşılamak için gümrük vergisine ilave olarak % 1 oranında fazladan alınan vergidir.⁷⁵⁰ Mîzân-ı harîrde alınan bu resim Bursa'daki yeniçerilerin et ihtiyacını karşılamak için alınmaktaydı. 1 yük ipekten alınan kassâbiyye resmi 700 akçeyi bulduğuna göre bu ciddi bir meblağ ediyordu.⁷⁵¹ Mîzânda tartılan ipek yüklerinin satış işlemi ise dellâl denilen komisyoncular vasıtasıyla yapılmaktaydı. Bir handa birden fazla dellâl bulunabilmekteydi ve bu kişiler sahibi adına sattıkları ürün için o ürünün malikinden dellâliye adıyla bir ücret alırlardı.⁷⁵² Bu bedel mîzânın gelirleri arasında sayılmazdı, doğrudan dellâlin hizmeti karşılığında aldığı bir ücretti.⁷⁵³ 1595'te her yük ipek için 1 altın dellâliye ücreti alındığı bilinmektedir.⁷⁵⁴ XVII. yüzyılda Bursa'daki hanlarda, özellikle de Ermeni tüccarların çokça uğradıkları hanlarda bu işi yapan çok sayıda Ermeni

⁷⁴⁹ Bilgin, *Bursa Hassa Harç Eminliği*, 78.

⁷⁵⁰ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2005), 198.

⁷⁵¹ Bilgin, *Bursa Hassa Harç Eminliği*, 79.

⁷⁵² Akgündüz dellâliye ücretinin ürünü satandan alındığını söylerken, İncalcık alandan ve satandan alındığını söyler bk. Halil İncalcık'ın *Bursa araştırmaları*, 265.

⁷⁵³ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri 1* (İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990), 223.

⁷⁵⁴ Dalsar, *Bursa'da İpekçilik*, 286.

olduğunu biliyoruz. Örneğin 1649 tarihli bir kayıta, ipek mîzânının bulunduğu Koza Hanı'nda⁷⁵⁵ birbirine kefil olan dellâlların isimleri geçmektedir. Handa Türk, Yahudi ve Rum dellâllarının yanı sıra Haçator ve Zakarya isimli Ermeni dellâllar da görev yapmaktadır.⁷⁵⁶

Bursa'daki hanlarda dellâl ve benzeri vazifeler üstlenmenin yanında bizzat emin olarak mîzân-ı harîri işleten Ermenilerin de isimlerine rastlıyoruz. Örneğin 1621 senesinde mîzân-ı harîr mukataasını Mihail isimli bir Yahudi ile birlikte iştiraken Kazar? isimli bir Ermeni işletmekteydi.⁷⁵⁷ Mukataa bundan önce Yasef isimli eminin uhdesindeyken Yasef 3 yıl için 27 yük ve 2.500 akçe iltizâm bedeli ödemekle yükümlüydü. Mihail ve Kazar ise yeni bir teklifte bulunarak, İstanbul ve Bursa'daki mîzân için 50.000 akçe daha fazla bir ücret teklif edip Hicri 1030 Cemaziyelahirin guresinden itibaren 3 yıl için 27 yük ve 75.000 akçe iltizâm bedeli vermeyi önermişlerdi.⁷⁵⁸ 1621 tarihli başka bir kayıta ise bu iki kişinin mukataayı yönettiği görülmektedir.⁷⁵⁹ 1660 tarihinde İstanbul ve tevabii gümrük emini olan Ahmet Bey'in şikayetine dair kayıta, Bursa ve İzmir gümrüğünün siparişe Topkapılı Mehmet'in uhdesinde olduğu ancak İzmir mîzân-ı harîr mukataasına Topçuoğlu denilen bir Ermeni'nin müdahale ettiğinden bahsedilmektedir. Bu şikayete verilen cevapta Bursa mîzânını senenin tamamına değin Mehmet'in işleteceği, İzmir mîzânını ise Hüseyin isimli birinin işleteceği belirtilmiş, tahvil süresi dolana kadar Topçuoğlu denilen Ermeni'nin müdahalede bulunmaması emredilmişti.⁷⁶⁰ XVII. yüzyıl ortalarına ait kayıtlarda mîzân emini namıyla Andon isimli bir Ermeni'nin ismine çokça rastlamaktayız. Bursa'nın ileri gelen Ermenilerinden olan Andon, İran'la ipek ticaretinin yoğunlaştığı bu dönemde Acem'den gelen Ermeni tüccarlarla yakın ilişki içerisindeydi. Bursa'ya gelen Acem Ermeni tüccarlar, mîzân-ı harîr mukataası, yava haracı ve beytülmal mukataasının önemli gelir kaynaklarından birini teşkil ediyordu. Andon bu mukataaları eline bulundurmanın yanında Bursa'da önemli imar faaliyetlerinde de bulunmaktaydı.⁷⁶¹

⁷⁵⁵ Belgede hanın ismi Han-ı Cedid olarak geçmektedir. Bu isim Acem Hanı, Koza Hanı, Simkeş Hanı olarak da bilinen hanın bir diğer ismidir. XVII. yüzyıl belgelerinde bu ismin kullanıldığını ziyadesiyle görmekteyiz.

⁷⁵⁶ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1058-1059)*, No. B 71, 91/613.

⁷⁵⁷ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1031)*, No. B 41, 32/hüküm numarası yok.

⁷⁵⁸ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1031)*, No. B 41, 164/hüküm numarası yok.

⁷⁵⁹ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1031)*, No. B 41, 166/hüküm numarası yok.

⁷⁶⁰ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1069-1070)*, No. B 131, 14/77.

⁷⁶¹ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1060)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 87, 71/442; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1052-1055)*, No. C 3, 108/hüküm numarası yok.

Bursa’da ödenen mîzân resmine ilişkin bahsedebileceğimiz bir diğer husus ise bu resmin ödenmesinden imtina eden tüccarlara dairdir. Bursa’ya getirilen ipek yüklerinin doğrudan mîzân-ı harîre getirilmesi mecburi iken mîzâna uğramayıp ipek yüklerinin şehrin muhtelif yerlerinde saklanması veya gizlice başka tüccarlarla anlaşılıp satılması sıkça rastlanan bir durumdur. Örneğin 1521’de, Simsar Süleyman’ın talebi üzerine mahkemeye getirilen Bursa esnaflarından Dolapçı Ahmet, bir Acem tüccarının getirdiği ipekten mîzâna getirmeden gizlice bir vezn “tilânî harîr” aldım diye ikrârda bulunmuştu.⁷⁶² 1522 tarihli bir kayda göre ise Diyarbakır’dan 15 batman ibrişim getiren Mustafa ve Veli isimli iki tüccar gece vakti Bursa’ya vararak Mahmut Paşa Hanı’na yerleşmişlerdi. İstanbullu bir tüccar Veli’den ellerindeki ipeği gizlice satın almak istediğinde Veli, bir kazzâzdan 26,5 lidrelik bir taş alıp ipeği tartıp tüccara satmak istemişti. Kardeşi Mustafa bunu duyunca korkup ipeğin tüccara satılmasına mani olmuş, taşı sahibine getirirken de mîzân görevlilerine yakalanmıştı.⁷⁶³ 1570 tarihli bir belgede ise Acem’den ipek getiren bir tüccarın Bursa mîzânından ipeğini kaçırıp Aydın ve Saruhan iskelelerine doğru gittiği belirtilmektedir. Bu kişinin yakalanıp elinde Bursa kadılığı imzasıyla hücceti yok ise kaçırdığı ipekten iki resim alınması tembih olunmuştu. Ancak mezkûr kişi aramalara rağmen bulunamamıştı.⁷⁶⁴ Bu gibi kaçakçılık faaliyetleri karşısında mîzân eminleri de İstanbul’a şikayetlerini iletmekten geri durmuyorlardı. 1645 tarihinde mîzân emininin bu konudaki şikayeti üzerine bir ferman çıkarılmıştı. Fermanda, bazı tüccar taifesinin resim vermemek için ipeğini vezn etmeden kaçırdığı, başka yerlerde gizlice aralarında sattıkları, bunun da mukataayı zarara uğrattığı belirtilmiş, bu durumun bir daha yaşanmaması, eskisi gibi ipeklerin mîzânda tartılıp resminin alınması emredilmişti.⁷⁶⁵

5.1.2. Gümrük Resmi

Gümrük basit tarifıyla devletler arası ticarete malların sınırdan geçişinde uygulanan bir kontrol ve vergilendirme sistemidir. Osmanlı döneminde de uygulandığı bilinen bu sistem hakkında Osmanlı kanunnamelerinde ülkeye giren veya çıkan her türlü ticari emtianın gümrüğe tabi olduğu ifade edilir. Ancak Osmanlı klasik dönemde hatta bu dönemde Avrupa’da da, ticari emtiadan gümrük alınması sadece devletler arası mal taşımacılığında

⁷⁶² Dalsar, *Bursa’da İpekçilik*, 168.

⁷⁶³ Dalsar, *Bursa’da İpekçilik*, 169.

⁷⁶⁴ Dalsar, *Bursa’da İpekçilik*, 179.

⁷⁶⁵ Dalsar, *Bursa’da İpekçilik*, 287.

değil ülke içinde bölgeler ve şehirler arası taşımacılıkta da söz konusuydu. Osmanlılarda uluslararası geçişlerdeki gümrükler harici gümrükler olarak isimlendirilirken, bölgeler ve şehirler arası gümrükler dahili ya da iç gümrükler olarak isimlendirilmekteydi. Avrupa’da dahili gümrüklerin kaldırılması XIX. yüzyılda gerçekleşirken, Osmanlılarda kaldırılması XX. yüzyılı bulmuştu.⁷⁶⁶

Osmanlılar hazineye ait olan mîzân-ı harîr, ihtisâb, darphane, maden, tuzla gibi diğer gelir kaynaklarında olduğu gibi, gümrükleri de mukataa olarak işletmekte ve gelirlerinin tasarruf hakkını emanet veya iltizâm yoluyla belirli kimselere vermekteydi. Gümrük mukataalarının gelir kaynakları sadece ait olduğu şehrin gümrük gelirlerinden ibaret değildi. Gümrük gelirleriyle birlikte o bölgenin bac, ispençe, ihtisâb, kassâbiyye, maden işletmeleri gibi çeşitli gelir kaynakları da gümrük mukataasının kapsamı içinde yer alabiliyordu. Gümrük mukataasını işletme hakkını alan kişi böylece diğer mukataa gelirlerinin de işletme hakkına sahip oluyordu. Bu yolla herhangi bir gelir kaleminde oluşabilecek bir zarar diğer gelir kalemlerince telafi edilmiş oluyor, gümrük mukataasının zarar etme ihtimaline karşı risk faktörü minimize edilmiş oluyordu.⁷⁶⁷

Osmanlılarda gümrük rejimi imparatorluğun tüm bölgelerini kapsayan düzenli bir ağ şeklinde teşkilatlanmamıştı. Her yere gümrük teşkilatı tesis etme imkânı olmadığından gümrükler daha ziyade ticari trafiğin yoğunlaştığı belli bölge, geçiş güzergâhı ve kıyılardaki bazı kaza ve şehirlerde bulunmaktaydı.⁷⁶⁸ Bu yönüyle Osmanlı gümrüklerinin kara, sahil ve sınır gümrükleri olarak teşkilatlandığı söylenebilir. Örneğin Şam, Halep, Diyarbakır, Bursa, Belgrad gibi gümrükler iç ticaretteki geçişlerde kullanılan kara gümrükleriydi. İstanbul, Kefe, Antalya, İzmir, Mudanya, İskenderiye gibi gümrükler birer kıyı gümrüğüydüler ve bu gümrükler hem uluslararası ticarete hem de imparatorluk dahilindeki ticarete kullanılıyordu. Erzurum, Van gibi gümrükler ise birer sınır gümrüğü vazifesi görüyordu.⁷⁶⁹ Gümrüklerin her biri müstakil bir mali birim olarak ifade edilse de, çoğu zaman civarındaki daha büyük gümrüklere bağlı olarak idare edilmekteydiler. Örneğin Gümrük defterlerinde ve diğer arşiv kayıtlarında Bursa gümrüğünün İstanbul gümrüğü tevabiinden olduğu ve Bursa gümrüğünün çoğu zaman İstanbul gümrük emini

⁷⁶⁶ Mübahat Kütükoğlu, “Gümrük”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/263; Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, 279.

⁷⁶⁷ Kerim İlker Bulunur, *Osmanlı Gümrük Sistemi (1476-1620)* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020), 8-9.

⁷⁶⁸ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 197.

⁷⁶⁹ Kütükoğlu, “Gümrük”, 263.

tarafından idare edildiği belirtilir.⁷⁷⁰ İstanbul şehrinin iâşesi ve İstanbul çevresindeki ticari hareketliliğin bir sonucu olarak, İstanbul gümrüğünün hâkimiyet alanı diğer gümrüklerden farklı olarak çok daha geniş bir sahayı kapsamaktaydı. İstanbul gümrüğüne tabi olan gümrükler hem iç ticaret hem dış ticaret hem de transit ticarete birer kontrol ve vergilendirme müessesesi olarak işlev görüyordu. İstanbul'da büyük gümrük olarak bilinen Eminönü'ndeki gümrükten başka şehrin muhtelif noktalarında çeşitli gümrük noktaları bulunmaktaydı. Bunun dışında İstanbul Boğazı ve Marmara kıyılarındaki iskele gümrükleri, Karadeniz'de Samsun, Sinop ve bunlara tabi olan gümrükler ile Adalar Denizi'nde İzmir, Sakız ve bunlara tabi olan gümrükler İstanbul gümrük emininin hâkimiyet alanındaydı.⁷⁷¹ İstanbul'a Karadeniz tarafından gelen gemiler Anadolu Hisarı ve Anadolu Kavağı'nda kontrol edilirken Akdeniz tarafından gelen gemiler Çanakkale ve Gelibolu'da kontrol edilirdi. Arap Yarımadası, İran ve Hindistan'dan İstanbul'a gelen kervanlar Bursa, Mudanya ve Üsküdar'da, yahut İstanbul'da vergilendirilirdi.⁷⁷²

Osmanlılar gümrük resmini, mîzân resmi bahsinde de belirttiğimiz gibi, vergilendirilecek malın kıymeti üzerinden (ad volarem) belli bir oranda almaktaydı. Ancak her defasında bir malın kıymetini hesaplamak zor iş olduğundan, gümrük bölgelerinden geçen mallar belli periyotlarla hesaplanıp belirlenen güncel tarifeler belli süreler uygulanıyordu.

⁷⁷⁰ XIX yüzyıl Bursa gümrük defterlerinde Bursa gümrüğü hakkında *Gümrük-i Bursa ve Tevâbi'ihâ an Mülhakât-ı Âsîtâne* ifadesi kullanılır. Mübahat Kütükoğlu, "Gümrük Defterleri ve Bursa Ticaretine Dair Bazı Tespitler" *VIII. International Congress On The Economic And Social History, Papers*, ed. Nurcan Abacı (Morrisville: Lulu Press, 2006), 197.

⁷⁷¹ İstanbul'da Eminönü gümrüğünden başka Galata gümrüğü, Meyve-i huşk gümrüğü, Meyve-i ter gümrüğü, Karagümrük, Kervan İradı ve Rumeli Hisarı/Boğazkesen gümrüğü bulunmaktaydı. Marmara çevresindeki İstanbul gümrüğüne bağlı diğer gümrükler ise Tekirdağ, İnöz, Edirne, Gelibolu, Sultaniyye/Çanakkale, Bandırma, Erdek, İznikmid, Karamürsel, Mudanya ve Silivri gümrükleriydi. Adalar denizinde İzmir Efrenç gümrüğü, İzmir meyve gümrüğü, Sakız, Eski ve Yeni Foça iskele gümrükleri; Karadeniz'de ise Samsun, Sinop, Bartın, İnebolu v Ereğli iskele gümrükleri bulunmaktaydı. Saim Çağrı Kocakaplan, *18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2017), 56-57.

⁷⁷² Kocakaplan, *İstanbul Gümrüğü*, 58; XVII. yüzyılda Karayoluyla Avrupa'dan mal getiren Acem Ermeni tüccarlar gümrük ödememek için İstanbul'a gelmekten zaman zaman imtina etmekteydiler. Bu konuda Belgrad, Sofya, Edirne gibi Rumeli'deki şehirlerin kadılarına ve diğer ileri gelenlerine uyarı mahiyetinde yazılar gönderilmekte, Ermeni tüccarların mallarıyla birlikte İstanbul'a gönderilmeleri emredilmekteydi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 96, Gömlek No. 354, 29; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 96, Gömlek No. 415, 82; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 96, Gömlek No. 628, 125; Bazen de Avrupa'dan mal getiren Acem Ermeni tüccarlar Edirne'de konakladıklarında yüklerini açmamalarına rağmen Edirne'deki gümrük emninlerince gümrük talebiyle rencide edilebiliyorlardı. Bu konuda İstanbul'dan gönderilen emirler Edirne'de konaklayan tüccarların rahatsız edilmemeleri, gümrüklerinin İstanbul'da ödenmesi yönündedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 85, Gömlek No. 51, 23; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 85, Gömlek No. 311, 132.

Gümrükten farklı olarak, geçiş ücreti denilen ve daha cüzi bir miktar olan bac-ı ubûr ise malın kıymeti üzerinden değil, yük veya buna benzer birimler üzerinden alınıyordu.⁷⁷³ Gümrük noktasına gelen mal vergilendirileceğinde malın niteliği değil onu getiren tüccarın din ve tabiiyetine göre bir oran belirleniyordu. Bu noktada ilk ayırım Müslüman olanla olmayan arasında, sonra da Osmanlı tebaası olanla olmayan arasında yapılmaktaydı.⁷⁷⁴ XV. yüzyıla ait Bursa gümrük kanunnamesinde Bursa'ya kumaş ve emtia getiren harbi, haraçgüzar veya Müslüman tüccardan yüz akçede 3 akçe gümrük alınacağı, Bursa'dan kumaş alacak olanlardan ise yine 100 akçede 3 akçe gümrük alınacağı ifade edilmektedir. Bursa'da alınıp yine burada satılan kumaş ve emtiadan ise gümrük alınmaması emredilmişti.⁷⁷⁵ XVI. yüzyılda ise iç ve dış mali etkilere göre tüccarların ödeyeceği gümrük oranlarında zaman zaman farklılıklar olsa da genellikle uygulanan gümrük oranı Müslümanlar için % 3, Osmanlı tebaası olan zimmiler için % 4, aralarında Acem Ermenilerinin de bulunduğu, harbi denilen Osmanlı tebaası olmayan gayrimüslim tüccarlar için % 5 idi. Bu asrın sonlarında kassâbiyye giderlerinin de gümrük vergisine dahil edilmesiyle gümrük oranları birer puan arttırılmış ve bu dönemden itibaren XVII. yüzyıl boyunca bu oranlar Müslümanlar için % 4, zimmiler için % 5, harbiler için % 6 olmuştu.⁷⁷⁶

Fatih döneminde İran'dan Bursa'ya getirilen emtiadan önce Tokat'ta ardından Bursa'da gümrük resmi alınıyordu. Bu devrin İranlı tüccarları kendilerinden hem Tokat'ta hem Bursa'da gümrük alınmasından şikayetçi olmuşlardı.⁷⁷⁷ XVI. asırda ise İran'dan Bursa'ya giden kervanlar için ilk gümrük şehri önce Erzincan'a, bu asrın sonlarında da Erzurum'a taşınmıştı. Bu dönemde yine önemli bir ticaret merkezi ve geçiş güzergâhı olma özelliğini koruyan Bursa'da bir gümrük noktası bulunsa da, şehre gelen veya buradan transit geçen malların hepsinin gümrüğe tabi tutulmadığını biliyoruz. Örneğin Acem'den gelip İzmir veya İstanbul tarafına transit geçen malların gümrükleri Erzurum, Mudanya, İstanbul veya İzmir'de ödeniyordu. Bursa'da satılmak üzere Acem'den getirilen malların gümrüğü de Erzurum, Van, Diyarbakır gibi ilk gümrük noktalarında veya Mudanya'da tahsil edilebiliyordu. Tüccarlar gümrüklerini Bursa'ya gelmeden ödemişlerse kendilerine,

⁷⁷³ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 201

⁷⁷⁴ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 198.

⁷⁷⁵ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 1, 605.

⁷⁷⁶ Genç, *Devlet ve Ekonomi*, 198; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2008), 62-65.

⁷⁷⁷ Halil İnalcık'ın *Bursa Araştırmaları*, 259.

Bursa’da tekrar gümrük talep edilmemesi için kendilerine tezkire veriliyordu. Anadolu’dan geçerken gümrüğü ödenmeyen yani tezkiresiz olan mallar ise Bursa’ya geldiyse gümrüğe tabi oluyordu.⁷⁷⁸ Bursa’da gümrük noktasında indirilen yüklerin kıymeti tespit edilip ne kadar gümrük alınacağı belirlendikten sonra, yapılan işlemler gümrükhanedeki defterlerde kayıt altına alınıyordu. Defterlere malın cinsi, ağırlığı, kime ait olduğu, biçilen değer ve alınan gümrük resmi kaydediliyordu. Bu tür kayıtların tutulmasıyla mîrîye ve eminin iltizâmına hâlel gelmemesi ve gümrük memurlarının denetlenmesi amaçlanmaktaydı.⁷⁷⁹ Tüccarlar belirlenen gümrük resmini illa Osmanlı parası ödemek zorunda değillerdi. Osmanlı topraklarında ticari işlerde sıkça kullanılan Venedik, Hollanda, Alman ve İspanyol paraları da geçerliydi. Bu paraların Osmanlılarda akçe olarak daima bir karşılığı vardı.⁷⁸⁰ Gümrüklerde tüccarların gümrük resmini peşin ödeme imkânı yoksa, kefil göstermek şartıyla gümrük eminine borçlanarak mallarını sattıktan sonra da borçlarını ödeyebiliyordu. Gümrük emini tarafından borçlu tüccardan tahsil edilemeyen gümrük resmi tüccarın kefilinden tahsil ediliyordu. Mesela buna da dair bir örnek 1521’de Avlonya gümrüğünde yaşanmıştı. Gümrük eminine borçlu olan Şirin isimli bir Ermeni tüccarın borcu kayıta belirtildiğine göre onun kefilinden tahsil edilmişti.⁷⁸¹ Gümrüğe ipek, kumaş, değerli taşlar ve ticarete konu olabilecek her türlü emtia tabiydi. Ancak bazı malların gümrükten geçirilmesi yasaktı. Özellikle İran gibi rakip devletlere gönderilen mallar sıkı bir denetime tabiydi. Geçiş yasak olan pek çok ürün arasında At, tahıl, silah, barut, altın, gümüş, bakır, demir, kalay, güherçile, zift, sahtiyan gibi ürünler bulunmaktaydı. Ama yine de bazen kaçak yollarla bazen de gümrük memurlarının göz yummasıyla bu kuralın ihlâl edildiğini biliyoruz.

XVII. yüzyılda, içinde Ermeni tüccarların da bulunduğu, İran’dan Bursa’ya mal taşıyan kervanların uğradığı ilk gümrük şehri Erzurum’dur.⁷⁸² Kervanlar bu şehre girdiklerinde burada mal satacaklarsa sattıkları malın gümrüğünü burada ödemek zorundaydılar. Ancak burada satılmayan mallar için gümrük ödemek zorunda değillerdi, kervanlar sadece cüzi sayılabilecek bir miktar geçiş ücreti (mürûriyye) öderler ve kendilerine bir tezkire verilirdi. Tüccarların Erzurum’dan çıktıktan sonra mallarını satacakları yere gidene kadar yüklerini açmaları yasaktı. Kervanın uğradığı bir sonraki gümrük şehri ise Tokat’tır.

⁷⁷⁸ Kütükoğlu, “Gümrük Defterleri”, 198.

⁷⁷⁹ Bulunur, *Osmanlı Gümrük Sistemi*, 57.

⁷⁸⁰ Dalsar, *Bursa’da İpekçilik*, 244.

⁷⁸¹ Bulunur, *Osmanlı Gümrük Sistemi*, 67-68.

⁷⁸² Bilge, “Kervan Ticareti, Yollar, Kervanlar, Tüccarlar, Mallar, Gümrükler”, 186.

Burada satılan yüklerin gümrüğü de burada ödenmek zorundadır. Eğer satış yapılmayacaksa yine bir geçiş ücreti verilerek kervan Bursa'ya kadar bir daha geçiş ücreti ödememek üzere yoluna devam eder. Bursa'ya kadar olan yol üzerinde tüccarlar mallarının gümrüğünü henüz ödemediği için yine yüklerini çözmelerine müsaade edilmez. Kervan Bursa'ya geldiğinde eğer yüklerini burada çözecekse gümrüğünü ödemek zorundadır. İstanbul'a gidecekse Mudanya veya İstanbul'da, İzmir'e gidecekse İzmir'de gümrüğünü öder.⁷⁸³ Bazı tüccarlar ise Bursa'ya gelmeden önceki gümrük noktalarında gümrüklerini ödemeyi tercih etmekteydiler. İran'dan gelenler Erzurum'da, Avrupa'dan deniz yoluyla gelenler Çeşme veya İzmir'de, Rumeli'den gelenler Gelibolu'da gümrüklerini ödeyebiliyorlardı. Böyle durumlarda zaman zaman Bursa'daki eminler yasak olmasına rağmen bu tüccarlardan Bursa'da ikinci defa gümrük talep edebiliyordu. 1624 tarihinde Han-ı Cedîd-i Evvel'in mütevellisi olan Sinan Çavuş bu konuyla ilgili İstanbul'a bir şikayette bulunmuştu. Sinan çavuş şikayetinde, başka diyardan gelen ipek tüccarları Bursa'daki hanlara gelip yerleştiklerinde, Erzurum'da ya da Gelibolu'da gümrüklerini ödemiş olduklarına dair ellerinde temessük bulunmasına rağmen, Hassa Harç eminlerinin hilaf-ı şer' hareket ederek hanlardaki tüccarlardan gümrük namıyla yük başına dörder beşer kuruş talep ettiklerini belirtmişti. Sinan Çavuş'un ifadelerindeki dikkat çekici bir detay da bu usulsüz davranışların tüccarların Bursa'dan firar etmelerine ya da hanlara hiç uğramamalarına neden olduğunu belirtmesidir. İstanbul'dan gönderilen emirde gümrüklerini Erzurum ve Gelibolu'da ödeyen tüccarlardan Bursa'da tekrar gümrük alınmaması ve rencide edilmemeleri tembih edilir.⁷⁸⁴ Bursa'ya gelen tüccarların büyük kısmı genellikle gümrüklerini ilk gümrük noktasında ödediklerinden Bursa'da gümrükten muaf oluyorlardı. Ancak XVII. yüzyılda İstanbul için farklı bir uygulamanın olduğunu görüyoruz. Devlet İstanbul'a Edirne veya Erzurum tarafından gelen tüccarların gümrüklerini İstanbul'da veya Mudanya'da ödemelerini şart koşmuştu. Bu sebeple İstanbul'a gelen tüccarların yol üzerinde yüklerini açmaları ve İstanbul gümrüğünden mal kaçırmaları yasaklanmıştı. Bu dönemde bazı Acem tüccarlarının gümrük ödememek için biz Bursa'ya ya da İzmir'e gidiyoruz diyerek İstanbul'a gitmekten geri durduklarını biliyoruz.⁷⁸⁵

⁷⁸³ Özvar, "Gümrükler ve Kervanlar", 121.

⁷⁸⁴ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1033-1034)*, No. B 44, 140/883.

⁷⁸⁵ Kütükoğlu, "Gümrük", 264.

Gümrük emînleri ise Bursa'ya gelen tüccardan gümrük talep etme konusunda çok istekliydiler. Belki aç gözlülüklerinden belki de nizâmı tam olarak bilmediklerinden olacak tüccarlardan kanuna aykırı olarak gümrük talep edebiliyorlar, hatta mallarına el koyabiliyorlardı. Emînlerin bu hukuksuz uygulamalarının sebebi devlete vermekle yükümlü olduğu meblağı ödeyebilmek ve iltizâmından mümkün olduğunca fazla kâr edebilmek arzusuuydu. Ancak bu durum muhtemel gümrük kaçakçılığına ve tüccarların Bursa'ya uğramak istememesine sebep olabiliyordu.⁷⁸⁶

Tüccarların değişik yollardan giderek gümrüğe uğramadan mallarını kaçırmaları, veya gümrük noktasına gelmeden Anadolu'daki kasabalarda yüklerini açıp mallarının bir kısmını başkaları vasıtasıyla gümrük harici yerlere geçirmeleri sık yaşanan bir durumdu. Bu konuda çok sayıda arşiv kaydına rastlamaktayız. İstanbul ve tevabii olan gümrüklere uğramaktan imtina eden Acem tüccarları bu şehirlere gelmeden önce bazı kasabalardan civar kasaba ve köylere dağılıyorlardı. Bu kasabalar arasında Karahisar, Borlu (Safranbolu) kasabaları ile İstanbul ve Bursa'ya daha yakın olan İznikmid ve Geyve kasabaları dikkat çekmektedir. Tüccarlar yasak olmasına rağmen yüklerini bu kasabalarda açıp etraftaki köy ve kasabalara dağılıyor ya da bir yolunu bulup mallarının bir kısmını bu kasabalardan kaçırarak gümrükten olduğundan az mal geçiriyorlardı. Bu kazaların kadılarına gönderilen emirlerde ise Acem bezirganlarının yüklerini çözmelerine müsaade edilmemesi ve tüccarların mallarıyla birlikte İstanbul'a gönderilmeleri isteniyordu.⁷⁸⁷

Bursa'ya ulaşan kervanların ise gümrük görevlilerinden mallarını gizlemeleri normal zamanlarda pek mümkün değildi. Ancak bazen şehirde yaşanan olağan dışı durumlar gümrüğünü ödemek istemeyen tüccarlar için fırsat olabiliyordu. Mesela 1659 tarihinde Osmanlı ordusu Bursa'ya gelmiş ve şehirdeki insan hareketliliği artmıştı. Bursa'ya Acem tarafından ve İzmir tarafından gelen tüccarlar da burada yüklerini çözüp kalabalıktan istifade ederek gümrük ödemedi alışıveriş yapmaktaydılar. Gümrük emîni olan Ahmet kanuna aykırı olan bu durumu İstanbul'a bildirmişti. Verilen cevapta bu duruma müsaade edilmemesi için gereken önlemlerin alınması tembih ediliyordu.⁷⁸⁸

⁷⁸⁶ Bulunur, *Osmanlı Gümrük Sistemi*, 52; Kütükoğlu, "Gümrük", 264.

⁷⁸⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaflı, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 89, Gömlek No. 221, 89; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet, Maliye [C, ML.]*, No. 351, Gömlek No. 14425, 1; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1097)* No. B 148, 10/52.

⁷⁸⁸ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1069-1070)*, No. B 131, 6/21.

5.2. Acem Ermeni Tüccarların Gümrük Resmi Ödediği Diğer Gümrük Noktaları

5.2.1. Mudanya İskele Gümrüğü

Bursa'nın ticaret yolu bağlantıları bahsinde de değindiğimiz gibi, Mudanya iskelesi, Bursa şehrinin denize açılan en yakın çıkış noktasıydı ve İstanbul'un iaşesinde önemli bir yere sahipti. Hem saray için hem de İstanbul halkının ihtiyaçları için Bursa ve çevresinden gönderilen ürünlerin nakli çoğunlukla Güney Marmara kıyısındaki bu iskele vasıtasıyla yapılıyordu.⁷⁸⁹ Mudanya iskelesi Bursa-İstanbul arasındaki ticaretin yanı sıra uzun mesafeli ticaretin de uğrak bir durağıydı. İran, Halep, Antalya ve İzmir tarafından gelip İstanbul'a giden tüccarların bir kısmı bu iskeleyi kullanıyordu.⁷⁹⁰ Hatta devlet, Mudanya iskelesinde bir gümrük noktası bulunduğu için Anadolu tarafından gelip İstanbul ve Bursa'ya gitmek isteyen tüccarların Mudanya iskelesine uğramasını bazı kayıtlardan anladığımızı göre mecbur tutmuştu.

Mudanya iskelesinde bir gümrük olduğuna dair bilinen en eski kayıt ise Fatih dönemine ait Mudanya İskelesi ve gümrüğüne ait bir yasaknamedir. Yasaknamede II. Murat döneminden beri Mudanya iskelesinde mukataa olarak işletilen bir gümrüğün varlığına işaret edilir. Yasaknamenin içeriği Mudanya iskelesi gümrüğünün Hacı Yusuf ve Hacı Mehmed'e mukataa olarak verildiği, iskelenin reis ve gemicilerinin eminlerden yük gizlememeleri, kaçırmamaları ve gemilerine eminlerin desturu olmadan yük koymamaları gerektiği hakkındadır.⁷⁹¹

Mudanya Gümrüğü ile ilgili hükümler içeren Fatih döneminde ait olduğu düşünülen bir diğer kanunname İstanbul ve Galata gümrüğüne ait kanunnamedir. Burada Mudanya'dan frengi kumaş ibrişim çuka ve gayrı kumaş getiren Müslüman ve haraçgüzar tüccarlardan yüz akçede dört akçe gümrük alınması emredilmektedir.⁷⁹²

“1476 tarihli İstanbul gümrüğüne ait bir kanunnamede ise Mudanya iskelesi ve gümrüğü ile ilgili şu ifadeler kullanılır. “İstanbul ya da Akdeniz tarafından gelen bir gemi Mudanya iskelesine lenger atsa tamam gümrüğün vere, ancak katı güne (kötü güne) uğrayıp naçar kalıp Mudanya iskelesine lenger atsa gemisinden nesne çıkarmadığı ve nesne indirmediği sürece gümrük alınmaya. Amma katı gün olmayıp

⁷⁸⁹ Arif Bilgin, “Sarayın Midesine Hitap Eden Bir Şehir”, *Gastro* 61 (2011), 73.

⁷⁹⁰ Aybet, *Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, 543.

⁷⁹¹ Cafer Çiftçi, *Osmanlı Döneminde Mudanya İskelesi ve Gümrüğü* (Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2012), 66-67; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 1, 607.

⁷⁹² Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 1, 414.

kendi iradesiyle limana girse tamam gümrüğünü ödeye. Eğer gemi İstanbul'da gümrüğünü verdikten sonra Mudanya iskelesine gelirse mal indirip bindirmediği sürece gümrük alınmaya, indirip bindirdiği mallardan ise gümrük alına. Bir kere gümrük verdikten sonra başka bir limanda gümrük alınması emrim değildir...⁷⁹³

Yine 1476 tarihli başka bir kanunname İstanbul, Galata, Gelibolu ve Mudanya iskeleleri gümrüğüyle alakalıdır. İçeriği itibariyle bahsettiğimiz kanunnamelerle benzerlik arz eder. Kanunname ayrıca Aydın ilinin ahirine değin İstanbul gümrüğüne tabi olan iskele gümrüklerinin Yakup, Andiriye, Palologoz, Lefteri isimli kimselere üç yıl için mukataa olarak verildiğini gösterir.⁷⁹⁴

XVI. yüzyılın sonunda ise, bazı Avrupalı seyyahların anlattıkları ve dönemin arşiv kayıtlarına bakılırsa, Mudanya gümrüğünün iltizâmının genellikle Yahudi eminlerin elinde olduğunu görmekteyiz. 1577 yılının haziran ayında Mudanya iskelesi ve bu iskeleye bağlı diğer iskelelerin iltizâmı üç yıllığına 200.000 akçeye İsak isimli Yahudi'ye verilmiştir. Yapılan ihale sırasında İsak ile Avraham isimli bir Yahudi arasında kefâlet bedelinin ödenmesi konusunda çıkan bir anlaşmazlık dava kayıtlarına yansımıştı. Ağustos 1598'de de Mudanya ve tevabii mukataaları ile diğer mukataalar daha önceden yine mukataanın iltizâmını almış olan Mosi isimli Yahudi'ye iki tahvil için 60 yük akçe karşılığında verilmişti.⁷⁹⁵

XVII. yüzyılda yine mukataa olarak işletilen Mudanya gümrüğünün, bir iskelenin yanı sıra gümrük eminliği binası ve gümrük deposunun bulunduğu iki-üç katlı birkaç binadan oluştuğu bilinmektedir. Bu binalarda gümrük emininin makamı ile karadan ve diğer iskelelerden gelen malların gümrük işlemlerinin yapıldığı bürolar bulunuyordu.⁷⁹⁶ Bu dönemde Mudanya İskele gümrüğü Mukataasının gelir kalemleri arasında Mudanya iskelesi bacı, Kite kazasına bağlı olan Gemlik, Kurşunlu, Burgaz iskeleleri bacı; Yalakabad kazasına bağlı Kavak, Karamürsel, Samanlı köylerinin geliri; Edincik'te Erdek köyünün geliri ve İnegöl'deki çeltik geliri de bulunuyordu. Ayrıca çoğu zaman bu mukataa bac-ı bazar-ı galle, kapan-ı meyve-i huşk, öşr-i hamr-ı kefere ve damga ve gümrük mukataalarıyla birlikte satılmaktaydı. Bu asrın başındaki celâlî isyanları Bursa ve çevresindeki sosyal ve ekonomik hayatın önemli ölçüde tahribata uğramasına neden

⁷⁹³ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 1, 418.

⁷⁹⁴ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri* 1, 430.

⁷⁹⁵ Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi*, 482; Çiftçi, *Mudanya İskelesi ve Gümrüğü*, 71.

⁷⁹⁶ Çiftçi, *Mudanya İskelesi ve Gümrüğü*, 69.

olurken, isyancıların Mudanya iskelesi ve buradaki gümrük eminleri üzerindeki tazyiki buradaki ticari hayatı da sekteye uğratmıştı ve bu durum bu dönemdeki iskele gelirlerinin zarar görmesine neden olmuştu.⁷⁹⁷

Neyse ki, Evliya Çelebi'nin anlattıklarına bakılırsa Mudanya iskelesi XVII. yüzyılın ortalarına doğru celâli isyanlarının yıkıcı etkilerini atlatmış gözükmektedir. Evliya Çelebi Mudanya iskelesi ve gümrüğü hakkında şunları söyler: Bursa'nın bakımlı ve gelişmiş bir iskelesidir. Gelip giden gemiler için güvenli bir limandır. İstanbul körfezinin kıblesi tarafında bir köşe bucağa vaki olduğundan yedi zorlu rüzgardan korunmuştur. Yıldız rüzgarından ise tam korunmuş değildir. İyi demir tutar yatak limandır. İskele başında gümrükhanesi bulunur. Gelen giden gemilerden ve kara tarafından gelen tüccarlardan öşri i sultanî alır, on yük akçe iltizâm emanettir.⁷⁹⁸

XVII. yüzyıla ait, Mudanya gümrüğü ile Acem'den ve diğer uzak memleketlerden gelen tüccarlar arasındaki ilişkiye dair arşiv kayıtları ise genellikle gümrük kaçakçılığı ile ilgili kayıtlardır. Bu asrın özellikle ikinci yarısında Bursa'ya getirilen ticari emtianın gümrüğünün ödenmesi açısından Mudanya gümrüğünün ön plana çıkartıldığını, hatta devletin bu konuda zecri önlemler aldığını görmekteyiz. Bu asırda Bursa'da tüccarlardan gümrük alındığı bilinmesine rağmen, bazı kayıtlardan Acem bezirganlarının Bursa'ya gitmeden önce Mudanya veya İstanbul'da gümrüklerini ödemeye mecbur tutulduğunu biliyoruz. Böyle bir mecburiyetin olması acaba zaman zaman Bursa'daki gümrüğün faal olmadığı anlamına mı geliyordu. Yoksa Bursa tüccarlar için gümrük kaçakçılığına imkân veren bir şehir olarak mı görülüyordu, ya da Mudanya gümrüğünün gelirlerinin arttırılması devletin bir politikası mıydı bunu bilmiyoruz. Ancak 1679 tarihinde bununla ilgili Bursa kadısına gönderilen bir emirde, diyar-ı Acem, Halep, Bağdat ve sair yerlerden Bursa'ya gelen tüccarların Mudanya'da gümrüklerini ödedikten sonra Bursa'ya geldiklerinden bahsedilmektedir. Gönderilen bu emirde Mudanya'da gümrük vermeden Bursa'ya gitmek isteyen tüccarların ise mallarıyla birlikte İstanbul'a gönderilmeleri istenmekteydi.⁷⁹⁹ Buna benzer Bursa kadısına gönderilen başka bir emirde de İstanbul'da gümrüğünü ödemedi Bursa'da yükünü açan ve ticaret yapan Acem tüccarlarına mani olunması tembih diliyordu. Öyle anlaşıyor ki Mudanya'da gümrük olduğu bilinmesine

⁷⁹⁷ Bilgin, *Bursa Hassa Harç Eminliği*, 110-112.

⁷⁹⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname* 2, 8.

⁷⁹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHH.d.]*, No. 96, Gömlek No. 221, 41.

rağmen burada bile tüccarlar gümrük ödememek için çeşitli bahaneler öne sürebiliyorlardı. Devlet XVII. yüzyılda Bursa'da gümrük kaçakçılığını engellemek için tüccarların önce İstanbul'a veya Mudanya'ya gelmelerini zaruri tutmuş gümrüklerini burada ödedikten sonra Bursa'ya veya isterlerse başka yerlere gitmelerine müsaade etmişti.⁸⁰⁰

1689 tarihinde ise İstanbul ve tevâbii gümrük emini olan Ahmet gümrük kaçakçılığı nedeniyle Mudanya gümrüğünün zarara uğradığı hakkında İstanbul'a şikayette bulunmuştu. Şikayetinde daha önce Halep, Basra, Bağdat ve diğer yerlerden Bursa'ya gelen tüccarların, yüklerini doğrudan Mudanya iskelesine getirip gümrüklerini burada öderken, şimdi ise Mudanya'ya gelmeden Karahisar'daki hanlarda yüklerini indirdiklerini, ardından da çevredeki kasaba ve köylere dağıldıklarını söylemiştir. Bu durum İstanbul'a tabi olan gümrük gelirlerine zarar verdiğinden devlet, Karahisar ve sair yerlerdeki bu tür tüccarların bulunması için bölgeye adamlar göndermiş, bulunan tüccarların Mudanya veya İstanbul gümrüğüne gönderilmeleri istenmişti.⁸⁰¹

Anadolu'daki kasabalardan etrafa dağılmanın yanında, Mudanya iskelesine gitmek yerine gümrük ödememek için farklı iskeleleri kullanan tüccarlar da vardı. Gümrük gelirlerinin azalmasına neden olan bu girişimde genellikle deniz taşımacılığı yapan reis ve kayıkçıların aracılığı söz konusuydu. İstanbul-Mudanya arasında çalışan pereme ve kayıkların reisleri yasak olmasına rağmen tüccarlar ve onların yüklerini farklı iskelelerden alıp İstanbul'a götürüyor ve Mudanya gümrüğünün zarar görmesine neden oluyorlardı. Bu durumun tespiti üzerine kayıkçıların farklı iskelelerden yük ve yolcu almaları yasaklanmış ve yarar kefilleri olmayan kayıkçıların çalışması men edilmişti. Bazen de Mudanya kayıkçıları ile Kurşunlu kayıkçıları arasında bu konuda ihtilâf söz konusu oluyordu. Kimi zaman Kurşunlu kayıkçıları, Mudanya iskelesi yerine Kurşunlu iskelesine gelen tüccarlarla anlaşarak onların mallarını İstanbul'a getirmekteydiler. Tabiatıyla bu gümrük iltizâmına zarar veriyordu. Devlet de bu kaçakçılığa karşı önlemler almaktan geri durmamıştır.⁸⁰²

İstanbul ile Mudanya İskelesi arasında yapılan ticaretin temel problemlerinden biri yaşanan deniz kazalarıydı. Deniz taşımacılığı kara taşımacılığına nazaran zaman ve

⁸⁰⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 89, Gömlek No. 62, 23.

⁸⁰¹ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1097)*, No. B 148, 10/52.

⁸⁰² Çiftçi, *Mudanya İskelesi ve Gümrüğü*, 76.

nakliye masrafları açısından tüccar taifesinin işini kolaylaştırırsa da, deniz seyahati yol güvenliği açısından daha riskliydi. Örneğin 1662 senesinin Eylül ve Kasım aylarına ait iki kayıta, Abdülnebi isimli Müslüman tüccarın ve Menteş isimli Yahudi'nin ticaret için gittikleri İstanbul'dan dönerken, garîkân halik olduklarından ve bunların kalan mallarının vârislerine taksiminden bahsedilmektedir. Anlaşılan o ki bu deniz yolunun yük ve insan taşımacılığında sık kullanılıyor olması, yaşanan deniz kazalarıyla çok sayıda tüccarın hayatını kaybetmesine neden olmaktaydı. Bu durum hem ticareti hem de Mudanya gümrüğünün bu ticaretten elde ettiği geliri olumsuz etkileyen unsurlardan biriydi.⁸⁰³

5.2.2. İzmir Gümrüğü

XVII. yüzyıl öncesi dönemde İzmir Osmanlıların daha çok İstanbul'un iâşesi açısından nazar-ı dikkate aldıkları bir kentti. XVII. yüzyılda ise şehrin ticaretteki yükselişiyle hazineye gelir sağlaması için uluslararası ticaretten elde edilen gümrük gelirleri açısından da ehemmiyet gösterilen bir kent haline geldi. Bu sebeple devlet katı ihracat politikaları konusunda daha esnek davranmak ve İzmir'in bu zenginliğinden faydalanmak gibi bir anlayışla şehrin ticaretine yaklaşmaya başlamıştı.⁸⁰⁴ İzmir gümrüğündeki artan ticaret hacmi asrın ilk yıllarından itibaren kendini göstermeye başladı. XVI. yüzyılda Çeşme'deki gümrük gelirleri İzmir'den fazlayken XVII. yüzyılda İzmir gümrüğünün gelirleri Çeşme'yi geçmeye başlamıştır. Goffman'ın verdiği 1604-1607 yılları arasını gösteren rakamlara göre İzmir'in gümrük geliri 1604-1605 Mayıs ayları arasında 981.854 akçe, 1605-1606 Mayıs ayları arasında 1.171.958 akçe, 1606-1607 Mayıs ayları arasında 1.332.733 akçedir. Buna mukabil Sakız ve Çeşme gümrüğünün gelirleri 1604-1605 Mayıs ayları arasında 1.064.025 akçe, 1605-1606 Mayıs ayları arasında 859.005 akçe, 1606-1607 Mayıs ayları arasında 600.192 akçedir. İzmir gümrüğünün gelirleri şehrin artan ticaretine paralel olarak XVII. yüzyıl boyunca artmaya devam etmiş olmalıdır.⁸⁰⁵

İzmir gümrüğü İstanbul gümrüğüne bağlı mukataa usulüyle idare edilen bir gümrüktü. Ancak İstanbul gümrük emininin yetki alanın geniş olması sebebiyle, İzmir'de bulunan gümrük veya mîzân-ı harîr mukataaları sipariş olarak başkalarının idaresi altında işletilebilmekteydi.⁸⁰⁶ Örneğin 1678'de İzmir'de bulunan Antoine Galland bu konuda

⁸⁰³ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1091-1094)*, No. B 141, 71/410; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1091-1094)*, No. B 141, 63/348.

⁸⁰⁴ Eldem vd., *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, 128.

⁸⁰⁵ Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, 52.

⁸⁰⁶ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1069-1070)*, No. B 131, 14/77.

İzmir gümrük emini için İstanbul'daki gümrük eminine bağlı, aslında onun bir memurudur der.⁸⁰⁷ İzmir'deki gümrük iltizâmını elinde bulunduranlar ise özellikle XVII. asrın ilk yarısında Yahudilerdir.⁸⁰⁸

XVII. yüzyılda İzmir Körfezi'nde İstanbul gümrüğüne bağlı olan iki gümrük bulunmaktaydı. Bunlardan ilki Cami-i Atik mahallesindeki meyveter, meyve-i huşk ve küçük gümrük olarak da bilinen meyve gümrüğüdür. Burası yabancı gemilerin giremediği, Türk gemi ve kayıklarının geldiği kadirga limanı denilen, İstanbul ve diğer Osmanlı şehirlerine erzak gönderilen bir iskeledir. Yabancı gemilerin ve karadan gelen büyük kervanların gelip vergilerini ödedikleri Efrenc gümrüğü ise büyük gümrük olarak bilinir. Buradaki iskele gümrüğü İzmir'i Akdeniz'deki diğer büyük limanlara bağlayan Frenk gemilerinin girdiği gümrüktür.⁸⁰⁹

Sonradan yapıldığı bilinen gümrük binası hakkında Avrupalı seyyahların anlattıkları dikkate değerdir. 1654'de İzmir'e gelen d'arvieux gümrük binasının deniz tarafında taş bir bina olduğunu söyler ve mağrip evi olarak anıldığını belirtir.⁸¹⁰ Seyyahın bahsettiği binanın meyve gümrüğü binası mı yoksa Efrenc gümrüğü için kullanılan bir yapı mı olduğunu bilmiyoruz. Çünkü yeni gümrük binası yani Efrenc gümrüğü 1675'te denizin doldurulmasıyla elde edilen bir alan üzerine yapılmıştır. Bu tarihte İzmir'de bulunan Jacop Spon kısa bir süre önce inşa edildiğini söylediği yeni gümrük binasının ahşap ve çok güzel boyalı bir bina olduğundan bahseder.⁸¹¹ Necmi Ülker ise bu yapı yapılmadan önce gümrük eminin kiralık bir evde gümrük işlerini gördüğünü söyler. Yeni yapının inşasıyla burası hem gümrük ofisi hem de eminin lojmanı olarak kullanılmıştır. Bu yeni gümrük binasının yapılmasının ardından limanda yapılan tüm boşaltma ve yükleme işlerinin sıkı bir şekilde denetlenmeye başlanması Avrupalı şirketlerce pek hoş karşılanmamıştı. Gümrükten bağımsız ticaret yapmak konusunda istekli olan tüccarlar bir süre limanı kullanmayı boykot dahi etmişlerdi.⁸¹² İpek için gümrük ödenmemesi, gemiden gemiye kaçak nakil, Frenk sokağındaki konutların denize açılan kapılarından mal kaçırılması gibi eylemler söz konusu olabiliyordu.⁸¹³ Ancak anlaşılan Osmanlılar bu

⁸⁰⁷ Bauden, *İzmir gezisi*, 99.

⁸⁰⁸ 1604-1630 yılları arasında İzmir gümrüğünü işleten Yahudi gümrük eminleri için bk. Goffman, *İzmir ve Levanten Dünya*, 80.

⁸⁰⁹ Aybet, *Osmanlı Dünyası ve İnsanları*, 575-576; Ünal, *İki Osmanlı Liman Kenti*, 55.

⁸¹⁰ Baykara, *İzmir Şehri ve Tarihi*, 95.

⁸¹¹ Pınar, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir*, 19.

⁸¹² Ülker, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi*, 13.

⁸¹³ Eldem vd., *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti*, 133.

dönemde sadece yeni bir gümrük binası yapmakla kalmamışlardı, bunun yanında gümrük işlerine de yeni bir düzen vermek konusunda kararlıydılar. Bu konuda İngiltere'nin İzmir konsolosu olan Paul Rycout'nun belirttiğine göre, 1675'ten başlamak üzere limana giren bütün yabancı gemilerin yükleme ve boşaltma işlemlerinin bu gümrükten yapılması için ferman dahi çıkmıştı.⁸¹⁴

Gümrükte tüccarlara uygulanan muamele hakkında Avrupalı seyyahlar önemli detaylar verirler. Tavernier gümrük memurlarının daha fazla kazanç elde edebilmek için gümrükten geçen mallara diledikleri değeri biçebildikleri, yani kimi zaman gerekenden fazla ücret talep edebildiklerini söyler. Mesela 300 ekü tutan bir mala 1.000 ekü değer biçilebilmektedir. Seyyah tüccarların da bunun karşısında getirdikleri malları gizlice geçirmek için çeşitli oyunlara başvurabildiklerini söyler. Eğer kişi malı gizlice geçirmekte başarılı olamazsa malına el koyulmasa bile ceza olarak iki kat gümrük ödemek zorunda kalır.⁸¹⁵ Motray ise Osmanlı gümrük memurlarının insanlıklarına hayran kalmıştır, hayretle onların Avrupa'dakilerin aksine eşyalarını didik didik aramadıklarını, hatta elleriyle açtığı kasasına dokunmadıklarını söyler.⁸¹⁶ İzmir gümrüğünden mal geçirmek konusunda her milletin 3-8 kantar arasında hakkı olduğunu söyleyen Spon ise gümrükte her millete eşit oranda kolaylık sağlanmadığını ifade eder. Mesela İngilizlere daha müsamahakar davranılırken, bunda onların dürüstçe ticaret yapmalarının ve zengin ailelerden olmalarının etkili olduğunu söyler. Seyyahın belirttiğine göre Ermenilere ise İngilizler gibi müsamahakar davranılmaz. Gümrük kaçakçılığı ağır şekilde cezalandırılan bir suçtur. Kaçakçılık yapanın malı, Tavernier'in söylediğinin aksine geri verilmez ve ödenmesi gereken gümrüğün iki katı ücret alınır. Spon notlarında Ermenilerin getirdiği ipeğin batman denilen bir ipek olduğunu ve 14 kg. geldiğini söyler. Bir batmanın değeri ise 38-40 kuruş arasındadır. Burada batmandan kasıt herhalde ağırlık ölçüsü olmalıdır. Ancak seyyah batmanı bir ipek türü anlamış olabilir.⁸¹⁷ Galland ise İzmir'den Avrupa'ya getirilebilecek mallar hakkında verdiği listede, 18 libre ağırlığında olduğunu söylediği batman hesabıyla satılan ipek türleri içerisinde "sorbassi" denilen İran ipeğinin, vasat kalite ipeğin, en ince ve en iyi kalite olan "ardassine" denilen İran ipeğinin ve kalın düşük

⁸¹⁴ Zeki Arıkan, "Sir Paul Rycout: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir", *Osmanlı Araştırmaları* 22 (İstanbul: 2003), 134.

⁸¹⁵ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 117.

⁸¹⁶ La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, 20.

⁸¹⁷ Pınar, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir*, 19-20.

kaliteli “ardasse” denilen İran ipeğinin ismini verir.⁸¹⁸ Ermenilerin getirdiği İran ipeğinin İzmir’de batman hesabıyla tartılması hakkındaki seyyahların verdiği bilgileri Osmanlı arşiv kayıtları da doğrulamaktadır. Bursa mîzân-ı harîr emininin 1650’de İstanbul’a gönderdiği bir arzuhalde Acem’den gelen ipeğin gümrüklerinin Erzurum, İzmir ve İstanbul iskelelerinde batman hesabı üzere vezn edildiği, Bursa’da da 15 senedir aynı şekilde batman hesabıyla vezn edildiği belirtilmiş, ancak Bursa’da bazı kimselerin buna muhâlif hareket etmek istediği ifade dılmıştı.⁸¹⁹

İran’dan ipek veya çeşitli türde emtia getiren bir Acem tüccarının hangi Osmanlı gümrük noktalarında gümrük ödemesi gerektiği ve hangi hallerde kendilerinden gümrük alınmasının men’ edildiği hakkında ise elimizde önemli kayıtlar bulunmaktadır. 1617 tarihinde İzmir’de mîzân resmi talebiyle ilgili çıkan bir anlaşmazlık neticesinde İstanbul’a gönderilen arzuhale cevaben Bursa kadısına gönderilen yazıda durum açıkça izah edilmektedir. Arzuhalde ifade edildiğine göre Emirzacan isimli Acem Ermenisi ve yoldaşları Acem’den emtia ve ipek yükleriyle Erzurum’a gelip burada gümrüklerini eda etmişlerdi. Sonra Tokat üzerinden İzmir iskelesine gelmişler ve kanun olduğu üzere burada da gümrüklerini eda etmişlerdi. Ancak metalarını gemiye tahmil etmek üzere iken Bursa mîzân-ı harîr emininin adamları gelip ipek yüklerinden kanuna muhâlif olarak mîzân resmi talep etmişlerdi. Anlaşmazlık kadiya bildirildikten sonra tüccarların mallarına emaneten el koyulmuş ve durum İstanbul’a bildirilmişti. Gönderilen emirde İzmir’de mîzân-ı harîr olmadığı, üstelik tüccarların ipeğini Bursa ya da İzmir’de satmadığı, gümrüğünü vererek ihraç etmek istedikleri, bu sebeple kendilerinden mîzân resmi talep edilmesinin haksızlık olduğu belirtilmişti. 1617 senesi Ermeni tüccarların İzmir’e ilk olarak ipek getirmeye başladıkları yıllara tekabül etmektedir. Anlaşılan Bursa’daki mîzân eminleri tüccarların Bursa’ya uğramadan doğrudan İzmir’e gitmelerinden, mallarını burada satmalarından rahatsızdılar. Bu durum kendi iltizâmlarına zarar verdiği için İzmir’e giden ipek yüklerine müdâhil olabiliyorlardı. Acem tüccarlarının Bursa’ya uğramak istememesinin sebebi ise malını İzmir iskelesi üzerinden Avrupalılara satmak ve Bursa’da bir mîzân resmi talebiyle karşılaşmamaktı. İlgili kayıтта da görüldüğü üzere Acem tüccarları Osmanlı topraklarına girdikten sonra Erzurum’da mallarının ederi üzerinden belirlenmiş bir oranda (bu oran Erzurum’da % 5 gümrük, % 1

⁸¹⁸ Bauden, *İzmir gezisi*, 83-84.

⁸¹⁹ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1059-1060)*, No. B 74, 73/550.

kassâbiyyedir) gümrük ödemek zorundaydılar. Tüccarla kendilerine bir tezkire verildikten sonra Tokat, Bursa gibi kentlerden geçip İzmir'e kadar olan yol üzerinde, yüklerini bozmadıkları sürece gümrük veya mîzân resmi ödemek zorunda değillerdi. Ancak İzmir'de iskeleye geldiklerinde gemiye yüklenecek malın gümrüğünü ödemek zorundaydılar.⁸²⁰

Acem tüccarları ihraç edecekleri malın İzmir iskelesinde gümrüklerini ödeseler bile eğer mallarını doğrudan Avrupa'ya değil Sakız'a göndereceklerse yeni bir gümrük talebiyle karşılaşabiliyorlardı. Çünkü Sakız'da da bir gümrük bulunuyordu ve İzmir-Sakız gümrükleri genellikle aynı emin tarafından idare edildiğinden Sakız iskelesinin gümrük resmi İzmir'de alınabiliyordu. Örneğin 1620'de Mirzacan isimli Ermeni tüccar Acem'den İzmir'e ipek getirmiş gümrüğünü ve kassâbiyyesini ödedikten sonra kendisine temessük verilmişti. Ancak Sakız ve İzmir iskelesi eminleri Musa ve Avraham, tüccardan yeniden gümrük talep etmişler, hatta 1.500 kuruşunu almışlardı. Sonradan ise 550 kuruşu tüccara geri vermişlerdi. Ermeni tüccar kalan 950 kuruşu da eminlerden talep edince olay mahkemeye taşınmıştı. Neticede anlaşmazlık arabulucuların girişimiyle eminlerin Ermeni tüccara sulh bedeli olan 480 kuruş daha ödemesiyle çözüme kavuşturulmuştu.⁸²¹ Bu meseleye dair başka bir kayıta ise İzmir ve Sakız iskelelerinde alınacak gümrük bedeli ile ilgili eminlerin ve Ermeni tüccarların belirlenen tarifeye razı olduklarına dair beyanlarını görmekteyiz. Buna göre ister Ermeni olsun ister Müslüman, tüccarlardan, İran'dan İzmir'e ipek getirip eğer Frengistan'a gitmek isterlerse her 100 akçelik metadan 3 akçe gümrük ve 1 akçe kassâbiyye alınacağı, eğer Sakız'a gitmek murat ederlerse hem İzmir hem Sakız gümrüğü ve kassâbiyyeyle birlikte 100 akçelik metadan 7 akçelerinin alınacağı, Eğer Sakız'dan meta alıp İzmir'e getirirler ise 100 akçelik metadan hem Sakız hem İzmir gümrüğü olan 6 akçelerinin alınacağı ifade edilmiş, taraflar bu tarifeye uyacaklarına dair taahhütte bulunmuşlardı.⁸²²

Öte yandan Ermeni tüccarların İzmir'e ipek getirmeye başladıkları XVII. asrın ilk çeyreğinde henüz İzmir'e has bir mîzân resmi ünitesi kurulmamıştı. 1617 tarihli Bursa sicil kaydında İzmir'de mîzân-ı harîr olmadığı açıkça yazmaktadır.⁸²³ Ancak asrın ortalarında İzmir'de bir mîzân-ı harîr mukataasının bulunduğunu biliyoruz. Örneğin 1660

⁸²⁰ *Bursa Sancağı Ser'îyye Sicil Defteri (1029)*, No. B 40, sayfa numarası yok/hüküm numarası yok.

⁸²¹ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1030-1034)*, No. 47/B, 23/13.

⁸²² *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1030-1034)*, No. 47/B, 27/15.

⁸²³ *Bursa Sancağı Ser'îyye Sicil Defteri (1029)*, No. B 40, sayfa numarası yok/hüküm numarası yok.

tarihli bir kayda göre İzmir'deki mîzân-ı harîr mukataası Bursa'daki mîzân-ı harîr mukataasından bağımsız bir ünite olarak faaliyet göstermekteydi. İlgili kayıta İstanbul gümrüğüne bağlı olan İzmir mîzân-ı harîr mukataasının siparişe Hüseyin nam kimesnenin, yine İstanbul gümrüğüne bağlı olan Bursa mîzân-ı harîr mukataasının ise siparişe Mehmed'in uhdesinde olduğu belirtilmektedir.⁸²⁴

5.2.3. Erzurum Gümrüğü

XVII. yüzyılda uluslararası ticaret yollarındaki gelişmeler ve İzmir'in bu dönemdeki hızlı yükselişi, Erzurum'un kaderini önemli ölçüde etkilemiştir. Şehir bu yüzyılda bir Osmanlı-Safevi savaşlarında bir garnizon şehri vazifesi görmekle birlikte, İzmir'i ve Anadolu'daki diğer ticaret merkezlerini İran'daki ipek pazarlarına bağlayan, imparatorluğun en önemli gümrük şehirlerinden biri haline gelmiştir.⁸²⁵ Erzurum Gümrüğü ilk kurulduğu dönemde emanet (ber vech-i emanet) usulüyle yönetilse de XVII. yüzyılda çoğunlukla iltizâm (ber vech-i iltizâm) usulüyle yönetilmiştir.⁸²⁶ Gümrüğün tam olarak ne zaman tesis edildiği konusunda ise kesin bir bilgi olmamakla birlikte, XVI. yüzyılın son çeyreğinde gümrükle ilgili ilk kayıtlara rastlanmaktadır. 1574 yılına ait bir kayıta Erzincan Gümrük Mukataasının Erzurum Defterdarlığı'na ilhâk edildiğini, Kasım 1575'teki bir başka belgede Erzurum'da ipekten vergi alınmaması yönünde oradaki görevlilere uyarıda bulunulduğunu görüyoruz. 1577'deki bir başka kayıta ise Erzincan'daki gümrük yetkililerinin bir süredir Erzurum'da ipekten vergi alınmasından ötürü zarara uğradıkları yönünde bir şikayetleri söz konusuydu. Bu durum karşısında devlet ipekten alınan gümrüğün Erzincan'da ödenmesi konusunda yetkilileri yeniden uyarmıştı. Öyle anlaşıyor ki bu evrede Erzurum ve Erzincan gümrükleri arasında bir rekabet söz konusuydu ve yasal olmamasına rağmen Erzurum Gümrüğü'nde doğudan gelen ipek taşıyan kervanlardan gümrük alınmaya başlanmıştı. 1590'larda ise artık Erzurum Gümrüğü'nün bir müessese olarak konumunu sağlamlaştırdığını görmekteyiz.

⁸²⁴ Bursa Sancağı Şer'iyeye Sicil Defteri (1069-1070), No. B 131, 14/77.

⁸²⁵ Ronald Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies* 7/1 (Cambridge University Press, 1976), 47; Dickran Kouymjian, "The Decline and Revival of Erzerum: Sixteenth-Eighteenth Centuries", *Armenian Karin/Erzerum*, ed. Richard G. Hovannisian (California: Mazda Publishers, 2003), 127.

⁸²⁶ Bilgehan Pamuk, "Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü ve Tekamülü (XVI.-XVII. Yüzyıllar)", *Belleten* 77/279, (2013), 529.

Bu dönemden itibaren Erzincan Gümrüğü'nde ipekten gümrük alındığına dair bir bilgiye rastlanmamaktadır.⁸²⁷

XVII. yüzyılda Erzurum Gümrüğü'nün⁸²⁸ en büyük gelir kaynağı doğudan gelen ipek kervanlarından alınan gümrük vergisiydi. Gümrüğün adı, ipek yüklerinden alınan verginin en önemli gelir kalemi olması hasebiyle, gümrük-i harîr ve mîzân-ı harîr isimleriyle özdeşleşmişti. Gümrük mukataasını ilgilendiren bu dönemin pek çok mali ahkâm kaydında, Acem diyarından gelen ipek yükleri ve alınacak gümrük miktarına dair hükümler bulunmaktadır. “Acem'den gelen harîr yükleri vezn olunup her bir batman⁸²⁹ harîrden birer kuruş-ı riyal resm-i gümrük alındığı üzre ol veçhile alınmak ferman olundu...” ifadesi buna iyi bir örnektir.⁸³⁰ Genellikle iltizâm usulüyle yönetilen gümrüğün gelirleri aslında sadece gümrük vergilerinden oluşmuyordu. Erzurum gümrüğüne dahil ihtisâb, kassâbiyye, mîzân-ı harîr, pençik-i üserâ, maden-i Ardanuç ve beytülmal-i amme ve hassa mukataa gelirleri de Erzurum gümrüğüne dahildi.⁸³¹ Yani Erzurum Gümrük mültezimi aynı zamanda bu mukataaların gelirlerine de sahip olmuş oluyordu. Bahsi geçen mukataa gelirlerinin çoğunun en büyük gelir kaynağı ise yine şehirde yapılan ticari faaliyetlerdi. Dolayısıyla gümrük mültezimi bir anlamda bölgenin ticaretten alınan neredeyse tüm vergi gelirlerini elinde bulunduruyordu.⁸³² Örneğin, Erzurum pazarına getirilen her bir maldan ihtisâb vergisi alınıyordu ve bu malların içinde ipek en önemli kalemdi. Bununla ilgili bir mâli ahkâm kaydında “Acem'den gelen ipek yükleri açılıp Erzurum pazarında satılırsa ihtisâb emînleri üzerine varup vezn itdirüp her bir batman

⁸²⁷ Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri, Erzurum* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006), 264-265.

⁸²⁸ Erzurum Gümrük Mukataası'nın 1601-1691 yılları arasındaki yıllık gelirleri hakkında detaylı bilgi için bk. Pamuk, *Bir Serhad Şehri*, 273.

⁸²⁹ Batman daha çok Türkler ve Türklerle yakın ilişki içerisinde bulunan kavimler tarafından kullanılan eski bir ağırlık ölçüsü birimidir. Ağırlık ölçüsü olarak kullanıldığı yöreye ve tartılan maddenin cinsine göre farklı değerler ifade eder. 1650'lerde Erzurum'da 1 batman 7.83 kg. ağırlığa denk gelirken, aynı dönemde Tebriz'de 2.905 kg. ağırlığa denk geliyordu. 1581 yılında Tokat'ta bir batman 7.6 kg. iken, aynı tarihte Van'da bir batman 7.1 kg. ediyordu. Cengiz Kallek, “Batman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/199-200; E. Schilbach'a göre bir batman 9,9 kg etmektedir. Bauden, *İzmir gezisi*, 83; 1574 tarihli Antep Kanunnamesinde ise batmanın 720 dirhem olduğu ifade edilmektedir. Ümit Ekin, “16. Yüzyılda Manisa ve Gaziantep'te Kullanılan Bazı Ölçü ve Tartı Birimleri”, *İzmir Demokrasi Üniversitesi Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri -1*, ed. Mustafa Öztürk-Ayşe Değerli (İzmir: İzmir Demokrasi Üniversitesi Yayınları, 2019), 427.

⁸³⁰ Pamuk, *Bir Serhad Şehri*, 266.

⁸³¹ XVIII. yüzyılda Maliyeden Müdevver Defterlerde Erzurum Gümrüğü'nün ismi “*Mukataa-i Gümrük-i Erzurum ve ihtisâb ve yasakıyye ve Mîzân-ı harîr ve Pençik-i üserâ ve Maden-i Ardanuç, ve Beytü'l-mâl-i amme ve hassa*” diye geçmektedir. Neşe Erim, *On sekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1984), 26.

⁸³² Erim, *Erzurum Gümrüğü*, 26.

harîrden buçuk kuruş mîrî için resm-i mîzân-ı ihtisâbiye alındığı üzere dahi ol minvâl üzere alınmak ferman olunduğu...” ifadesi dikkat çekicidir. İran’dan getirilen ipek, askerin günlük et ihtiyacını karşılamak üzere tesis edilen kassâbiyye mukataasının da en önemli gelir kaynağıydı. “Acem’den gelen ipek yükleri vezn olunup gümrüğü alındıktan sonra her bir batman harîrden mîrî için rub‘ kuruş resm-i kassâbiyye alındığı üzere ol-vecihle alınmak ferman olundu...” şeklindeki mâli ahkâm kaydı İran ipeğinin askerin en temel ihtiyaçlarını karşılamada dahi önemli bir fonksiyonu olduğunu göstermektedir.

Aslında Ermeniler, bu yüzyıl boyunca Erzurum’u sadece güzergâhları üzerinde bulunan bir geçiş noktası olarak kullanmakla kalmadılar, aynı zamanda başta gümrük olmak üzere şehirdeki pek çok mukataayı da işletme hakkı elde etmeyi başardılar.⁸³³ Bunlardan en meşhuru aslen Karagöz ailesinden olan Hoca Sanos’tur. Sanos kardeşi Hoca Bedros’la birlikte uzun müddet Halep’te bulunmuş, burada ticaret ve iltizâm işleriyle meşgul olmuştu. Bu aile ayrıca Halep’teki Ermeni cemaatinin en seçkin ailelerindendi ve ailenin üyeleri Osmanlı sarayında dahi itibar görmekteydiler. Dönemin kaynaklarına göre Hoca Sanos 1629 yılında Sadrazam Hüsrev Paşa tarafından Halep’ten Erzurum’a çağırılmış ve kendisine Erzurum Gümrüğü’nü işletme hakkı verilmişti.⁸³⁴ Hoca Sanos’un gümrüğü işlettiği dönem Erzurum’un ticarete yükselişe geçtiği bir döneme tekabül ediyordu. Zira 1629’da yıllık geliri 3.600.000 akçe olan gümrüğün iltizâm bedeli, 1631’de yine onun uhdesindeyken 8.000.000 akçeye kadar çıkmıştır. 1632-1636 yılları arasında da yine Sanos yıllık 8.000.000 akçe ile gümrüğün işletme hakkını almıştır. Gümrüğün onun tasarrufunda bulunduğu bu dönem askeri açıdan da kritik bir süreçti. Gümrükten elde edilen gelir Revan seferine katılan askerlerin maaşı ve diğer sefer ihtiyaçlarına tahsis edilmişti. 1638 yılında yine aynı bedelle Hoca Sanos mültezim olmuştu ancak, bir süre sonra 9.600.000 akçelik teklifiyle mukataa Muharrem Bey’e verildi. Muharrem Bey dört ay boyunca herhangi bir ödeme yapmayınca da gümrük defterdara devredildi.⁸³⁵

1643’te ise Erzurum Gümrüğü’nün 92.250 kuruşluk⁸³⁶ bedelle Emircan isimli başka bir Ermeni tarafından idare edildiğini görmekteyiz. Onun ölümünden sonra ise Ermeni

⁸³³ Pamuk, “Erzurum Gümrüğü’nün Teşekkülü ve Tekamülü”, 537.

⁸³⁴ Andreasyan, *Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi*, 181.

⁸³⁵ Pamuk, “Erzurum Gümrüğü’nün Teşekkülü ve Tekamülü”, 537-540; Erim, *Erzurum Gümrüğü*, 24.

⁸³⁶ 1641’de 1 riyal kuruş 80 akçe, 1 esedî kuruş 70 akçe ediyordu. Erzurum gümrüğü mukataa bedelinin esedî kuruş cinsinden tahsil edildiği varsayılırsa, bu bedelin akçe olarak karşılığı 6.457.500 akçe olmalıdır. Pamuk, *Paranın Tarihi*, 134.

Bedros aynı bedelle mültezim olmuş, 1644'teki sıvış yılı⁸³⁷ hariç, 1647'ye kadar Erzurum gümrüğünü diğer mukataalarla birlikte o yönetmiştir. Onun döneminde de gümrüğün gelirinde bir miktar artış olmuştu. 1652 yılına gelindiğinde ise Bedros ile İbrahim Bey arasında kıyasıya bir mücadele yaşanmış, bu kez 20.000 kuruş peşinat ödeyen İbrahim Bey mültezim olmuştu. Bedros'un iltizâmı kaybetmesinde, onun hakkında tüccarların artan şikayetlerinin yanı sıra, son dönemlerinde yaptığı gümrük malını zarara uğratma, ocaklık için talep edilen paranın zamanında ödenmemesi gibi olumsuz davranışların etkisi büyüktü.⁸³⁸

Temel ekonomik faaliyetlerin zanaat ve ticari etkinlikler çerçevesinde yoğunlaştığı Erzurum şehrinde iki tüccar sınıfı vardı. Bunlardan biri yerleşik tüccar dediğimiz kendilerine tahsis edilen çarşı ve hanlarda faaliyet gösteren kesimdi. Diğeri ise çeşitli milletlerden olup, ulusal ve uluslararası ticaretle uğraşan gezgin tüccar dediğimiz kimselerdi. Bu tüccarlar şehrin hisbe kurallarına bağlı olmadan malını, gümrük, damga, kassâbiyye, mastariye vergisini ödedikten sonra istedikleri yere götürebiliyordu.⁸³⁹ XVII. yüzyılda, bu tanıma uyan şehirdeki transit ticaretin en faal etnik unsuru ise İranlı Ermeni tüccarlardı. Bu tüccar grubu Hazar bölgesinin ham ipeğini daha ziyade Erzurum, Tokat, Ankara, Afyon yolunu kullanarak İzmir Limanı'na taşımışlar, hatta bu liman vasıtasıyla mallarını Avrupa'ya dahi ulaştırma imkânı bulmuşlardı.

Erzurum'da bulunan Ermeni tüccarlar hakkında en detaylı bilgileri dönemin batılı seyyahlarından öğreniyoruz. Bu seyyahlardan biri İstanbul'dan İsfahan'a Ermeni tüccarlarla birlikte kervan yolculuğu yapan ve bu yolculukta Erzurum'a da uğrayan Tavernier'dir. O seyahatnamesinde çok sayıda kervansarayı bulunan Erzurum'un imparatorluğun en büyük kavşak noktalarından biri olduğunu söyler.⁸⁴⁰ Erzurum'a uğrayan bir başka seyyah ise Tournefort'tur. Seyyah, 1700'de Erzurum valiliğine atanan Köprülü Numan Paşa'nın maiyyetiyle birlikte İstanbul'dan Trabzon'a gemi yolcuğu yapmış, ardından kara yoluyla Erzurum'a geçmiştir. Şehre dair tuttuğu notlarında buranın

⁸³⁷ Hicri takvim ile Miladi takvim arasındaki on bir günlük farkın otuz üç yıl sonunda hazinenin maaş ödemeleri için fazladan bir yılla karşılaştığında o yıla verilen isimdir. Osmanlılarda devlet ve halk hicri takvimi kullanma açısından ihtilâf halinde olmasa da tarımsal ekonomiye dayanan Osmanlı mali yapısı vergileri toplayabilmek için güneş yılını esas alan Miladi takvimi takip etmek zorundaydı. Ancak maaş ödemeleri Hicri takvim esas alınarak ödendiği için otuz üç hicri yılda bir defa devlet fazladan bir maaş fazla ödemekteydi. Halil Sahillioğlu, "Sıvış Yılı Buhranları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 27 (İstanbul: 1969), 77.

⁸³⁸ Pamuk, "Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü ve Tekamülü", 537-540; Erim, *Erzurum Gümrüğü*, 24.

⁸³⁹ Pamuk, *Bir Serhad Şehri*, 308.

⁸⁴⁰ Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 61.

Trabzon'a beş gün, İran sınırına ise on günlük mesafede bir tüccar şehri olduğunu belirtir. Halep ve Bağdat çevresinde Arap eşkıyalar çok olduğu için tüccarların Erzurum üzerinden seyahat etmeyi tercih ettiklerini ayrıca Erzurum'dan her hafta Gence, Tiflis, Tebriz, Trabzon, Tokat ve Halep'e kervanlar kalktığını aktarır. Bunun yanında bölgenin Ermeni ahalisi hakkında da bilgi verir. Ermenilerin oturdukları köylerin genelde İran'a giden kervanların yolları üzerinde olduğunu, kervandaki tüccarların yolculuk esnasında dini ihtiyaçlarını karşılamaları veya Erzurum'da bulunması oldukça zor olan şarap gibi bazı ürünlerin temini için bu köylerdeki yerli Ermeni halka başvurduğunu söyler.⁸⁴¹

Dönemin seyyahları tüccarların gümrüklerde nasıl bir prosedüre tabi tutuldukları ve uygulanan gümrük tarifeleri hakkında da bilgiler verir. Tavernier İsfahan'a yaptığı yolculuğu sırasında Erzurum'a yaklaştıklarında bir mil mesafede kervanların konakladığını ve gümrük emininin gelerek, balya ve sandıkları bir iple çapraz bağlayarak ipi mühürlediğini söyler. Bunun nedeni ise tüccarlar kentten ayrılana kadar gümrükten geçirilecek mallarından bir kısmını saklamalarını engellemektir. Genelde kervana burada dinlenmek için üç gün mühlet verilir, ardından gümrük emini tekrar gelerek balyaları açtırır ve malların dökümünü alır. Bu işlem uzun sürdüğünden kervanın Erzurum'dan ayrılması yirmi günü geçer. Seyyah ayrıca İran'dan getirilen ham ipek için her deve yükü (her deve yükü yaklaşık 800 livre) başına seksek ekü ödemek gerektiğini aktarır. Daha ağır olan Hint kumaşı yükleri için ise deve yükü başına yüz ekü ödenirken, diğer mallar için malın değerinin % 6'sı kadar vergi ödenir. Seyyahın aktardığına göre tüccarlar bu ücretleri ödememek ya da düşük bir tarifeyle mallarını gümrükten geçirmek için zaman zaman türlü yöntemlere başvuruyorlardı. Eğer bir tüccar yük başına doksan ekü verirse içi altın, gümüş ve değerli taşlarla dolu balyaları açılmadan mallarını gümrükten geçirebiliyordu. Bazen de tüccarlar devecilerle anlaşıp üç deve yükünü iki deveye yükleyip gümrükte az vergi ödeyebiliyorlardı.⁸⁴² Kimi zaman da tüccarlar gümrük ödemekten muaf olduklarını öne sürüp vergi vermeyi reddediyorlardı. Bir defasında Hâce Nariki adında bir tüccar Erzurum Beylerbeyi Nasuh Paşa'nın kâtibi olduğunu ileri sürerek taşıdığı on yük kumaşın gümrük vergisini ödemediğini malını gümrükten geçirmişti.⁸⁴³ Erzurum'daki gümrük yetkilileri de çoğu zaman tüccarların bu usulsüz uygulamalarına göz yummakta ve tüccarları ürkütmemek niyetindeydiler. Çünkü tüccarlar Erzurum

⁸⁴¹ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 42,130-134

⁸⁴² Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 60-61.

⁸⁴³ Pamuk, *Bir Serhad Şehri*, 309.

yerine bazen Van, Kars gibi farklı güzergâhları kullanabiliyorlardı, bu da gümrüğün gelir kaybına uğraması anlamına geliyordu. Hatta Van gümrükçüsünün, ipek taşıyan tüccarlar kendi gümrüğünü kullansınlar diye Erzurum'dakinden daha düşük bir gümrük tarifesini uyguladığı olmuştur.⁸⁴⁴

Erzurum'u gören ve şehir hakkında bilgi veren seyyahlardan bir diğeri ise XVII. yüzyılın ünlü seyyahı Evliya Çelebi'dir. 1645 yılında Erzurum'a gelen seyyah 1647 yılına kadar burada gümrük katipliği görevinde bulunmuştur. Evliya Çelebi seyahatnamesinde şehrin transit ticaretteki önemine değinirken, kendisinin de görev yaptığı şehrin kuzeyinde bulunan Gürcü Kapısı'ndaki gümrükten, doğudan gelen malların gümrüğünün ödendiği ilk yer olarak bahseder. Ayrıca burası İstanbul ve İzmir'den sonraki en işlek gümrüktür der. Onun verdiği bilgilere göre Gürcü Kapısı Varoşu denilen bu alanda nice bin hane, dükkânlar ve hanlar vardır. Arap, Acem, Hint, Sind ve diğer tüccar bezirganları burada konaklarlar.⁸⁴⁵ Evliya Çelebi kalenin doğusundaki Erzincan Kapısı Varoşu'nu ise şehrin Ermeni ahalisinin yaşadığı yer olarak tarif eder ve buranın ahalisine dair de bilgiler verir.⁸⁴⁶

Erzurum, aynı yüzyılda bir tüccar olarak Anadolu'yu defalarca kat etmiş olan Agulisli Ermeni Zakarya'nın en uğrak duraklarından biriydi. Tuttuğu seyahat notları Zakarya'yı Erzurum ticaret tarihi açısından önemli bir isim haline getirmektedir. Daha 17 yaşında iken ticari kariyerine başlayan tüccar, kuzeni Nikoghos ile 1647 yılının Mart ayında, İzmir'de ipek satmak amacıyla Agulis'ten yola çıkmış ve 21 Nisan'da Erzurum'a ulaşmıştı. Defterinde burada vazifesi tercümanlık olan Petros Çelebi isimli bir Ermeni görevliden bahsetmektedir. Onun aktardıklarına göre Petros Çelebi şehre gelen Ermeni tüccarların uğrak noktası olan bir yerde, muhtemelen gümrükte görevlidir.⁸⁴⁷ Zakarya'nın bahsettiği Petros isimli Ermeni, büyük ihtimalle Osmanlı arşiv kayıtlarında adı geçen ve bu tarihte Gümrük Mültezimi olan Bedros olmalıdır. Zira Bedros'un 14 Haziran 1647'ye kadar gümrük mültezimliği yaptığı bilinmektedir.⁸⁴⁸ Agulisli Zakarya defterinde,

⁸⁴⁴ Neşe Erim, "Erzurum gümrüğü As An International Transit Center, And Some Problems Of Administration", *The Journal Of Ottoman Studies* (İstanbul: 1996), 191; a.mlf., *Erzurum Gümrüğü*, 163.

⁸⁴⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname* 2, 107.

⁸⁴⁶ "Varoş-ı Erzincân Kapusu: Kal'anın cânib-i şarkisinde Deveçeşmesi'nden tâ Alîdeğirmeni'ne varınca varoş-ı azîmdir. Bu varoşlarda ekseriya Ermeni re'âyâlar sâkin olduğundan cümle on üç aded kenîse-i kefereler vardır. Cümle kefereleri alaca destâr peşkir sararlar ve âyînlerine londura mâvî çuka ve ednâ re'âyâları şal kebe ve ayaklarına nâzûk çarık giyerler...", Evliya Çelebi, *Seyahatname* 2, 107.

⁸⁴⁷ *The Journal of Zakaria of Agulis*, 41.

⁸⁴⁸ Pamuk, "Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü ve Tekamülü", 540.

Erzurum ve Tokat'tan gümrük kontrol noktaları bulunan şehirler olarak bahseder. Onun aktardığına göre bir tüccar bu şehirlerden geçtikten sonra İstanbul'a kadar gümrükle karşılaşmaz. Ancak taşınan mallar bu gümrüklere bildirilmezse tüccar, İstanbul, Bursa ve İzmir'de mallarını satamaz. Çünkü bu şehirlerde de gümrük bulunmaktadır.⁸⁴⁹ Zakarya'nın verdiği bilgiler aslında Erzurum'un, İran'dan gelen Ermeni tüccarlar için bir giriş kapısı ve antrepo olmanın yanında, İran, Kafkasya ve Doğu Anadolu üçgenindeki ufak çaplı bir ticari ağın önemli bir durağı olduğunu da göstermektedir. Çünkü Zakarya ticari hayatı boyunca, pek çok Ermeni tüccar gibi Tokat, Erzurum, İsfahan, Tebriz, Yeni Culfa, Agulis ve Revan arasında adeta mekik dokumuştur. Tüccar İzmir, İstanbul ve Bursa'yı çok sık ziyaret etmese de Erzurum ve Tokat'a yılda bir iki defa gelme imkânı bulmaktaydı. Bu şehirlere geldiğinde bir ay gibi uzun süre buralarda kalarak meslektaşları veya yerel esnafla ticaret yapmıştır.⁸⁵⁰

XVII. yüzyıl boyunca Ermeni tüccarların Erzurum Gümrüğü'nden en çok geçirdiği ürün daha önce de belirtildiği gibi ham ipekti. Ancak bunun yanında İran ve Hindistan menşeli pek çok ithal ürün daha bulunmaktaydı ve gümrükte bunlardan vergi alınmaktaydı. Örneğin kadife, kemha, darai, dülbent ve çeşitli Hint kumaşlarından önceleri 1/20, sonradan her at yükü⁸⁵¹ için 22 sikke-i hasene⁸⁵² vergi alındı. Ayrıca halı, keçe, post, samur, sahtiyan, darçın, karanfil, şeker, fülful, çüb-ı çini⁸⁵³, cevz-i bevva⁸⁵⁴, ravend gibi ürünlerin her 20 kuruşundan 1 kuruş; a'lâ çividin her bir batmanından 88 akçe, ednâsından 64 akçe; pamuğun her bir yükünden 1 kamil kuruş vergi tahsil edilmekteydi.⁸⁵⁵ Erzurum üzerinden İran'a ihraç edilen başlıca ürünler ise tüccarların İzmir'de Avrupalı tüccarlardan aldığı Fransız çuka, Londra çuka gibi ürünler ve Bursa kutnisi, ham bez, kırmızı bez, hare, atlas, alaca,⁸⁵⁶ Tokat ve Kastamonu'dan temin edilen bakır işleri, Halep ve Diyarbakır'dan kahve ve şeker ve Bitlis'ten getirilen mazı gibi ürünlerdi. Transit ticaret aynı zamanda Erzurum'da ihracata yönelik bir üretimin oluşmasını da sağlamıştı. Burada üretilen pabuç, çizme ve sabunun yanı sıra şehirdeki Rum ustaların demir, bakır

⁸⁴⁹ *The Journal of Zakaria of Agulis*, 192.

⁸⁵⁰ *The Journal of Zakaria of Agulis*, 58-59.

⁸⁵¹ 162.144 kg.

⁸⁵² Osmanlı altın parası. Bir sikke-i hasene'nin kaç akçeye denk geldiği konusunda tarihçiler farklı rakamlar verirler. 1620'lerin sonlarında 1 altın parayı Ö. L. Barkan 180 akçe, M. Kütükoğlu 180 akçe, Ş. Pamuk 210 akçe olarak ifade eder. Pamuk, "Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü ve Tekamülü", 530.

⁸⁵³ Kökü eczacılıkta kullanılan bir bitki.

⁸⁵⁴ Hindistan cevizi.

⁸⁵⁵ Pamuk, "Erzurum Gümrüğü'nün Teşekkülü ve Tekamülü", 530-531.

⁸⁵⁶ Erim, *Erzurum Gümrüğü*, 126.

gibi madenlerden yaptığı kap, kakak ve aletler İran'a ihraç ediliyordu. Bunun yanında İran'dan getirilip başka şehirlere gönderilmeden Erzurum'da satılan ipek şehir ekonomisi için ipeğe dayalı iş kollarının oluşmasını sağlamıştı. İskender Paşa Mahallesi'ndeki İpekçiler Hanı ipek ticaretinin yapıldığı başlıca mekândı. Burada satılan ham ipeği önce bezzâzlar satın alır ve ardından onlar kazzâzlara satarlardı. Kazzâzlar da ipeği dokuyarak kumaş haline getirirlerdi. Sonrasında terziler (hayyâtlar) de bu kumaşları kaftan, dolama, fistan, çarşaf, yastık kılıfı, örtü, mefruşat türü dokuma ve elbiseler yaparlardı. Ayrıca şehrin tekstil sektöründe çalışan zanaat erbabı içinde gayrimüslim reayanın hatırı sayılır oranda yeri vardı.⁸⁵⁷

1720'lere gelindiğinde ipek İran'dan ithalatı yapılan ürünler içerisinde hala önemli bir emtia olsa da, bu üründe bir önceki yüzyıla nazaran ciddi bir azalma olduğunu görmekteyiz. Bunda Bursa'daki ham ipek üretiminin yaygınlaşmasının payı büyüktür. Bu yüzyılda Erzurum gümrüğünde İran ipeğinden elde edilen gelirin yerini ise artık pamuk ithalatından elde edilen gelir almaya başlamıştır. Ayrıca kahve, şeker, deri, keten gibi ürünler Erzurum Gümrüğü'nden geçen bu dönemin diğer önemli ürünleriydi. 1744'te Erzurum Gümrüğü'nden geçen Culfalı Ermeni tüccarların sayısı azalmış olsa da çoğu Revanlı ve Nahçıvanlı Ermeni tüccarlar İran'dan mal getirmeye devam ettiler. Bu tüccarların çoğu malını Erzurum'da satmak yerine daha yüksek fiyatla satabileceği daha batıdaki şehirlere götürmeyi tercih ediyordu. Bunun yanında tüccarların yolları üzerindeki Anadolu'daki kent ve kasabalara uğradıklarında ticaretlerine devam etmeleri, farklı mallar alıp satmaları taşıma maliyetlerini düşüren bir unsur olmuştu. Örneğin İran'dan gelen bir tüccarın Erzurum'da aldığı bir ürünü Tokat'ta satması tabii bir ticari yöntemdi. Bu açıdan Anadolu'ya gelen Ermeni tüccarların uluslararası ticaretin yanı sıra bölgesel ticarete de rol aldıklarını ifade etmek gerekir.

1770'lere gelindiğinde ise Erzurum Gümrüğü'nde İran ipeğini neredeyse hiç görmüyoruz. Aynı dönemde gümrükten geçen ürünler içerisinde pamuk ve tütün ilk sırada yer almaktaydı. Bu dönemde İran'dan mal getiren tüccarlar genelde Tokat, Erzurum, Erzincan, Trabzon, Diyarbakır, Kars, Van gibi şehirlerdendi. Bu tüccarlar ithal ettikleri malları genelde kendi şehirlerinde satmaktaydılar.⁸⁵⁸

⁸⁵⁷ Pamuk, *Bir Serhad Şehri*, 323.

⁸⁵⁸ Erim, "Erzurum gümrüğü As An International Transit Center", 192; s.mlf., *Erzurum Gümrüğü*, 166.

5.3. Osmanlı Mahkemelerinde Acem Ermeni Tüccarlar

Bursa, Manisa ve İzmir gibi taşra kentlerindeki Osmanlı mahkemeleri Osmanlı topraklarında bulunan Acem Ermeni tüccarlarının yaptıkları ticari işleri tasdik etmek amacıyla başvurdukları ve bu tüccarların gerek yerli unsurlarla ilişkilerinde gerekse kendi cemaatleri ile olan ilişkilerinde yaşanan anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulduğu müesseselerdi. Bu konuda temel sorulardan biri Osmanlı mahkemelerinin Müslim ve Gayrimüslim unsurlara eşit bir muamele uygulayıp uygulamadığı sorusudur. Bu alanda yapılan pek çok yerli ve yabancı araştırma imparatorluğun her noktasında Osmanlı kadılarının din ve cemaat ayırt etmeksizin mahkemeye başvuran her bireye eşit bir muamele ile yaklaştığı gerçeğini ortaya koyar.⁸⁵⁹ Örneğin XVII. yüzyılda Bursa'da yaşayan Yahudi cemaati üzerine araştırma yapan Haim Gerber, şehrin endüstriyel yaşamında aktif bir rol oynadığını belirttiği Bursa Yahudilerinin, mahkemeye gitme alışkanlıklarından bahseder. Bursa Yahudileri gerek cemaat içi gerek diğer Gayrimüslim unsurlarla gerekse Müslümanlarla olan esnaf ilişkileri, ticari ilişkiler ve sosyal hayatı ilgilendiren her türlü ihtilâf ve tasdik işleminde adaletinden emin oldukları Bursa mahkemesine başvurmuşlardır. Gerber verdiği bir örnekte bir Yahudi tüccarın, askerîden olan bir Müslüman ipek tüccarıyla yaptığı alışverişten doğan anlaşmazlığın çözümü için mahkemeye gittiğini, mahkemenin de, Müslüman tüccar kendisinden daha yüksek statüye sahip olmasına rağmen adilane davranarak, kutsal kitabı üzerine yemin ettirmek suretiyle Yahudi'nin iddiasındaki haklılığını kabul ettiğini belirtir.⁸⁶⁰ Bu konuda Bulgar araştırmacı R. Gradeva'nın ifadeleri de dikkat çekicidir. Onun ifadesine göre, Bulgar coğrafyasıyla ilgili tarihi metinlerde Osmanlı kadısı Bulgar köylülerin gözünde olumlu bir imaja sahiptir. Bu tür eserlerde kadı, Bulgar köylüsünü zecri uygulamalarla ezen ehl-i örfe karşı adil bir yargıç olarak görülür ve Hz. İsa'yı çarmıha gerenlere karşı onu korumaya çalışan Romalı Vali Pontius Pilatus'a benzetilir.⁸⁶¹ Bu konuda Kayseri ve Kıbrıs'taki zimmiler üzerine çalışan R. Jennings de Osmanlı kadılarının Müslim ve Gayrimüslimler arasında bir ayırım yapmadıklarını, yargılamayı adilane bir şekilde yürüttüklerini söyler. Öyle ki

⁸⁵⁹ Jülide Akyüz Orat, "Osmanlı Toplumunda Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler, Birlikte Yaşama Kültürü* 3 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 207.

⁸⁶⁰ Haim Gerber, *Crossing Borders, Jews And Muslims In Ottoman Law, Economy And Society* (İstanbul: The Isis Press, 2008), 68.

⁸⁶¹ Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı Araştırmalarında Osmanlı Hukukunun ve Şer'îyye Sicillerinin Önemi", *Osmanlı Üzerine Konuşmalar*, ed. Fuat Aydın (İstanbul: Osamer, Mahya Yayıncılık, 2016), 70.

zimmi ahali evlenme, boşanma, miras gibi aile hukukunu ilgilendiren, cemaat mahkemesine başvurarak halledebilecekleri meselelerde bile çözümü Osmanlı mahkemelerinde aramışlardır. Jennings, zimmilerin bu denli yoğun bir şekilde Osmanlı mahkemelerini kullanmalarının cemaat mahkemelerinin hakkaniyet çerçevesinde bir adli süreç yürütemediği gibi bir izlenime sebep olduğunu belirtir.⁸⁶² Gayrimüslim unsurların neden Osmanlı mahkemelerini kullandıkları konusunda ileri sürülen görüşlerin başında ise kadının güvenilir ve yaptırım gücüne sahip bir otorite olduğu düşüncesi öne çıkar. Bunun yanında bazı cemaat mahkemelerinde rüşvet ve adam kayırma gibi uygulamaların yaygın olduğu, yapılan işlemlerde haddi aşan ücretler talep edildiği gibi düşünceler öne sürülür. Ayrıca zimmilerin aslında Osmanlı mahkemelerinden başka başvurabilecekleri bir merciin bulunmadığı gibi ifadeler de zikredilmektedir.⁸⁶³

İmparatorluğun pek çok coğrafyasında olduğu gibi Batı Anadolu kentlerinde bulunan yerli ve yabancı Ermeni ahali ihtiyaç halinde Osmanlı mahkemelerine başvurma konusunda tereddüt yaşamamıştır. İncelediğimiz Bursa ve Manisa şer‘iyye sicillerindeki yerli ve dışarıdan gelen Ermenilere ait çok sayıda dava ve noter kaydı bu şehirlerdeki mahkemelerin Ermeniler tarafından ne denli yoğun kullanıldığını göstermektedir. Özellikle yerli Ermenilerin evlenme, boşanma, miras, nafaka gibi aile hukukuna dair meselelerde bile kendi kilise mahkemelerinden ziyade kadıların huzuruna çıkmaları dikkat çekicidir. Bunda İslam hukukunun zimmilere tanıdığı hakların tesiri olmuş olmalıdır. Zira şer‘i mahkeme evlilik işlemi için kilisenin talep ettiğinden daha düşük bir ücret talep etmektedir. Ayrıca Müslümanların nikahı esnasında uygulanan mehir işleminden, şer‘i mahkemede gayrimüslim kadınlar da istifade edebilmekteydi. Kilise mahkemesinde boşanma işleminin gerçekleşmesi ise zor ve pahalı bir işlemdi. İslam hukukunun Müslümanlara tanıdığı talak ve muhala‘a hakkından gayrimüslimlerin de yararlanabilmesi Ermenilerin kadı mahkemesine gitmelerini kolaylaştırıcı sebeplerden biriydi.⁸⁶⁴ Acem Ermeni tüccarlar ise daha ziyade ticari konularda mahkemeye gitmekteydiler.

Mahkeme kayıtlarında, kimi zaman davacı olarak kimi zaman da davalı olarak karşılaştığımız Ermenilerin bazılarının Türkçe adlar taşıması ise sıkça rastlanan bir

⁸⁶² Macit Kenanoğlu, “İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmiler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 564.

⁸⁶³ Kenanoğlu, “Zimmiler”, 566.

⁸⁶⁴ Karataş, “Bursa’da Ermeniler”, 87.

durumdur. Türkler ile Ermeniler arasındaki yakın kültürel ilişkilerin tesiriyle olsa gerek, bu duruma pek çok kazanın kadı defterlerinde şahit oluruz. Ermenilerin kullandıkları isimler arasında Arslan, Aydın, Gökçe, Budak, Emirşah, Kutlu gibi Türkçe isimlere sıkça rastlarız.⁸⁶⁵ Bursa şer‘iyye sicillerinde Karagöz⁸⁶⁶, Cihan⁸⁶⁷, Nurcan⁸⁶⁸, Murad⁸⁶⁹, Saruhan⁸⁷⁰, Abdülhey⁸⁷¹, Sefer⁸⁷², Karataş⁸⁷³ isimleri bizim rastladığımız Ermeni isimlerinden sadece bazılarıdır. Ancak kimi Ermenilerin halk arasında Ermenice olan asıl adları yerine Türkçe lakaplarıyla anıldıklarını da görmekteyiz. Örneğin bir belgede Karaağaç mahallesi sakinlerinden olup davacı sıfatıyla mahkemeye giden Karakaş ismiyle maruf bir Ermeni’nin asıl adının Şedari? olduğunu öğreniyoruz. Bu bize bazen kimi Ermenilerin fiziksel özelliklerine atfen Türkçe lakaplarla tanınıyor olabileceklerini gösteriyor.⁸⁷⁴ Buna benzer halk arasında insanların aidiyetlerine atfen de değişik isimlerde anıldıklarını biliyoruz. Buna dair bir kayıta ise Mehmet Çelebi isimli bir tüccarın Bursa’da Mardinî ismiyle meşhur olduğunu öğreniyoruz.⁸⁷⁵ Türkçe adlarla anılan Ermenilerden başka, dikkat çekici bir diğer husus da Anadolu’da bazı kazalarda yaşayan Ermenilerin Ermenice yerine Türkçe konuşuyor olmasıdır. Bu konuda Polonyalı Simeon önemli bilgiler verir. Seyyah Kayseri’ye gittiğinde şehirde yaşayan Ermenilerin Türkçe konuştuklarına, şehir dışında yaşayanların ise Ermenice konuştuklarına şahit olmuştur. Ayrıca Konya ve Ankara civarındaki Ermenilerin de Türkçe konuştuklarını söyler.⁸⁷⁶ Bu konuda Batı Anadolu’daki şehirlere gelen Ermenilerin Ermenice mi yoksa Türkçe mi konuştuklarına dair bir kayda ise rastlamadık. Bizim incelediğimiz şehirler imparatorluğun ve İran’ın farklı bölgelerinden gelip şehre yerleşen Ermenilerin oluşturduğu daha çeşitli bir Ermeni nüfus yapısına sahipti. Muhtemelen şehre ilk

⁸⁶⁵ Gürsoy Şahin, *Osmanlı Devleti’nde Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri* (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2018), 24; Ronald Jennings, “Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 21/3 (1978), 279.

⁸⁶⁶ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1048-1049)*, No. A 161, 138/hüküm numarası yok.

⁸⁶⁷ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1051-1054)*, No. A 162, 121/644.

⁸⁶⁸ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1027-1029)*, No. B 38, 40/436.

⁸⁶⁹ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1034)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 45, 98/hüküm numarası yok.

⁸⁷⁰ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 62, 101/729.

⁸⁷¹ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1054-1057)*, No. B 64, 153 /hüküm numarası yok.

⁸⁷² *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1055)*, No. B 65, 37/hüküm numarası yok.

⁸⁷³ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1057)*, No. B 68, 189/hüküm numarası yok.

⁸⁷⁴ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1055)*, No. B 65, 37/hüküm numarası yok.

⁸⁷⁵ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1052-1054)*, No. C 2, 85/hüküm numarası yok.

⁸⁷⁶ Jennings, “Zimmis (Non-Muslims)”, 279.

geldiklerinde sadece Ermenice biliyorlardı. Ancak şehre yeni gelenlerin, hâkim unsur Türkler olduğu için bir süre sonra Türkçeyi öğrendikleri düşünülebilir.

5.3.1. Önemli Bir İhtilaf Konusu: Acem Ermeni Tüccarları Yava Vergisi Vermeli mi?

Osmanlılarda belli bir işi ve belli bir ikâmet adresi olmayan gayrimüslimlere yava (kaçgun) denirdi. Yava cizyesi de asıl memleketinden uzakta olup perakende olarak başka şehirlerde bulunan gayrimüslim ahaliden alınan cizyenin adıydı. Yava cizyesi alınan ahali içerisinde Osmanlı tabiiyetinde olanlar olduğu gibi başka ülkelerden gelip Osmanlı topraklarında bulunan gayrimüslimler de olabiliyordu.⁸⁷⁷ Ancak XVII. yüzyılda yava cizyesi sadece işsiz olarak gurbette dolaşan gayrimüslim ahaliden değil, gittiği yeri yurt belleyen veya gittiği yerde belirli bir süreden fazla kalan tüccar, zanaat erbabı, rençber ve hizmetçi olarak vazife gören gayrimüslimlerden de alınmaya başlandı. Yava cizyesi her yıl düzenli olarak tahsil edilen bir vergiydi ancak bazı seneler zamanında tahsil edilmeyip geciktiği (tedâhül) de oluyordu.⁸⁷⁸

Bursa şer‘iyye sicillerindeki, yava cizyesini kimin toplayacağına dair yaşanan anlaşmazlıklara ve Acem Ermeni tüccarlardan talep edilen yava cizyesinin bir ihtilâf konusu olarak mahkemeye taşındığına dair dava kayıtları dikkat çekicidir. Bursa’daki yava cizyesi geliri İstanbul gümrüğüne ait olup, devletin diğer gelir kaynaklarında olduğu gibi bir mukataa olarak işletilmekteydi. Mukataayı elinde bulunduran İstanbul gümrük emini Bursa’daki yava cizyesi tahsil işini buradaki vekili vasıtasıyla yürütüyordu. Örneğin 1640 yılında İstanbul gümrüğü ve mîzân-ı harîr mukataası Ali isimli birinin uhdesindeydi. Bursa’daki yava cizyesi tahsili işini de vekili olan İbrahim Ağa vasıtasıyla yürütmekteydi.⁸⁷⁹ 1641 tarihli bir kayıtta ise Ali Bey’in Bursa’daki mîzân ve yava gelirlerini toplamak için İbrahim Ağa’yı görevlendirdiği, ancak Bursa’daki beytülmal emininin yava cizyesi toplanmasına müdâhil olduğu ve Ali Bey’in bu konuda şikayetçi olduğu belirtilmektedir. Bu konuda Bursa’ya gönderilen emir ise âhardan kimselerin yava cizyesi cem‘ine müdâhil olmaması yönündedir.⁸⁸⁰ Yava cizyesinin kimin toplayacağına dair bu tür anlaşmazlıklar anlaşılan sık yaşanan bir durumdu. 1649 ve 1651 yıllarında da

⁸⁷⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), 188.

⁸⁷⁸ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1050)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 8, 191/215.

⁸⁷⁹ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 116/736; *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 114/726.

⁸⁸⁰ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 93/628.

Bursa’da yava cizyesini kimin toplayacağı hususunda benzer bir ihtilâf yaşanmış, bu dönemde yava cizyesi toplamakla görevli olan Salih Bey başkalarının iltizâma müdâhil olmaması için iltizâmın kendine ait olduğuna dair İstanbul’dan emr-i şerîf ricasında bulunmuştu.⁸⁸¹ Öte yandan yava cizyesi toplama işi genellikle askerîden olan kimselere tevcih ediliyordu. Örneğin bahsi geçen Salih isimli yava cizyedârı yeniçeri korucularındandı.⁸⁸² Anlaşılan Salih Bey bu işi mukataayı elinde bulunduran Andon isimli Ermeni adına yürütmektedir. 1650 yılında Andon’a verilen temessûke göre 26.500 kuruşa Ermeni yava cizyelerinin ve beytûlmâlinin iltizâmı Andon’a deruhde olunmuş ve Andon bu bedelin tamamını devlete ödemiştir.⁸⁸³

Bilindiği gibi XVII. yüzyıl Anadolu’da celâlî isyanları ve Osmanlı-Safevi savaşlarının etkisiyle büyük demografik değişimlerin olduğu, insanların doğudan batıdaki şehirlere veya kırsaldan daha korunaklı büyük kentlere göç ettiği bir dönemdi. Bu dönemde diğer Anadolu halkları gibi Ermeniler de güvenlik kaygısıyla veya daha rahat geçimlerini sağlayabilecekleri bir iş bulmak amacıyla, daha ziyade Karahisar, Kütahya hattının batısındaki şehirlere göç ettiler. Bu şehirler içerisinde İstanbul, İzmir, Bursa, Manisa, Balıkesir, Rodosçuk gibi şehirler en çok Ermeni göçünün yaşandığı şehirlerdi.⁸⁸⁴ XVII.

⁸⁸¹ *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1059-1060)*, No. B 74, 85/637; *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1060-1061)*, No. B 115, 85/631.

⁸⁸² *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1060)*, No. B 87, 70/440.

⁸⁸³ *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1060)*, No. B 87, 71/442.

⁸⁸⁴ Koktaş, “17. Yüzyılda İzmir’e Ermeni Göçü”, 231; Arşiv kayıtları Anadolu’dan Bursa’ya gerçekleşen Ermeni göçünün daha ziyade celâlî eşkıyasının tazyiki nedeniyle gerçekleştiğini göstermektedir. Devlet celâlî saldırıları nedeniyle yurtlarını terk edip Bursa’ya yerleşen Ermeni ahaliyi ödeyeceği bazı vergilerden bir süreliğine muaf tutmuştu. Örneğin 1624 tarihli bir sicil kaydına göre, Medine-i münevvere reayasından olup celâlî istilasında etrafa perakende olan kefereden olan, İnegöl’e bağlı Kozcayayla kurbunda Hamza Bey Vakfına ait Germaç? Karyesinde tavattun eden Ermeni taifesinden bazı kimseler meclisi şer’a gelip, cizyedâr Harun isimli Yahudi hakkında şikayetçi olmuşlardı. İfadelerinde ise biz cizyemizi vakıf görevlilerine veririz, avarız-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyyeden muafız. Harun bizden avarız ve rûsum talep eder diyerek ikrârda bulunmuşlardı. İstanbul’dan gönderilen emirde adı geçen Ermenilerin vakıf reayasından oldukları, celâlî eşkıyası nedeniyle perakende oldukları ve bu köylerde tavattun eyledikleri belirtilmiş kendilerinin rencide edilmemesi istenmişti. *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1033-1034)*, No. B 44, 89/598; Dönemin Ermeni tanıkları da Anadolu’daki isyanların halk üzerindeki etkilerini dramatik bir dille anlatmaktadır. Tokatlı Stepanos Karayazıcı’nın Tokat’taki herkesi bir toz gibi etrafa savurduğunu, halkın yalınayak şekilde kaleye, dağlara kaçtığını, aile üyelerinin birbirlerini kaybettiğini, bazı insanların da yiyecek ekmek bulamayıp ot yemek zorunda kaldığını söyler. Onun belirttiğine göre halkın kimi İstanbul’a, kimi Bursa’ya, kimi Edirne’ye, kimi Rumeli’ye göç etmişti. Kendisi de Kefe’ye kaçmak zorunda kalmıştı. Bir başka tanık Tokatlı Yakob da Stepanos’la benzer ifadeleri kullanır; şehrin sakinlerinin kaleye, dağ ve vadilere dağıldığını, kaçabilenlerin yabancı topraklara Frengistan’a ve İran’a göç ettiğini söyler. Henry R. Shapiro, *The Rise of the Western Armenian Diaspora in the Early Modern Ottoman Empire: From Refugee Crisis to Renaissance* (Edinburgh University Press, 2022), 67-68; Dönemin bir başka Ermenice kaynağı Kemahlı rahip Grigor’un 1595-1640 yılları arasını kapsayan *Kronoloji*’sidir. Rahip Grigor 1595’te III. Murat’ın ölümünden sonra ülkenin imar ve intizamı bakımından kaygısız bir adam olarak nitelediği III. Mehmet’in tahta oturduğunu, celâlî isyanlarının bu padişah döneminde başladığını ve ardından eşkıyaların Anadolu’ya yayıldığını söyler. Onun aktardığına göre, bu dönemden itibaren halk Erzurum’dan, Kars’a,

yüzyıl boyunca devam eden bu göç hadisesinin süregelen bir hal almasında hemşehrilik ilişkilerinin rolü vardı. Yeni bir şehre yerleşen Ermeniler ardından hemşehrilerini de peşlerinde sürüklediler. Belgelerde tanık olduğumuz gibi Eğinliler, Sisliler, Arapkirliler, Vanlılar, Kayserililer, Bitlisliiler ya da Jennings'in tanımıyla şarkî diye ifade edilen Doğu Anadolu Ermeniler Batı Anadolu'daki şehirlere peyderpey göç ettiler. Yeni geldikleri kasaba ve mahallelerde kümeleşen bu grupların büyük kısmı yine aynı köy veya kasabadan olan Ermenilerdi, gidip yerleştikleri şehirlerde de yine birlikte yaşama kültürünü devam ettirdiler.⁸⁸⁵ Bunun yanında şehrin eski sakinleri, yeni gelenlere barınma, iş bulma, mülk edinebilme ve şehrin sosyal yaşamına kolaylıkla adapte olabilmek konusunda yol gösterici bir unsur oldular.⁸⁸⁶

Batı Anadolu'daki şehirlere sonradan yerleşen ve XVII. yüzyıl belgelerinde bu dönem için yerli olarak tanımlanmayan bu grupların yeni yerleşim yerlerinde Osmanlı devletinin cizye sistemine dahil olmaları ise sancılı oldu.⁸⁸⁷ Kendilerinden yava cizyesi istenen ve belgelerde "hariç ez-defter" diye tanımlanan bu gruplar içerisinde Ermeniler ağırlıktaydı. Ancak Anadolu'nun değişik yerlerinden ticaret için Bursa gibi büyük kentlere gelip uzun süre buralarda kalan veya daimi olarak buraya yerleşen Rumların sayısı da az değildi. Belgelerden anlaşıldığına göre Bursa'ya gelen Rum ahalinin çoğu Trabzon, Canik,

Van'a ve Revan'a kadar bulunduğu yerlerden kaçmak zorunda kalmıştır. Ayrıca padişahın umursamazlığı yüzünden Şah Abbas'ın 1603'te Tebriz'den Pasinlere kadar bütün kale ve şehirleri tahrip ettiğini, kadın ve kızları esir ettiğini söyler. Hrant Der Andreasyan, "Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâli İsyanları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 13/17 (İstanbul: 1963), 27-37.

⁸⁸⁵ Kokdaş, "17. Yüzyılda İzmir'e Ermeni Göçü", 238.

⁸⁸⁶ Hacer Ateş, "Celâli İsyanları Esnasında Tekirdağ'a Ermeni Göçleri ve Şehir Hayatına Etkileri (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *Sosyal & Beşeri Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar* 3, ed. Fevzi Çakmak (Ankara: Gece Kitaplığı Yayınevi, 2023), 194.

⁸⁸⁷ 1640 tarihli bir kayıta, Bursa'da kimden yava cizyesi alınacağı kimden alınmayacağı konusunda çıkan bir anlaşmazlığın çözümü için İstanbul'daki mukataa defterlerine nazar olunduğu belirtilmektedir. Konuyla ilgili Bursa'ya gönderilen emr-i şerifte ise medine-i münevvere reayası ve diğer evkâf reayasından olan Ermenilerin yerli olmadığı, onlardan yava cizyesi alınacağı (360 akçe=3 altın) belirtilmekte, medine-i münevvere reayası olan Rumların ise yerli oldukları, yava olmadıkları, dolayısıyla Rumlardan yava cizyesi alınmayacağı belirtilmekteydi. *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1039-1040)*, No. B 55, 116/736; Esasen bu vergiyi toplama işi sadece Bursa'da değil imparatorluğun göç alan pek çok şehrinde kabusa dönmüştü ve bu konuda pek çok şikayet İstanbul'a iletilmekteydi. Kimin yava cizyesi ödeyeceği kimin muaf olduğu sürekli tartışılarmıştı. Mesela 1630'da İzmir'den gönderilen bir şikayette elinde ödendi tezkiresi olan pek çok kişinin yava defterlerinde kayıtlı olmadığı görülmektedir. Bruce Masters Anadolu'dan Halep'e gelen Ermenilerin ise nerede ve hangi kurdan cizye ödemeleri gerektiği konusunda bir problem yaşandığını ve bu sebeple Halep'te 1653'te yava cizyesinin yürürlüğe girdiğini belirtir. Halep'e gelen Ermenilerin on senelik ikâmet süreleri dolana kadar yava cizyesine tabi olacakları belirlenmiştir. Öyle görünüyor ki yeni göçler şehirlerdeki cizye düzenini de derinden etkilemiştir. Devlet yava cizyesi sistemini bir çözüm olarak görmüş ve bu yolla oluşabilecek vergi kaybını minimize etmeyi amaçlamıştır. Ancak XVII. yüzyıl boyunca kimin yava cizyesi ödemekle mükellef olduğu, kimin olmadığı ve kimden ne kadar yava cizyesi alınacağı tartışmalı bir mesele olarak varlığını sürdürmüş, konuyla ilgili İstanbul'a çok sayıda şikayet iletilmiştir. Kokdaş, "17. Yüzyılda İzmir'e Ermeni Göçü", 232.

Isparta, Uluborlu veya Rumeli'den gelmekteydi.⁸⁸⁸ Bursa'ya gelen ve kendilerinden yava cizyesi alınan Ermeni ve Rumların dışında gayrimüslim Kıptiler, Lazlar, Kürtler ve Rumeli'den gelen Arnavutlar, Sırp lar ve Bulgarlar da vardı.⁸⁸⁹ Çoğu zaman perakende olarak tarif edilen şehrin bu yeni sakinleri yerli halkın ödediği cizye yerine yava cizyesi ödemekle yükümlü tutuldular ve onlar için yerleştikleri yeni yerlerinde hususi yava cizyesi defterleri düzenlendi. Ama nüfus hareketliliğinin bu asır boyunca devam etmesi, yeni gelenlerin bir kısmının cizye vermekten kaçınması, kiminin daimi bir ikâmet adresinin olmaması, çalıştıkları çiftlik ve bahçelerde gizlenmeleri hatta şehrin kimi ileri gelenleri tarafından “bunlar bizim ırgatımızdır maktu‘ verdirmezüz” gibi gerekçelerle kayırılmaları bu vergilerin toplanmasını da sorunlu hale getirmişti.⁸⁹⁰ Cizyedârların şehrin bu yeni sakinlerinden haberdar olmaları da çoğu zaman kolay değildi, ayrıca kimin cizye vermekle mükellef olduğu kimin olmadığı da sürekli bir tartışma konusu olmuştu. Çünkü bu yeni gelenler içerisinde belli vakıfların reayasından olup cizyelerini o vakıfların mütevellilerine veren veya köprücülük, derbentçilik hizmetlerinde bulunan guruplar da vardı. Yava memurları bunlardan cizye talep ettiğinde muhalefetle karşılaşabiliyorlar mesele mahkemeye taşınabiliyordu.⁸⁹¹ Vakıf reayasından olanların yanı sıra din adamı sıfatı taşıyan Ermeniler de yava cizyesinden muaftılar. 1686 yılında Bursa yava cizyedârı olan Halil Ağa Bursa'da mütemekkin olan Nikogos, Ohan, Serkis, Asvador, Smavon, İstefanos, vd. Ermenilerden yava cizyelerini talep ettiğinde, Ermeniler “biz kâr u kisb itmeğin ve papas taifesinden olmağın yava cizyesinden muafız şimdiye kadar vermedik ve elimize emr-i şerîf dahi vardır” diye muhalefet etmişler ve şikayetçi olmuşlardı. Nihai olarak Halil Ağa'ya bu konuda Ermenileri rencide etmemesi ve papaz taifesinden oldukları için onlardan yava cizyesi almaması tembih edilmişti.⁸⁹² Cizyedârlar hakkında yapılan şikayetlerden biri de 1641'de Setbaşı mahallesinin Ermeni ahalisi tarafından yapılmıştı. Bu tarihte 38 haneden müteşekkil olduğu belirtilen Setbaşı Ermenileri asıl cizyelerini ve yava cizyelerini vermelerine rağmen kendilerinden tekrar üçer altın yava cizyesi talep edildiği hususunda İstanbul'a şikayette bulunmuşlardı. Bursa'ya gönderilen

⁸⁸⁸ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1069-1070)*, No. B 131, 56/236; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1091-1094)*, No. B 141, 2/12; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1038-1039)*, No. B 50, 34/214; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 116/734; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 120/748.

⁸⁸⁹ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1060)*, No. B 87, 70/440.

⁸⁹⁰ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1050)*, No. B 8, 191/215.

⁸⁹¹ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 109/706.

⁸⁹² *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1094-1096)*, No. B 111, 145/753.

cevap mahallenin Ermeni ahalisinin rencide edilmemeleri yönündedir. Anlaşılan o ki, XVII. yüzyılda ağırlıklı olarak Ermeni yerleşimi olan Setbaşı mahallesi yeni göçler almakta ve bu yeni gelenler yava cizyesi vermekle mükellef tutulmaktaydı. Ayrıca ilgili kayıta Setbaşı mahallesinin bu dönemde Emir Sultan Vakfı'ndan olduğu da belirtilmiştir.⁸⁹³

Yabancı ülke tüccarlarından ise yava cizyesi talep edilmesi yasak olsa da Acem Ermeni tüccarları için bu kural istisna teşkil edebiliyordu. Dönemin belgelerinden gördüğümüz üzere Anadolu'da Van, Bitlis, Kayseri, Çorum, Arapkir, Nisibin, Sivas, Adana gibi şehirlerden veya Macaristan, Kefe, Lehistan, Eflak, Boğdan ve Halep'ten gelen Ermenilerden nasıl yava cizyesi alınıyorsa Acem diyarından Gürcistan, Culfa, Gence, Revan ve Nahçıvan'dan gelen Ermenilerden de yava cizyesi alınması tembih ediliyordu.⁸⁹⁴ Acem'den gelen Ermenilerin büyük kısmı ticaret maksadıyla geçici olarak Osmanlı topraklarında bulunsalar da, çok uzun süreler Osmanlı kentlerinde kalmakta, hatta kalıcı olarak bu kentlere yerleşebilmekteydiler. Tüccarlardan yava cizyesi alınması ise belli bir ikâmet süresini aşması durumunda mümkün olabiliyordu. Ancak bu ikâmet süresi iki taraf için de suistimale açık bir konudur. Yavacılar ikâmet süresi dolmadan tüccarlardan cizye talep edebildikleri gibi, tüccarlar da cizye vermemek için ikâmet süreleri dolmuş olmasına rağmen “biz yeni geldik ticaret yapıp memleketimize avdet edeceğiz” gibi gerekçeler üretebiliyorlardı.⁸⁹⁵ İkâmet süresi XVII. yüzyıl belgelerinin çoğunda yedi ay olarak ifade edilmektedir. Bu konuda yavacılar ile Acem Ermeni tüccarlar arasında çıkan ve mahkemelere taşınan ihtilâf davalarına verilen cevaplarda genelde İstanbul'daki baş mukataa defterlerine nazar olunduğu belirtilmekte ve Culfalı, Halepli ve sair Acem bezirganlarının yedi ay oturanlarından yava cizyesi alınmayacağı, yedi aydan fazla oturanlardan yava cizyesi alınacağı emredilmekteydi.⁸⁹⁶ Bu konuyla ilgili 1643 tarihli Halep'e kadar olan Anadolu'daki kadılıklara gönderilen bir emirde ise bu sürenin bir yıl olduğu belirtilmekte, bu süre dolmadığı müddetçe gurbette ticaretle uğraşan Ermeni tüccarların rencide edilmemesi emredilmekteydi.⁸⁹⁷

⁸⁹³ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 114/724.

⁸⁹⁴ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 109/706.

⁸⁹⁵ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1082-1083)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 116, sayfa numarası yok/610; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1033-1034)*, No. B 44, 124/hüküm numarası yok.

⁸⁹⁶ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1097)*, No. B 148, 12/64.

⁸⁹⁷ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1052-1054)*, No. C 2, 187/hüküm numarası yok.

Acem Ermeni tüccarlardan maktu‘ ya da yava cizyesi namıyla alınan ücret ise 1646 tarihli belgeye göre nefer başına 426’şar akçeydi. Bu ücretin 360 akçesi mîrî için tahsil olunan kısım geri kalan kısmı ise vech-i maaş, tayinat, gulamiyye gibi adlarla alınan diğer tekâlifti.⁸⁹⁸ Ermeniler dışındaki gayrimüslimlerden ise daha düşük bir ücret talep edilebiliyordu. Mesela 1640 tarihinde Bursa’ya gelen yava Rum ve kıptiyan taifesinden 300 akçe yava cizyesi alınacağı emredilmişti.⁸⁹⁹ Acem Ermeni tüccarların ve diğer gayrimüslim unsurların henüz buluğa ermemiş ama on yaşını geçmiş olanlarından ise yarım (nısf) yava cizyesi alınmaktaydı.⁹⁰⁰

İstanbul’dan yavacılar cizye toplama hususuna ihtimam göstermeleri yönünde emirler gönderilirken bir taraftan da İstanbul’a gelen Safevi elçilerinin Acem tüccarlarının haklarının korunması için diplomatik düzeyde talepleri söz konusu oluyordu. Arşiv kayıtlarında gördüğümüz kadarıyla, Acem elçilerinin kendi ülke tüccarları ile ilgili İstanbul’a ilettikleri temel sorunlardan biri ölen tüccarların mallarının teslimi meselesiydi. Diğer önemli konu ise Acem Ermeni tüccarlarından yava cizyesi talep edilmemesi konusuydu. Elçilere verilen cevapta, bu konuyla ilgili ilgili kadınlara emir gönderildiği, Anadolu’da bulunan Acem Ermeni tüccarlardan yava namıyla cizye alınmaması ve tüccarların rencide edilmemelerinin emredildiği bildirilmekteydi.⁹⁰¹ Ancak bu diplomatik görüşmelerde Osmanlı kentlerindeki Acem Ermeni tüccarların hangi süreye kadar yava cizyesi vermeden kalabileceklerine dair bir bilgi verilmemişti.⁹⁰² Yava cizyesi toplayan görevlilere gönderilen emirlerde ise Osmanlı ülkesinde yedi aydan fazla kalan Acem tüccarlardan cizye alınması gerektiği yönünde emirler olduğunu biliyoruz. Bu noktada kendilerinden yava cizyesi talep edilmesi halinde cizye ödemek istemeyen Acem Ermeni tüccarlarla yavacılar arasında anlaşmazlıklar söz konusu

⁸⁹⁸ *Bursa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1055)*, No. B 65, 103/787; *Bursa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1053-1055)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC., No. D 2, 71/hüküm numarası yok; 1628 tarihli bir belgede Ermeni tüccarlardan alınan yava cizyesinin 3 altın olduğu bunun da 360 akçeye denk geldiği belirtilmektedir. *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1038-1039)*, No. B 50, 126/747; 1659 ve 1664 tarihli kayıtlarda ise bu miktarın değişmediği yine 360 akçe olduğu tüccarlardan nefer başına diğer tekâlifle birlikte toplamda 426’şar akçe alındığı görülmektedir. *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1069-1070)*, No. B 131, 56/236; *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1073-1075)*, No. B 186, 101/hüküm numarası yok.

⁸⁹⁹ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 115/729.

⁹⁰⁰ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1060)*, No. B 87, 70/440; *Bursa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1055)*, No. B 65, 103/789.

⁹⁰¹ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1059-1060)*, No. B 74, 84/628.

⁹⁰² *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1073-1075)*, No. B 186, 116/hüküm numarası yok.

olabiliyordu, hatta kimi tüccarlar hapse atılmak gibi cezalarla dahi karşılaşabiliyorlardı. Ermeni tüccarlar bu anlaşmazlık ve haksızlıkları taşradaki kadılıklara hatta İstanbul'a taşımaktan imtina etmemişlerdi.⁹⁰³ Örneğin 1640 yılında Culfalı tüccarların kendilerinden yava cizyesi istenmesi ile ilgili İstanbul'a adam ve arzuhal göndererek ilettikleri şikayete cevap olarak, Bursa, İzmir, İznikmid, İznik ve diğer kadılıklara gönderilen emirde yava cizyesi toplamaya memur olanların bu konuda çıkan emr-i şerîfe mugâyir hareket etmemesi ve tüccarların rencide edilmemeleri emredilmişti. Ayrıca sekiz ay oturanlardan yava cizyesi alınması sekiz aydan eksik oturanlardan kesinlikle yava cizyesi namıyla tekâlîf alınmaması, alınmışsa bile geri verilmesi tembih edilmişti.⁹⁰⁴ Yine aynı yıl Culfalı tüccar taifesi südde-i saadete başvurarak "biz diyar-ı Acemden ticaret için gelmiş iken bizden yava haracı talep edip rencide ederler" diye şikayetçi olmuşlar ve bu konuda tekrar emr-i şerîf rica etmişlerdi. Bununla ilgili Manisa ve İzmir kadılarına gönderilen emirde emlâk edinip burada kalmıyorlarsa kendilerinden yava haracı alınmamalı diye emir gönderilmişti. Bu kayıta yine yava cizyesi alınıp alınmaması ile ilgili bir süre şartı ifade edilmemiş, sadece mülk sahibi olup olmamaları bahsi geçmekteydi.⁹⁰⁵ XVII. yüzyılın sonunda ise bu konu bir problem olarak varlığını sürdürmekteydi. 1689 tarihli bir kayıta yine önceki kayıtlardaki anlaşmazlıklara benzer ifadeler yer almaktadır. Acem Ermeni tüccarları yine İstanbul'a ilettikleri şikayetlerinde ellerinde 1686 tarihli emr-i şerîf bulunmasına rağmen kendilerinden cizye talep edildiği yönünde şikayette bulunmuşlar ve tekrar bu konuyla ilgili emr-i şerîf ricasında bulunmuşlardı. Bursa'ya gönderilen yazıda yine iskân olmayan Acem tüccarlarından yava cizyesi alınmayacağı emredilmekteydi.⁹⁰⁶ Yava cizyesi hususunda İstanbul'a iletilen şikayetler sadece elçiler ve Acem tüccarları vasıtasıyla gerçekleşmiyordu. Tüccarların cizye verme konusunda inat ve muhalefet etmeleri halinde yava cizyesi toplamaya memur olan kişiler de İstanbul'a şikayette bulunabiliyordu. 1641 senesinde İstanbul gümrük emini olan Ali Bey Bursa'daki yava cizyesi cem'ini de elinde bulunduruyordu ve bu işi vekili İbrahim bey vasıtasıyla yürütüyordu. Ali Bey südde-i sa'adete gelip Culfalı, Halepli

⁹⁰³ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1050)*, No. B 8, 193/206.

⁹⁰⁴ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 106/686.

⁹⁰⁵ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 122/760; Mühimme kayıtları başka kentlerde bulunan Acem Ermeni tüccarların da zaman zaman usulsüz vergi talebiyle rencide edildiğini göstermektedir. Örneğin bir mühimme kaydında, İstanbul'da ticaret üzere bulunan Acem Ermeni tüccarların şikayeti üzerine İstanbul kadısının uyarıldığını görmekteyiz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 98, Gömlek No. 844, 234.

⁹⁰⁶ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1097)*, No. B 148, 4/26.

ve sair Acem bezirganlarının 1641 senesi maktu‘ları olan 360 akçelerini vermede inat ettikleri yönünde şikayetçi olmuştu. Bu konuda çıkan emr-i şerîfe göre Bursa’da 8 aydan fazla oturan Acem tüccarlarından yava cizyesi alınması emredilmekteydi.⁹⁰⁷ Ayrıca yava cem‘ine memur olanlara gönderilen emirlerde tımar ve dergâh-ı ali yeniçerileri, altı bölük halkı ve sair askeri zümresinin, ayan veya kudretli zimmi taifesinin, ehl-i örf taifesinin çiftliklerinde, evlerinde, bağ ve bahçelerinde olan hizmetkar olarak çalışan Ermenilerin maktu‘larının cem‘ine mani olanların isim ve resimleriyle İstanbul’a bildirilmesi istenmekte, ellerinde olan karye, tımar, havas-ı hümayûn vs. gelirlerinin de ilhâk olunacağı da belirtilmekteydi.⁹⁰⁸

Bursa’daki yava cizyesinin en büyük gelir kaynağını Acem’den gelen tüccar Ermeniler oluşturuyordu. 1650 senesinde yava cizyesini toplamaya memur olan Salih Bey İstanbul’a gönderdiği bir arzuhalde, 1650 senesi için maktu‘ları toplamaya mübâşeret eylediğini ancak Acem bezirganlarının elimizde emr-i şerîf vardır diye maktu‘ vermede ta‘allül (kaçınma) eylediklerini belirtmekteydi. Ayrıca Acem tüccarlarının yava cizyelerini vermemeleri halinde mukataanın mu‘attal (boş) kalacağını ve bu durumun mîrîye zarar getireceğini belirterek bu konudaki anlaşmazlığın giderilmesi için emr-i şerîf ricasında bulunuyordu. Ona verilen cevapta iltizâmın boş kalmaması için kadîmden olageldiği gibi maktu‘ların toplanması kimsenin inat ve muhalefet etmesine imkân verilmemesi tembih edilmişti.⁹⁰⁹ Öte yandan Bursa’ya ticaret için gelen Acem Ermeni tüccarlar buradaki hanlarda öyle uzun süreler kalıyorlardı ki, şehrin vergi tahsildarları ve yerli ahali onlardan da yerli halk gibi bazı tekâlifin alınması konusunda talepte bulunabiliyorlardı.⁹¹⁰ Bu konuda 1689 yılında Bursa’daki Yeni Han’da kalan Acem Ermeni tüccarlar İstanbul’a bir şikayette bulunmuşlardı. İfadelerinde burada ticaret üzere ikâmet ettiklerini, getirdikleri malları sattıklarını belirtmişler, ayrıca tasarrufumuzda olan emlâkımız olmamasına ve bizden tekâlif alınmaması yönünde emr-i şerîf bulunmasına rağmen, Bursa’daki mahalle ahalisi kendilerinden alınan avarız, nüzûl gibi vergilerin bizden de alınması yönünde bize zulmetmektedirler diye şikayetçi olmuşlardır. Bu konuda Bursa’ya gönderilen ve sicile kaydedilen ferman suretinde, hanlarda misafiren

⁹⁰⁷ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 114/726.

⁹⁰⁸ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1050-1051)*, No. B 66, 109/706.

⁹⁰⁹ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1059-1060)*, No. B 74, 82/620.

⁹¹⁰ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1060-1061)*, No. B 115, 89/657.

kalan Ermenilerden Osmanlı topraklarında bir mal varlıkları, emlâkı, dükkânı vs. olmayanlardan tekâlif alınmaması ve kendilerine baskı yapılmaması emredilmekteydi.⁹¹¹ Bursa’da yava cizyesi toplanması konusunda mukataayı zarara uğratacak bir takım kanundışı girişimler de söz konusu olabiliyordu. Örneğin 1675 senesinde Bursa’da yava cizyedârı olan Hüseyin Ağa’nın adamı Nuh Bey, Hüseyin isimli biri hakkında mahkemede davacı olmuştu. İfadesinde Hüseyin’in elinde bulunan Mihaliç cizyedârının yava cizyesi kağıtlarından, Bursa’da Selçuk Hatun mahallesinde oturan Arıton isimli Ermeni’ye gizlice sattığını iddia etmiş, hatta onu dava ettiğinde Hüseyin’in hançer çıkarıp kendisini darp etmeye niyetlendiğini belirtmişti. Mahkeme Hüseyin’i sorguladığında ise Hüseyin şu cevabı vermişti: cüzdanımda bulunan 26 adet cizye kağıdı benim ağam olan Mihaliç cizyedârı Muslu çavuşundur, onun adamlarından biri Bursa’ya gelip cüzdanını burada unutmuştur, ben de bu kağıtları yanıma aldım ama Ermeni’ye satmak istemedim ve hançer de çıkarmadım demiştir. Ancak Nuh Bey’den iddiasını ispat için delil talep olduğunda Süleyman ve Üvez isimli kimseler Han-ı Harîr’de Hüseyin’in Nuh’u darp etmek için hançer çıkardığını belirtmişlerdi. Mahkeme de şahitlerin şahitliğini kabul edip, Hüseyin’in ta’zir⁹¹² olunmasına ve yava kağıtlarının mühürlenip Bursa cizyedârı olan Hasan Ağa’ya teslim edilmesine karar vermişti.⁹¹³ Yava cizyedârlarının nüfuz alanlarına müdahale edildiğine dair bir başka örnek ise 1667 tarihli bir sicil kaydına yansımıştır. İlgili kayıta belirtildiğine göre İzmir cizyedârı, Tokat ve Erzurum taraflarına ellerinde yedi sekiz yüz cizye kağıtları olan adamlar göndermiştir. Bu adamlar Acem’den gelen bezirgan keferesine ikişer kuruşa bu kağıtlardan vermekteydiler. Bu durum karşısında Anadolu’daki cizyedârlar da İstanbul’a bir arzuhal göndererek bu durumdan şikayetçi olmuşlardı. Şikayet dilekçelerinde “ticaret amacıyla gelen kefereden yava cizyesi talep ettiğimizde ‘biz İzmir cizyedârından kağıtlarımızı aldık’ diyerek cizyelerini vermekte muhalefet ederler, bu bizim kârımıza ve mal-ı mîrîye zarar verir, İzmir haricinde ticaret yapmak üzere gelen tüccarlara İzmir’deki cizyedârların yava kağıdı vermemesi hakkında emr-i şerîf rica ederiz” diyerek meramlarını ifade etmişlerdi. Divanda bu konuda alınan ve Anadolu’daki ilgili yetkililere gönderilen kararda ise “hilâf-ı kanun tüccarlara kağıt

⁹¹¹ *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1097)*, No. B 148, 4/27.

⁹¹² Ta’zir: İslam hukukunda, hakkında belirli bir şer’i ceza bulunmayan suçlarda verilen azarlama, ihtar, dayak veya hapis cezası.

⁹¹³ *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1084-1085)*, No. B 83, 19/168

verildiği mukarrer ise men‘ u ref‘ edip, yolcu reayasının yava cizyesi talebiyle rahatsız edilmemesi” emredilmekteydi.⁹¹⁴

Sonuç olarak şu denilebilir ki; Osmanlı ülkesinde bulunan yabancı ülke tüccarları esasen yava cizyesine tabi değillerdi. Ama Acem Ermeni tüccarlar diğer pek çok konuda olduğu gibi çoğu zaman Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler gibi kabul görmekteydi. Kaldı ki, Osmanlı topraklarında bazen yılları alan sürelerle ikâmet edebiliyorlardı ve çoğu zaman böylelerini yerli halktan ayırmak mümkün olmuyordu. Dolayısıyla Osmanlı yönetimi diplomatik düzeydeki ilişkilerde Acem elçilerine çoğu zaman Acem tüccarlarından cizye alınmayacağını bildirseler ve onlara bu konuda emr-i şerif verseler de, esasen böyle bir gelirden vazgeçmek gibi bir uygulamaya gidilmemişti. Devlet Bursa, Manisa ve İzmir gibi kentleri mesken tutan Acem Ermeni tüccarlardan yava cizyesi toplanması konusuna ihtimâm göstermiş, ilgili görevlileri yedi aydan fazla süre ile bu kentlerde kalan veya Osmanlı topraklarında herhangi bir mülk sahibi olan Acem Ermeni tüccarlardan yava cizyesi alınması hususunda sık sık uyarılarda bulunmuştu.

5.3.2. Osmanlı Topraklarında Ölen Acem Ermeni Tüccarların Mirası Meselesi

İslami literatürde beytülmal terimi mal evi, hazine, devlet hazinesi, maliye idaresi manasına gelmektedir. Bu terim hem devlet maliyesi için hem de mali işlerin yürütüldüğü bina için kullanılmıştır.⁹¹⁵ Araştırmacılar, İslam tarihinde devlet hazinesi olarak bu müessesenin varlığına dair ilk işaretlerin Hz. Peygamber döneminde görüldüğünü söylese de müessesenin kuruluşunun esas manada Hz. Ömer döneminde gerçekleştiği konusunda hemfikirler. Bu dönemde devletin gelirlerinin artması neticesinde mali işlerin belirli bir düzen içinde işlemesi için hazinenin kurumsal bir yapıya büründüğünü ve kurumun idaresi için görevliler tayin edildiğini görmekteyiz. Sonraki İslam devletlerinde de bu müessese gelişerek varlığını sürdürmüştür.⁹¹⁶

Osmanlılar döneminde ise beytülmal kelimesi yine devlet hazinesi manasında kullanılmaktaydı. Mesela Ebussuud Efendi bir fetvasında beytülmal terimini devlet hazinesi manasında kullanmış, “memâlik-i mahrûsenin arazisi beytülmal için hiyâzet

⁹¹⁴ *Karahisar Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1078-1079)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 510, 37/246.

⁹¹⁵ İsmet Kayaoglu, *İslam Kurumları Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985), 76.

⁹¹⁶ Mehmet Erkal, “Beytülmal”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/91; Kayaoglu, *İslam Kurumları Tarihi*, 24.

(toplama) olunmuş arazi-i harâciyyedir” demiştir. Ancak Osmanlılarda devlet hazinesi için beytûlmal teriminin yerine hazine kelimesi zamanla daha çok kullanılır olmuştur. Beytûlmal terimi ise hazineden daha dar bir manada, hazine gelirlerinden sadece biri için kullanılır hale gelmiştir. Yani Osmanlılarda beytûlmal kelimesi daha çok devletin gelirlerinden biri olan, vârisiz ölenlerin terekeleri için veya onları muhâfaza eden kuruluş için kullanılmıştır.⁹¹⁷

Osmanlılarda vârisi olup da ölen kişilerin mallarının taksimi işi çoğu zaman mahkemeye taşınmadan vârisler arasında halledilmekteydi. Ancak bazı durumlarda ölen kişinin mallarına ne olacağı konusu mahkemeye taşınabiliyordu ve böylelikle mirasın taksimi işi kadılığın sorumluluğunda oluyordu. Mirasın bölünmesinde vârisler arasında problem çıkması halinde mahkemeye yapılan başvurular, ölenin alacaklılarının mirastan kalan maldan borçlarını tahsil etmek amacıyla yaptıkları başvurular, yetim ve öksüzlerin veya varsa yaşı küçük vârislerin haklarının korunması ve ölenin vasiyetnamesi varsa bunun uygulanması gibi sebeplerle mesele mahkemeye taşınabiliyordu.⁹¹⁸ Netice itibariyle kadılar ölen kimselerinin beytûlmale veya vârislere intikaliyle ilgili süreçte kanunların sağlıklı şekilde uygulanması, mülkiyet iddialarının doğrulanması ve tasdiki, yapılan mali işlemlerin denetlenmesi gibi önemli bir fonksiyonları bulunuyordu.⁹¹⁹

Meseleyi çözmek için kadı tarafından görevlendirilen kişiye ise kassâm denirdi. Kassâmlar, katip, muhızır, dideban, çuhadar gibi diğer hizmetlilerle olay mahalline giderek malların listelenmesi, değer tayini ve ardından satışının yapılması işini yapardı. Gerekli satış yapıldıktan sonra meblağ gerektiği şekilde paylaştırılır ve kassâm resm-i kismet denilen bir ücret alırdı. Askeri veya yönetici sınıftan olanların miraslarının taksimini kazasker adına askeri kassâm denilen görevli, reayanın miras taksimini ise beledi/şehrî kassâmlar yapardı. Bu iki görevli birbirlerinin sorumluluk alanına karışmazdı.⁹²⁰

Vârisiz ölenlerin ya da görünürde bir vârisi olmayanların mallarına ise devlet tarafından el konurdu. Ancak bir vârisin ortaya çıkıp miras talebinde bulunması ihtimaline karşın

⁹¹⁷ Erkal, “Beytûlmal”, 92.

⁹¹⁸ Bilgin, *Bursa Hassa Harç Eminliği*, 90.

⁹¹⁹ Ayşegül Çimen, *Public and Private Property Claims in the Ottoman Empire: The Beytûlmal and Its Institutionalization in the Early Modern Period* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 188-190.

⁹²⁰ Said Öztürk, “Kassam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/579.

malların altı ay süreyle muhafaza edilmesi usuldendi. Bu süre zarfında bir vâris çıkarsa, vâris olduğunu mahkemede ispat etmesi halinde mirası devralabilirdi. Eğer bir vâris çıkmazsa mirasın satışından elde edilen gelir, resim, borç ve diğer masraflar çıktıktan sonra hazineye aktarılırdı. Devletin diğer gelir kalemlerinde olduğu gibi bu iş de mukataa olarak belli kimselerin uhdesine bırakılmaktaydı. Askerîden olanların mallarına hassa beytülmal eminleri, sivil olanların mallarına da amme beytülmal eminleri el koyuyordu. Ancak ölen kişi sivil olsa bile eğer 10.000 akçenin üzerinde bir mirasa sahipse buna hassa beytülmal emini bakmakla yetkiliydi.⁹²¹ Bursa'daki beytülmal mukataası İstanbul gümrük emniyetinin hâkimiyet alanında olmakla beraber, ihtisâb, bac, yava haracı gibi diğer gelir kalemleriyle birlikte iltizâma verilebiliyordu. Öte yandan diğer şehirlerdekinden farklı olarak Bursa'da amme ve hassa mukataaları tek kişinin uhdesine bırakılmakta, çoğu zaman da hassa harç emini tarafından yönetilmekteydi.⁹²² Mukataanın hâkimiyet alanı ise Bursa'nın yanı sıra çevre kazaları da kapsayabiliyordu. Mesela 1606 yılında mukataayı alan Mehmet sözleşmeye bazı çevre kazaları da aldığını kaydettirmişti. Demek ki Bursa'daki kazaların beytülmal mukataaları zaman zaman farklı kimselere de verilebiliyor ya da başkaları kazalardaki beytülmal gelirlerine müdâhil olabiliyordu.⁹²³ Bursa'da beytülmal eminlerinin, mallarına el koyduğu vârissiz ölen kimselerin büyük çoğunluğu Bursa halkından olan kimselerdi. Öte yandan Bursa'ya ticaret amacıyla uzak memleketlerden gelip yollarda veya kaldıkları hanlarda vefat eden tüccarların sayısı da azımsanmayacak düzeydeydi.⁹²⁴ Vârissiz ölen kişilerin öldüğü haberinin beytülmal

⁹²¹ Arif Bilgin-Fatih Bozkurt, "Bir Mali Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmal Mukataaları", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/2 (2010), 3; Bilgin, *Bursa Hassa Harç Eminliği*, 92.

⁹²² Bilgin-Bozkurt, "Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytülmal Mukataaları", 3; 1612-1613 yıllarında 9 aylık bir süre zarfında Bursa'daki beytülmal mukataası 235.004 akçe gelir elde etmiş, bu gelirin de 149.147 akçesi gider masraflarına ayrılmıştı. Yani mukataa 85.857 akçe kâr elde etmişti. Bilgin, *Bursa Hassa Harç Eminliği*, 92.

⁹²³ Beytülmal mukataalarının gelir kaynaklarına başka kimselerin müdâhil olması sık rastlanan bir durumdu. 1647 tarihinde beytülmal emini Mustafa Çavuş bu konudaki bir şikayetini İstanbul'a bildirmiştir. İfadesinde Bursa'daki hanlarda kalan ve mürd olan Culfalı ve sair Ermenilerin zahirde vârisleri olmayanlarının mallarını beytülmal eminleri zapt ederken, yava haracı tahsiline memur olanlar bu Ermenilerin mallarını zapt etmektedirler diye şikayette bulunmuştu. Mustafa Çavuş yetkisi olmayanların beytülmal mukataasına karışmaması için bir de emr-i şerif ricasında bulunmuştu. Bursa'ya gönderilen emirde mukataa defterlerine bakıldığı ve Ermenilerin muhalefâtına ancak beytülmal eminlerinin el koyabileceği bildirilmişti. *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1056-1057)*, No. B 67, 40/256; Buna benzer başka bir örnekte ise 1648 tarihinde İzmirli namıyla bilinen ve Mudanya'da vefat eden bir tüccarın bir miktar sabun, pirinç ve muhtelif eşyasına Mudanya'da bulunan Yeniçeri taifesinden kimselerin el koyarak kendi dükkânlarında satmak istedikleri anlaşılmaktadır. İlgili kayıta bu konuda Beytülmal emini Mustafa'nın yetkili olduğu âhardan kimselerin malları zapt edemeyeceği belirtilmiştir. *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1029)*, No. D 2, 59/hüküm numarası yok.

⁹²⁴ Bilgin, *Bursa Hassa Harç Eminliği*, 92.

eminine bildirilmesinde, orada bulunan mahalle sakinlerinin, mahallenin imam, müezzin gibi ileri gelenlerinin, hancı, odabaşı ve esnaf gruplarının kethüda ve yiğitbaşlarının sorumluluğu vardı. Ayrıca bu haberi veren kimseye de ölünün terekesinden “müjdegâne” adında bir meblağ tahsis edilirdi.⁹²⁵

Beytülmal eminleri, Bursa’da vefat eden tüccarlar çoğu zaman hatırı sayılır miktarda mal varlığına sahip oldukları için ve görünürde o an için bir vârisleri olmadığından, vakit kaybetmeden bu kimselerin mallarına el koyma konusunda istekliydiler. Ancak beytülmal eminlerinin vârisiz ölen yerli tüccarların mallarına el koyma yetkisi varken, ölen yabancı ülke tüccarlarının mallarına el koyma yetkileri bulunmamaktaydı. Yabancı devletlerle imzalanan ahitnamelere göre yabancı bir ülkede vefat eden tüccarın mallarının o ülke konsoloslarına veya aynı ülkenin diğer tüccarlarına iade edilmesi gerekmektedir. Aksi durumda devletler diplomatik girişimde bulunarak ölen tüccarın mallarının iadesini isteyebiliyordu. Örneğin Moskova’da ölen Müslüman ve zimmi tüccarların muhalefâtının teslimi ile ilgili yaşanan bir problem üzerine, Osmanlı devleti Behram adında birini nâme-i hümayûnla Rusya’ya göndererek “biz sizin tüccarlarınızın mallarını nasıl iade ettiysek siz de malları iade ediniz” diye haber yollanmıştı. Savaş dönemleri hariç özellikle Avrupa ülkeleriyle yaşanan bu tür meselelerde, ahitnamelere büyük oranda riayet ediliyor veya karşılıklı diplomatik ilişkiler sayesinde bu tür sorunlar aşılabiliyordu.⁹²⁶

Konu Osmanlı topraklarında ölen Acem tüccarları olduğunda da malların iadesi hususuna riayet edilmekteydi. Yani ölen Acem tüccarının muhalefâtının mirasçısına intikali sağlanırdı. Bu konuda, idari görevlilerin ve beytûmalcilerin ölen Acem tüccarlarının mallarına müdahale etmemesi tembih edilirdi.⁹²⁷ Ancak XVII. yüzyıl kayıtlarından anlaşıldığına göre beytûmal eminleri Acem tüccarlarına karşı Avrupa tüccarlarına göre

⁹²⁵ Bilgin-Bozkurt, “Vârisiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytûlmâl Mukataaları”, 8.

⁹²⁶ Yılmaz, “İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi”, 191-215; Bu konuya bir örnek olarak, XVI. yüzyılda Venedik’te ticaret yaparken malları gasp edilen ve haksızlığa uğrayan Türk tüccarların haklarını korumak amacıyla, Veziriazam Rüstem Paşa’nın Venedik dükü Francesco Dona’ya bir mektup yazarak girişimde bulunmasını gösterebiliriz. Bu dönemde 10.000 lître baharat ve çeşitli emtia ile Venedik’e giden Bursalı tüccar Ağa Bey baharat satışından olan 4.200 altınını tahsil edememişti. İstanbul’a iletilen bu ve buna benzer şikayetler üzerine Osmanlı hükümeti Venedik’teki Osmanlı tüccarlarının haklarını korumak amacıyla bir ferman yazıp Cafer Çavuş’la Venedik’e göndermişti. Ulak Venedik’e ulaştığında Ani Çelebi isimli başka bir Türk tüccarın yirmi bir balya kadifesini de geri almıştı. Öyle anlaşıyor ki Rüstem Paşa’nın yazdığı mektup ve gönderdiği Cafer Çavuş’un girişimleri Venedik senatosu nezdinde tesirini göstermişti. Kafadar, *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken*, 87.

⁹²⁷ Yılmaz, “İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi”, 191-215; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İbnülemin, Muafiyet [İ.E.MİT.]*, No. 1, Gömlek No. 39, 1.

daha katı bir tutum içindeydiler ve onlara Osmanlı tüccarı gibi muamele yapmayı yeğliyorlardı. Bunda genellikle zaman zaman gergin seyreden Osmanlı-Safevi siyasi ilişkilerinin de etkisi vardı. Devlet diplomatik ilişkilerin olumsuz yönde etkilendiği savaş dönemlerinde, beytülmal eminlerinin Acem tüccarlarının mallarına el koymasına göz yumabiliyordu.⁹²⁸ Ama her halükârda ölen tüccarların vârisleri çıkıp geldiklerinde, mahkeme huzurunda vâris olduklarını ispatlayabilirlerse mallarını geri alabiliyorlardı. Öte yandan Bursa'daki hassa harç emini, diğer pek çok şehirden farklı olarak, Bursa'da vârisiz ölenlerin mallarına el koyulması konusunda daha katı bir tutum içerisinde olunmasına sebep olabiliyordu. Hassa harç emini devlet için daha fazla mali gelir elde etmek kaygısıyla ölen tüccarların vârislerine malların iadesi konusunda problem çıkarabilmekteydiler. Örneğin 1606'da Bursa'da ölen bir tüccarın vârisleri olan iki oğlu, malların iadesi konusunda zorluk çıkaran hassa harç emini Pîrî Çavuş'tan mahkemede şikayetçi olmuşlar, hatta durumu İstanbul'a bildirmişlerdi. Neticede beytûlmala kalan 377.194 akçenin 300.000 akçesi vârislere teslim edilmişti.⁹²⁹

Bursa'da vefat ettikten sonra beytülmal eminleri tarafından mallarına el koyulan veya sonradan malları vârislerine teslim edilen Acem Ermeni tüccarlara dair elimizde çok sayıda sicil kaydı bulunmaktadır. Kayıtlarda vefat eden bu tüccarların bazen yol üzerinde seyahat ederken katledilerek öldürüldükleri belirtilir.⁹³⁰ Ama çoğunlukla ölüm vakaları kaldıkları han odalarında gerçekleşir.⁹³¹ Büyük ticaret yolları üzerindeki kervansaraylardan farklı olarak Bursa ve İstanbul gibi şehirlerdeki hanlar birkaç günlüğüne kalınan yerlerden ziyade, özellikle uzak diyarlardan gelenler için uzun süreli ikâmet edilen, hem ticaret hem de ikâmet yeri olan mekânlardır. Tabiatıyla ölüm de çok sayıda Acem tüccarını memleketinden ve ailesinden uzak oldukları bu hanlarda buluyordu. Ölen tüccarların eğer daha önceden beyan ettikleri bir vârisleri yoksa beytülmal eminleri tüccarın mallarına derhal el koyuyor ve terekeleri defterlere

⁹²⁸ Örneğin Osmanlı-Safevi ilişkilerinin gergin olduğu III. Ahmet döneminde İzmir'de ölen Culfalı tüccar Malar'ın terekesine devlet el koymuştu. Yılmaz, "İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi", 191-215.

⁹²⁹ Bilgin, *Bursa Hassa Harç Eminliği*, 95; Çimen, *Public and Private Property Claims in the Ottoman Empire*, 216.

⁹³⁰ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1088-1089)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 139, 25/114; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1099-1100)*, No. B 149, 63/hüküm numarası yok; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1099-1100)*, No. B 149, 88/hüküm numarası yok; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 108, Gömlek No. 604, 139.

⁹³¹ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1091-1094)*, No. B 141, 54/302; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1048-1050)*, No. A 187, sayfa numarası yok/424; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1101-1102)*, No. B 286, 4/hüküm numarası yok; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1101-1102)*, No. B 286, 15/hüküm numarası yok; *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1099-1100)*, No. B 149, 63/hüküm numarası yok.

kaydediliyordu.⁹³² Eminin el koyduğu mallar bir vâris çıkması ihtimaline karşı Bursa’da kiralanen depo vazifesi gören bir dükkânda muhâfaza edilmekteydi.⁹³³ Vârisi çıkmayan mallar ise sûk-ı sultânide müzâyede ile satışı çıkarılıyor, buradan elde edilen meblağ resim ve masraflar çıktıktan sonra beytûlmal kalıyordu.⁹³⁴

Buna dair bir örnek 1640 senesinde yaşanmıştı. Bu tarihte Mahmut Paşa Hanı’nda kalan Culfalı tüccarlardan Demirhan isimli Ermeni tüccar vefat etmiş, beytûlmal emini derhal mallara el koymuştu. Tüccarın terekesinde ticari emtiadan ziyade gündelik yaşam malzemelerinin bulunması onun uzun süredir handa ikâmet ettiğini düşündürmektedir. Han odasında bulunan bu eşyalara 10.499 akçe değer biçilmişti. Bu meblağın 1.650 akçesi hammâliye, dellâliye, resm-i kısmet, katib ücreti gibi masraflara ayrılmış, kalan 8.849 akçe beytûlmal kalmıştı. Bu meblağ elbette tüccarın tüm mal varlığının bunlardan ibaret olduğu anlamına gelmemektedir. Tüccarın kayıtlara yansımamış yatırımları veya iş ortaklıkları olabileceği gibi memleketinde mülk, arazi gibi bir mal varlığına sahip olması da muhtemeldir.⁹³⁵ 1682 tarihli bir başka örnekte ise İpek Hanı’nda ölen Murathan isimli Culfalı Ermeni tüccarın mallarına beytûlmal emini Ahmet Ağa’nın el koyduğunu, bir süre sonra da ölen tüccarın oğlu olan Maruta isimli Ermeni’nin Bursa’ya gelip beytûlmal emini hakkında mahkemede şikayetçi olduğuna şahit olmaktayız. Maruta ifadesinde “babamın ismi Murathan, dedemin ismi Karagöz, validemin ismi Karib ve maskat-ı re’sim (doğum yeri) vilayet-i Acem’de Culfa mahallesidir” diyerek kimliğini ibrâz etmiş ve Ahmet Ağa’dan babasının mallarının iadesini talep etmişti. Ahmet Ağa ise Murathan’ın mallarını kabz ettiğini kabul edip, Maruta’nın ölen tüccarın oğlu olduğunu inkâr etmişti. Mahkeme Maruta’dan vâris olduğuna dair delil talep ettiğinde de bu esnada Bursa’da bulunan Culfalı taifesinden Karaca ve Markos isimli Ermeni tüccarlar mahkemeye gelip Maruta’nın ifadelerini doğrulamışlardı. Bu sayede ölen Ermeni tüccarın malları oğluna teslim edilmişti. Anlaşılan o ki çoğu zaman Bursa’daki hanlarda böyle vakalar için şahitlik edecek birkaç Acem Ermeni tüccar bulmak mümkündü. Bu tüccarlar memleketlerinden uzakta hemşehrisi olan meslektaşlarının hakları için birlikte hareket etme ve adli mercilerde birbirlerinin hukukunu gözetme bilincine sahiptiler.⁹³⁶

⁹³² Ahmet Yaşar, “Mekân ve Yabancı: 18. Yüzyıl İstanbul’unda Bir Han Odasında Tek Başına Ölmek”, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi* 9/2 (2019), 540.

⁹³³ Bilgin-Bozkurt, “Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytûlmâl Mukataaları”, 8.

⁹³⁴ *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1099-1100)*, No. B 149, 41/hüküm numarası yok.

⁹³⁵ *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1048-1050)*, No. A 187, sayfa numarası yok/424.

⁹³⁶ *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1091-1094)*, No. B 141, 54/302.

Ölen Culfalı Ermeni tüccarın vârisine uygulanan bu muamele, yani vâris olduğunu ispat etmesinin istenmesi aslında sadece Ermeni tüccarlar için geçerli değildi. Aynı prosedüre Müslüman tüccarlar da tabiydi. Buna benzer bir delil (beyyine) talebiyle Nahçıvan'ın Elmalık köyünden olup Yeni Han'da kalan Hakverdi isimli Müslüman tüccar da karşılaşmıştı. Hakverdi daha önce Bursa'da maktûlen ölen Mustafa isimli kardeşinin mallarına el koyan beytûlmal eminininden bu malları talep edince, emin onun ölen Mustafa'nın kardeşi olduğunu inkâr etmişti. Bursa mahkemesi de Hakverdi'den Mustafa'nın kardeşi olduğunu ispatlaması için delil talep etmişti. Hakverdi, Culfalı Ermeni tüccarın hikayesine benzer şekilde, Bursa'daki Acem Müslüman tüccarların şahitliğiyle iddiasını ispatlamış ve içerisinde kıymetli sayılabilecek çok sayıda gümüş eşyanın da bulunduğu kardeşi Mustafa'nın muhallefâtını teslim almıştı.⁹³⁷

Bazen de ölen tüccarın ortakları veya alacaklıları, ölen tüccarın zimmetinde malımız ya da paramız kaldı diyerek mallara el koyan beytûlmal eminininden bu meblağı talep edebiliyorlardı. 1646'da Bursa'da ölen Ermeni tüccarlardan Yasef'in mallarına görünürde vârisi olmadığı için beytûlmal emini Andon⁹³⁸ el koymuştu. Bir süre sonra Ataullah? isimli Halepli Ermeni tüccar gelip ortaklığı münasebetiyle Yasef'in zimmetinde 300 kuruş alacağı olduğunu belirtmiş ve bu parayı Andon'dan istemişti. Andon parayı vermeyi reddedince de aralarında anlaşmazlık vuku bulmuştu. Mesele mahkemede muslihûn denilen arabulucuların girişimiyle çözüme kavuşmuş, taraflar 300 kuruş yerine 100 kuruşa anlaşarak sulh sağlanmıştı.⁹³⁹ Buna benzer bir başka örnekte ise 1644 senesinde Hüdavendigâr beyi olan Hasan Bey, Yeni Han'da ölen Aleksanos isimli Ermeni tüccardan olan 560 kuruş alacağını, ölen tüccarın muhallefâtına el koymasına hasebiyle beytûlmal emininin kâim-i makâmı olan Mustafa Çavuş'tan talep etmişti. Neyse ki Ahmet Bey Bursa'nın ileri gelenlerinden olduğu için Ermeni tüccardan olan alacağı hemen kendisine teslim edilmişti. Bu kayıta Aleksanos'un nereli olduğu ise belirtilmemiştir. Ancak Acem tüccarlarının çokça tercih ettiği Yeni Han'da kalıyor olması ve yakınlarda bir vârisinin

⁹³⁷ *Bursa Sancağı Ser'îyye Sicil Defteri (1088-1089)*, No. B 139, 25/114.

⁹³⁸ 1650 tarihinde Andon'a verilen temessükte perakende Ermeni maktuu, yava-i rum keferesinin yava cizyeleri, ekrâd, kıbtıyan, karayağmurlu, mağrifetlü taifelerinin cizye ve avarızları ve taife-i mezbûrenin beytûlmalleri ile Hüdavendigâr, Karahisar, Kütahya, Hamid, Alaiye, Sultanönü, Aydın, Saruhan, Sığla, Karesi sancaklarında vaki Ermeni taifesinin cizye ve beytûlmallerinin kendisine iltizâm olunduğu belirtilmektedir. Ayrıca Andon'un 26.500 kuruş olan iltizâm bedelinin tamamını hazineye teslim ettiği de belirtilmiştir. *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1060)*, No. B 87, 71/442.

⁹³⁹ *Bursa Sancağı Ser'îyye Sicil Defteri (1055)*, No. B 65, 127/926.

olmaması onun da Acem tüccarı olması ihtimalini kuvvetlendiriyor. Bu kayıtla ilgili önemli bir detay da Ermeni tüccarların Bursa'nın ileri gelen ehl-i örf denilen kimseleriyle bile ticari ilişkiler içerisinde bulunmasıdır. Ancak ne yazık ki Aleksanos'un Hasan Bey'den aldığı 560 kuruşun kredi mahiyetinde bir meblağ mı olduğu ya da bir alışverişten kalan bir borç mu olduğu belgede belirtilmemiştir.⁹⁴⁰

Verdiğimiz örneklerde de görüldüğü üzere, beytülmal eminleri ölen tüccarların kalan mallarını kabz ettikten sonra ortaya herhangi bir alacaklı çıkması durumunda ona ait malı ya da parayı iade etmek zorunda kalıyorlardı. Ancak bir taraftan da ölen tüccarın varsa esnaf veya tüccardan alacakları, beytülmal eminlerinin bunları tahsil etme konusunda ihmalkâr davranmadıklarını ve bu amaçla mahkemeye gittiklerini biliyoruz. 1648'de Bursa'da yava keferenin beytülmalının zaptına memur olan Mehmet Ağa Mahmut Paşa Hanı'nda kalan ve burada vefat eden Murat isimli Ermeni tüccarın görünürde vârisi olmadığı için mallarına el koymuştu. Murat'ın hal-i hayatında Çemen isimli bir zimmiden alacağı olduğu gerekçesiyle de Mehmet Ağa Çemen'den bu borcu tahsil etmek için mahkemeye gitmiştir. Mahkemede Murat'ın hayattayken her tanesi 68 akçeye olmak üzere toplam 20.400 akçeye 300 adet beyaz porlu? bogasiyi Çemen'e sattığını, Çemen'in de bunun parasını ödemediğini iddia etmiş ve bu parayı Çemen'den talep etmişti. Çemen ise cevabında Murat'la alışveriş yaptığını kabul etmişti, ancak bu borcun 4.250 akçesini esvâb-ı mütenevvi'a (çeşitli türde giysi) vererek kalan 16.150 akçeyi ise nakit olarak ödediğini söylemiştir. Mahkeme Çemen'den iddiasını ispat için delil talep ettiğinde esseyid Mahmut Çelebi ve İsmail Çelebi mahkemeye gelerek Çemen'in haklılığına şahit olduklarını belirtmişlerdi.⁹⁴¹

⁹⁴⁰ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1052-1054)*, No. C 2, 155/hüküm numarası yok; 1676 tarihli buna benzer bir kayıt ise Sis kasabasından gelip Bursa mahkemesinde beytülmal emini İbrahim Ağa muvâcehesinde ikrârda bulunan Bogos isimli Ermeni hakkındadır. Bogos ifadesinde Sis kasabasından olup daha önce Bursa'da Üvez Paşa Hanı'nda ölen Ermeni tüccar Avanos'un, kendisine ait altı denk astarı Tekfurdağı'nda bezzâz esnafına bey' ettiğini belirtmiştir. Terekisine beytülmal emininin el koymasını sebebiyle de İbrahim Ağa'nın zimmetinde kalan alacağını eminden talep etmektedir. İbrahim Ağa bu ücreti ödemeyi reddedince mahkemede udûl-ı müsliminden kimseler Bogos'un haklılığına şahit olduklarını ifade etmişlerdir. Böylelikle altı denk astarın bedelini İbrahim Ağa Bogos'a teslim etmiştir. *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1080)*, No. B 103, 51/229.

⁹⁴¹ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1058)*, No. B 70, 54/346; Buna dair bir başka olay 1620 senesinde yaşanmıştı. Hassa harç emini Ömer Ağa, kazzâz taifesinden Ahmet Çelebi muvâcehesinde mahkemeye gitmiştir. İfadesinde Belgradlı tüccarlardan olup Yeni Han'da vefat eden Hasan Çelebi ve Rıdvan isimli iki tüccarın Ahmet Çelebi'ye ipek tedariki için toplam 982 kuruş verdiğini ve bu tüccarların sipariş ettikleri ipeği alamadan vefat ettikleri belirtmiştir. Emin tüccarların görünürde vârisleri olmadığı için mallarını zapt etmiş ve Ahmet Çelebi'nin zimmetinde kalan meblağı da ayrıca alıp emaneten kabz etmişti. *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1029)*, No. B 40, sayfa numarası yok/hüküm numarası yok.

Kayıtlarda şahit olduğumuz durumlardan biri de Ermeni tüccarların beytülmal eminlerinden çabuk davranıp ölen Ermeni tüccarların mallarına onlardan önce el koymasındır. Böyle durumlarda ise mahkemenin yolunu tutanlar beytülmal eminleri oluyordu. Mesela 1645 yılında beytülmal emini Andon, Halepli Ermeni tüccarlardan Şemun isimli tüccar hakkında mahkemeye giderek şikayetçi olmuştu. İfadesinde Şemun'un, daha önce İstanbul'da ticaret üzere iken ölen Abdülmesih isimli Halepli Ermeni tüccarın mallarını yetkisi olmamasına rağmen kabz ettiğini belirtmişti. Bahsi geçen mallar ise 1.000 akçe değerinde yüz dirhem ağırlığında bir sim şamdan, iki bin akçe değerinde iki yüz dirhem ağırlığında bir sim sahan?, 10 kuruş değerinde yedi adet Uşak kalıçesi ve iki yüz adet riyal kuruştı. Şemun bu iddia karşısında verdiği cevapta ölen tüccarın mallarına eminden önce el koyduğunu ve onları kaçırdığını kabul etmişti. Ancak Abdülmesih öldüğünde yanında olduğunu, onun ölmeden önce kendisinden bahsi geçen malları Halep'teki babası ve oğluna bırakmasını istediğini söylemiş, öldükten sonra da bu malları Sefer isimli bir Ermeni tüccarla Halep'e gönderdiğini belirtmişti. Bu durum karşısında Andon herhangi bir hak talep edememiş mahkeme de Şemun'a herhangi bir yaptırım uygulamamıştı.⁹⁴²

Beytülmal eminlerinin ölen Acem tüccarlarının mallarına el koyması yasak olmasına ve bu konuda defaatle kadılıklara uyarılar gönderilmiş olmasına rağmen, yukarıdaki örnek belgelerde de belirttiğimiz gibi, çoğu zaman Acem Ermeni tüccarların Osmanlı tebaası olan Ermeni tüccarlar gibi muamele gördükleri söylenebilir. Bursa'daki beytülmal eminleri şahbenderlik müessesesinin tesis edildiği 1690'lara kadar bu kurala pek riayet etmemişlerdir ve bu konu Acem tüccarlarıyla beytülmal eminleri arasında neredeyse XVII. yüzyıl boyunca bir problem olarak varlığını sürdürmüştür. Özellikle Safevilerle yaşanan savaşlar bu kaideyi beytülmal eminleri için istismara açık hale getirebiliyordu. Barış dönemleri ise gelip giden elçiler ve artan diplomatik ilişkiler sayesinde ticari konulardaki problemlerin giderilmesi adına girişimlerin olduğu dönemlerdi. Osmanlılar ile Safeviler arasında 11 Eylül 1619 (H. 1 Şevval 1028) tarihinde yapılan sulhten sonra Acem tüccarlarının mallarının iadesi konusunda bir anlaşmaya varılmış ve beytülmal eminlerinin Acem tüccarlarının mallarını kabz etmeyeceğine dair ferman çıkarılmıştı. Ancak bu anlaşmadan sonra yine bu kuralın ihlâl edildiği anlaşılmaktadır. Sulhten sadece

⁹⁴² *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1052-1055)*, No. C 3, 108/hüküm numarası yok.

bir yıl sonra şahın elçisi İstanbul'a gelerek bu konudaki şikayetini dile getirmiş ve Acem tüccarlarının mallarına beytülmal eminlerinin el koymamasını rica etmişti.⁹⁴³ 1622 yılında ise Muhammet Rıza ismindeki Safevi elçisi İstanbul'a gelerek yine 1619 tarihli sulhe atıfta bulunarak, Acem tüccarlarının mallarının beytülmal eminleri tarafından zabt edilmesi hususunda rahatsızlığını dile getirmiş, bu konuda tekrar bir emr-i şerîf talebinde bulunmuştu.⁹⁴⁴

1639'daki kalıcı barıştan sonra bile beytülmal eminlerinin ölen Acem tüccarlarının mallarını kabz etmesi bir problem olarak devam etmiştir. 1649 tarihli kayıta İstanbul'a gelen Acem elçisinin Acem tüccarlarından fevt olanların muhallefâtına beytülmal eminlerinin müdâhil olmamaları yönünde yeniden ricacı olduğunu görmekteyiz. Bu konuda çıkan fermanla birkaç senedir Osmanlı topraklarında ikâmet eden ve belgedeki tabirle "alakası olan" yani Osmanlı ülkesinde mülk, arazi veya dükkân sahibi olan Acem tüccarlarının ölenlerinin muhallefâtına beytülmal eminlerinin el koyabileceği, "alakası bulunmayan" tüccarların mallarının ise şah tarafından görevlendirilen memurlara veya tüccarların vekillerine teslim edileceği emredilmekteydi.⁹⁴⁵ 1669 tarihli başka bir kayıttan ise yine aynı problemin devam ettiğini anlıyoruz. Bu tarihte İstanbul'a gelen Acem elçisi yine aynı konuda bir emr-i şerîf ricasında bulunmuş, Bursa'ya gönderilen emirde, 1649 tarihindeki gibi yine birkaç yıldır Osmanlı ülkesinde kalan ve mülk sahibi olan Acem tüccarlarının mallarının beytülmale kalabileceği, diğer Acem tüccarlarının mallarının ise şahın görevlendirdiği memurlara veya tüccarların vekillerine teslim edileceği emredilmişti.⁹⁴⁶ Acem elçilerinin bu konudaki şikayetleri anlaşılan o ki bu asrın sonuna kadar devam etmiştir. 1690'larda hala Acem elçilerinin, ölen Acem tüccarlarının mallarına beytülmal eminlerince el koyulmaması yönündeki taleplerle İstanbul'a gelmeye devam devam ettiklerini, İstanbul'dan da malların Acem tüccarlarına teslim edilmesi yönünde emirnameler çıkarıldığını görmekteyiz.⁹⁴⁷

⁹⁴³ *Bursa Sancağı Ser'iyeye Sicil Defteri (1029)*, No. B 40, sayfa numarası yok/hüküm numarası yok.

⁹⁴⁴ *Bursa Sancağı Ser'iyeye Sicil Defteri (1031-1032)*, No. B 42, 186/1284.

⁹⁴⁵ *Bursa Sancağı Ser'iyeye Sicil Defteri (1059-1060)*, No. B 74, 84/628.

⁹⁴⁶ *Bursa Sancağı Ser'iyeye Sicil Defteri (1073-1075)*, No. B 186, 116/hüküm numarası yok.

⁹⁴⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İbnülemin, Hariciye [İE. HR]*, No. 3, Gömlek No. 340, 1; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri, Sultan Mustafa II [AE.SMST.II]*, No. 38, Gömlek No. 3740, 1; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHH.d.]*, No. 102, Gömlek No. 677, 171; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHH.d.]*, No. 96, Gömlek No. 753, 148.

Bu konuda sadece Acem elçileri girişimde bulunmuyordu bizzat Acem tüccarları da İstanbul'a gelerek şikayetlerini dile getiriyorlardı. 1687 tarihli kayda göre, Acem tüccarları İstanbul'a gelerek, ellerinde hatt-ı hümayûn bulunmasına rağmen beytülmal eminlerinin ölen tüccarların mallarına el koyduğu yönünde şikayette bulunmuşlardı. Bu konuda Bursa'ya gönderilen ve kadı defterine kaydedilen ferman sureti yine önceki tarihlerde çıkarılan fermanlarla aynıydı. Bursa'da birkaç yıldır ikâmet eden ve mülk sahibi olan Acem tüccarlarının ölenlerinin mallarına beytülmal eminlerinin müdâhil olabileceği, diğer Acem bezirganlarına ise karışılmayacağı ifade edilmekteydi.⁹⁴⁸

1690'larda ise Bursa'daki Acem tüccarlarının haklarını korumak, vârisiz ölen Acem tüccarların mallarına el koymak için bir anlamda konsolos vazifesi gören şahbender/şehbender denilen kimselerin görevlendirildiklerini görmekteyiz. Şahbenderler İran Şahı tarafından tayin olunmaktaydı ancak sahip oldukları yetkiyi Osmanlı devletinin kendilerine verdiği berat ya da hatt-ı hümayûna dayanarak kullanabilmekteydi. Bu gelişme muhtemelen Osmanlı ve Safevi devletleri arasında XVII. yüzyılın ikinci yarısında artan diplomatik ilişkiler ve Bursa'daki Acem Ermeni tüccarların girişimleri neticesinde gerçekleşmişti. Böylelikle artık Osmanlı ülkesindeki Acem tüccarlarının mahkemelerdeki davalarında ve ölen Acem tüccarların mallarının iadesi işine şahbenderler müdâhil olabilecekti.⁹⁴⁹ Ancak daha önce Ermeni tüccarlarla beytülmal eminleri arasında yaşanan anlaşmazlıklar artık şahbender ile Ermeni tüccarlar arasında

⁹⁴⁸ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1097)*, No. B 148, 4/26; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafl, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 5, Gömlek No. 68, 150.

⁹⁴⁹ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1101-1102)*, No. B 286, 4/hüküm numarası yok; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Cevdet, Hariciye [C. HR.]*, No. 114, Gömlek No. 5694, 1; Belgelerde şahbendere şah vekili de dendiğini görüyoruz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafl, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 121, Gömlek No. 1415, 361; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafl, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 117, Gömlek No. 23, 6; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafl, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 117, Gömlek No. 87, 19; Bu müessesenin Osmanlı ülkesinde esasen XIX. yüzyılda yaygın olarak faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Şahbenderlerin geliri ise yabancı ülkelerde temsil ettikleri tüccarlar için yaptıkları işler karşılığında aldıkları ücretlerdir. Köse, "Acem Ermeni Tüccarların Osmanlı Ülkesindeki Faaliyetleri", 52; Nelly Hanna'nın ifade ettiğine göre Osmanlı tüccarlarının dünyasında çeşitli mertebeler söz konusuydu. Bunlardan en alt basamakta olan tacir-i seffâr (gezici tüccar)'dı. Bu tüccarlar bazen kendi sermayeleriyle bazen de yatırımcıları adına ticaret maksadıyla seyahat etmekteydiler. Hâce ise daha yüksek mertebeli bir tüccar sınıfına işaret etmekteydi. Hâce denilen tüccarlar varlıklı sayılabilecek tüccarlar olup daha büyük yatırımlar yapabilme ve temsilcileri vasıtasıyla uzak yerlerle ticari ilişkiler kurabilme yeteneğine sahiptirler. Şahbender unvanı ise bir tüccarın ulaşabileceği en yüksek mertebeli unvan idi. Bu unvana sahip tüccarlar bulundukları şehirde mensup oldukları tüccar loncasının lideri konumundaydılar ve bu unvan lonca içerisinde sosyal güç ve zenginliğe işaret ediyordu. Şahbenderler şehrin sosyal hayatı içinde de saygın kimseler arasında sayılıyordu. Şehrin ileri gelen otoriteleriyle temas kurma yeteneğine sahiptiler ve tüccarlarla yerel otoriteler arasındaki ilişkilerde önemli bir rol üstlenmişlerdi. Nelly Hanna, *Osmanlı Kahire'sinde Tüccar Olmak* (İstanbul: Küre Yayınları, 2006), 39.

yaşanmaya başlamıştır. Bu noktada çıkan ihtilâflar Osmanlı mahkemelerinde Osmanlı kanunlarına göre çözüme kavuşturulmaktaydı. Yani ölen bir Acem tüccarının vârisi ya da vârisin tayin ettiği vekili, şahbenderin kabz ettiği malları talep ettiğinde şahbender iade etmeyi reddederse, o kişi Osmanlı mahkemelerine başvurabiliyor ve yakınlığını ispat etmesi halinde ölenin metrûkâtını geri alabiliyordu.⁹⁵⁰

Bursa şer'îyye sicillerinde şahbender denilen görevlinin ismine ise ilk defa 1689 tarihinde rastlıyoruz. Bu tarihten önceki bazı kayıtlarda da aslında ölen Acem tüccarlarının mallarının tüccarların vekillerine veya Acem şahının görevlendirdiği memurlara teslim edilebileceği bahsi geçmekteydi. Ancak burada belirtilen memurun şahbender olup olmadığını bilmiyoruz. 1689'da Bursa'da ikâmet ettiği bilinen ve aynı zamanda Acem Ermeni tüccar taifesinden olduğu belirtilen Acem şahbenderinin ismi ise Eskihan? veled-i Garibhan'dır.⁹⁵¹ Hakkında birkaç dava kaydı bulunan Eskihan, 1689 tarihli bir kayda göre, Yeni Han'da mütemekkin iken Sahra Nahiyesine bağlı Filadar köyünde katledilen Agop veled-i Şaban isimli Acem Ermeni tüccarın terekesine, elindeki hatt-ı hümayûn mücebince el koymuştu. Agop'un handa kaldığı hücresinde çoğu yaşam malzemesi olmak üzere az sayıda çeşitli türde ticari emtia vardı. Deftere kaydedilen terekesindeki mallarına 197 kuruş değer biçilmişti, harç ve masraflar ise 47 kuruş tutmuştu. Kalan 150 kuruş da şahbendere teslim edilmişti.⁹⁵² Bundan dört ay sonra ise bir başka belgede, Agop'un Nahçıvan'da bulunan vârislerinin vekilleri vasıtasıyla ölen tüccarın mallarını şahbenderden talep ettiğini görmekteyiz. Bu belgede yazdığına göre Diyar-ı Acem'de Nahçıvan'da Amav? isimli köyden olup, Bursa'da Filadar yakınlarında öldürülen Agop'un bu köyde yaşayan eşi ve oğlunun olduğu, bu vârislerin yine aynı köyden olan Veled isimli bir Ermeni tüccarı vekil tayin ettiği, Agop'la aynı köyden olup bu esnada Yeni Han'da kalmakta olan bazı Ermeni tüccarların da Veled'in ölen tüccarın vârislerinin

⁹⁵⁰ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1101-1102)*, No. B 286, 15/hüküm numarası yok.

⁹⁵¹ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1099-1100)*, No. B 149, 63/hüküm numarası yok; İpek Hanı'nda ölen Sahak isimli Acem Ermeni tüccarın zahirde vârisi olmadığından taife-i mezbûrenin şahbenderi olan Eskihan, sadır olan hatt-ı hümayûna göre ölen tüccarın mallarına el koymaya yetkisi olduğunu belirterek malların kendisine teslim edilmesi yönünde talepte bulunmuştu. Bursa mahkemesi de Sahak'ın terekesini deftere kaydederek malları Eskihan'a teslim etmişti. Ölen tüccarın mallarının ederi 1.623 kuruştur. Harç ve diğer işlemler için 111 kuruş tahsis edilmiş, şahbendere de 1.512 kuruş teslim edilmişti. Bu mallar arasında yeşil çuka, saye çuka, yastık yüzü, kuşak, gibi tekstil ürünleri ve günlük kullanıma dair eşyalar vardı. *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1101-1102)*, No. B 286, 4/hüküm numarası yok; Başka bir örnekte ise Eskihan yine elindeki hatt-ı hümayûna dayanarak, Yeni Han'da misafiren sakin iken Sahra nahiyesine bağlı Serme köyünde maktûlen fevt olan Murad ve Melik isimli kardeş iki Acem Ermeni tüccarın mallarını kabz etmişti. İki tüccarın toplamda 1.275 kuruş değerinde mal varlıkları vardı. *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1099-1100)*, No. B 149, 63/hüküm numarası yok.

⁹⁵² *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1099-1100)*, No. B 149, 88/hüküm numarası yok.

vekili olduğuna şahitlik ettiklerini görmekteyiz. Böylelikle Veled mahkeme huzurunda bu şahitlerin, kendi ifadesini doğrulayan şahadetiyle müvekkillerine kalan malları şahbenderden teslim almayı başarmıştı.⁹⁵³

5.3.3. Mahkeme Kayıtlarındaki Borç Tasdik Beyanına Dair Örnekler

Şer‘iyye sicillerinde Acem Ermeni tüccarlarla ilgili en çok karşımıza çıkan kayıt türlerinden biri bu tüccar grubunun şehir esnafıyla veya tüccar taifesinden olan kimselerle yaptıkları alışverişlere dair kayıtlardır. Bu tür kayıtlarda genellikle Acem tüccarlarının nereli olduğuna dair bilgi verilir. Bunların içinde Culfalı tüccarların sayısı diğerlerine göre fazla olmakla beraber, Revanlı, Ordubadlı, Genceli, Nahçıvanlı ve Acem diyarının değişik köy ve kasabalarından gelen Ermeni tüccarlara dair kayıtlar bulunmaktadır.⁹⁵⁴ Öte yandan özellikle Bursa’ya Halep’ten gelen Ermeni tüccarların sayısı az değildir. Bunların içinde aslen Halepli olan tüccarların yanı sıra Acem Ermenisi olan tüccarlar da bulunmaktaydı.⁹⁵⁵

Osmanlı dönemindeki ticari hayatta muhatapların, yaptıkları bir ticari alışverişten sonra, kendi rızalarıyla mahkemeye giderek birbirlerine meta veya nakdi olarak bir borcun kalmadığını beyan etmeleri ve bu işlemin mahkeme huzurunda tasdik ettirilmesi yaygın bir uygulamadır. Tarafların alışveriş sonrası mahkemeye yaptığı bu tür başvurularda

⁹⁵³ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1101-1102)*, No. B 286, 2/hüküm numarası yok; Vekil vasıtasıyla ölen tüccarların mallarının şahbenderden teslim alınmasına dair iki dava kaydını daha bu konuya örnek gösterebiliriz. Bunlardan biri 2 Şubat 1690 tarihlidir. Bu tarihte Yeni Han’da kalan Bedros isimli Nahçıvanlı Ermeni tüccar mahkemeye giderek Eskihan muvâcehesinde ikrârda bulunur. Bundan önce Yeni Han’da misafiren kalan ve burada ölen Zakarya isimli tüccarın terekesine Eskihan’ın el koyduğunu, kendisinin Zakarya’nın amcasının oğlu olması hasebiyle bu malları Eskihan’dan talep ettiğini bildirir. Eskihan bunu inkâr ettiğinde de yine Yeni Han’da kalan Nahçıvanlı Ermeni tüccarlar Bedros’un Zakarya’nın amcasının oğlu olduğuna şahitlik yaparlar. Böylelikle Bedros’un iddiası kanıtlanmış olur ve Zakarya’nın terekesi Bedros’a teslim edilir. *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1101-1102)*, B 286, 15/hüküm numarası yok; Diğer kayıt ise 18 Şubat 1690 tarihlidir. Nahçıvan’ın Küşbek köyü ahalisinden olup Yeni Han’da kalan Pirkalem isimli Ermeni tüccar mahkemede Acem şahbenderi Eskihan muvâcehesinde ikrârda bulunur. Pirkalem ifadesinde daha önce Bursa’da Serme Köyü’nde mecrûhen ölü bulunan Murat’ın vârislerinin Nahçıvan’da Küşbek köyünde olduklarını ve onların da kendisini vekil tayin eylediklerini söylemiştir. Vekâleti hasebiyle Eskihan’dan ölen Murat’ın metrukâtını talep eder. Kendisinden beyine talep olunduğunda ise Nahçıvan’daki Küşbek karyesi ahalisinden olup aynı handa kalan Ermeni tüccarlar ölen tüccarın kimliğini ve Küşbek ahalisinden olduğunu doğrularlar. Pirkalem bizim huzurumuzda Murat’ın vârisleri tarafından vekil tayin olundu diyerek şahitlik ederler. Böylece mahkeme vekâleti şahitlerin tanıklığıyla kabul eder ve metrukâtın Pirkalem’e verilmesine hükmeder. *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1101-1102)*, No. B 286, 20/hüküm numarası yok.

⁹⁵⁴ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1057)*, No. B 68, 24/189; *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1057-1059)*, No. B 69, 35/224; *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1022-1023)*, No. B 43, sayfa numarası yok/567; *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1055)*, No. B 65, 31/hüküm numarası yok; *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1101-1102)*, No. B 286, 2/hüküm numarası yok.

⁹⁵⁵ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1038-1039)*, No. B 50, 127/749.

esasen bir şikayet söz konusu olmayıp, amaç ileride ortaya çıkabilecek bir anlaşmazlığın önüne geçmektir. Mevcut durumun kayıt altına alınmasıyla taraflar ileride ortaya çıkabilecek bir inkâr durumuna karşı kendilerini güvence altına almış olurlar. Mahkeme defterlerindeki hüccet dediğimiz bu tür kayıtlar bir delil niteliğinde olup, günümüzde ticari işlemler sonrası tutulan noter kaydına karşılık gelmektedir. Bu tür kayıtlarda mevzu bahis olan meblağ belgede zikredilirken, borcun karşılığı olan ürünün ismi ise kimi zaman belirtilir kimi zaman belirtilmez. Ürünün isminin belirtilmediği durumlarda ürünün ismi yerine, tarafların aralarında nev'i (cinsi, türü) malum olan emti'a-yı mütenevvi'a (çeşitli türde eşyalar) ifadesi kullanılır.

Örneğin 1627 tarihli bir kayıтта Sirke? isimli bir tüccar, Bursa'daki Eski Yeni Han'da kalmakta olan tüccar Ahmet'e, ipek alışverişinden olan 600 kamil kuruş borcunu ödemiş, Ahmet de mahkemede, bu tür işlemlerde adet olduğu üzere, borçludan "bir akçe ve bir habbe alacağım kalmadı" diye açıklamada bulunmuştur.⁹⁵⁶ Konuyla ilgili 1642 tarihli başka bir örnekte ise Bursa'daki Yeni Han'da sakin olan Tokatlı tüccarlardan Ömer ile Markan isimli Ermeni bir tüccar arasında nihayete eren bir alışverişten bahsedilmektedir. Bursa mahkemesinde verdiği ifadesinde Tokatlı Ömer, Markan'dan alacağı olan 490 kuruşun tamamını aldığını belirtmiş, başka alacağı kalmadığını beyan etmiştir. Şahitlerin imzasıyla da konu mahkeme defterine işlenmiştir. Her iki hüccet örneğinde görüldüğü üzere, taraflar ileride yaşanabilecek bir anlaşmazlık veya borcu inkâr durumuna karşın tedbir almışlardır.⁹⁵⁷

Osmanlı döneminde ticari hayatta sıkça karşılaştığımız uygulamalardan biri de, alacaklı tarafın ileride bir borcu inkâr durumu yaşanması ihtimaline karşı kendini güvence altına almak amacıyla, borçlu kişiden kendisine borçlu olduğuna dair mahkemede ikrârda bulunmasını talep etmesidir. Taraflar arasında gerçekleşen bir ticari anlaşmadan sonra metaya karşılık ödenecek tutarın veresiye veya taksitler halinde ödenmesi yaygın bir uygulamadır. Bu tür alışverişlerden sonra borçlunun borcunu inkâr etmesi ise bu konuya dair çok sayıda dava kaydından da gördüğümüz üzere yaygındır. Dönemin hem yerli hem de yabancı tüccarları bu durumun farkında olduklarından Osmanlı mahkemelerini önemli bir güvence kapısı olarak görmüşler ve alışverişin sıhhati açısından mevcut borcun mahkemede şahitler huzurunda kayıt altına alınması uygulamasına sıkça

⁹⁵⁶ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1037-1039)*, No. B 48, 27/213.

⁹⁵⁷ *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1052-1054)*, No. C 2, 28/hüküm numarası yok.

başvurmuşlardır.⁹⁵⁸ Elimizde, Acem Ermeni tüccarların hem aynı taifeden olan tüccarlarla hem de Bursa esnafıyla yaptığı ticarete bu tür uygulamaya muhatap olduğuna dair çok sayıda mahkeme kaydı bulunmaktadır. Örneğin 1642 tarihinde Bursa’da bulunan Acem Ermeni tüccarlardan Zakarya muhtemelen borçlu olduğu kimselerin talebiyle, Bursa mahkemesine giderek borçlu olduğuna dair bir açıklamada bulunmuştur. İfadesinde Zeyneddin Çelebi’ye 600 kamil riyal kuruş, Elhâc Mehmed’e 1.770 riyal kuruş, Başart zimmiye 640 riyal kuruş, Yasef zimmiye 225 kuruş, Avanos’a 300 kuruş, Mardinosa’a 462 kuruş, Toma’ya 766 kuruş, Bağdasar’a 300 kuruş, Zakarya’ya 144 kuruş, Avram’a 132 kuruş, Cani’ye 200 kuruş, Hüdaverdi’ye 150 kuruş, Yağlı’ya 125 kuruş, Mürşidkulu’na 191,5 kuruş, Ağami’ye 115 kuruş, Rüşhat’a 70 kuruş, Harabid’e 100 kuruş, toplamda 6290,5 kuruş borcu olduğunu söylemiştir. Ancak kendisinin de başka diyarlardan olan tüccarlardan alacağı olduğunu ve alacaklarını tahsil ettiğinde bahsi geçen alacaklılara borcunu ödeyeceğini belirtmiştir. Alacaklı tüccarlar ise kendisinden bir kefil talep etmişler. Borçlu Zakarya da yine Ermeni tüccarlardan olan Yagob Ermeni’nin borcuna kefil olduğunu belirtmiştir. Zakarya’nın bu beyanatı mahkemede bulunan şahitlerin de şahâdetiyle mahkeme defterine kaydedilmişti.⁹⁵⁹ 1659 senesinde ise Bursa esnaflarından Bezzâz Ahmet ile Culfalı Ermeni tüccarlardan Yagob arasında muhtemelen bir dokuma ürünü satışından kalan bir borç kaydı mahkeme defterine işlenmiştir. Yagob mahkemedeki ifadesinde bu alışverişten Bezzâz Ahmet’e 300 riyal kuruş borcu olduğunu ve bu borcu ödeyeceğini açıklamıştı. Bu esnada mahkemede bulunan Ahmet de vicâhen (yüz yüze) bu ifadeyi tasdik etmiştir. Konu mahkemede hazır bulunan şahitlerin de şahâdetiyle mahkeme defterine kaydedilmiştir.⁹⁶⁰ Öte yandan bu tür kayıtların sadece Osmanlı topraklarında yapılan alışverişten kalan borçlar için tutulmadığını belirtmek gerekir. İki Acem tüccarının kendi topraklarında yaptıkları alışveriş ve buradan kalan borçlar da tarafların talep etmesi halinde Osmanlı mahkemelerinde kayıt altına alınabilmekteydi. Örneğin Gence ahalisinden olup Bursa’da Han-ı Harîr’de sakin olan Emir Ali Şerif isimli tacir, Harabid isimli Ermeni tüccarla birlikte mahkemeye gitmiş,

⁹⁵⁸ *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1046-1048)*, No. A 160, 105/hüküm numarası yok.

⁹⁵⁹ *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1052-1054)*, No. C 2, 38/hüküm numarası yok.

⁹⁶⁰ *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1055-1059)*, No. B 72, 27/157; Borç tasdikiyle ilgili bu tür kayıtlarda bazen de borcun belli bir süreliğine tecil edildiğine şahit olmaktayız. Örneğin 1647 senesinde Culfalı taifesinden Karataş isimli Ermeni, kardeşinin oğlu mühtedi Osman muvâcehesinde mahkemeye giderek ifade vermişti. Beyanında Osman’dan 2.400 adet riyal kuruş alacağı olduğunu söylemiş ve aralarında anlaşarak bu borcun 150 güne değin tecil eylediklerini mahkemede ikrâr etmişti. *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1057)*, No. B 68, 24/189.

bundan akdem Gence’de Harabid’den 44 tümen akçeye 470 lidre ipek satın aldığını ve buradan olan borcundan 310 kamil kuruşunu verdiğini beyan etmiş, kalan borcunu da daha sonra yine Gence’de vereceğini taahhüt etmişti. Yani yabancı topraklarda yapılan ticari işlemler de tarafların arzu etmesi halinde Bursa mahkemesinde kayıt altına alınabiliyor ve metnin bağlayıcılığı söz konusu olabiliyordu.⁹⁶¹

Konuyla ilgili bir başka örnek ise mevcut borcun ödeneceğinin vasiyet yoluyla mahkemeye bildirilmesine dairdir. Bursa’da Yeni Han’da kalmakta olan Culfalı tüccarlardan Kirkor mahkemedeki ifadesinde, Mirza isimli Ermeni tüccarın kardeşi olduğunu belirtmiş ayrıca Culfa’da yaşayan babasının ve annesinin ismini vererek, bu kişilerin dışında başka vârisi olmadığını söylemiştir. Eğer ölürse kimliğini belirttiği kardeşi Mirza’ya muhallelâtının teslim edilmesini rica etmiştir. Ayrıca ismini verdiği bir Ermeni tüccara 80 esedî kuruş borcu olduğunu, bu parayı Mirza’ya teslim ettiğini, ölmesi halinde de kardeşinin bu borcu ödeyeceğini bildirmiştir. Tüccar hangi sebeple böyle bir beyanata gerek duymuş bunu bilmiyoruz, belgede tüccarın hasta ya da yaşlı olduğuna dair bir işaret bulunmamaktadır. Ancak tüccarlar gurbette eğer ölürlerse mallarının ne olacağı hakkında vasiyetlerini belgelendirmek üzere Osmanlı mahkemelerini kullanmaktaydılar. Burada belirtilmese de tüccarın hasta olma ihtimalinin yüksek olduğunu belirtmek gerekir.⁹⁶² Elimizde verdiğimiz örneklerdeki gibi, Acem Ermeni tüccarların hem kendi taifeleriyle hem de Bursalı esnaf ve tüccarlarla yaptığı alışverişlerde borcun tahsil edilip alışverişin neticelendiği veya borcun ileride ödeneceği konusunda taahhütte bulunulduğuna dair çok sayıda örnek bulunmaktadır. Ancak verdiğimiz örnekler konunun izahı açısından kâfidir. Bu noktada son söz olarak asıl ifade edilmesi gereken husus ise Acem Ermeni tüccarların ticari işlerinde, ihtiyaç halinde Osmanlı hukukundan yararlanmaktan berî durmadıkları ve Osmanlı mahkemelerini bir güvence kapısı olarak görme alışkanlığına sahip olduklarıdır.

5.3.4. İhtilaf Davalarında Sorunun Muslihûn Arabuluculuğu, Beyyine (Delil) veya Yemin Yoluyla Çözümü

Osmanlı klasik dönemdeki ticari hayatta veresiye alışveriş, taksitli alışveriş ve ticarete kredi kullanımı yaygın bir uygulamaydı. Ticarete doğal olarak, zamanında ödenmeyen

⁹⁶¹ *Bursa Sancağı Ser’iyye Sicil Defteri (1022-1023)*, No. B 43, sayfa numarası yok/567.

⁹⁶² *Bursa Sancağı Şer’iyye Sicil Defteri (1087-1089)*, No. B 114, 102/690.

borçlar hatta borçlunun borcunu inkâr etmesi gibi haller sık yaşanıyordu. Tüccar ve esnaf kesimi bu durumun farkında olduğu için yukarıda da bahsettiğimiz gibi, yapılan ticari işlemin mahkemede kayıt altına alınması veya alışverişin şahitler huzurunda yapılması gibi tedbirlere başvurulabiliyordu. Ancak böyle tedbirlerin alınmadığı ve sonucunda sorunun bir dava olarak mahkemeye taşındığı durumlar da sık yaşanmaktaydı. Bursa’da faaliyet gösteren Acem Ermeni tüccarlar da bazen davacı olarak bazen de davalı olarak mahkemede görülen bu tür borç davalarına muhatap olmaktaydılar.⁹⁶³ Örneğin 1659’da Bursa esnaflarından Bezzâz Ahmet Çavuş Culfalı tüccarlardan Yagob ve kardeşi Minas hakkında alacağını tahsil edebilmek için davacı olmuştu. Ahmet çavuş ifadesinde, Culfalı tüccarlardan, borç olarak verdiği 1.000 adet riyal kuruş, emti’a bahasından da 150 kuruş, toplamda 1.150 kuruş alacağı olduğunu ve tüccarların bu borcu ödemede muhalefet ettiklerini beyan etmişti. Aralarındaki borç davası ise muslihûn denilen arabulucuların girişimiyle sulh ile sonuçlanmıştı. Taraflar 1.150 kuruş yerine, 300 adet riyal kuruş ve 12 pastav Londra çıkanın Ahmet Çavuş’a verilmesi kararıyla sulh olmuşlardı. Bu tür sulh işlemleri genellikle, borçlunun borcunu ödemede zorluk çıkarması nedeniyle, arabulucuların taraflara daha düşük bir bedel önererek tarafları ortak bir noktada buluşturmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu kayıta da muhtemelen Culfalı tüccarların ödeyeceği bedel Ahmet Çavuş’un 1.150 kuruşunun yerine geçebilecek bir meblağ değildir. Ancak Ahmet Çavuş muhtemelen alacağı bedeli ispattan yoksun olduğu için sulh bedelini kabul etmiş görünmektedir.⁹⁶⁴

1649 senesinde ise Ordubad beldesi ahalisinden olan ve ticaret üzere geldiği Bursa’daki Katır Hanı’nda kalan Candan isimli Ermeni tüccar, daha önce İstanbul’da vefat etmiş olan Allahkulu isimli tüccarın oğlu Yagob’dan, babasının kendisine borcu bulunduğu için davacı olmuştu. İfadesinde Allahkulu’nun kendisine 550 kıt’a riyal kuruş ve üç rub‘ borcu olduğunu, bunun 110 kuruş 1 rub‘unu hayattayken kendisine verdiğini söylemiş baki kalan borcu ise babasına kefil olduğu için oğlundan talep etmiştir. Yagob ise kefil olduğunu inkâr ederek kalan borcu ödemeyi reddetmiştir. Ancak neyse ki davacıdan iddiasını ispat için delil (beyyine) talep olunduğunda Candan alışverişe tanık olan şahitleri mahkemeye getirmeyi başarmış ve şahitler Yagob’un kefil olduğunu

⁹⁶³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHM.d.], No. 96, Gömlek No. 533, 106.

⁹⁶⁴ *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1055-1059)*, No. B 72, 27/158.

doğrulamışlardı.⁹⁶⁵ Bu davadan bir gün sonra ise başka bir dava kaydından görüldüğü üzere, muslihûn arabuluculuğuyla taraflar arasında sulh sağlanmış, Candan alacağı olan 440 kuruş 2 rub‘ yerine, 90 riyal kuruş olan sulh bedelini kabul etmişti.⁹⁶⁶

Alacaklı tüccarlar bazen de ölen kişiden olan alacağını ölenin vârislerinden değil, görünürde vârisi olmadığı için terekesine el koymuş olan beytûlmal eminininden talep edebiliyordu. Böyle durumlarda emin genellikle bu bedeli ödemeyi inkâr etmekte ve mesele mahkemeye taşınmaktaydı. 1646 tarihli bir mahkeme kaydına göre Halepli Ermeni tüccarlardan Yasef Bursa’da ticaret üzere iken Han-ı Cedîd’de vefat etmiş, görünürde bir vârisi olmadığı için de Bursa’da bu tarihte beytûlmal emini olan Andon isimli Ermeni muhallefâtına el koymuştu. Ancak bir müddet sonra Yasef’ten 300 kuruş alacağı bulunan yine Halepli Ermeni tüccarlardan olan Abdülaziz isimli tüccar Bursa’ya geldiğinde Yasef’ten olan borcunu beytûlmal eminininden talep etmişti. Emin bu meblağın tamamını ödemeyi reddetmiş olacak ki mesele muslihûn arabuluculuğuyla çözülmüş, taraflar 100 kuruşa sulh olmuşlardı.⁹⁶⁷

Anadolu’daki Ermeni tüccarlar alacak verecek meselelerinden doğan şikayetlerini buradaki mahkemelerin yanı sıra doğrudan İstanbul’a da iletme imkânına sahiptiler. Örneğin Halepli tüccarlardan olan Yasef isimli bir tüccar İstanbul’a gönderdiği bir arzuhalde, yine Halepli olan ve Bursa’daki Yeni Han’da kalmakta olan Zahir isimli bir Ermeni bezirgana 225 riyal kuruş değerinde esbâb sattığını, birkaç gün sonra akçesini veyahut malını talep ettiğinde ise borçlu tarafın kendisine zorluk çıkardığını belirtmişti. İstanbul’dan bu arzuhale cevaben Bursa kadısına gönderilen yazıda, bu durumu tahkik etmek için Süleyman Çavuş’un görevlendirildiği ve Ermeni Yasef’in mağduriyetinin giderilmesi gerektiği bildirilmişti. Öyle anlaşıyor ki bu tür basit borç davalarında bile devlet, bir şikayet söz konusu olduğunda tüccarların mağduriyetinin giderilmesine

⁹⁶⁵ *Bursa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1055)*, No. B 65, 31/hüküm numarası yok.

⁹⁶⁶ *Bursa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1055)*, No. B 65, 31/hüküm numarası yok; Borcun vâristen talep edilmesi ve sorunun sulh yoluyla çözüldüğüne dair bir başka örnek ise 1676 tarihli bir belgede Karaağaç Ermenilerinden Bedros’un öldüğü ve onun karısı ve çocuklarının vârisleri olduğunun açık olduğu belirtilmektedir. Bu tarihte Yeni Han’da sakin olan Ermeni tüccarlardan ... nâm tüccar, ölen Bedros’un oğlu Kristos muvâcehesinde ikrârda bulunarak, Bedros zimmetinde iki yüz donluk darayı semeninden 700 esedî kuruş ve Acem parçası semeninden 433 kuruş, cem‘an 1.133 kuruş alacağı olduğunu ifade etmiş, bu borcun 120 kuruşunu hayatta iken Bedros’tan aldığını kalan parasını Bedros’un oğlu Kristos’tan talep ettiğini belirtmiştir. Ancak Kristos babasının mallarından pay almadığını söyleyerek borcu ödemeyi inkâr etmiştir. Udûl-ı müslimînden şahitler ise onun babasının mallarından pay aldığını ifade etmişler ve tarafların 450 kuruşa sulh olmasını sağlamışlardı. *Bursa Sancağı Şer‘iyye Sicil Defteri (1080)*, No. B 103, 79/396.

⁹⁶⁷ *Bursa Sancağı Ser‘iyye Sicil Defteri (1055)*, No. B 65, 27/hüküm numarası yok.

ihdimam gösteriyor, durumun araştırılması için adamlar görevlendirmekten ve taşradaki kadırlara gerekli uyarıları yapmaktan geri durmuyordu.⁹⁶⁸

Osmanlı döneminde tüccarların ileride bir problemle karşılaşmamak için, ticari işlemlerini kayıt altına almak amacıyla Osmanlı mahkemelerini bir noter gibi kullanmaları yaygın bir uygulamaydı. Ancak yapılan her alışverişte taraflar bu şekilde mahkemeye gitmek ve mahkeme harcı ödeyerek yapılan işlemi kayıt altına aldirmek zorunda değillerdi. Bundan daha yaygın bir uygulama, ticari işlerin şahitler huzurunda yapılmasıydı. Osmanlı hukuku davaların aydınlatılmasında şahitlik müessesesine büyük önem verdiğinden ticari işlerde de bu müessesenin kullanımı yaygındı. Mahkemeye taşınan bir borç davasında taraflar uyuşmadığında mahkeme, meselenin aslını öğrenmek için genellikle davacıdan bir şahit talep etmekte, davacı da alışveriş esnasında yanında bulunan şahitleri mahkemeye çağırarak iddiasını, şahitlerin ifadeleriyle ispatlayabilmekteydi.

Osmanlı klasik dönemde ticari hayat genelde belli mekânlarda yoğunlaştığından, bir alışveriş esnasında o mekânda birbirini tanıyan çok sayıda esnaf veya tüccarın bulunması tabiiydi. Tüccarlar da, daha sonradan bir problemle karşılaşmamak için, alışveriş esnasında bir veya birkaç kişinin orada hazır bulunmasına özen gösterirlerdi. Bu kimseler ise genellikle alışveriş yapan taraflardan en az biri ile aynı taifeden olan veya o kişinin tanıdığı olan kimseler olurdu. Ayrıca alışveriş esnasında hazırda şahit bulundurma yanısıra, bir tüccarın şahit bulundurmayıp yaptığı ticari işlemin detaylarını üçüncü şahıslara sözlü olarak anlatması da bilinen bir uygulamadır. Böylelikle o alışverişte bir anlaşmazlık yaşanıp taraflar davalık olduklarında, o üçüncü şahıslar mahkemeye çağırılıp, filanca kişi yapılan alışverişle ilgili bize şöyle demişti diye müddeinin iddiasına delil olabilecek ifadeler verebilmekteydiler.

Mahkeme kayıtlarındaki Acem Ermeni tüccarların adının geçtiği borç davalarında meselenin şahit kullanımıyla çözüldüğüne dair çok sayıda dava kaydına rastlamaktayız. Dolayısıyla Ecem Ermeni tüccarların ticari işlerinde şahit bulundurma alışkanlığına sahip olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Şahit olarak hazır bulunan bu kimseler ise genellikle

⁹⁶⁸ *Bursa Sancağı Ser'iyne Sicil Defteri (1055)*, No. B 65, 118/hüküm numarası yok. Kanaatimizce bu hükümde geçen Halepli Ermeni tüccar Yasef, bir önceki hükümde bahsettiğimiz Han-ı Cedîd'de ölen Yasef değildir. İlk belgede Yasef'in babasının adı Abdullah olarak belirtilse de ikinci belgedeki Yasef'in babasının adı maalesef belirtilmemiştir. Her ne kadar iki belge de Hicri 1056 tarihli olsa da Yasef'in öldüğünün belirtildiği belgenin tarihi Muharrem 1056, diğer Yasef'in alacağı için İstanbul'a şikayette bulunduğu belirtiltiği ikinci belgenin tarihi Cemaziyevvel 1056 tarihidir.

hanlarda beraber kaldıkları aynı taifeden olan Ermeni tüccarlar olurdu. Bunun yanında Bursa ahalisinden olan kimselerin de Acem Ermeni tüccarların borç davalarında şahit olarak mahkemeye geldiklerine tanık olmaktadır.⁹⁶⁹

Bu tür borç davalarıyla ilgili çok sayıda örneğe sahip olsak da burada birkaç örnekle konunun izahını neticelendireceğiz. Örneğin 1646 senesinde Yeni Han'da kalmakta olan Culfalı tüccarlardan Malican ile Oğuzzade ismiyle bilinen Mehmet Çelebi isimli tüccar yaptıkları bir alışveriş sonrasında anlaşmazlık nedeniyle davalık olmuşlardı. Malican Mehmet Çelebi'ye 4.800 kuruş kıymetli 85 külçe kayyum dülbent ve 75 adet Acem bogasisi, 2.100 kuruşluk ayine, 300 kuruşluk boncuk ve 2.400 kuruş nakd-i kuruş vermişti. Ancak Ermeni tüccar daha sonra bu alışverişten cayarak Mehmet Çelebi'ye gabn ve tağrî⁹⁷⁰ davası açmış alışverişin feshini talep etmişti. Mahkeme de Mehmet Çelebi'nin ifadeleri dinlendikten sonra, meselenin çözümü için davacıdan delil talebinde bulunmuş ve udûl-ı müsliminden Esseyid Zeyneddin Efendi ve Hüseyin sual olunmuştu. Onlar Ermeni tüccarın kendi rızasıyla bu alışverişini kabul ettiğini, alışveriş akdinin ibrâ edildiğini ifade etmişler, bu anlaşmazlıkta Mehmet Çelebi'nin suçsuz olduğuna şahit olduklarını belirtmişlerdi. Mahkeme de şahitlerin şahâdetini kabul etmiş davanın Mehmet Çelebi lehine sonuçlanmasına karar vermişti.⁹⁷¹ Konuyla ilgili bir başka belge ise 1674 tarihlidir. Yeni Han'da kalan Nazar isimli bir Ermeni tüccar bir alacak verecek meselesinden ötürü Kazar isimli bir Ermeni tüccardan davacı olmuştur. Mahkemede, bundan 90 gün önce Kazar'a 90 kıt'a esedî kuruş borç verdiğini, alacağının zamanı gelip bunu talep ettiğinde ise Kazar'ın borcunu vermede imtina ettiğini belirtmiştir. Kazar mahkemeye çağrıldığında Nazar'dan borç aldığını kabul etmiş ancak borcunun 90 kuruş değil 70 kuruş olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine davacı tüccar Nazar'dan iddiasını ispat için delil talep olunduğunda, Sultan Mehmet Han Mahallesi'nden Bende Ali ve Yeni Han'da kalan Tomas isimli Ermeni tüccar verdikleri ifadelerinde, "Kazar bizim huzurumuzda Nazar'a 90 esedî kuruş deynim vardır diye ikrâr ve itirafta bulunmuştu"

⁹⁶⁹ Tüccarlar arasındaki mahkemelerdeki ihtilâf davalarında zaman zaman kimi tüccarların yalancı şahit olarak mahkemeye geldiklerine de şahit olmaktadır. 1713'te İzmir mollasına gönderilen bir emirde tacirler arasında yalancı şahit ikâmesiyle ilgili ihtilâfın çözüme kavuşturulması gerektiğinden bahsedilmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaflı, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHM.d.], No. 118, Gömlek No. 884, 209.

⁹⁷⁰ Alışverişte aldatma, hile yapma.

⁹⁷¹ *Bursa Sancağı Ser'îyye Sicil Defteri (1055)*, No. B 65, 41/334.

diye açıklamada bulunmuşlardır. Böylelikle mahkeme şahitlerin sözlerini delil saymış ve malum borcun Nazar'a ödenmesine hükmetmiştir.⁹⁷²

Mahkemelerdeki bu tür borç davalarında, alışverişe şahitlik etmiş olan kimselerin olması ve bu kimselerin mahkeme huzuruna ifadelerinin alınması, çoğu zaman durumun hakikatini ortaya çıkarmak için kâfidir. Ancak bu tür borç davalarında, iddia sahibinin delilden aciz olduğuna veya şahitleri varsa bile onları mahkemeye getirmeye kâdir olmadığına dair dava kayıtlarına da tanık olmaktadır.⁹⁷³ Böyle durumlarda ise davacı veya davalıya iddiasını ispat için yemin ettirme yoluna gidilmektedir. Örneğin 1676 tarihinde Yeni Han'da kalan Ermeni tüccarlardan Cibril, daha önce vefat etmiş olan Bedros'tan darayi, kayyumhane dülbent, ve sair emtia bahasından 1.133 kıt'a esedî kuruş alacağı olduğu gerekçesiyle, Bedros'un oğlu Kestosti'den bu borcu talep etmişti. Kestosti ise "babam hayatta iken Cibril'e her bir topu 30 kuruş olmak üzere 480 esedî kuruşa 16 top zerbaft kumaş teslim etmişti" diyerek bu borcun bir kısmını inkâr etmişti. Ortaya çıkan bu anlaşmazlık karşısında mahkeme Kestosti'den delil talebinde bulunmuş ancak Kestosti'nin iddiasını ispat için mahkemeye delil sunmaktan aciz olduğu anlaşılmıştır. Bu durum karşısında Cibril'e iddiasını ispat etmesi için yemin teklif olunmuş. O da kendi dinince yemin etmiştir. Bunun yanında Bursa sakinlerinden Mehmet Ağa'da mahkemeye gelerek Cibril'in haklılığına şahit olduğunu ifade etmiştir. Böylelikle durumun hakikati yemin ve şahidin ifadesiyle ortaya çıkmıştır.⁹⁷⁴ Bu konuda 1675 tarihli bir belge ise Bursa'nın kadifeci esnafından İbrahim'e sipariş edilen bir ürünün tutarına ilişkin çıkan anlaşmazlığa dairdir. Kadifeci İbrahim'in iddiasına göre Serkis isimli Ermeni kadifeci İbrahim'e her zira'ı 6'şar sümüne 480 zira' kadife işçiliği sipariş etmiştir. Serkis bu sipariştan olan toplam 2.880 sümünden 2.400 sümünü İbrahim'e ödemiş, geriye 480 sümün borç kalmıştır. Ancak Serkis kalan borç konusundaki bu iddiayı kabul etmeyip her zira'da 6 sümün değil 5 sümün olarak anlaştıklarını ve paranın tamamı olan 2.400 sümünü İbrahim'e ödediğini söylemektedir. Mahkeme davacı İbrahim'den iddiasını ispat için delil talep ettiğinde İbrahim'in şahit getirmeye kâdir olmadığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine Serkis'ten iddiasını ispat için yemin etmesi istendiğinde Serkis kendi dinince

⁹⁷² Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1084-1085), No. B 83, 7/71.

⁹⁷³ Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1081-1082), No. B 90, 11/62; Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1098-1099), No. B 147, 97/705.

⁹⁷⁴ Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1080), No. B 103, 38/171.

yemin etmiş ve mahkeme Serkis'in yeminini delil sayıp haklı olduğuna hükmetmiştir.⁹⁷⁵ Alışverişlerdeki anlaşmazlıklara dair Osmanlı mahkemelerine taşınan anlaşmazlıklarda hakikatin ortaya çıkarılmasında, verdiğimiz bu örneklerden de görüldüğü üzere öncelikli uygulama şahitlerin dinlenmesidir. Ancak davaya dair şahit bulunamadığı durumlarda taraflara yemin etmesinin teklif olunması yine yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır.

5.3.5. Mahkemede Vekil ve Kefil Kullanımı

Osmanlı döneminde ticari işlerin vekâlet yoluyla halledilmesi yaygın bir uygulamaydı. Özellikle uzun mesafeli ticarete aylar alan yolculuklar tüccarların bireysel olarak uzak şehirlerdeki ticari faaliyetlerini yürütmelerini meşakkatli hale getirdiğinden, tüccarlar bu sorunu kendilerine vekil olarak tayin ettikleri kimseler vasıtasıyla aşmaktaydılar. Bir vekilin müvekkili adına vekâlet yetkisini kullanabilmesi için onun vekilliğinin “şer'an sabit olması”, yani müvekkili tarafından mahkemede bu kişi benim vekilimdir diyerek vekil tayin edilmesi ve vekil olduğunun şahitlerin tanıklığıyla mahkemece onaylanması gerekmektedir.⁹⁷⁶ Bu konuyla ilgili hem Acem'den hem de Halep'ten Batı Anadolu kentlerine gelen Ermeni tüccarlara ait elimizde mahkeme kayıtları bulunmaktadır. Ermeni tüccarların ticari işleri için kendilerine vekil tayin ettikleri kişiler ise genellikle aynı cemaatten olan tüccarlar veya yine tüccar olan yakın akrabalarıydı. Bu da Acem Ermeni tüccarların uzak memleketlerdeki faaliyetlerini bir dayanışma ruhu içerisinde yürüttüklerini ve ticaretin bir aile mesleği olarak icra edildiğini göstermektedir. Bunun yanında Ermeni tüccarların vekil olarak iş ortaklarını ve kendileri adına ticaret yapan hizmetkârlarını kullandıklarını da görmekteyiz.

Örneğin 1647 senesinde Yeni Han'da kalan Revanlı Ermeni tüccar Sahat, mahkemeye gelerek Bursa'daki vekilleri Osman ve Ermeni Ohan muvâcehesinde ikrârda bulunmuştu. İfadesinde “bundan önce Erzurum'da Ağazar, Mertos, Merdonyoz, Totroz, Mertos İsimli

⁹⁷⁵ *Bursa Sancağı Ser'iyye Sicil Defteri (1084-1087)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 88, 137/hüküm numarası yok.

⁹⁷⁶ Örneğin, Halepli Mihail isimli Ermeni tüccar, Halep'te bulunan kardeşi Abraham adına, Bursa'da onun ticari işlerini yürütmekteydi. Onun Abraham'ın vekili olduğu ise yine Ermeni tüccarlardan İlyaz ve Nura isimli iki kişinin şahâdetiyle Bursa mahkemesinde tasdik edilmişti. *Bursa Sancağı Ser'iyye Sicil Defteri (1057-1059)*, No. B 69, sayfa numarası yok/841; Bir başka örnekte ise tüccar taifesinden olup aslen Halepli olan Mircan isimli Ermeni tüccar Bursa'da ticaret yaptığından burada alacak verecek meselelerinin olduğunu bu nedenle kendisine vekil olarak Abdullah isimli bir zimmiyi vekil tayin ettiğini mahkemede belirtmişti. Mircan da bunu kabul etmiş ve böylece Abdullah'ın Bursa'daki ticari işlerini ve muamelelerini takip etme görevini üzerine almıştı. *Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1048-1049)*, No. A 161, 147/854.

Ermenilere yol borcu olarak 1.000 adet riyal kuruş vermiştim. Mezbûrlar borçlarını Erzurum'da vekillerim Osman ve Ohan'a teslim ettiler, vekillerim Bursa'ya geldiklerinde ise aldıkları 1.000 kuruşun 900 kuruşunu bana teslim ettiler. Baki kalan 100 kuruşun ise tahrîr olunmasını mahkemeden talep ederim” demişti. Vekiller Osman ve Ohan da mahkemede bu borcu müvekkileri Sahat'a vereceklerini beyan etmişlerdi. Anlaşılan Revanlı tüccar Sahat varlıklı bir tüccardı ve hizmetinde çok sayıda tüccar bulunuyordu. Erzurum, İran ve Bursa, İzmir gibi farklı şehirlerdeki ticari ilişkilerini de hizmetkâr veya vekilleri vasıtasıyla yürütüyordu. Osmanlı mahkemeleri ise onun ticari işlerinin kayıt altına alındığı sağlam bir güvence teşkil ediyordu.⁹⁷⁷ Ermeni tüccarların Osmanlı kentlerindeki ticari işlerini yürütmeye Türk tüccarlarla da yakın ilişki içinde olduğunu görmekteyiz. Öyle ki Ermeni tüccar taifesi birbirleriyle olan alışverişlerindeki borç davalarını bile kendilerine vekil tayin ettikleri Türk tüccarlar vasıtasıyla yürütebilmekteydiler. Örneğin 1642'de Bursa'daki Yeni Han'da kalmakta olan Bağdasar, Zakarya isimli bir başka Ermeni tüccardan olan 300 kuruş alacağı için yine tüccar taifesinden olan Mehmet Çelebi'yi vekil tayin etmişti. Mehmet Çelebi de mahkemeye gelerek Bağdasar'ın vekili olduğunu doğrulamıştı. Bağdasar ile Mehmet Çelebi arasında bir iş ortaklığı olup olmadığını bilmiyoruz. Ama Türk ve Ermeni tüccarlar farklı şehirlerdeki işlerini görmede vekâlet yoluyla birbirlerinden istifade etmekteydiler.⁹⁷⁸

Tüccarların birbirlerinin ticari işlerini vekâlet vasıtasıyla yürütmenin yanında, yapılan bir alışverişten sonra alacaklı tarafın, borcuna karşılık karşı taraftan bir kefil talep etmesi de ticarete sık karşılaşılan bir uygulamadır. Alacaklı taraf, borçlunun borcunu ödememesi veya kayıplara karışması halinde önceden borca kefil olarak belirlenen kişiden alacağını tahsil edebilmekteydi. Ancak bu tür alışverişlerde borca kefil olan kişinin kefil olduğunu inkâr etmesi veya ödenecek meblağın miktarı konusunda pürüz çıkarması sık rastlanan bir durumdu. Böyle hallerde borç meselesinin bir dava olarak mahkemeye taşınması kaçınılmaz oluyordu. Örneğin 1689'da Hacı İsmail isimli bir Bursalı, Yeni Han'da kalan Kömürgöz isimli Culfalı Ermeni tüccar hakkında mahkemeye gidip davacı olmuştu. İfadesinde Kömürgöz'ün kardeşi Kirkor zimmetinde deyn-i şer'den olan 170 kıt'a esedî kuruş alacağı olduğunu, Kömürgöz'ün kardeşinin borcuna kefil olduğunu belirtmiş ve Kirkor kayıplara karıştığı için alacağını kardeşinden talep etmiştir. Kömürgöz ise

⁹⁷⁷ *Bursa Sancağı Ser'iyne Sicil Defteri (1057-1059)*, No. B 69, 34/224; *Bursa Sancağı Ser'iyne Sicil Defteri (1057-1059)*, No. B 69, 37/hüküm numarası yok.

⁹⁷⁸ *Bursa Sancağı Şer'iyne Sicil Defteri (1052-1054)*, No. C 2, 32/hüküm numarası yok.

mahkemede bu borcu inkâr etmiştir. Bunun üzerine Hacı İsmail'den iddiasını ispat için delil talep olunduğunda, Hacı İsmail mahkemeye şahit getirmeye muvaffak olamamış, mahkemeden ek süre talep etmiş ama bu sürenin sonunda da yine şahit getirmeyi başaramamıştı.⁹⁷⁹

Bursa mahkeme kayıtlarındaki 1677 tarihli başka bir belge ticarete vekil kullanımına ve borcun kefâlet yoluyla nasıl tahsil edildiğine dair dikkat çekici bir örnektir. Belgede anlatıldığına göre Acem Ermeni tüccar taifesinden olan Panos'un, Balıkesir'de ticaret üzere bulunan Ağya isimli Ermeni tüccardan 130 kuruş alacağı bulunmaktadır. Ancak Bursa mahkemesindeki bu borç davasında karşı karşıya gelenler tarafların kendileri değil, Bursa'da bulunan vekilleri ve aynı zamanda kardeşleri olan Ermeni tüccarlardır. Panos'un kardeşi olan Ohan abisinin Ağya'dan olan alacağı için, Ağya'nın kardeşi olan Onan isimli tüccardan davacı olmuştur. Ohan ifadesinde abisinin Ağya nam Ermeni zimmetinde emtia bahasından 300 kıta esedî kuruş alacağı olduğunu, bu borcun 170 kuruşunu Ağya'nın ödediğini, geriye kalan 130 kuruşu da borca kefil olan kardeşi Onan'ın ödeyeceğini söylemiş ama bu borcu Onan'dan talep ettiğinde, Onan böyle bir borç olduğunu kabul etse de kefil olduğunu inkâr ederek ödeme yapmayı reddetmiştir. Mahkeme müddei Ohan'dan iddiasını ispat için şahit talep ettiğinde ise Ohan şahit getirmeye muvaffak olamamıştır. Bunun üzerine davalı Onan'dan, kefil olmadığına dair yemin istendiğinde ise Onan yemin edememiş ve onun yalan söylediği (tekavvül etmeğin) abisinin borcuna kefil olduğu anlaşılmıştır. Neticede mahkeme bu borcun ödenmesine hükmetmiş ve Onan kardeşinin Panos'a olan borcunu, Panos'un kardeşi ve vekili olan Ohan'a ödemiştir. Mahkeme defterine ise adet olduğu üzere borçlu tarafın alacaklı tarafa bir akçe ve bir habbe borcunun kalmadığı kaydedilmiştir. Bu belge bir borç nedeniyle aralarında anlaşmazlık bulunan iki Ermeni tüccarın, kendileri Bursa'da bulunmadığı halde Bursa'daki vekilleri olan kardeşleri vasıtasıyla mahkemede nasıl temsil edildiklerini ve kardeşinin borcuna kefil olan bir Ermeni tüccarın bahsi geçen borcu nasıl ödemek zorunda kaldığını göstermesi açısından dikkat çekici bir belgedir. Öte yandan Ermeni tüccarların ticareti bir aile mesleği olarak icra ettiklerini, birbirlerinin ticari işlerini vekâlet veya kefâlet yoluyla yürüttüklerini göstermesi bakımından da dikkat çekici bir örnektir.⁹⁸⁰

⁹⁷⁹ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1098-1099)*, No. B 147, 97/705.

⁹⁸⁰ *Bursa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1087-1089)*, No. B 114, 10/69.

Netice itibariyle, yukarıda bahsettiğimiz Acem Ermeni tüccarların ticari işlerine ait tüm bu noter ve dava kayıtları bize, bu taifenin Osmanlı kentlerindeki ticari faaliyetleri, alıp sattıkları ürünler, kullandıkları paralar, kimlerle ticari münasebette bulundukları, alışverişlerde ne gibi problemlerle karşılaştıkları, bu problemlerin Osmanlı mahkemelerince nasıl aşıldığına dair kıymetli bilgiler vermekte ve tüccarların Osmanlı mahkemelerini kullanma alışkanlıklarını ve mahkemeleri bir güvence kapısı olarak gördüklerini göstermektedir.

5.3.6. Mahkeme Kayıtlarındaki Acem Ermeni Tüccarların Karşılaştıkları Eşkîyalık Faaliyetleri

XVII. yüzyılın ilk yarısında Anadolu’da görülen ve bazen binlerce isyancı kuvvetten oluşan ordularıyla sosyal ve iktisadi düzeni sarsan büyük çaplı celâlî ayaklanmaları, devleti yarım asra yakın bir süre bu isyanlarla mücadele etmek zorunda bırakmıştı. Devlet bu isyanları bazen merkezden gönderdiği ordular, bazen eyalet kuvvetleriyle, bazen de isyancılara istediklerini vermek suretiyle bertaraf etmişti. Ancak XVII. yüzyıl boyunca Batı Anadolu’da bazen 5-6 kişiden oluşan, bazen de 70-80 kişiye varan ufak çaplı eşkıya gruplarının faaliyetleri sosyal ve iktisadi hayatı sekteye uğratan en önemli problemlerden biri olmaya devam etti.⁹⁸¹ Bursa-İzmir güzergâhtaki kervan hareketliliği, İzmir’in İran ve Halep’ten gelen büyük kervan yollarının varış yeri olması ve Batı Anadolu coğrafyasının eşkıya gruplarının saklanmasına imkân veren bir coğrafya olması bu bölgede eşkıya tehdidinin had safhada olmasına neden olmaktaydı. Ekseri Manisa’nın köy ve kasabalarında ikâmet eden bazen de dağlarda saklanan eşkıyalar sadece Manisa civarındaki kervanların yoluna inmekle kalmıyor bazen de yerli ahalinin evini basarak mallarına ve canlarına kastedebiliyordu.⁹⁸²

⁹⁸¹ Mustafa Cezar, *Osmanlı Tarihinde Levendler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013), 141-145; Eşkîya kelimesi Arapça şakî kelimesinden türemiştir. Manası talihsiz, bedbaht, haylaz, haydut, yolkesen anlamlarına gelir. Osmanlı arşiv belgelerinde sıkça karşılaştığımız şakî veya eşkıya diye anılan elebaşı veya gruplar, kutta’-i tarîk, haydut, türedi eşkıyası, haramzâde, erâzil gibi isimlerle de anılmaktaydı. Bu eşkıya grupları bazen de Türkmen eşkıyası, ekrâd eşkıyası, saruca-sekban eşkıyası, levendât eşkıyası gibi ait oldukları zümreler veya topluluklara göre isimlendirilmişti. Yavuz Kısa-Enver Çakar, “XVII. Yüzyılın Sonları ve XVIII. Yüzyılın Başlarında Manisa’da Eşkîyalık Hareketleri, 1683-1718”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30/2 (Elazığ: 2020), 536.

⁹⁸² Uluçay, *Saruhan’da Eşkîyalık*, 59.

Şer‘iyye sicillerinden mukayese ettiğimizde Bursa ve çevresinin Manisa’ya göre aynı dönemde, Filadar sahrasında zaman zaman vuku bulan saldırılar dışında, tüccar kervanları için güvenli bir yer olduğunu söyleyebiliriz. Ama Manisa sicillerinde, bu çevrede eşkıya saldırısına uğramış çok sayıda tüccara ait dava kayıtları mevcuttur. Saldırıya uğrayan bu tüccarlar arasında çok sayıda Müslüman tüccar olduğu gibi Acem Ermeni tüccarların sayısı da az değildir.⁹⁸³

Manisa çevresinde eşkıya tehlikesinin en yoğun olduğu yerler ise Manisa-Menemen yolu üzerinde Menemen Boğazı, Manisa-İzmir yolu üzerinde Sabuncubeli, Manisa-Alaşehir yolu üzerinde ise Kanlıbel’dir.⁹⁸⁴ Ayrıca Yuntdağı eşkıyanın faal olduğu ve saklandığı en tehlikeli alanlardan biriydi. Bu bölgenin geniş dağlık bir arazi olması ve sadece bir nahiye bulunması burada eşkıyanın türemesine ve saklanmasına imkân veriyordu. 1681’de tüccarların ve buradaki reayanın şikayeti üzerine Yuntdağı’na bir teftiş grubu gönderilmeye karar verilmişti. Saruhan mütesellimi Ahmet Ağa’nın vekili Mübâşir Mustafa Bey ve kuzâttan Abdullah Efendi, Tavukçukuru, Seklik, Özlüce mevkilerinde teftişte bulunmuş ve buradaki köylerde şekâvet üzere olan bazı eşkıyalar yakalanmıştı.⁹⁸⁵ Saruhan bölgesindeki yol kesme, ev basma gibi eşkıyalık faaliyetlerine katılanlar arasında göçebe unsurlar da bulunmaktaydı. Göçebeler silah kullanma, dağlarda ve kırsal alanda saklanabilme kabiliyetine sahip topluluklardı ve özellikle kıtlık, savaş ve siyasal kriz dönemlerinde kimi göçebe unsurlar için eşkıya gruplarına katılmak bir geçim kapısıydı. Devletin göçebe aşiretlerin zararlı faaliyetlerini önlemek için onları zorunlu göçe tabi tutmak gibi önlemleri de çoğu zaman sonuç vermemiştir. Göçebeler gönderilmek istendikleri yere ya hiç gitmemiş ya da gittikten sonra eski yerlerine geri gelmişlerdi.⁹⁸⁶ Eşkıyalıkla geçinen göçebe unsurları ıslah etmenin bir yolu da onları derbentçi olarak istihdam etmektir. Böylelikle onların zararlı faaliyetleri engellenmiş oluyor hem de derbent ağı genişletilmiş oluyordu. Ancak zaman zaman güvenliği sağlamakla görevli olan bu kişiler bile tüccarları soymaktan ve taciz etmekten geri durmamışlardı.⁹⁸⁷

⁹⁸³ Manisa ve çevresi Anadolu’da eşkıyalık olaylarının en çok yaşandığı bölgelerden biriydi. Bunun yanında Rumeli’de Acem Ermeni tüccarlar için pek tekin bir coğrafya değildir. Örneğin Rahova’da Ramazan Efendi oğlu diye bilinen, eşkıyalığıyla meşhur Hasan isimli bir yeniçeri, Eflâk tarafına giden bir Acem Ermeni tüccara Tuna nehri üzerinde öldürmek maksadıyla saldırmıştı. İstanbul’dan Rahova kadısına ve Vidin kalesi dizdarına gönderilen yazıda bu kişinin yakalanıp kalebind edilmesi emredilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHM.d.], No. 115, Gömlek No. 2843, 653.

⁹⁸⁴ Uluçay, *XVII. Yüzyılda Manisa*, 14.

⁹⁸⁵ Uluçay, *Saruhan’da Eşkıyalık*, 74.

⁹⁸⁶ Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk*, 47.

⁹⁸⁷ Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk*, 90-91.

Ufak eşkıya gruplarıyla mücadele ve onların yakalanarak mahkeme huzuruna çıkarılmaları ise daha ziyade Saruhan Kâimmakâmı, Saruhan Mütesellimi veya bu görevlilerin vekili sıfatıyla mübâşir olarak tayin ettikleri kimseler vasıtasıyla yapılmaktaydı.⁹⁸⁸ Bunun yanında şehirdeki diğer askerî unsurlar da mücadeleye katılmaktaydılar. Örneğin 1640'lı yıllar Manisa civarında eşkıyalık ve hırsızlık vakalarının had safhaya çıktığı dönem olmuştu. Bunu engellemek için Manisa mutasarrıfının kethüdâsı Ahmet Ağa, Yeniçeri Serdarı Mehmet Beşe, Kethüdayeri Kâimmakâmı Mehmet Bey halk ve kadı huzurunda Manisa'da eşkıyalık ve hırsızlık arttığından geceleri el feneri ile dolaşmaya ve eşkıya kıyafeti ile gezenleri yakalamaya ant içmişlerdi.⁹⁸⁹ Yakalanan eşkıyalara ise kanunnamelere göre işledikleri suçun ağırlığına nispetle farklı türde cezalar veriliyordu. Bunlar idam etmek, sağ el ve sol ayağın bilekten kesilmesi, sürgün etmek, kaleye hapsedilmek gibi cezalardı.⁹⁹⁰

Manisa şer'îyye sicillerindeki dava kayıtları özellikle 1640 ve 1660 yılları arasında tüccar kervanlarına yönelik ciddi eşkıya saldırılarının meydana geldiğini göstermektedir. Tüccarlar açısından büyük kervanlarla yolculuk yapmak daha güvenli olsa da her zaman için böyle bir kervana denk gelmek mümkün olmuyordu. Beraberinde çoğu zaman kıymetli eşyalar ve yüklü miktarda para taşıyan ufak tüccar kabileleri çoğunlukla birkaç kişiden oluşan eşkıya gruplarının hedefi haline gelebilmekteydi. Tüfenk veya çeşitli harp aletleriyle tüccarların yoluna inen eşkıyalar tüccarların mallarını ve paralarını gasp etmenin yanında bazen onların ölümlerine ve yaralanmalarına sebep olmaktaydılar. Eşkıya saldırısına maruz kalan, malları yağmalanan tüccarlar adli mercilere müracaat

⁹⁸⁸ *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1049-1050)*, No. 81, 150/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1049-1050)*, No. 79, 93/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1061-1062)*, No. 102, 130/hüküm numarası yok; *Manisa Sancağı Şer'îyye Sicil Defteri (1062)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 103, 114/hüküm numarası yok.

⁹⁸⁹ Uluçay, *Saruhan'da Eşkıyalık*, 62.

⁹⁹⁰ Kısa-Çakar, "Manisa'da Eşkıyalık Hareketleri", 537; Örneğin 1710'da Sivas valisine gönderilen bir yazıda, Samsun iskelesine giden bir kervanı yağmalayan ve bir Acem Ermeni tüccarı öldüren on iki eşkıyanın yakalanıp kalebend edilmeleri emredilmekteydi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 115, Gömlek No. 2707, 615; Bazen de suçluların yakalanarak doğrudan İstanbul'a gönderilmeleri emrediliyordu. Örneğin Kütahya kadısına gönderilen bir yazıda Acem tüccarından Rüstem'in çalınan değerli taşlarını elinde bulunduran Arslan'ın İstanbul'a gönderilmesi istenmişti. Bir başka kayıтта da, Kepsut kadısına gönderilen yazıda katledilip malları yağmalanan Acem tüccarından Serkiz'in, Kepsut ahalisinden olan katillerinin yakalanıp İstanbul'a gönderilmesi istenmişti. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 96, Gömlek No. 780, 153; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asaî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 96, Gömlek No. 554, 110.

ederek haydutlar hakkında davacı olabilmektedirler. Bu yolla çoğu zaman eşkıyaların yakalanması ve mallarının temini söz konusu olabilmektedir. Manisa şer'iyye sicillerinde, içerisinde Acem Ermenilerin de bulunduğu ufak tüccar kabilelerinin Manisa-Bursa, Manisa-İzmir ve İzmir'den Turgutlu ve Karahisar istikametindeki İran yolu üzerinde eşkıya saldırısına uğradığına dair çok sayıda dava kaydı bulunmaktadır.

Örneğin, 1640'ta Acem Ermeni tüccarlardan Murat Manisa'dan Bursa'ya kervanla giderken kervandan bir süreliğine ayrıldığı esnada Kurdunoğlu Köprüsü yakınında yoluna inen Ahmet ve Süleyman isimli eşkıyalar tarafından soyulmuştu. Eşkıyalar Murat'ın, ortaklarıyla iştirâken satın aldığı bin kuruşluk mercan, beş yüz kıt'a riyal kuruş ile içerisinde yirmi kuruşluk mendil, altı zirâ' erguvani kemha, elli dirhem heft renk ipek, ipek terazisi, iki beyaz dimi, bir beyaz bogasi, bir yemeni yastık, bir münakkaş uçkur, bir alaca boğçası bulunan esvâbını yağmalamışlardı. Ermeni tüccara ise bir zarar vermemişlerdi. Murat'ın şikayetiyle yakalanıp kadı huzuruna çıkarılan haydutlar hırsızlık iddialarını kabul etmişler ve çaldıkları malları aralarında bölüşüklerini söylemişlerdi.⁹⁹¹

1652 senesinde yaşanan başka bir olayda Acem tacirlerinden Simon ticaret üzere yolda gider iken, Adala kazasına bağlı Kavakdere mevkiinde toplamda 14 eşkıyanın saldırısına uğramıştı. Eşkıyalar yüklü bir meblağa müsâvi olabileceğini düşündüğümüz çoğu Hint ve Acem metaı olan malları yağmalamışlardı. Yağmalananlar arasında “yetmiş dör riyal kuruşun yanı sıra zebercet, piruze ve şikest akut taşlı 3 altın küpe, şıryanur? demekle meşhur bir külçe 20 adet dülbend, 2 tanesi yeşil yakası heft renk 28 tanesi kebîr ve 100 tanesi küçük dört yüz akçe kıymetli 128 adet darayi, dörder kuruş kıymetli 5 tane keşan kuşağı, al renkten gayri heft renk 230 ...ipek, 30 adet keşan şalı, kenarı ipekli temetisi? demekle mağruf 40 adet çartayi?, 16 çift devtayi?, içleri birer buçuk karış ipekli 20 adet hurde kuşak, her bir tanesi altışar kuruş kıymetli bir darayi? sırmalı bir külçe 20 adet hamami, iç yorgan ve altı tane hey? ve dağlısı? demekle mağruf bir külçe 20 adet behrampuri dülbend, serabadi demekle mağruf 3 külçe 60 tane heft renk bogasi, iki külçe kırk tane celalşahi dülbend, iki tane kırmızı keçe Acem payhası?, bir külçe 20 dane yeksütun, 200 dirhem hurda sim ve bazı esvâbı” bulunmaktaydı. Saruhan kâimmakâmı

⁹⁹¹ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1049-1050)*, No. 81, 133/hüküm numarası yok; Ayrıca Saruhan mütesellimi Ali Ağa bu olayla ilgili şüpheli sıfatıyla Manisa sakinlerinden Ali Çelebi ve Halan Çelebi isimli iki kişiyi evlerini arattırıp kendilerini hapsedmişti. Ali ve Hasan Çelebi'nin olayla ilgisi olduğuna dair bir kanıt bulunamayınca şüphelilerin ahvâli mahalle ahalisinden sual olunmuştu. Mahalle ahalisi de bu kişiler kendi hallerinde insanlardır diye ifade vermişler, hatta bazı kimseler onların iyi haline kefil olmuştu. *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1049-1050)*, No. 81, 150/hüküm numarası yok.

Abdülkadir Ağa'nın adamı Hüseyin Ağa eşkıyalardan Sart kazası Salihli Köyü'nden Üvez, Alaşehir Kazası Manamak Köyü'nden Muhammed'i yakalayıp kadı karşısına çıkarmıştı. Şakiler suçlamayı kabul ederek diğer haydutların isimlerini vermişler ve çaldıkları eşyaları reisleri olduğunu söyledikleri İbrahim'in menziline getirip sakladıklarını söylemişlerdi.⁹⁹²

Bu eşkıyalık olayıyla ilgili bir başka dava kaydından ise saldırıya uğrayan Simon isimli Ermeni'nin aslında yine Acem tüccarlarından olan Yuri isimli bir tüccarın hizmetkârı olduğu, onun hesabına çalıştığını öğrenmekteyiz. Üvez ve Muhammet isimli eşkıyaların yakalanmasından sonra Saruhan mütesellimi, Hüseyin ve Mustafa isimli diğer iki eşkıyayı da yakalayıp kadı huzuruna çıkarmıştı. Bu kez davacı olarak başvuruda bulunan Simon'un yatırımcısı olan Yuri isimli tüccardı. Yuri mallarının ederinin 1.400 kuruş olduğunu söyleyerek her bir eşkıyaya 100'er kuruş düştüğünü söylemişti. Mustafa ve Hüseyin'in kendisine 100'er kuruş ödeme yapmasıyla onlarla ilgili olan davasından fâriğ olmuştu.⁹⁹³ Yine Simon'u soyan eşkıyalardan olup Saruhan mütesellimi tarafından yakalananlardan biri de Adala Kazası Taytan Köyü'nden Mustafa'ydı. Mütesellim tarafından hapsedilen Mustafa hapisten ancak 110 kuruş sulh bedeliyle kurtulmayı başarmıştı. Bu borcun 60 kuruşunu peşinen ödemiş, kalan 50 kuruşu ödeyeceğine dair de kardeşi Yusuf kefil olmuştu.⁹⁹⁴

Bir diğer olay ise 1657 senesinde meydana gelmişti. Yine Acem tüccarlarından olup ticaret maksadıyla Manisa'da bulunan Haçator, 3.000 altın ve 1.000 altına müsâvi Acem metnını Manisa'dan İzmir'e getirmek amacıyla Ali adında bir katırcıyla anlaşmıştı. Katırcı Ali gece yarısı gelip yükleri katırlara yükledikten sonra Haçator ve diğer Ermeni tüccarlar, bazı katırcılarla birlikte yola çıkmışlardı. Kafle Keçili⁹⁹⁵ denen harabe köye

⁹⁹² *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1061-1062)*, No. 102, 140/hüküm numarası yok.

⁹⁹³ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1061-1062)*, No. 102, 151/hüküm numarası yok; Bu olayla ilgili başka dava kaydından anlaşıldığına göre Acem Ermeni tüccar Yuri, mallarını çalan eşkıyaları yakalama işine bizzat kendisi de müdâhil olmuştu. Hatta gerçekten eşkıyadan olup olmadığını bilmediğimiz Veli Beşe isimli bir Müslümanın katledilmesine sebep olmuştu. 1652 tarihli olan bu hususla ilgili dava kaydında, Manisa Adala Kazası Bozca Havlı köyünden Mahmut Bey, Yuri'nin mütesellim Abdülkadir Ağa ve yanındaki on nefer sarıca'yı amcası Veli Beşe'nin üzerine tayin ettirdiğini, Veli Beşe'yi ahz ettikten sonra Çatal Kilise'ye geldiklerinde Yuri'nin sarıcalarla birlikte amcasını kılıçla katlettiğini iddia etmekteydi. Mahkemeye getirilen Yuri bu iddiayı inkâr ettikten sonra Mahmut Bey'den iddiasını ispat için şahit istendiğinde olaya şahit olan kimseler, Mahmut Bey'in iddialarını doğrular nitelikte, Ermeni Yuri'nin başına yeşil makdem takıp Çatal Kilise'de sarıcalarla birlikte Veli Beşe'yi kılıçla katlettiklerini söylemişlerdi. Yuri işlediği bu suç karşısında nasıl bir cezaya çarptırılmıştı bu konuda ise bilgi sahibi değiliz. *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1062)*, No. 103, 114/hüküm numarası yok.

⁹⁹⁴ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1061-1062)*, No. 102, 207/hüküm numarası yok.

⁹⁹⁵ Keçiliköy Manisa-İzmir yolu üzerinde Spil dağının eteklerinde bulunmaktadır.

geldiğinde ise önlerine çıkan elinde harp aleti ve tüfenk olan dört eşkıyanın saldırısına uğramıştı. Eşkılar katırcılardan Mustafa'yı ve Acem tüccarlarından Saruhan'ı tüfenkle vurup yaralamışlar diğerlerinin de perâkende ve perişan olmasına sebep olmuşlardı. Haçator'un ise bahsi geçen altın ve Acem metanını yağmalamışlardı. Haçator daha sonra mahkemeye giderek şikayetçi olduğunda katırcı Ali'nin, yolculuğa çıkmadan altınları olduğunu bildiğini ve onun yükleri taşımaya talip olduğunu söyleyerek ondan şüphelendiğini ifade etmiş ve sual olunmasını istemişti. Ali ise cevabında Alaybey Mahallesi'nde Yeniçeri oğlu Veli ve arkadaşlarının yollarını inip Ermeni'nin altınlarını çaldığını söylemişti.⁹⁹⁶

Bu olayla ilgili bir başka dava kaydında ise eşkıyaların tüfenkle yaraladığı katırcı Mustafa'nın olayla ilgili sözlerine yer verilmektedir. Mustafa mahkemede "Manisa'dan İzmir'e giderken Keçili denilen harabe köy yakınında kervanı harami basıp Acemlerin mal ve erzakını yağmaladılar. Saruhan isimli Ermeni tüccarı yaraladılar ve beni de sağ kürek üzerinde kurşun ile vurup yaraladılar, bunu yapanların ismini bilmemekteyim. Bahsi geçen köy ahalisinden davacı değilim" diye ifade vermiştir.⁹⁹⁷

Eşkılarık saldırılarının yanı sıra bazen de tüccarlar kaldıkları hanlarda, misafir olarak kaldıkları evlerde veya yol üzerindeyken hayvanlarının çalınması suretiyle hırsızlık olaylarına maruz kalabilmekteydiler.⁹⁹⁸ Örneğin 1667'de Turgutlu'daki Çorbacı Hanı'nda kalan Acem tüccarlarından Avanos İzmir'e gitmek üzere sabah vakti handan ayrılmıştı. Yolculuk esnasında merkebi, üzerindeki 500 adet altın, 400 adet esedî kuruş, 400 kuruşluk sümün, 200 kuruş kıymete müsâvi firuze taşı, 20 adet Acem çiti, toplamda 1.000 kuruşluk esbâb ile birlikte kaybolmuştu. Daha sonra bazı kimseler merkebi semersiz bir şekilde kasaba dışında sahrada bulmuşlar ve Ermeni'ye getirmişlerdi. Avanos mahkemeye giderek konunun kasaba ahalisinden sual olunması talebinde bulunduğunda, ahaliden bazıları vasıtasıyla durumun araştırılması istenmiş, ancak soruşturmada bir sonuç alınamamıştı. Avanos'tan hırsızlık olayına ilişkin bir şahit talep edildiğinde ise olaya şahit olan kimse olmadığı için kimse hırsızlıkla suçlanamamış, böylelikle davadan o an için bir sonuç alınamamıştı.⁹⁹⁹

⁹⁹⁶ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1069-1071)*, No. 116, 5/hüküm numarası yok.

⁹⁹⁷ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1069-1071)*, No. 116, 5/hüküm numarası yok.

⁹⁹⁸ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1053-1054)*, No. 87, 157/hüküm numarası yok; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHM.d.]*, No. 121, Gömlek No. 1114, 279.

⁹⁹⁹ *Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1077)*, No. 128, 98/hüküm numarası yok.

SONUÇ

XVI. yüzyılda Akdeniz Osmanlılarla Katolik düşmanlarının bir çatışma alanıydı. Bu yüzyılda Osmanlılar rakiplerine karşı Akdeniz’de siyasi ve askeri açıdan büyük oranda üstünlük sağlasa da deniz ticaretinde özellikle İtalyan devletleri eski şöhretlerini devam ettirmekteydiler. Ancak XVI. yüzyılın sonundan itibaren Avrupa’da güç dengeleri değişmeye başlamıştı ve bunun Osmanlılara da etkileri oldu. Bu dönemde özellikle İngiltere ve Hollanda İtalyan şehir devletleri, İspanya ve Portekiz ile deniz ticareti alanında rekabete girmiş ve artan hammadde ve pazar ihtiyacı için uzak ülkelerle temasa geçmek zorunda kalmıştı. Bu iki devlet ve sonrasında Fransa kurdukları yüksek ateş gücüne sahip deniz filolarıyla Akdeniz’deki Venedik gibi tüccar devletlerle boy ölçüşebilecek konuma gelmişlerdi. XVII. yüzyılda Osmanlılarla iyi ilişkiler kurarak Osmanlıların hâkim olduğu doğu Akdeniz’deki pazar ve hammadde temin alanlarında bu devletler boy göstermeye başladılar, hatta kısa sürede İtalyan rakiplerinin önüne geçtiler. Halep ve İstanbul gibi ticaret merkezleri uğrak noktaları olurken özellikle İzmir kısa sürede bu Avrupalı devletlerle artan ticaret sayesinde Osmanlıların Akdeniz’deki en önemli ihracat limanı haline geldi. Bu ticari hareketlilikten sadece İzmir değil onun art alanındaki Manisa, Balıkesir, Bursa gibi şehirler de etkilenmişti. Ancak İzmir’in etki alanı sadece Batı Anadolu’ya değil İran hatta Hindistan ve Türkistan’a kadar uzanıyordu. Bu dönemde I. Şah Abbas Avrupalı devletlerle olan ticaretinde en önemli meta olan ham ipeğini Bender Abbas üzerinden Avrupalılara satma yönünde bir politika izlerken, İzmir’in yükselişi İran’ın ham ipek ticaretinin önemli oranda Anadolu’ya kanaliz olmasına neden oldu. İran ham ipeğini Hazar’ın güneyindeki ham ipek üretim alanlarından ve İsfahan’dan İzmir limanına taşıyanlarsa bu dönemde ticari maharetleriyle nam salan Acem Ermeni tüccarlarıydı. Bu tüccarlar Anadolu’da sadece İran ipeğinin değil Hindistan, Türkistan ve Çin’den İsfahan’a gelen malların ve İzmir’den aldıkları Avrupa menşeli malların da ticaretini yaptılar.

Acem Ermeni tüccarlar aslında XVI. yüzyılda da Halep ve Hindistan’da Avrupalılarla ticaret yapmaktaydılar. Ancak onların global ticarete şöhreti yakalamaları XVII. yüzyılda oldu. Bu tüccarların içinde en çok da İsfahan/Yeni Culfalı Ermeni tüccarlar ön plana çıkan grup oldu. Bunun dışında Revan, Nahçıvan bölgesindeki Ermeniler de uluslararası ticarete aktiftiler. Yeni Culfalı Ermeni tüccarların ticari sahada esas manada yükselişi XVII. yüzyılın başında Osmanlıların doğu sınırındaki Safevilerle mücadelesi esnasında

başlamıştı. I. Şah Abbas'ın emriyle 1604'te Nahçıvan yakınlarındaki Culfa kasabasının Ermeni tüccarları Osmanlı ordusunun ilerleyişi sebebiyle göç ettirildi. Ardından bu tüccarlar şahın onlara İsfahan'da verdiği alanda Yeni Culfa adıyla yeni bir kasaba inşa ettiler ve burada kendilerine diğer Ermenilere verilmeyen haklar bahşedildi. Şah Abbas devlet tekeli haline getirdiği uluslararası ipek ticaretinde bu tüccarların yeteneklerinden faydalanma politikası izledi. Şah Abbas dönemi sonrası devlet tekeli zayıflamaya başladığında ise Ermeni tüccarlar ipek ticaretini büyük oranda kendi kontrolleri altına almışlardı.

Yeni Culfalı tüccarlar yaşadıkları bu kasabayı Çin, Hindistan, Güneydoğu Asya, Rusya, Akdeniz ve Batı Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir ticaret ağının düğüm noktası haline getirmişlerdi. 1620'lerde Osmanlıların Akdeniz'deki liman kenti İzmir Acem Ermeni tüccarlar için hem Avrupalı tüccarlarla temas kurdukları hem de Avrupa'ya ulaşmada bir sıçrama tahtası olarak kullandıkları bir kent haline geldi. Acem Ermeni tüccarların Safevi topraklarından sonra İzmir'e kadar izlediği ipek yolu güzergâhındaki gelip geçtikleri, hatta bir süre kalıp ticaret yaptıkları Erzurum, Tokat, Ankara, Bursa, Manisa gibi kentler bu ticari hareketlilikten etkilendiler. Artan kervan ticaretinin bu güzergâh üzerindeki kentlere olumlu sonuçları olmuştu. Örneğin Türkistan'ın, Hindistan'ın, İran'ın kıymetli malları ile Avrupalıların İzmir'e getirdiği dokuma ve lüks ürünlerin Anadolu coğrafyasına taşınmasında Acem Ermeni tüccarlar da rol aldılar. Asya ve Avrupa menşeli ürünler Ermeni tüccarlar eliyle Anadolu'nun kasaba ve köylerine dahi ulaşmaya başlamıştı. Öte yandan bu tüccarlar bahsettiğimiz şehirlerin zanaatkârlarınca üretilen ürünlerin de alıcısı olmuşlardı. Bir anlamda üretimi teşvik eden bir unsur haline geldiler. Bir taraftan da bu tüccarlardan alınan vergiler devletin önemli mali gelir kalemlerinden biri oldu. Ancak Anadolu coğrafyasında Acem Ermeni tüccarların faaliyetlerinin olumsuz etkileri de oldu. Bu dönem Anadolu'da özellikle dokuma sanayii için gerekli olan ham madde üretiminin sınırlı olduğu bir dönemdi. Acem Ermeni tüccarlar Anadolu coğrafyasından geçerken uğradıkları kentlerin kasaba ve köylerine dağılarak Avrupalıların talep ettiği ürünleri satın alma ve İzmir'e getirerek yüksek fiyatla Avrupalılara satma eğilimindeydiler. Bu durum çoğu zaman Anadolu'daki kentlerde zanaatkâr kesiminin hammadde sıkıntısıyla karşılaşması sonucunu doğurmuştu. Şehirlerin mahkemeleri ise esnaf ve zanaatkâr kesimi tarafından bu tür şikayetlerin iletildiği ve çözüm arandığı merciler oldu. Ancak mahkeme kayıtlarında gördüğümüz bitmeyen şikayetlere bakılırsa zanaatkâr kesiminin hammadde

temininde yaşadığı sorun bu asır boyunca devam etmişti. Netince itibariyle Avrupa'nın artan üretim kapasitesi ve hammadde talebi Anadolu'da hammadde darlıklarına ve fiyat artışlarına neden olmuş, bu durumdan en çok da dokuma sanayii olumsuz etkilenmişti. Acem Ermeni tüccarlar da bir anlamda bu sorunun yaşanmasında rol oynayan bir unsurdu. Acem Ermeni tüccarların Anadolu kentlerindeki faaliyetleri Osmanlı-Safevi savaşları döneminde bile devam etmişti. Ermeni tüccarlar savaş dönemlerinde Osmanlılarca çoğu zaman tarafsız olarak kabul gördüler. Hatta belli bir süre Osmanlı topraklarında ikâmet ettikten sonra Osmanlı vatandaşı gibi muamele gördükleri dahi oldu. Osmanlılar ile Safeviler arasında 1639'da kalıcı barışın sağlanmasının ardından bu asrın ortalarına doğru bu tüccarlar Anadolu'daki faaliyetlerini daha da arttırdılar.

Acem Ermeni tüccarların XVII. yüzyılda Osmanlı topraklarındaki ticari faaliyetlerinde başarılı olmalarında, gurbette bir dayanışma ruhu içinde hareket etmiş olmalarının etkisi büyüktü. Bu tüccarlar Safevi sınırından İzmir'e kadar uzanan yol üzerinde bir arada irili ufaklı kervanlar halinde seyahat ettiler. Uğradıkları ticaret merkezlerinde çoğu zaman Acem Ermeni tüccarların müdâvimi olduğu belli hanlarda ikâmet ettiler. En önemlisi de Osmanlı topraklarında bir problemle karşılaştıklarında Osmanlı mahkemelerinde birbirlerinin hakkını savunmak konusunda daima dayanışma içinde oldular. Mahkemeye bir şahit yahut bir kefil getirmek ihtiyacı hasıl olduğunda, özellikle Halep, Erzurum, Tokat, Bursa, Manisa, İzmir gibi kentlerdeki belli hanlarda hemşehrileri olan daima birkaç Acem Ermeni tüccar bulmak mümkündü. Hatta bu şehirlerde kendileri bulunmadığı sırada, bu şehirlerdeki ticari işlerini ya da mahkemedeki davalarını kendilerine vekil tayin ettikleri başka Acem Ermeni tüccarlar vasıtasıyla gördüler. Öte yandan uğradıkları Osmanlı kentlerindeki yerli Ermeni varlığı da bu kentlerdeki faaliyetlerini kolaylaştırıcı bir etmen olmuştu. Zira XVII. asrın hemen başında Anadolu'da yaşanan celâli isyanları neticesinde, aralarında Ermeni ahalinin de olduğu çok sayıda insan yurtlarını terk ederek daha güvenli olduğunu düşündükleri ve kendilerine yeni geçim imkânı sunabilecek kentlere göç ettiler. Özellikle Batı Anadolu coğrafyası en çok göç alan alanlardan biri olmuştu. XVI. yüzyılda hiç Ermeni nüfusun bulunmadığı kentlerde bile XVII. yüzyılda büyük bir Ermeni nüfus oluşmuştu. Bu açıdan bölgede yerli Ermeni nüfusun olması Acem Ermeni tüccarların da bölgeye olan ilgisinin artmasında etkili olmuştu. Acem Ermeni Tüccarlar bölgeye geldiklerinde karşılaştıkları problemlerin aşılması ve yeni sosyal ilişkiler kurmak gibi konularda yerli Ermenilerin

rehberliğinden yararlandılar. Hatta Acem Ermeni tüccarlar içinde zamanla Osmanlı kentlerine yerleşip yerli Ermeni ahaliye karışanlar da olmuştu.

Acem Ermeni tüccarları başarılı kılan faktörlerden biri de Anadolu'daki pazar ve hammadde kaynağı olan alanları iyi bilmeleri ve bu alanlara ulaşabilme konusundaki kabiliyetleriydi. İran-İzmir arasındaki seyahatleri çoğu zaman sadece bir malı bir noktadan başka bir noktaya taşımak şeklinde yaptıkları transit bir kervan yolculuğu olmamıştı. Bu tüccarlar geçtikleri önemli ticaret merkezlerinde çoğu zaman uzun süreler kalmakta, köy köy, mahalle mahalle dolaşarak en ücra noktalardaki alışveriş yapabilecekleri alanlara gitmekteydiler. Bu da yıllarca kendi evlerinden ve ailelerinden uzakta yaşamaları anlamına geliyordu ki, uzun süreler gurbette yaşayabilmek onların sahip olduğu mesleki azmi göstermektedir.

Pazar ve hammadde kaynaklarına ulaşmadaki kabiliyetlerinin yanı sıra haber alma konusundaki kabiliyetleri de Ermeni tüccarları başarılı kılan bir etmendi. Mektuplaşma kültürünün yanı sıra İran-İzmir arasındaki Osmanlı kentlerindeki yoğun Ermeni tüccar hareketliliği bilginin paylaşımını kolay hale getirmekteydi. Dolayısıyla sadece insan ve meta değil piyasa şartları hakkında en güncel bilgiler de kervanlarla bir yerden bir yere taşındı. Bu da Acem Ermeni tüccarlara rakipleri olabilecek diğer tüccar gruplarına karşı avantaj sağlayan bir unsur oldu.

Acem Ermeni tüccarların ticaret hayatında başarılı olmalarını sağlayan faktörlerden biri de, seyyahların da işaret ettiği üzere kanaatkâr bir kişiliğe sahip olmalarıydı. Yaptıkları uzun seyahatlerinde çoğu zaman az bir azıkla uzun süre idare edebilme, mümkün olduğunca kendi kişisel ihtiyaçları için az para harcama bilinciyle hareket etmişlerdi. Osmanlı kentlerinde kaldıkları hanlarda ciddi bir birikimleri olmasa da uzun süre burada yaşamlarını sürdürebilme kabiliyetine sahiptiler. Özellikle Bursa'daki hanlarda ölen bazı Acem Ermeni tüccarların terekelerinde şahsi gündelik eşyalarının dışında ciddi bir ticari emtia veya paralarının olmaması dikkat çekicidir.

Çoğu Acem Ermeni tüccarların Osmanlı topraklarında ticaret yapabilmek için illa bir sermayeye sahip olmaları gerekmiyordu. Kendi mesleki kabiliyetleri ve kendi toplumları içinde güvenilir olmaları çoğu zaman ticaret yapabilmeleri için yeterli olmuştur. XVII. yüzyılda İş ortaklıları kurmak İran'dan uzak diyarlarda ticaret yapmanın en yaygın biçimiydi. Bir Ermeni tüccar hiç şahsi parası olmasa bile bir yatırımcı tüccardan aldığı sermaye veya ticari emtiayla kâr bölüşümü anlaşması yaparak Osmanlı kentlerine gelip

ticaret yapabilmekteydi. Böylelikle genç bir tüccar bile kendi sermayesini edinme, hatta zamanla başarılı olabilirse zengin bir sermayedar tüccar olarak kendisi adına seyahat edebilecek tüccarlarla iş ortaklıkları kurabilme imkânına kavuşabiliyordu. Bu asırda ticaretin Ermeni toplumu içinde bu kadar revaçta olan bir meslek olmasında, kurulan iş ortaklıklarının tüccarlara sıfırdan başlasalar bile zenginliğin kapısını aralamalarına imkân vermesinin etkisi büyüktü.

Bazı Ermeni kaynakları Ermeni tüccarların başarılı olmalarında meslekteki dürüstlüklerinin etkili olduğuna dikkat çekerler. Özellikle kendi toplumları içinde güvenilir bir tüccar olarak bilinmek yeni ticari anlaşmalara kapı açabilmektedir. Ancak Osmanlı mahkeme kayıtlarındaki davalar incelendiğinde Acem Ermeni tüccarların gerek cemaat dışı gerekse cemaat içi unsurlarla yaptıkları alışverişlerde usulsüz davranışlarının olduğunu görürüz. Bunlar genelde yapılan bir alışverişten sonra borcun karşı tarafa zamanında ödenmemesi, borcun inkâr edilmesi, tüccarın başkasının borcuna kefil olduğunu inkâr etmesi veya satılan malın ayıplı çıkması gibi ticarete yapılan olumsuz davranışlardır. Bunun yanında Osmanlı vergi tahsildarlarıyla da ihtilâflar yaşamaktaydılar. Örneğin uzun süredir Osmanlı topraklarında olmalarına rağmen cizye vermemek için yava cizyesi toplayan görevlilere “biz yeni geldik ticaret yapıp gideceğiz” gibi yalan ifadelerde bulunduklarını biliyoruz. Öte yandan arşiv kayıtlarında köy ve mahallelerde dolaşan tüccarların zaman zaman gayri ahlaki davranışlarda bulunduklarına, yerli halkı rahatsız ettiklerine dair bilgiler de mevcuttur.

Nihai olarak şu ifade edilebilir ki, XVII. yüzyıl hem Anadolu’daki kara ticaret yolları üzerinde hem de denizlerde eşkıyalık ve korsanlık faaliyetlerinin çok yoğun yaşandığı bir asır olmuştu ve bu durum ticaretin en büyük problemlerinden biri olarak görüldü. Ama Acem Ermeni tüccarlar tüm bu olumsuzluklara rağmen Anadolu’daki ve Akdeniz’deki ticari faaliyetlerini devam ettirdiler. Osmanlı gümrük gelirleri açısından ise bu tüccarlardan alınan vergiler önemli bir gelir kalemi olarak görülmüştü. Bir taraftan da bu tüccarlar Osmanlı devletinin aldığı tedbirlere rağmen, Osmanlı topraklarına Avrupa’dan gelen değerli madenlerin İran ve Hindistan coğrafyasına doğru gitmesinde rol oynamışlardı.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1046-1048). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. A 160.

Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1048-1049). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. A 161.

Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1051-1054). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. A 162.

Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1048-1050). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. A 187.

Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1050). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 8.

Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1027-1029). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 38.

Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1029). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 40.

Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1031). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 41.

Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1031-1032). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 42.

Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1022-1023). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 43.

Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1033-1034). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 44.

Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1034). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 45.

Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1037-1039). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 48.

Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1038-1039). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 50.

Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1041-1044). Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 54.

- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1039-1040).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 55.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1045-1046).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 60
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1047-1048).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 61
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1050-1051).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 62.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1051-1052).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 63.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1054-1057).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 64.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1055).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 65.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1050-1051).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 66.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1056-1057).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 67.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1057).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 68.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1057-1059).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 69.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1058).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 70.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1058-1059).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 71.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1055-1059).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 72.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1059-1060).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 74.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1084-1085).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 83.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1060).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 87.

- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1084-1087).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 88.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1081-1082).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 90.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1080).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 103.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1071-1092).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d. No. B 104.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1074-1079).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 109.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1094-1096).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 111.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1089-1099).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 112.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1087-1089).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 114.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1060-1061).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 115.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1082-1083).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 116.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1027-1028).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 118.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1069-1070).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 131.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1069).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 132.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1088-1089).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 139.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1091-1094).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 141.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1092-1094).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 143.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1094-1096).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 144.

- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1097-1098).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 145.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1049).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 146.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1098-1099).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 147.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1097).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 148.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1099-1100).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 149.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1036-1046).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 154.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1073-1075).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 186.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1101-1102).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. B 286.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1052-1054).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. C 2.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1052-1055).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. C 3.
- Bursa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1053-1055).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC., No. D 2.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1011-1012).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 18.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1020).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 33.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1026-1027).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 39.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1027-1028).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 41.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1030-1034).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 47/B.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1031-1032).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 49.

- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1032-1034).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 50.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1035-1036).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 53.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1037-1038).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 56.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1041).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 66.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1043-1045).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 71.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1045-1046).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 72.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1047-1048).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 75.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1048).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 76.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1049-1050).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 79.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1049-1050).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 81.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1051-1053).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 82.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1053).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 83.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1052-1053).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 84.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1052).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 85.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1053-1054).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 87.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1054-1055).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 89.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1054-1056).* Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 90.

- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1056)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 92.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1056-1057)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 93.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1058-1065)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 94.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1058-1059)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 96.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1059)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 98.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1059-1060)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 99.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1060-1061)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 100.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1061-1062)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 102.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1062)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 103.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1058-1063)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 104.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1065-1069)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 110.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1067-1069)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 112.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1068-1069)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 114.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1054-1055)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 116.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1071)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 118.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1071-1072)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 119.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1072-1073)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 120.

- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1075-1076)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 124.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1077)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 126.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1077)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 128.
- Manisa Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1113-1114)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 168.
- Amasya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1073-1074)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 14.
- Amasya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1074-1075)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 15.
- Amasya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1076-1078)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 16.
- Amasya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1083-1084)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 17.
- Karahisar Sancağı Ser'iyye Sicil Defteri (1054-1055)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 500.
- Karahisar Sancağı Ser'iyye Sicil Defteri (1057)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 501.
- Karahisar Sancağı Ser'iyye Sicil Defteri (1061)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 502.
- Karahisar Sancağı Ser'iyye Sicil Defteri (1078-1079)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 510.
- Karahisar Sancağı Ser'iyye Sicil Defteri (1079-1081)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 511.
- Bolu Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1089)*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MŞH. ŞSC. d., No. 832.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHH.d.]*. No. 5, Gömlek No. 68.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHH.d.]*. No. 76, Gömlek No. 162.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri [A. DVNSMHH.d.]*. No. 78, Gömlek No. 1722.

- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 78, Gömlek No. 1109.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 78, Gömlek No. 1426.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 79, Gömlek No. 610.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 85, Gömlek No. 51.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 85, Gömlek No. 311.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 89, Gömlek No. 62.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 89, Gömlek No. 221.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 95, Gömlek No. 19.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 95, Gömlek No. 250.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 96, Gömlek No. 548.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 96, Gömlek No. 533.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 96, Gömlek No. 354.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 96, Gömlek No. 415.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 96, Gömlek No. 628.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 96, Gömlek No. 221.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 96, Gömlek No. 753.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 96, Gömlek No. 780.

- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 96, Gömlek No. 554.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 98, Gömlek No. 844.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 102, Gömlek No. 677.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 108, Gömlek No. 604.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 110, Gömlek No. 2164.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 115, Gömlek No. 2707.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 115, Gömlek No. 2843. 653.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 116, Gömlek No. 155.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 117, Gömlek No. 23.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 117, Gömlek No. 87.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 118, Gömlek No. 884.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 121, Gömlek No. 1114.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 121, Gömlek No. 1415.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Bab-ı Asafî, Mühimme Defterleri* [A. DVNSMHH.d.]. No. 127, Gömlek No. 1095.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Cevdet, Maliye* [C. ML.]. No. 351, Gömlek No. 14425.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Cevdet, Hariciye* [C. HR.]. No. 24, Gömlek No. 1178.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Cevdet, Hariciye* [C. HR.]. No. 114, Gömlek No. 5694.

- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Cevdet, Darphane [C. DRB.]*. No. 35, Gömlek No. 1739.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri, Sultan Mustafa II [AE.SMST.II.]*. No. 38, Gömlek No. 3740.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri, Sultan Ahmed III [AE. SAMD. III.]*. No. 34, Gömlek No. 3256.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri, Sultan Mehmed IV [AE.SMMD.IV.]*. No. 34, Gömlek No. 3874.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Ali Emiri, Sultan Süleyman II [AE.SSÜL.II.]*. No. 21, Gömlek No. 2153.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *İbnülemin, Hariciye [İE. HR.]*. No. 3, Gömlek No. 340.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *İbnülemin, Muafiyet [İE.MIT.]*. No. 1, Gömlek No. 39.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *İbnülemin, Dahiliye [İE. DH.]*. No. 4, Gömlek No. 301.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Yabancı Arşivler, Bulgaristan Arşivi [YB..04.]*. No. 3, Gömlek No. 82.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Maliyeden Müdevver Defterler [MAD. d.]*. No. 3613, 52.

Kitap ve Tezler

- Abulafia, David. *Büyük Deniz, Akdeniz’de İnsanlık Tarihi*. çev. Gül Çağalı Güven. Alfa İstanbul: Alfa Yayınları, 2012.
- Acıpınar, Mikail. *Osmanlı İmparatorluğu ve Floransa, Akdeniz’de Diplomasi, Ticaret ve Korsanlık 1453-1599*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.
- Acun, Hakkı. *Manisa’da Türk Devri Yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*. 1 Cilt. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*. 2 Cilt. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*. 3 Cilt. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1991.

- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*. 5 Cilt. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*. 6 Cilt. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları, 1990.
- Akgündüz, Ahmet. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- Arı, Bülent. *The First Dutch Ambassador In Istanbul: Cornelis Haga And The Dutch Capitulations of 1612*. Ankara: Bilkent Üniversitesi, Tarih Bölümü, Doktora Tezi, 2003.
- Aslanian, Sebouh D.. *From the Indian Ocean to the Mediterranean: Circulation and the Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa/Isfahan, 1605-1747*. New York: Columbia University, Doktora tezi, 2007.
- Aslanian, Sebouh David. *From the Indian Ocean to the Mediterranean, The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*. Berkeley, London New York: University of California Press, 2011.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat. *Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2013.
- Babaie, Sussan vd.. *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran*. London, New York: I. B. Tauris, 2004.
- Baladouni, Vahe - Makepeace, Margaret. *Armenian Merchants Of The Seventeenth And Early Eighteenth Centuries, English East India Company Sources*. Philadelphia: American Philosophical Society Independence Square, 1998.
- Barkey, Karen. *Eşkıyalar ve Devlet, Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*. çev. Zeynep Altok. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Bauden, Frederic. *İzmir Gezisi, Antoine Galland'ın Bir Elyazması (1678)*. çev. Erol Üyepazarcı. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2003.
- Bayır, Önder. *XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa'nın Sosyal ve İktisadi Durumu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Baykal, Kazım. *Bursa ve Anıtları*. İstanbul: Cenkler Matbaacılık, 1982.
- Baykara, Tuncer. *İzmir Şehri ve Tarihi*. No: 38. İzmir: Ege Üniversitesi Rektörlük Yayınları, 1974.
- Behaud, Michel. *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*. çev. Fikret Başkaya. İstanbul: Yordam Kitap, 2016.

- Belon, Pierre. *Pierre Belon Seyahatnamesi, İstanbul ve Anadolu Gözlemleri (1546-1549), Antakya, Adana, Konya, Afyon, Kütahya, Bursa*. çev. Hazal Yalın. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2020.
- Bilgin, Arif. *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu, Bursa Hassa Harç Eminliği*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- Blow, David. *Shah Abbas, The Ruthless King Who Became an Iranian Legend*. London, New York: I.B. Tauris, 2009.
- Bostan, İdris. *Osmanlı Akdenizi*. İstanbul: Küre Yayınları, 2017.
- Bournoutian, George A.. *A Concise History of the Armenian People*. California: Mazda Publisher, Inc. Costa Mesa, 2006.
- Bournoutian, George A.. *Ermeni Tarihi, Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*. çev. Enver Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı. İstanbul: Aras Yayıncılık, 2011.
- Braudel, Fernand. *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. 1 Cilt. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.
- Braudel, Fernand. *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. 2 Cilt. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017.
- Bulunur, Kerim İlker. *Osmanlı Gümrük Sistemi (1476-1620)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020.
- Carre, Abbé. *The Travels of the Abbé Carre in India and the Near East, 1672 to 1674*. çev. Lady Fawcett. London: The Hakluyt Society, 1947.
- Cartwright, John. *The Preacher's Travels; From A Collection of Voyages and Travels Compiled by the Earl of Oxford*. 1 Cilt. London: 1745.
- Cezar, Mustafa. *Osmanlı Tarihinde Levendler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Chamic, Father Michael. *History of Armenia*. çev. Johannes Avdall. Calcutta: Bishop's College Press, 1827.
- Chardin, Jean. *Chardin Seyahatnamesi, İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673*. ed. Stefanos Yerasimos. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Chishull, Edmund. *Türkiye Gezisi ve İngiltere'ye Dönüş*. çev. Bahattin Orhan. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993.
- Curtin, Philip D.. *Kültürler Arası Ticaret*. çev. Şaban Bıyıklı. İstanbul: Küre Yayınları, 2008.
- Çiftçi, Cafer. *Osmanlı Döneminde Mudanya İskeleyi ve Gümrüğü*. Bursa: Bursa Kültür A.Ş., 2012.

- Çimen, Ayşegül. *Public and Private Property Claims in the Ottoman Empire: The Beytülmal and Its Institutionalization in the Early Modern Period*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Çizakça, Murat. *İslam Dünyasında ve Batıda İş Ortaklıkları Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Dağlıoğlu, Hikmet Turhan. *On Altıncı Asırda Bursa, 1558-1589*, Bursa: Bursa Halkevi Neşriyatı, 1943.
- Dalsar, Fahri. *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde, Bursa'da İpekçilik*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, 1960.
- De La Motraye, Aubry. *La Motraye Seyahatnamesi*. çev. Nedim Demirtaş. İstanbul: İstiklal Kitabevi, 2007.
- Der Andreasyan, Hrant. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)*. İstanbul: Everest Yayınları, 2013.
- De Tournefort, Joseph. *Tournefort Seyahatnamesi*. ed. Stefanos Yerasimos. çev. Ali Berktaş- Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Ekin, Ümit. *Kadı Buyurdu Kâtip Yazdı, Tokat'a Dair Bir Sakk Mecmuası*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2010.
- Eldem, Edhem vd. *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul*. çev. Sermet Yalçın. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- Emecen, Feridun M.. *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*. İstanbul: Eren Yayınevi, 1997.
- Emecen, Feridun M.. *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Emecen, Feridun M.. *Tarih İçinde Manisa*. Manisa: Manisa Belediyesi Kültür Yayınları, 2006.
- Ergenç, Özer. *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Ergenç, Özer. *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Erim, Neşe. *On sekizinci Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1984.s
- Evliyâ Çelebi, b. Derviş Mehmed Zilli. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*. haz. Zekeriya Kurşun vd. 2 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.

- Evliyâ Çelebi, b. Derviş Mehmed Zillî. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Yücel Dağlı vd. 9 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Faruqi, Suraiya. *Osmanlı Zanaatkârları, İmparatorluk Döneminde Zanaatkâr ve Loncalar*. İstanbul: Alfa Yayınevi, 2017.
- Faruqi, Suraiya. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollara Düşenler, Zanaatkârlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler, 16.-18. Yüzyıllar*. çev. Zülal Kılıç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.
- Faruqi, Suraiya. *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*. çev. Ayşe Berktaş. İstanbul: Kitap Yayınları, 2010.
- Faruqi, Suraiya. *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*. çev. Gül Çağalı Güven-Özgür Türesay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Faruqi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Findlay, Ronald; O'Rourke, Kevin H.. *Güç ve Refah, İkinci Binyılda Ticaret, Savaş ve Dünya Ekonomisi*. İstanbul: Küre Yayınları, 2019.
- Genç, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2005.
- Gerber, Haim. *Economy And Society In An Ottoman City: Bursa, 1600-1700*. Jerusalem: Institute of Asian Studies The Hebrew University of Jerusalem, 1988.
- Gerber, Haim. *Crossing Borders, Jews And Muslims In Ottoman Law, Economy And Society*. İstanbul: The Isis Press, 2008.
- Griswold, William J.. *Anadolu'da Büyük İsyan, 1591-1611*. çev. Ülkü Tansel. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.
- Goffman, Daniel. *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*. çev. Ülkün Tansel. İstanbul: Kitap yayınevi, 2014.
- Goffman, Daniel. *İzmir ve Levanten Dünya 1550-1650*. çev. Ayşen Anadol-Neyyir Kalaycıoğlu. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Goffman, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660*. çev. Ayşe Başçı-Sander. İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınevi, 2001.
- Göyünç, Nejat. *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*. İstanbul: Gültepe Yayınları, 1983.
- Greene, Molly. *Katolik Korsanlar ve Rum Tüccarlar, Bir Akdeniz Tarihi*. çev. Ayşe Betül Sayın. İstanbul: Dergah Yayınları, 2019.

- Gürkan, Emrah Sefa. *Sultanın Casusları, 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları*. İstanbul: Kronik Kitap, 2017.
- Hanna, Nelly. *Osmanlı Kahire'sinde Tüccar Olmak*. İstanbul: Küre Yayınları, 2006.
- Halil İnalıcık'ın *Bursa Araştırmaları*. haz. Yusuf Oğuzoğlu. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa Araştırmaları Merkezi, 2012.
- Herzig, Edmund. *The Armenian Merchants of New Julfa, Isfahan, A Study in Pre-Modern Asian Trade*. Oxford: Oxford University, Doktora Tezi, 1991.
- Hess, Andrew. *Unutulmuş Sınırlar, 16. Yüzyıl Akdeniz'inde Osmanlı-İspanyol Mücadelesi*. çev. Özgür Kolçak. İstanbul: Küre Yayınları, 2010.
- İnalıcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, 1300-1600*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- İnalıcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- İskender Bey Münşî-yi Türkmen. *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*. haz. İsmail Aka. çev. Ali Genceli. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- İskender Bey Münşî-i Türkmen - Muhammed Yusuf Vâle-i İsfahânî. *Târîh-i Âlem-Ârâ-yi Abbâsî*. haz. İsmail Aka. çev. Ali Genceli. 4 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019.
- Kafadar, Cemal. *Kim Var İmiş Biz Burada Yoğ İken, Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*. İstanbul: Metis Yayınları, 2009.
- Karataş, Ali İhsan. *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplumsal Hayatı, Bursa Örneği*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2009.
- Kasaba, Reşat. *Bir Konargöçer İmparatorluk, Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar*. çev. Ayla Ortaç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Kayaoğlu, İsmet. *İslam Kurumları Tarihi*. No: 168. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1985.
- Kepecioğlu, Kamil. *Bursa Kütüğü*. 1 Cilt. Bursa: Bursa Kültür A. Ş., 2010.
- Kepecioğlu, Kamil. *Bursa Kütüğü*. 3 Cilt. Bursa: Bursa Kültür A. Ş., 2010.
- Kepecioğlu, Kamil. *Bursa Hanları*. Bursa: Halkevi Neşriyatı, Bursa Yeni Basımevi, 1935.
- Kocakaplan, Saim Çağrı. *18. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve İstanbul Gümrüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2017.
- Kömürçüyan, Eremya Çelebi. *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*. haz. Kevork Pamukçyan. çev. Hrand der Andreasyan. İstanbul: Eren Yayıncılık, 1988.

- Köse, Metin Ziya. *1600-1630 Osmanlı Devleti ve Venedik, Akdeniz 'de Rekabet ve Ticaret*. İstanbul: Giza Yayınları, 2010.
- Kurat, Akdes Nimet. *Türk İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*. Ankara: Tarih Kurumu, 1953.
- Kuru, Mehmet. *Locating an Ottoman Port-City in the Early Modern Mediterranean: İzmir 1580-1780*. Toronto: University of Toronto, Doktora Tezi, 2017.
- Küpeli, Özer. *Osmanlı Safevi Münasebetleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.
- Kütükoğlu, Mübahat S.. *İzmir Tarihten Kesitler*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2000.
- Kütükoğlu, Mübahat S.. *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1983.
- Laidlaw, Christine. *Levant'taki İngilizler, 18. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'yla Ticaret ve Siyaset*. çev. Hakan Abacı. İstanbul: Alfa Tarih, 2014.
- Lowry, Heath W.. *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923)*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004.
- Lubenau, Reinhold. *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi, Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*. çev. Turkis Noyan. 2 Cilt. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.
- Mantran, Robert. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan. 1 Cilt. Ankara: Türk Tarih kurumu, 1990.
- Mantran, Robert. *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan. 2 Cilt. Ankara: Türk Tarih kurumu, 1990.
- Mantran, Robert. *XVI-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Kitabevi, 1995.
- Matthee, Rudi vd.. *The Monetary History of Iran, From the Safavids to the Qajars*. London, New York: I. B. Tauris, 2013.
- Matthee, Rudolph P.. *The Politics of Trade in Safavid Iran, Silk for Silver, 1600-1730*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- McCabe, Ina Baghdiantz. *The Armenian Merchants of New Julfa: Some Aspects of their International Trade in the Late Seventeenth Century*. New York: Columbia University, Doktora Tezi, 1993.
- Mumcu, Serap. *Venedik Baylosu'nun Defterleri, The venetian Baylo's Registers (1589-1684)*. Venedik: Hilâl., Edizioni Ca' Foscari, 2014.

- Nagata, Yuzo. *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*. İzmir: Akademi kitabevi, 1995.
- Newman, Andrew J.. *Safavid Iran, Rebirth of a Persian Empire*. London, New York: I.B. Tauris, 2006.
- Orhonlu, Cengiz. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*. der. Salih Özbaran. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, 1984.
- Özer, Murat. *Osmanlı'da Seyahat Kültürü, Kervansaraylar*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2018.
- Pamuk, Bilgehan. *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri, Erzurum*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi, 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Pedani, Maria Pia. *Doğu'nun Kapısı Venedik*. çev. Gökçen Karaca Şahin. İstanbul: Küre Yayınları, 2015.
- Pınar, İlhan. *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir: 1608-1918*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2001.
- Sanjian, Avedis K.. *The Armenian Communities in Syria Under Ottoman Dominion*. Cambridge: Harvard University Press, 1965.
- Shapiro, Henry R.. *The Rise of the Western Armenian Diaspora in the Early Modern Ottoman Empire: From Refugee Crisis to Renaissance*. Edinburgh University Press, 2022.
- Steensgaard, Niels. *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade*. Chicago: The University of Chicago Press, 1974.
- Şahin, Gürsoy. *Osmanlı Devleti'nde Ermeniler ve Türk-Ermeni ilişkileri*. İstanbul: Gökkubbe Yayınevi, 2018.
- Şenocak, Bülent. *Levantın Yıldızı İzmir, Levantenler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler*. İzmir: Yakın Kitapevi, 2016.

- Taeschner, Franz. *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol ağı, 49 Tablo ve 1 Harita İle Birlikte*. ed. Yücel Öztürk. çev. Nilüfer Epçeli. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2010.
- Tabakoğlu, Ahmet. *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.
- Tabakoğlu, Hüseyin Serdar. *Akdeniz'de Savaş, Osmanlı-İspanya Mücadelesi*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.
- Târih-i Na'imâ* 3. haz. Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.
- Tavernier, Jean Baptiste. *Tavernier Seyahatnamesi*. ed. Stefanos Yerasimos. çev. Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- The Journal of Zakaria of Agulis, Annotated Translation With Commentary*. ed. George A. Bournoutian. California: Mazda Publishers, 2003.
- Thevenot, Jean. *Thevenot Seyahatnamesi*. ed. Stefanos Yerasimos. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kitap yayınevi, 2014.
- Tinniswood, Adrian. *17. Yüzyılda Akdeniz'de Korsanlık*. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2011.
- Uluçay, M. Çağatay. *Sancaktan Saraya, Seçme Yazılar*. haz. M. Sabri Koz-Haşım Şahin. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Uluçay, M. Çağatay. *XVII. Yüzyılda Manisa'da Ziraat, Ticaret ve Esnaf Teşkilatı*. İstanbul: Chp Manisa Halkevi Yayınları, 1942.
- Uluçay, M. Çağatay. *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*. Sayı: 11. Manisa: Chp Manisa Halkevi Yayınları, 1944.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Büyük Osmanlı Tarihi*. 3 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Üçel-Aybet, Gülgün. *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Ülker, Necmi. *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda İzmir Şehri Tarihi-1, Ticaret Tarihi Araştırmaları*. İzmir: Akademi Kitabevi, 1994.
- Ülker, Necmi. *The Rise of İzmir, 1688-1740*. The University of Michigan, Doktora Tezi, 1974.
- Ünal, Neslihan. *İki Osmanlı Liman Kenti, İzmir ve Selanik*. Ankara: İmge Kitabevi, 2015.
- Webb Yıldırım, Gülay. *XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- Yediyıldız, Asım. *Şer'iyye sicillerine Göre XVI. Yüzyıl İkinci Yarısında Bursa esnafı ve Ekonomik Hayat*. Bursa: Arasta Yayınları, 2003.

Makaleler

- “Abbasi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/30. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Acıpınar, Mikail-Küpeli, Özer. “Osmanlı Dönemi Manisa Boyacı Esnafı”. *Geçmişten Günümüze Manisa, Şehzade II. Mehmed ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi* 1. ed. Muzaffer Tepekaya-Zafer Atar. 539-556. Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Aktepe, Münir. “İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi”. *Tarih Dergisi* 25 (1971), 105-159
- Aktüre, Sevgi. “17. Yüzyıl Başından 19. Yüzyıl Ortasına Kadarki Dönemde Anadolu Osmanlı Şehrinde Şehrsel Yapının Değişme Süreci”. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi* 1/1 (1975), 101-128.
- Akyüz Orat, Jülide. “Osmanlı Toplumunda Ermeniler”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler, Birlikte Yaşama Kültürü* 3. 203-222. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Alkan, Nilüfer. “15. ve 16. Yüzyıllarda İran İpek Yolu’nda Kervanlar”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/11 (2006), 141-157.
- Ambrose, Gwilym. “English Traders at Aleppo (1658-1756)”. *The Economic History Review* 3/2 (1931), 246-267.
- Arıkan, Zeki. “Sir Paul Rycout: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir”. *Osmanlı Araştırmaları* 22 (2003), 109-139.
- Aslanian, Sebouh. “The Circulation of Men and Credit: The Role of the Commenda and the Family Firm in Julfan Society”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 50/2-3 (2007), 124-171.
- Aslanian, Sebouh. “The Salt in Merchant’s Letter: The Culture of Julfan Correspondence in the Indian Ocean and the Mediterranean”. *Journal of World History* 19/2 (2008), 127-188.
- Ateş, Hacer. “Celâli İsyanları Esnasında Tekirdağ’a Ermeni Göçleri ve Şehir Hayatına Etkileri (XVI-XVII. Yüzyıllar)”. *Sosyal & Beşeri Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar* 3. ed. Fevzi Çakmak. 181-205. Ankara: Gece Kitaplığı Yayınevi, 2023.
- Aydın, Mehmet Akif. “Osmanlı Araştırmalarında Osmanlı Hukukunun ve Şer’iyye Sicillerinin Önemi”. *Osmanlı Üzerine Konuşmalar*. ed. Fuat Aydın. 63-75. İstanbul: Osamer, Mahya Yayıncılık, 2016.
- Aydoğmuşoğlu, Cihat. “Şah Abbas Devrinde (1587-1629) İran’da Ticari Hayat”. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (2012), 365-386.

- Aydoğmuşoğlu, Cihat. “17. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Revan (Erivan) Şehri”, *OTAM* 44 (2018), 1-18.
- Baibourtian, Vahan. “Participation of Iranian Armenians in the World Trade in the 17th Century”. *Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l’ère moderne*. ed. Sushil Chaudhury-Kéram Kévonian. 43-48. Paris: 2007.
- Baibourtian, Vahan. “The Trade of Armenian Merchants of Iran With Western European Countries in the XVII. Century”. *Armenological Issues* 2/17. Erivan: 2019. 29-39.
- Barkan, Ömer Lütfi. “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası* 10 (1953), 1-25.
- Barkan, Ömer. “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”. *Belleten* 34 (1970), 557-607.
- Barkey, Karen-Van Rossem, Ronan. “Networks of Contention: Villages and Regional Structure in the Seventeenth-Century Ottoman Empire”. *American Journal of Sociology* 102/5 (1997), 1345-1382.
- Bekius, Rene Arthur. “The Armenian Colony in Amsterdam in The Seventeenth And Eighteenth Centuries: Armenian Merchants From Julfa Before And After The Fall of The Safavid Empire”. *Iran And The World In The Safavid Age*. ed. Willem Floor-Edmund Herzig. 259-284. London-New York: I. B. Tauris&Co. Ltd. In Association With The Iran Heritage Foundation, 2012.
- Bhattacharya, Bhaswati. “The “Book of Will” of Petrus Woskan (1680-1751): Some Insights into the Global Commercial Network of the Armenians in the Indian Ocean”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 51/1 (2008), 67-98.
- Bilge, Sadık Müfit. “15. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Osmanlı Topraklarından Güney Kafkasya’ya Kervan Ticareti, Yollar, Kervanlar, Tüccarlar, Mallar, Gümrükler”. *Osmanlı Araştırmaları-2, Doğu ve Batı Türklüğünün Ortak Tarihi Devirleri ve Münasebetleri, Toplum ve Ekonomi*. ed. Alaattin Aköz vd. 159-198. Konya: Selçuk Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Medeniyeti Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2018.
- Bilgin, Arif-Bozkurt, Fatih. “Bir Mali Gelir Kaynağı Olarak Vârissiz Ölenlerin Terekeleri ve Beytül-mâl Mukataaları”. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi* 20 (2010), 1-31.
- Bilgin, Arif. “Evliya’nın Seyahat Evreninde Para”. *Evliya Çelebi Atlası*. ed. Coşkun Yılmaz. 406-409. İstanbul: Medam Yayınları, 2012.
- Bilgin, Arif. “Sarayın Midesine Hitap Eden Bir Şehir”. *Gastro* 61 (2011), 70-78.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk. “İstanbul’da Doğan Bir Osmanlı Sikkesi: Kuruş, (Yeni Belge ve Tespitler Işığında Osmanlı Kuruşunun Ortaya Çıkış Hikayesi)”. *Osmanlı*

- İstanbul VI, VI. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri.* ed. Feridun M. Emecen vd. 399-415. İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, 2018.
- Bölükbaşı, Ömerül Faruk. “Riyal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* EK-2/426-428. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Bulut, Mehmet. “The Role of the Ottomans and Dutch in the Commercial Integration Between the Levant and Atlantic in the Seventeenth Century”. *Journal of the Economic and Social History* 45/2 (2002), 197-230.
- Bulut, Mehmet. “XVII. Yüzyılda Osmanlılar ve Merkantilistler”. *Ekonomik Yaklaşım* 11/39 (2000), 23-35.
- Çelik, Şenol. “1659-1660 (H. 1070-1071) Tarihli Avarız Defterine Göre XVII. Yüzyıl Ortalarında Turgutlu Kazası”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 16 (2007), 33-66.
- Çelik, Bülent. “XVIII. Yüzyıl İzmir Hanları Hakkında Düşünceler ve Vezir Hanları”. *Tarih Araştırma Dergisi* 20/31 (2000), 219-230.
- Çetin, Cemal. “Anadolu İskeleleri ve Karayolu Bağlantıları (XVI. Yüzyıl Sonları)”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 28/2 (2014), 349-367.
- Çınar, Hüseyin vd. “Tarihi İpek Yolunun Kuzey Anadolu Güzergâhı”. *Medeniyetler Güzergâhı İpek Yolu.* ed. Mehmet Bulut. 123-150. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Çiftçi, Cafer. “Osmanlı Döneminde Bursa Kumaşçılarının Sanat Nizamı”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 7/11 (2006), 173-189.
- Çizakça, Murat. “Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline, 1550-1650”. *The Journal of Economic History* 40/3. Cambridge University Press, 1980, 533-550.
- Çizakça, Murat. “A Short History of The Bursa Silk Industry (1500-1900)”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 23/1-2 (1980), 142-152.
- Çizakça, Murat. “Bursa İpek sanayiinin Maliyet Yapısı Üzerine Düşünceler”. *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Odtü Gelişme Dergisi* 1978 Özel Sayısı (1978), 98-110.
- Der Andreasyan, Hrant. “Bir Ermeni Kaynağına Göre Celâli İsyanları”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 13/17 (1963), 27-42.
- Der Andreasyan, Hrant. “Celâlilerden Kaçan Anadolu Halkının Geri Gönderilmesi”. *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan.* 45-55. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976.

- Ekin, Ümit. “Klasik Dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda Karayolu Ulaşımını ve Nakliyatı Etkileyen Faktörler (1500-1800)”. *Belleten* 81/291 (2017), 387-418.
- Ekin, Ümit. “16. Yüzyıldan 19. Yüzyıla Manisa ve Gaziantep’te Kullanılan Bazı Ölçü ve Tartı Birimleri”. *İzmir Demokrasi Üniversitesi Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri -I.* ed. Mustafa Öztürk-Ayşe Değerli. 421-432. İzmir: İzmir Demokrasi Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Ekin, Ümit. “Hanlar, Kervansaraylar ve Yolcular”. *Evliya Çelebi’nin Dünyası*, ed. Coşkun Yılmaz. 249-254. İstanbul: Medam, 2013.
- Elibol, Numan. “Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Sümün (17-18. Yüzyıllar)”. *Prof. Dr. M. Mehdi İlhan Anısına, Tarihe Adanan Bir Ömür.* haz. Mehmet Doğan-Kamil Koçak. 103-126. Ankara: Berikan Yayınevi, 2022.
- Emecen, Feridun M.. “Cullâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 8/83-84. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Emecen, Feridun M.. “Manisa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/577-583. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Emerson, John. “Rahdars And Their Tools In Safavid And Afsharid Iran”. *Journal of The Economic And Social History of The Orient* 30/3 (1987), 318-327.
- Erdoğan Özönlü, Emine. “XVI. Yüzyıl Osmanlı Kentlerinin Ekonomik Nitelikleri Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi”. *Kastamonu Eğitim Dergisi* 18/1 (2010), 257-270.
- Erim, Neşe. “Erzurum gümrüğü As An International Transit Center, And Some Problems Of Administration”. *The Journal Of Ottoman Studies* (1996), 189-197.
- Erkal, Mehmet. “Beytülmal”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 6/90-94. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Eyice, Semavi. “Bedesten”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 5/302-311. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Faroqhi, Suraiya. “Krizler ve Değişim, 1590-1699”. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)* 2. ed. Halil İnalcık-Donald Quataert. çev. Ayşe Berktaş vd. 543-758. İstanbul: Eren Yayınevi, 2004.
- Faroqhi, Suraiya (1982). “Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and seventeenth Centuries”. *International Journal of Middle East Studies* 4/4 (1982), 523-539.
- Faroqhi, Suraiya. “On yedinci Yüzyılın İkinci Yarısında Devecilik ve Anadolu Göçebeleri, (Danışmendli Mukataası)”. *IX. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler* 2/923-932. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

- Faroghi, Suraiya. "The Venetian Presence in the Ottoman Empire, 1600-1630". *The Ottoman Empire And The World-Economy*. ed. Huri İslamoğlu-İnan. 345-384. New York: Cambridge University Press, 1987.
- Ferrier, R. W.. "The Armenians and the East India Company in Persia in the Seventeenth and Early Eighteenth Centuries". *The Economic History Review* 26/1 (1973), 38-62.
- Floor, Willem. "Arduous Travelling: The Qandahar-Isfahan Highway in the Seventeenth Century". *Iran And The World In The Safavid Age*. ed. Willem Floor-Edmund Herzig. 207-236. London-New York: I. B. Tauris&Co. Ltd. In Association With The Iran Heritage Foundation, 2012.
- Flynn, Dennis - Giraldez, Arturo. "Cycles of Silver: Global Economic Unity through The Mid- Eighteenth Century". *Journal of World History* 13/2 (2002), 391-427.
- Gerber, Haim. "The Monetary System of The Ottoman Empire". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 25/3 (1982), 308-324.
- Gerber, Haim. "The Muslim Law of Partnerships in Ottoman Court Records". *Studia Islamica* 53 (1981), 109-119.
- Ghougassian, Vazken S.. "Wealthy Merchants and Factors. The Legacy of Julfa". *Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l'ère moderne*. ed. Sushil Chaudhury-Kéram Kévonian. 51-61. Paris: 2007.
- Gökmen, Ertan. "Hurûfât Kayıtlarına Göre Turgutlu Kasabasındaki Dini-Sosyal Yapılar İle Görevlileri (1690-1835)". *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 14/3 (2016), 338-376.
- Greene, Molly. "Akdeniz'de Osmanlılar". *Erken Modern Osmanlılar, İmparatorluğun Yeniden Yazımı*. ed. Virginia H. Aksan-Daniel Goffman. çev. Onur Güneş Ayas. 143-160. İstanbul: Timaş Yayınevi, 2011.
- Gregorian, Vartan. "Minorities of Isfahan: The Armenian Community of Isfahan 1587-1722". *Iranian Studies* 7/3-4 (1974), 652-680.
- Gümüşçü, Osman; Demir, Alpaslan (2018). "XVI. Yüzyılda Manisa Kazasında Göçler", *Geçmişten Günümüze Manisa, Şehzade II. Mehmet ve Manisa Tarihi-Kültürü-Ekonomisi* 1. 221.227. Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi, 2018.
- Günay, Mehmet. "XVII. Yüzyılda Manisa Ermenileri". *Tarihte Türkler ve Ermeniler, Birlikte Yaşama Kültürü* 4. 229-241. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Günay, Mehmet. "Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılda Turgutlu Kasabası". *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi* 9/2. (2011), 714-721.
- Güneş, Gülcan Avşın. "Çorum'da Bir Tüccar Taife: Kayserili Ermeniler". *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi* 5/1 (2018), 30-38.

- Halaçoğlu, Yusuf. “Derbend”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 9/162-164. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Herzig, Edmund. “The Commercial Law of the New Julfa Armenians”. *Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l’ère moderne*. ed. Sushil Chaudhury-Kéram Kévonian. 63-81. Paris: 2007
- Herzig, Edmund. “The Iranian Raw Silk Trade and European Manufacture in the Seventeenth and Eighteenth Centuries”. *Journal of European Economic History* 19 (1990), 73-89.
- Hovhannisyan, Smbat K.. “Examination of Armenian Trade Capital (16th-18th Centuries) in Light of Fernand Braudel’s Civilization Theory”. *Armenian Review* 54/3-4 (2014), 45-59.
- Hussain, Ruquia K.. “The Firm in Armenian Asian Commerce of the Seventeenth Century”. *Studies in People’s History* 2/1 (2015), 76-84.
- Hussain, Ruquia. “Armenian Merchants in India Trade From French Sources”. *Proceedings of the Indian History Congress* 74 (2013), 269-276.
- Hussian, Ruquia-Husain, Ruquia (2011). “The Armenians in India: Trading Together But Separately”. *Proceedings of the Indian History Congress* 72 (2011), 400-407.
- Ivanova, Svetlana (2003). “The Empire’s “Own” Foreigners: Armenians And Acem Tüccar In Rumeli In The Seventeenth And Eighteenth Centuries”. *Oriente Moderno* 3 (2003), 681-703.
- İlgen, Abdülkadir. “Siyasal Yapıları İçeren ‘Ekonomi-Dünyalar’ İçinde Bir Ticaret Diasporası: Ermeniler (XVII. ve XVIII. Yüzyıllar)”. *Tarihte Türkler ve Ermeniler, Sosyo-Ekonomik Hayat* 5. 59-96. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- İnalcık, Halil. “İpek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 22/365-366. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- İnalcık, Halil. “İpek”. *Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi*. 191-201. İstanbul: İSAM, 2017.
- İnalcık, Halil. “Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”. *Odtü Gelişme Dergisi* (1980), 1-65.
- Jennings, Ronald. “Zimmis (Non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 21/3 (1978), 225-293.
- Jennings, Ronald (1976). “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum”. *International Journal of Middle East Studies* 7/1 (1976), 21-57.

- Kadı, İsmail Hakkı. “Osmanlı Dünyasının Bir Ucunda, Amsterdam’da Gayrimüslim Osmanlı Tüccarları”. *Osmanlı Dünyası*. ed. Christine Woodhead. çev. Gül Çağalı Güven. 359-374. İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.
- Kallek, Cengiz. “Batman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 5/199-200. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Karakuyu, Mehmet. “XVI. Yüzyılda Manisa Şehrının Nüfus Özellikleri”, *Marmara Coğrafya Dergisi* 15 (2007), 131-148.
- Karakuyu, Mehmet. “Manisa Şehrinde Mahallelerin Tarihsel Gelişimi”. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi* 4/2 (2007), 1-20.
- Karataş, Ali İhsan. “Fethinden XIX. Yüzyılın Sonlarına Kadar Bursa’da Ermeniler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (2005), 81-106.
- Kasaba, Reşat. “İzmir”. *Review (Fernand Braudel Center)* 16/4 (1993), 387-410.
- Kasaba, Reşat. “Osmanlı İmparatorluğunda Göçebeler ve Aşiretler”. *Osmanlı Dünyası*. ed. Christine Woodhead. çev. Gül Çağalı Güven. 31-47. İstanbul: Alfa Yayınları, 2018.
- Kenanoğlu, Macit. “İslam-Osmanlı Hukukunda Zimmiler”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 553-574.
- Khachikian, Sri Levon. “The Ledger of the Merchant Hovannes Joughayetsi”. *Journal of the Asiatic Society* 8/1 (1966), 153-186.
- Khachikian, Shushanik. “On the Commercial Activities of an 18th Century New Julfa Merchant Sarhad Bandurean in Amsterdam”. *Iran & the Caucasus* 5 (2001), 101-104.
- Khachikian, Shushanik. “Sarhad’s Account-Book as a Source for Studying the Commercial Activities of New Julfa Merchants in the Eighteenth Century”. *Iran And The World In The Safavid Age*. ed. Willem Floor-Edmund Herzig. 285-292. London-New York: I. B. Tauris&Co. Ltd. In Association With The Iran Heritage Foundation, 2012.
- Khachikian, Shushanik. “The Bill of Exchange in the Milieu of New Julfan Armenian Merchants”. *Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l’ère moderne*. ed. Sushil Chaudhury-Kéram Kévonian. 277-282. Paris: 2007.
- Kharatian, Albert. “Ortaçağ’dan Tanzimat Dönemi’ne Kadar İzmir ve Ege Bölgesindeki Ermeniler”. *Tarihi Kentler ve Ermeniler, İzmir*. ed. Richard G. Hovannisian. çev. Aras Ergüneş vd. 65-102. İstanbul: Aras Yayınevi, 2018.İstanbul.
- Kısa, Yavuz-Çakar, Enver. “XVII. Yüzyılın Sonları ve XVIII. Yüzyılın Başlarında Manisa’da Eşkıyalık Hareketleri, 1683-1718”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30/2 (2020), 535-554.

- Kokdaş, İrfan. “17. Yüzyılda İzmir’e Ermeni Göçü: Acem Tüccarları ve Hemşehrılık Ağları”. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 34 (2021), 227-253.
- Korsch, Evelyn. “Scerimans And Cross Cultural Trade in Gems: The Armenian Diaspora in Venice And Its Trading Networks in The First Half Of The Eighteenth Century”. *Commercial Networks And European Cities, 1400-1800*. ed. Andrea Caracausi-Cristoff Jeggle, Routledge. 223-298. New York: Taylor&Francis Group, 2016.
- Kouymjian, Dickran. “The Decline and Revival of Erzerum: Sixteenth-Eighteenth Centuries”. *Armenian Karin/Erzerum*. ed. Richard G. Hovannisian. 123-134. (California: Mazda Publishers, 2003), 123-134.
- Köse, Ensar. “Acem Ermeni Tüccarların Osmanlı Ülkesindeki Faaliyetleri (18. Yüzyılın İlk Yarısında)”. *T. C. İzmir Demokrasi Üniversitesi, Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri-3*. ed. Mustafa Öztürk-Ayşe Değerli. 43-61. İzmir: 2019.
- Köse, Murtaza. “Ticaret Hukuku Tarihi Açısından Mudarebe ve Commenda Ortaklıklarının Etkileşimi Hakkında Bir Deneme”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2002), 145-171.
- Küçük, Cevdet. “Hollanda”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 18/229-232. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Küçükkalay, Abdullah Mesud. “İzmir Efrenç Gümrüğü’ne Ait Bir İrad Defteri’nin Analizi ve Ticarete İlişkin Sonuçları (1797-1799)”. *Belleten* 70/257 (2006). 265-288.
- Küpeli, Özer. “İpek, Ticaret Yolları ve Osmanlı Safevi Mücadelesinde Ekonomik Rekabet”. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, İslam Kongresi Özel Sayısı*. ed. Bekir Koçlar vd. (2018). 322-340.
- Küpeli, Özer. “Avarız Defterlerine Göre 17. Yüzyılda Bursa Şehri’nin Avarız Yüğü ve Nüfus Yapısı”. *2. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi, Bildiriler* 1. 981-996. Ankara: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, 2019.
- Kütükoğlu, Mübahat. “Gümrük”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 14/263-268. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kütükoğlu, Mübahat. “Gümrük Defterleri ve Bursa Ticaretine Dair Bazı Tespitler” *VIII. International Congress On The Economic And Social History, Papers*. ed. Nurcan Abacı. 197-212. Morrisville: Lulu Press, 2006.
- Landau, Amy-Van Lint, Theo Maarten. “Armenian Merchant Patronage of New Julfa’s Sacred Spaces”. *Sacred Precincts, The Religious Architecture of Non-Muslim Communities Across the Islamic World*. ed. Muhammad Gharipour. 308-333. Leiden-Boston: Barakat and Brill, 2015.
- Masters, Bruce. “Trading Diasporas And Nations: The Genesis of National Identities in Ottoman Aleppo”. *The International History Review* 9/3 (1987), 345-367.

- Matthee, Rudi. "Anti Ottoman Politics And Transit Rights: The Seventeenth Century Trade in Silk Between Safavid Iran and Muscovy". *Cahiers du Monde Russe* 35/4 (1994), 739-761.
- Matthee, Rudi. "The Safavid Economy as Part of the World Economy". *Iran And The World In The Safavid Age*. ed. Willem Floor-Edmund Herzig. 31-50. London-New York: I. B. Tauris&Co. Ltd. In Association With The Iran Heritage Foundation, 2012.
- Mauro, Frederic. "Merchants Communities, 1305-1750". *The Rise Of Merchant Empires, Long Distance Trade In The Early Modern World 1350-1750*. ed. James D. Tracy. 255-286. New York: Cambridge University Press, 1990.
- McCabe, Ina Baghdiantz. "Princely Suburb, Armenian Quarter or Christian Ghetto? The Urban Setting of New Julfa in the Safavid Capital of Isfahan (1605-1722)". *REMMM* 107-110. 415-436.
- McCabe, Ina Baghdiantz. "Small Town Merchants, Global Ventures: The Maritime Trade of the New Julfan Armenians in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Maritime History As Global History, Research Maritime History* 43, ed. Maria Fusaro-Amelia Polonia (2010), 125-157.
- Moosvi, Shireen. "Armenians in Asian Trade 16th and 17th Centuries". *Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l'ère moderne*. ed. Sushil Chaudhury-Kéram Kévonian. 103-112. Paris: 2007.
- Moosvi, Shireen. "Armenians in the Trade of the Mughal Empire During the Seventeenth Century". *Proceedings of the Indian History Congress* 59 (1998), 266-278.
- Ortaylı, İlber. "Devenin Taşıma Maliyeti Üzerine Bir Deneme". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 28/1 (1973), 181-190.
- Özcan, Ruhi. "Osmanlı Devleti'nde XVII. Yüzyılda Yapılan Sikke Tashihleri". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 17 (2005), 237-266.
- Özel, Oktay (2001). "Osmanlı Demografi Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri". *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*. ed. Halil İnalcık-Şevket Pamuk. 35-50. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2001.
- Öztürk, Said. "Kassam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 24/579-582. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Özvar, Erol. "Osmanlı'da Gümrükler ve Kervanlar". *Osmanlı Medeniyeti Siyaset, İktisat, Sanat*. der. Ahmet Davutoğlu vd. 106-124. İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.
- Pamuk, Şevket. "In the Absence Domestic Currency: Debased European Coinage in the Seventeenth Century Ottoman Empire. *The Journal of Economic History* 57/2 (1997), 345-366.

- Pamuk, Bilgehan (2013). “Erzurum Gümrüğü’nün Teşekkülü ve Tekamülü (XVI.-XVII. Yüzyıllar)”. *Belleten* 77/279. (2013), 523-545.
- Papazian, Vahan. “Protection of Trade Routes in the 17th Century Safavid Trade”, *Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l’ère moderne*. ed. Sushil Chaudhury,-Kéram Kévonian, 253-258. Paris: 2007.
- Sahillioğlu, Halil. “Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri (1300-1750)”. *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı*. 1-138. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1978.
- Sahillioğlu, Halil. “Esedi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 11/368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Sahillioğlu, Halil. “Bir Tüccar Kervanı”. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi* 2/9 (1968), 63-69.
- Sahillioğlu, Halil (1969). “Sıvış Yılı Buhranları”. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 27 (1969), 75-111.
- Sevim, Sezai. “Kapan Hanları ve Bursa Kapan Hanı İşlevi”. *Osmanlı Coğrafyasında Çarşı Kültürü ve Çarşılar*. ed. Sezai Sevim. 81-90. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010.
- Shapiro, Henry R.. “The Great Armenian Flight: Migration and Cultural Change in the Seventeenth-Century in Ottoman Empire”. *Journal Of Early Modern History* 23 (2019), 67-89.
- Soysal, İsmail. “Fransa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 13/190-193. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Şakiroğlu, Mahmut. “Bursa’dan Floransa’ya İpek Ticareti”. *Bursa*. 144-149. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Taş, Hülya. “Bursa’da Yakın Mesafeli Ticaret Faaliyetlerinin Mekânı Olan Çarşılar”. *Osmanlı Coğrafyasında Çarşı Kültürü ve Çarşılar*. ed. Sezai Sevim. 11-17. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2010.
- Telci, Cahit- Kokdaş, İrfan. “Anadolu’da “Eramine-i Acem”i Haritalandırmak: Yollar, Hanlar, Mallar ve Gümüş”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 37/2 (2022), 687-726.
- Trivellato, Francesca. “From Livorno to Goa And Back: Merchant Networks And The Coral Diamond Trade in The Early-Eighteenth Century”. *Portuguese Studies* 16. Modern Humanities Research Association, 2000, 193-217.
- Troebst, Stefan. “Sweden, Russia and the Safavid Empire: A Mercantile Perspective”. *Iran And The World In The Safavid Age*. ed. Willem Floor-Edmund Herzig. 253-258. London-New York: I. B. Tauris&Co. Ltd. In Association With The Iran Heritage Foundation, 2012, 253-258

- Ülker, Necmi. “XVII. ve XVIII. Yüzyıllar İpek Ticaretinde İzmir’in Rolü ve Önemi”. *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*. 327-360. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1991.
- Ülker, Necmi. “Role And Importance of Izmir on the Silk Trade XVIIth and XVIIIth Centuries”. *International Seminar for UNESCO Integral Study of the Silk Roads: Roads of Dialogue: “The influence of the Silk Roads on Turkish Culture and Art”*. İzmir:1990, 1-5.
- Yaşar, Ahmet. “Mekân ve Yabancı: 18. Yüzyıl İstanbul’unda Bir Han Odasında Tek Başına Ölmek”. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi* 9/2 (2019), 539-550.
- Yılmaz, Serap. “İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 7/1 (1992), 191-215.
- Yılmaz, Serap. “XVII-XIX. Yüzyıllarda İzmir’de Fransızlar”. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/3 (1993), 89-115.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Ömer ÇAKMAK	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Tarih
Yüksek Lisans	
Üniversite	Sakarya Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Tarih
Programı	Tarih
Makale ve Bildiriler	
1. Çakmak, Ömer. “Narh ve Nizâm Kayıtlarına Göre İstanbul’da Koyun Eti Fiyatları ve Ücretlerle Karşılaştırılması (1778-1857)”. <i>Kadim 2</i> (2021), 69-90.	
2. Çakmak, Ömer. “On Yedinci Yüzyılda Osmanlı Topraklarında Bir Tüccar Grubu: Agulisli Ermeni Tüccarlar”. <i>Ermeni Araştırmaları</i> 67 (2020), 157-179.	